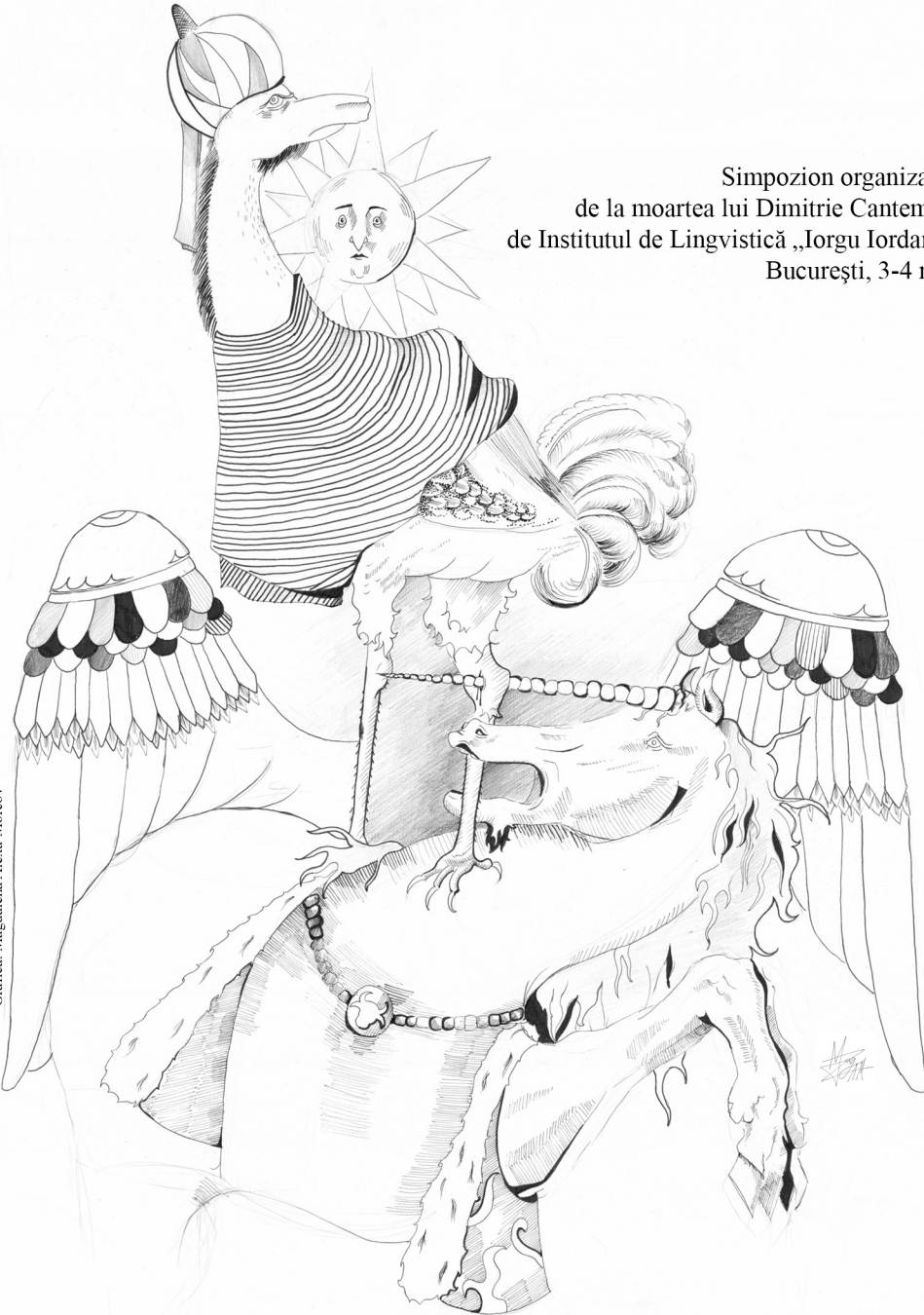

**... Precum și singur numele cel de moșie ne arată (români chemându-ne).
Dimitrie Cantemir, cel dintâi mare lingvist, istoric și prozator român**

Simpozion organizat la 300 de ani
de la moartea lui Dimitrie Cantemir (1673-1723)
de Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, 3-4 noiembrie 2023

Grafică: Magdalena Alexa-Morcov

**Dimitrie Cantemir,
cel dintâi mare lingvist, istoric și prozator român**

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

...Precum și singur numele cel de moșie ne arată (români chemându-ne) :

Dimitrie Cantemir, cel dintâi mare lingvist, istoric și prozator român :

lucrările Simpozionului organizat la 300 de ani de la moartea lui

Dimitrie Cantemir (1673-1723), București, 3-4 noiembrie 2023 / vol.

îngrijit de Dana-Mihaela Zamfir. - Cluj-Napoca : Scriptor, 2025

Conține bibliografie. - Index

ISBN 978-606-8539-61-4

I. Zamfir, Dana-Mihaela (ed.)

94

929

Editura Scriptor

Cluj-Napoca, str. Septimiu Albini, nr. 11

tel. 0744602110

nmocanu@gmail.com

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE LINGVISTICĂ „IORGU IORDAN – AL. ROSETTI”

*... Precum și singur numele
cel de moșie ne arată (români chemându-ne).*

**Dimitrie Cantemir,
cel dintâi mare lingvist, istoric și prozator român**

Simpozion organizat la
300 de ani de la moartea lui Dimitrie Cantemir (1673-1723)
București, 3-4 noiembrie 2023

Volum îngrijit de Dana-Mihaela Zamfir

EDITURA SCRIPTOR
Cluj-Napoca, 2025

Layout: Editura Scriptor

Coperta I: MAGDALENA ALEXA MORCOV
Coperta IV: DARIA IULIA DINICĂ

ISBN: 978-606-8539-51-5

C U P R I N S

Cuvânt de deschidere (acad. Gheorghe Chivu, Secția de Filologie și Literatură a Academiei Române) / 7

I

Filologie

VICTOR CELAC ALEXANDRA CHIRIAC, *Prima traducere (fragmentară) în limba română din **Descriptio moldaviae**: Tălmăcire dintr-o scriere geograficească ce s-au tipărit în Rosii la anul 1770* / 11

IOANA COSTA, *Problema echivalării românești a câtorva categorii de nume proprii și comune din operele latine ale lui Dimitrie Cantemir* / 50

ALIN-MIHAI GHERMAN, *Câteva considerații lexicale despre **Istoriia oștirii ce s-au făcut asupra Moreii la anul 7723 [=1715]*** / 59

II

Istorie politică și culturală

MONICA JOIȚA, *Legătura dintre Dimitrie Cantemir și programele de limbă și literatură predate la Academii Domnești din Țările Române* / 71

OANA RIZESCU, *Momentul Dimitrie Cantemir în istoria dreptului românesc* / 96

OTILIA SÎRBU, *Permanențe în cultură: **Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*** / 124

CĂTĂLINA VĂTĂȘESCU, ***Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor: rolul elementelor folclorice și etnografice*** / 130

III

Limba scrierilor lui Dimitrie Cantemir

COSMIN CĂPRIOARĂ, *Etnoiatrie și medicină în **Istoria ieroglică*** / 147

ADRIAN CHIRCU, *Adjectivele adverbializate de origine latină și variantele lor locuționale în scrierile lui Dimitrie Cantemir* / 172

ANDREEA DINICĂ, *Observații privind frecvența derivatelor cu **ne-** în scrierile românești ale lui Dimitrie Cantemir* / 194

IV

De la limba scrierilor lui Dimitrie Cantemir la dialectologia și toponimia epocii noastre

MARIA MARIN, *Tipuri de întrebări utilizate în anchetele dialectale efectuate la românii din stânga Prutului și din Bucovina de Nord* / 207

ADELINA EMILIA MIHALI, *Nume de familie boierești în **Descriptio Moldaviae** și locul lor în structura toponimiei românești* / 214

MIHAELA MARIANA MORCOV, *Pentru o altfel de descriere a subdialectului moldovean. Aspecte privind fenomenele de scurtare, asurzire și sincopare a vocalelor* / 233

VERONICA ANA VLASIN, *De la observațiile lui Dimitrie Cantemir la realitățile dialectale: câteva nume de vase în anchetele ALR* / 248

DANA-MIHAELA ZAMFIR, *Lat. **reducere** și exprimarea sensului 'a (se) (a)semăna' în romanitate* / 269

Indice de autori / 297

Indice de cuvinte / 301

CUVÂNT DE DESCHIDERE

Academician GHEORGHE CHIVU
(Secția de Filologie și Literatură)

„Anul cultural Dimitrie Cantemir”, instituit în spațiul românesc pentru a sărbători, în 2023, 350 de ani de la nașterea marelui cărturar și pentru a comemora 300 de ani de la moartea sa, prilejuiește noi analize, făcute cu mijloace moderne și din perspective diverse, asupra unei opere deosebite, surprinzătoare prin conținut și prin problemele pe care le abordează, uimitoare prin diversitate și prin complexitate nu doar pentru epoca în care a fost creată.

Ilustrativă, prin enciclopedismul său evident, pentru domenii diverse ale culturii noastre, această operă s-a aflat adesea, în ultimii 150 de ani, în atenția cercetătorilor români și străini, istorici și lingviști în primul rând, dar și specialiști în istoria scrisului vechi românesc în ansamblu, în istoria literaturii noastre beletristice, în istoria filosofiei românești și în cea a mișcărilor religioase din spațiul larg european, folcloriști și etnologi, geografi și cartografi, istorici ai dreptului și ai sistemelor de administrație publică, orientaliști și, tot mai des și mai aplicat în ultima vreme, muzicologi.

Periodic, cu o ciclicitate legată, în ultimele decenii, de date de referință din biografia lui Dimitrie Cantemir, această atenție s-a concretizat în acțiuni sau în manifestări care au evidențiat preocuparea Academiei Române și, după 1950, a institutelor sale de specialitate pentru descoperirea, punerea în valoare și utilizarea în scop științific și cultural a valoroasei moșteniri lăsate de cel mai strălucit reprezentant al culturii noastre vechi.

Începuturile acestei preocupări, plasate spre finele secolului al XIX-lea, au fost marcate de inițiativa înaltului for științific și cultural național pentru copierea (prin Grigore Tocilescu) și apoi pentru publicare în țară a textelor cantemiriene păstrate la Moscova și la Sankt Peterburg. A fost, practic, începutul¹ cunoașterii și, implicit, al difuzării operei lui Dimitrie Cantemir către cititorii români.

Înteruptă mai bine de o jumătate de secol, deși planurile editoriale inițiale ale Academiei Române erau impresionante, acțiunea de cercetare și de valorificare științifică a operei datorate lui Dimitrie Cantemir a fost

¹ Tipărirea traducerii românești a *Descrierii Moldovei* (pe baza unui intermediar rusesc) la Neamț, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, rămăsese practic fără ecou. Iar utilizarea ideilor cuprinse în *Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae* de către învățații Școlii Ardelene era, cred, pentru pușinii cunoscători ai problemei, o simplă idee de continuitate culturală în planul larg al umanismului românesc.

reluată și mai bine structurată cu ocazia sărbătoririi, la nivel național, a 300 de ani de la nașterea „pincipelui literelor românești”. Savanți remarcabili au cercetat și apoi au publicat atunci, la Editura Academiei și la Editura Minerva, operele de bază, absolut necesare pentru înțelegerea contribuției marelui cărturar la cercetarea, la promovarea și la cunoașterea argumentată a culturii noastre vechi. Iar acțiunea lor, marcată, de data aceasta, de sincope mai mici decât cea constatată înaintea anilor '70 ai secolului trecut, a fost completată de publicarea integralei operelor scrise în limba latină de către Dimitrie Cantemir, în seria de tip „Pléiade”, realizată sub egida Fundației Naționale pentru Știință și Artă, la inițiativa academicianului Eugen Simion. Se realizaseră între timp cercetări și evaluări remarcabile ale contribuției marelui cărturar la cunoașterea istoriei limbii și poporului român, la înțelegerea concepției sale despre înnoirea limbii noastre de cultură după modelul greco-latin, la descifrarea tainelor „creșterii și descreșterii Porții Otomane”, în contextul complicat al relațiilor politice din Europa începutului de secol XVIII.

La sărbătorirea, în acest an, 2023, a 350 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir și la comemorarea a 300 de ani de la moartea sa, manifestările organizate în cadrul „Anului cultural Dimitrie Cantemir” sunt numeroase. Avem nu o sesiune academică națională, ce ar fi fost menită să pună în evidență valoarea și a importanța globală a contribuției marelui savant și cărturar, ci o serie de mai multe simpozioane, organizate de institute academice de profil.

Acest mod de sărbătorire – în cadrul unor domenii de specialitate – este, poate, în raport cu unul integrator, de nivel național, mai util pentru aprofundarea investigațiilor, pentru mai buna punere în evidență a rezultatelor și a ideilor de multe ori inovatoare, ilustrative pentru variatele și numeroasele domenii în care Dimitrie Cantemir și-a manifestat inteligența creatoare și și-a pus în valoare capacitatea intelectuală de excepție.

În această perspectivă, sunt convins că lucrările Colocviului organizat de membrii Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan - Al. Rosetti” vor confirma, prin datele ce vor fi prezentate în cadrul comunicărilor anunțate, elemente interesante și revelatoare pentru necesitatea continuei reveniri la surse, atent și riguros editate, ca și pentru progresul cunoștințelor noastre privitoare la locul lui Dimitrie Cantemir în istoria științei românești.

În numele membrilor Secției de Filologie și Literatură a Academiei Române, vă doresc lucrări fructuoase și succes deplin!

București, 3 noiembrie 2023

I
FILOLOGIE

**PRIMA TRADUCERE (FRAGMENTARĂ)
ÎN LIMBA ROMÂNĂ
DIN *DESCRIPTIO MOLDAVIAE*:
TĂLMĂCIRE DINTR-O SCRIERE
GHEOGRAFICEASCĂ
CE S-AU TIPĂRIT ÎN ROSIIE LA ANUL 1770**

VICTOR CELAC

(Institutul de lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
al Academiei Române)

ALEXANDRA CHIRIAC

(Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași)

1. În manuscrisele miscelanee 348 și 1667 de la filiala București a Bibliotecii Academiei Române (datate în mod tradițional la începutul secolului al XIX-lea) se păstrează câte un fragment de dimensiuni relativ reduse, intitulat *Tălmăcire dintr-o scriere gheograficească ce s-au tipărit în Rosiie la anul 1770. Pentru Moldova*¹. Această *Tălmăcire* – din limba rusă – a intrat în atenția istoricilor și a lingviștilor români începând cu anul 1841, când Mihail Kogălniceanu a publicat-o în revista istorică pe care o întemeiase, *Arhiva românească*, fără să-i fie identificate sursele. Abia mult mai târziu, N. A. Ursu a presupus că sursa primară a *Tălmăcirii*... o constituie *Descriptio Moldaviae* a lui Dimitrie Cantemir, printr-o versiune intermediară rusească – fără însă a reuși s-o identifice pe aceasta din urmă (Ursu 2002a:122-131).

În ce ne privește, am reușit să descoperim și să cercetăm textul rusesc în cauză. Este vorba de: *Краткое географическое описание Княжества Молдавскаго и лежащихъ между Чернымъ и Каспийскимъ морями земель и народов, с ландкартою сихъ земель*², 1770 [= *Scurtă descriere geografică a Țării Moldovei, a teritoriilor și popoarelor care se află între Marea Neagră și Marea Caspică, cu o hartă a acestor teritorii*]. Am constatat totodată o corespondență totală, în ceea ce privește conținutul, între textul rusesc menționat și următorul text în germană: *Kurze geographische Beschreibung des Fürstenthums Moldau, und der zwischen dem*

¹ Cele două fragmente vor fi indicate în continuare ca *Tălmăcire* (ms. 348), respectiv *Tălmăcire* (ms. 1667).

² Text pe care îl vom indica în continuare prin *Краткое описание*.

*Schwarzen und Kaspischen Meere gelegenen Länder und Völker Nebst einem hierzu verfertigten Landkärtgen*³, 1770. Ambele versiuni aparțin lui Jakob von Stählin (academician și istoric rus de origine germană, cunoscut și în calitate de consilier la curtea împărătesei Ecaterina a II-a a Rusiei), reprezentând o prelucrare rezumativă a primelor patru capitole din *Descriptio Moldaviae*. Ambele au fost publicate, pentru prima dată, în 1770, la Sankt-Petersburg. Versiunea germană a fost reeditată în același an, fiind inclusă într-o culegere de texte istorice și geografice, publicată la Riga și Leipzig, iar versiunea rusească a fost republicată într-o antologie de texte pe teme istorice și geografice din 1789, tipărită la Sankt-Petersburg, la care am avut acces și cu care am comparat versiunea românească și pe cea germană. În urma comparației, am remarcat mai multe particularități lingvistice ce demonstrează în mod peremptoriu că traducerea românească din manuscrisele 348 și 1667 este efectuată după versiunea rusească, confirmând astfel presupunerea lui N. A. Ursu.

În trei contribuții pe care le-am publicat anterior (Chiriac 2022; Chiriac-Celac 2023; Chiriac-Celac [sub tipar]) am discutat în mod detaliat numeroase aspecte legate de circulația versiunilor germană, rusă și română, precum și particularitățile lingvistice ale versiunii românești, pe care le-am confruntat cu particularitățile celorlalte două versiuni.

În contribuția de față vom prezenta sumar contextul istoric și cultural care a generat acțiunea de traducere și adaptare a fragmentelor în cauză din *Descriptio Moldaviae* în germană, în rusă și în română. De asemenea, vom studia, din perspectivă comparativă, forma unor nume proprii (în principal, toponime), așa cum apar ele în textul latin și în versiunile rusească, germană și românească, încercând, cu ajutorul particularităților ce țin de adaptarea sau de alterarea (deformarea) numelor proprii respective, de la o versiune la alta, să determinăm raportul „genetic” dintre versiunile rusească și germană. Cu alte cuvinte, vom încerca să stabilim dacă versiunea rusească este anterioară și a servit ca model nemijlocit celei germane sau dacă raportul dintre cele două versiuni este în sens invers. Vom prezenta, în anexă, textul integral al versiunii rusești și al celei și românești, transcris și adnotat de noi.

2. *Descriptio Moldaviae*, una dintre cele mai importante scrieri ale lui Dimitrie Cantemir, este considerată, pe bună dreptate, prima lucrare științifică de istorie și geografie, dedicată Moldovei, alcătuită în conformitate cu cerințele academice ale momentului istoric respectiv, din perioada de început a Iluminismului european (vezi în acest sens Eșanu, Eșanu 2007; Eșanu, Eșanu 2010 (cu bibliografia cantemiriană practic exhaustivă) și

³ Text pe care îl vom indica în continuare prin *Kurze Beschreibung*.

Vasileanu 2019 (unde este studiată în profunzime o altă scriere științifică a lui Cantemir, și anume *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*).

Se știe că istoriografia medievală era tributară unei viziuni simbolico-alegorice asupra universului, în virtutea căreia evenimentele și faptele oamenilor căpătau sens și „coerență” prin raportarea lor constantă la tradiția și textul biblic, la ideea providenței divine, istoria universală fiind înțeleasă ca avându-și punctul de pornire în creația divină și în istoria poporului considerat ales. În spațiul românesc, această orientare este caracteristică, mai mult sau mai puțin, vechilor cronicari moldoveni și munteni de până la Cantemir, precum și cronografelor de inspirație bizantină, care au fost traduse în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, cunoscând o circulație semnificativă (vezi Mihăescu 2006). Această istoriografie de tip medieval era dominată de o perspectivă psihologizantă și moralizatoare asupra evenimentelor, de o implicare emoțională și subiectivă asumată a scriitorului în narațiunea istorică.

În acest context, marele merit al lui Cantemir provine, între altele, din faptul că este primul cărturar român care se emancipează complet în raport cu viziunea istoriografică tradițională, simbolico-alegorică. În același timp, Cantemir este primul savant român care a încercat să aplice principiile cercetării științifice moderne, așa cum erau ele teoretizate și practicate în școlile istoriografice din Europa Occidentală: atitudine critică în analiza informației; valorificarea metodică a surselor, inclusiv prin citare exactă; prezentare obiectivă a datelor și descriere nepărtinitoare a stărilor și a evenimentelor (cf. Bourghault-Sparling 2013).

Descriptio Moldaviae are la bază un interes statornic al lui Cantemir pentru istoria și geografia țării sale. Această preocupare a fost impulsionată începând cu anul 1714, când fostul principe al Moldovei a fost cooptat ca membru titular al Academiei de Științe din Berlin, iar reprezentanții acestui for științific i-au solicitat să ofere pentru publicare, pentru informarea savanților din spațiul european, lucrări de istorie și geografie a Moldovei. Din diverse cauze, Cantemir nu a reușit să pună la dispoziția Academiei din Berlin un text definitiv al *Descrierii Moldovei*, pentru publicare, dar lucrarea, în original (în latină) a circulat prin copii manuscrise și a avut ecouri semnificative în mediile științifice europene, încă din timpul vieții autorului (adică înainte de anul 1723).

În anii 1769-1770 a fost realizată și publicată o primă traducere într-o limbă modernă; este vorba de traducerea germană: *Beschreibung der Moldau von Demetrio Kantemir*. [Două părți], in A. F. Büschung, *Magazin für die neue Historie und Geographie*, Hamburg, III (1769), p. 537-574; IV (1770), p. 3-120. Traducere din latină în germană realizată de Johann Ludwig Redslob și revizuită de A. F. Büschung.

Această traducere a cunoscut o largă difuzare și a contribuit în mod semnificativ la o și mai bună cunoaștere și valorificare a lucrării lui Cantemir de către istoricii din diferite țări europene, inclusiv din spațiul românesc, în special din Transilvania.

O primă versiune integrală în română a fost publicată în 1825, fiind realizată după versiunea germană citată mai sus: *Scrisoarea Moldovei de Dimitrie Cantemir, domnul ei*. Mănăstirea Neamț, 1825.

Așa cum au demonstrat recent N. A. Ursu (2002a) și Alexandra Chiriac (2022:499-503), traducătorul este, după toate probabilitățile, Ioan Nemișescu. (În mod tradițional, începând cu Mihail Kogălniceanu, se considera că traducătorul ar fi Vasile Vârnav). Această traducere a fost realizată în 1806, având parte, în intervalul 1806-1825, de o anumită circulație în Țările Române, prin copii manuscrise (dintre care două s-au păstrat până în prezent). După publicarea în volum în 1825, traducerea lui Nemișescu a cunoscut o difuzare mult mai largă în spațiul românesc, fiind republicată în 1851, la Iași, de Constantin Negruzzi, și în 1868, tot la Iași, de Teodor Boldur-Lătescu.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, sub egida Academiei Române proaspăt înființate, Alexandru Papiu-Ilarian a publicat textul original latin al *Descrierii Moldovei*, în 1872, și o primă traducere în română după original (începută de Papiu-Ilarian și dusă la capăt de Iosif Hodoș), în 1875; ambele apărute la București. Au urmat alte traduceri efectuate și publicate la noi, de-a lungul secolului al XX-lea (unele de acuratețe discutabilă), până când, în 2006, prin eforturile lui Dan Slușanschi a fost publicată o nouă ediție critică a textului latin și o nouă traducere, în conformitate cu toate exigențele științifice din prezent. Ne vom raporta în continuare la această ediție și la traducerea care o însoțește (= Cantemir, DM).

3. În plus față de aceste direcții de difuzare, prin care *Descrierea Moldovei* a revenit în circuitul cultural și științific românesc, adică în spațiul ei original, dorim să prezentăm detalii despre o altă filieră, poate cea mai veche, sau în orice caz, comparabilă ca vechime cu traducerea efectuată de Ioan Nemișescu (amintim că aceasta a fost realizată în jurul anului 1806, iar prima publicare în volum a avut loc în 1825).

În manuscrisele românești miscelane 348 și 1667 de la BAR (București) se păstrează un scurt text istoric și geografic despre Moldova, intitulat *Tălmăcire dintr-o scriere gheograficească ce s-au tipărit în Rosiie la anul 1770. Pentru Moldova* (ms. 348, f. 14^r-15^v; ms. 1667, f. 31^r-32^v). În ansamblul lor, aceste două miscelane conțin diverse documente, corespondență, memorii etc., din ultima parte a secolului al XVIII-lea, „cele mai multe privitoare la relațiile Moldovei și Țării Românești cu Rusia din timpul războiului ruso-turc din anii 1769-1774” (Ursu 2002a:122-123;

cf. și Ștrempel 1978:94, pentru *Tălmăcire* (ms. 348) și Ștrempel 1983:30-31, pentru *Tălmăcire* (ms. 1667)). Conținutul celor două miscelane se suprapune doar parțial, în sensul că o serie de texte se găsesc în ambele manuscrise (cum se întâmplă cu *Tălmăcirea...* de care ne ocupăm), în timp ce alte texte se găsesc doar într-unul din ele: așa sunt de exemplu, cele câteva texte cu caracter preponderent literar și retoric (pamflete, „învățăături”, etc.), aflate exclusiv în manuscrisul 1667, pe primele 24 file. Așa cum a stabilit N. A. Ursu, textele provin, în marea lor majoritate, din arhiva Mitropoliei din Iași și au fost copiate inițial de logofătul Grigoraș de la mitropolia ieșeană (succesor al lui Toma Dimitriu în aceeași funcție), într-un manuscris care a aparținut spătarului moldovean Antohi Sion. La rândul său, acest manuscris original, care nu s-a păstrat, a circulat prin mai multe „copii, integrale sau parțiale, dintre care două, parțiale (dar care se completează reciproc), se păstrează în ms. 348 și 1667” (Ursu 2002a:123). Datarea acestor două manuscrise este plasată pe la începutul secolului al XIX-lea de către Gabriel Ștrempel, în contextul catalogării manuscriselor românești păstrate la Biblioteca Academiei Române. În schimb, N. A. Ursu a considerat că e posibil ca cele două miscelane să fi fost copiate chiar înainte de 1800, iar colecționarea materialului documentar de către logofătul Grigoraș, în manuscrisul original (care nu s-a păstrat), va fi avut loc începând cu anul 1774 și se va fi încheiat, prin forța lucrurilor, cel mai târziu în 1793, acesta fiind anul morții lui Grigoraș (cf. Ursu 2002b pentru detalii și bibliografie privind biografia și activitatea logofătului Grigoraș). În privința fragmentelor care sunt traduceri din rusă din cele două manuscrise (*Tălmăcirea* de care ne ocupăm, dar și multe altele), N. A. Ursu presupune că ele au putut fi traduse prin 1775, „de un bun cunoscător al limbii ruse, deocamdată neidentificat” (Ursu 2002b:311).

Așa cum mai precizează N. A. Ursu, *Tălmăcirea...* din manuscrisele 348 și 1667 a fost atribuită, începând cu istoricul N. Iorga, arhimandritului Vartolomei Mazereanu de la mănăstirea Putna (opinie preluată de cercetători precum Dimitrie Dan, Ion Gheție, Constantin Teodorovici; vezi detalii și trimiteri bibliografice la Ursu 2002a:129). La rândul său, N. A. Ursu, examinând unele particularități de limbă din *Tălmăcirea...* și din textele cunoscute ale arhimandritului Vartolomei Mazereanu, ajunge la concluzia că arhimandritul de la Putna nu poate fi traducătorul (Ursu 2002a:131: „[P]rimele informații geografice privitoare la Moldova extrase din opera lui D. Cantemir [...] sunt traduse după un text în limba rusă, dar nu de arhimandritul Vartolomei Mazereanu, cum s-a crezut”). Admitem fără rezerve aceste rezultate ale cercetărilor lui N. A. Ursu, considerând

și noi că traducătorul din rusă al *Tălmăcirii...* rămâne să fie identificat prin cercetări viitoare.

Întinderea *Tălmăcirii...* este modestă: doar două file de manuscris (patru pagini). În același timp, textul este foarte bogat în informații și detalii. Este vorba, întâi, despre cucerirea romană a Daciei, despre întemeierea Țării Moldovei de către Dragoș, fiind menționate aici legenda despre vânătoarea zimbrului, înecarea căței Molda în râul ce ar fi fost numit drept urmare Moldova, detaliul despre capul de zimbru, devenit stemă a Țării Moldovei. Apoi urmează o descriere amănunțită a configurației geografice și teritorial-administrative a Moldovei: hotarele, râurile și lacurile, și o enumerare detaliată a ținuturilor și a localităților mai importante. În ordinea care urmează, sunt enumerate și descrise succint ținuturile Iași, Cârlișu, Roman, Vaslui, Tutova, Tecuci, Putna, Covurlui, Fălciu, Lăpușna, Orhei, Soroca, Hotin, Dorohoi, Hârlău, Cernăuți, Suceava, Neamț, Bacău, Bugeac, Acherman, Chilia, Ismail. Fragmentul se încheie cu o descriere despre „șanțul minunat al împăratului Traian”. Prezentarea este așadar concentrată, plină de informații bogate și exacte privitoare la Moldova, pe alocuri având, e adevărat, un aspect „telegrafic”. Această bogăție de informații ne poate face să bănuim că sursa de ultimă instanță trebuie să fie internă, pentru că, așa cum arată N. A. Ursu, „[n]u era [...] de așteptat ca într-o geografie universală din acea perioadă să se găsească informații atât de bogate și de exacte privitoare la Moldova, cum sunt cele din textul de care ne ocupăm. În mod obișnuit, informațiile privitoare la Moldova și la Țara Românească aflate în asemenea geografii sunt sumare și, uneori, greșite” (Ursu 2002a:124).

Tălmăcirea dintr-o scriere gheograficească..., împreună cu alte părți semnificative din manuscrisul 1667, a fost transcrisă și publicată prima dată în anul 1841, în revista istorică *Arhiva românească*, întemeiată și condusă de Mihail Kogălniceanu (tom I, 1840-1841, Iași, p. 327-334). Aici textul este modernizat, mai ales sub aspect fonetic. În același timp, ca și în manuscrisele menționate, aici lipsesc orice fel de clarificări și detalii privind originea și paternitatea textului.

Abia recent N. A. Ursu a susținut și a argumentat că *Tălmăcirea...* este un compendiu realizat după *Descrierea Moldovei* a lui Cantemir, efectuată prin intermediul unei versiuni rusești (Ursu 2002a:125: „[A]m constatat [...] că acest text reprezintă un compendiu al informațiilor aflate în primele patru capitole ale operei lui Cantemir [*Descrierea Moldovei*]”). Cităm în continuare titlurile celor patru capitole conform cuprinsului traducerii lui Dan Slușanschi (Cantemir, DM, 450):

I. Despre numele vechi și de astăzi ale Moldovei.

II. Despre așezarea Moldovei, hotarele ei vechi și de astăzi și clima ținutului.

III. Despre apele Moldovei.

IV. Despre Provinciile și cetățile de astăzi ale Moldovei.

În privința limbii textului-sursă nemijlocit, un prim indiciu privind faptul că *Tălmăcirea...* a fost făcută direct din rusă se găsește chiar în titlul complet: de vreme ce tălmăcirea este făcută după o „scriere geograficească ce s-au tipărit în Rosiie la anul 1770”, textul-sursă, modelul la care se face aluzie, trebuie să fie fost *în limba rusă*.

În pofida investigațiilor întreprinse, N. A. Ursu recunoaște că nu a reușit să identifice sursa nemijlocită – textul rusesc care a stat la baza *Tălmăcirii...* din manuscrisele 348 și 1667. În același timp, cercetătorul ieșean menționează – exclusiv pe baza unor informații din cataloage bibliografice – următorul text în germană: *Kurze geographische Beschreibung des Fürstenthums Moldau, und der zwischen dem Schwarzen und Kaspischen Meere gelegenen Länder und Völker*, apărut sub semnătura „I.v.St.”, în „Geographischer Kalender auf das Jahr 1770” (Ursu 2002a:131).

N. A. Ursu mai precizează, tot pe baza unor informații obținute prin intermediar, că acest text în germană are o întindere de 19 pagini, că a fost publicat în Rusia, fără indicația locului de apariție, și că este o adaptare după un manuscris latin al *Descrierii Moldovei* de Dimitrie Cantemir. Filologul ieșean se abține să formuleze ipoteza că textul german citat ar avea o legătură cu *Tălmăcirea...* din manuscrisele 348 și 1667, înclinând spre un alt text rusesc ca posibil model nemijlocit al *Tălmăcirii...* (cf. Ursu 2002a:128-129).

4. În realitate, așa cum am reușit să stabilim în cadrul cercetării de față, această legătură există. Deși nu am avut acces la „Geographischer Kalender auf das Jahr 1770”, menționat mai sus, unde a fost publicat prima dată textul german *Kurze geographische Beschreibung des Fürstenthums Moldau...*, am găsit textul german în cauză republicat în același an, cu numele autorului indicat în mod transparent de data aceasta, în următoarea lucrare: Jakob von Stählin, *Kurze geographische Beschreibung des Fürstenthums Moldau, und der zwischen dem Schwarzen und Kaspischen Meere gelegenen Länder und Völker Nebst einem hierzu gefertigten Landkärtgen*. Aus dem Geographischen Calender auf das Jahr Christi 1770, gedruckt zu St. Petersburg bei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, in *Beylagen zum Neuveränderten Rußland*, Partea a II-a,

editată de M. Johann Joseph Haigold, Riga / Leipzig, Johann Friedrich Hartknoch, 1770, p. 440-445⁴.

Așadar autorul, pe care N.A. Ursu a reușit să-l indice doar prin prescurtarea obscură „I.v.St.”, este Jakob von Stählin (1709-1785), istoric de origine germană, stabilit în 1735 în Rusia, unde funcționat ca profesor și bibliotecar la Academia de științe din Sankt-Petersburg, devenind apoi academician și consilier de stat, în timpul domniei împărătesei Ecaterina a II-a.

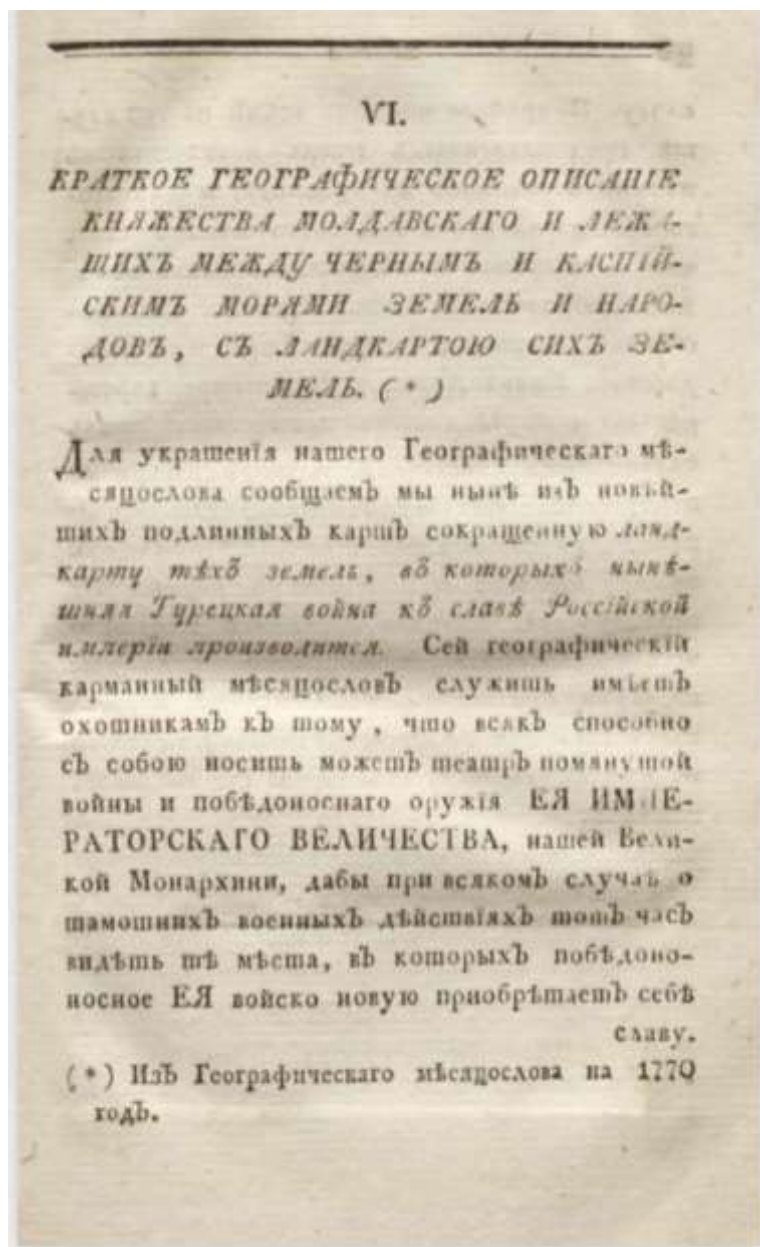
În plus, în cadrul cercetării de față am reușit să identificăm și versiunea rusească corespunzătoare, cea care stă nemijlocit la baza *Tălmăcirii...* din manuscrisele 348 și 1667: *Краткое географическое описание Княжества Молдавскаго и лежащихъ между Чернымъ и Каспийскимъ морями земель и народов, с ландкартою сихъ земель* [Notă de subsol:] „Изъ географическаго месяцослова на 1770 годъ”, în *Собрание сочинений, выбранныхъ изъ мѣсяцослововъ на разные годы*, Часть III, Санкт-Петербург, 1789, p. 91-106 [= *Scurtă descriere geografică a Țării Moldovei, a teritoriilor și popoarelor care se află între Marea Neagră și marea Caspică, cu o hartă a acestor teritorii* [Notă de subsol:] „Din calendarul geografic pe anul 1770”. În: *Antologie de texte alese din calendare pe diferiți ani*. Partea III-a, Sankt-Petersburg, 1789, p. 91-106⁵].

Acest text rusesc, *Краткое описание*, publicat în 1770 și republicat în 1789, este menționat succint în Eșanu 2010:187, nr. 1053 (aici se precizează că publicarea inițială, în Calendarul din 1770, a avut loc la Sankt-Petersburg), precum și în Eșanu, Eșanu 2007:105 (aici e menționată doar publicarea din 1770). În privința paternității, atragem atenția că, în republicarea din 1789, la care avem acces, textul apare fără semnătură, în schimb, în Calendarul din 1770, unde a fost publicată inițial, autorul este indicat ca fiind „Я. Я. Штелин” (cf. Eșanu 2010:187, nr. 1053). Este vorba de același Jakob von Stählin, autorul versiunii germane menționate mai sus (*Kurze Beschreibung*). Cel de-al doilea „Я.” din „Я. Я. Штелин” trebuie să fie patronimicul (posibil *Яковлевич*) normal în sistemul antroponimic rusesc.

Ambele versiuni menționate (*Краткое описание* și *Kurze Beschreibung*) reprezintă o prelucrare rezumativă a acelorași prime patru capitole din *Descriptio Moldaviae*. Este evident că între aceste două versiuni trebuie să existe o legătură foarte strânsă, mai întâi pentru că au fost publicate ambele, pentru prima dată, în 1770 (deci, practic, simultan) și pentru că au același autor, apoi, datorită corespondenței totale dintre ele sub raportul conținutului.

⁴ Vezi nota 3.

⁵ Vezi nota 2.

Апеха 1. Собрание сочинений, выбранных изъ
мѣсяцеслововъ на разные годы [...], 1789, р. 91.

Sursa lor propriu-zisă, mărturisită, este textul latin al *Descrierii Moldovei*, care circula prin copii manuscrise printre savanții de la Sankt-Petersburg și din alte centre științifice europene. Mai exact, trebuie să fie vorba de manuscrisul B (copie din 1726-1727), nu de manuscrisul A (copie din 1716), întrucât capitolul I din partea I lipsește din manuscrisul A, dar este prezent în manuscrisul B⁶. (Totodată atragem atenția asupra detaliului semnificativ că una dintre cele două copii manuscrise, probabil același manuscris B, este menționat expres și în mod repetat, ca sursă bibliografică, într-un alt text rusesc dedicat Moldovei, din același *Calendar geografic rusesc* din 1770; vezi detalii mai jos).

În același timp, este clar că, din motive cronologice, sursa celor două versiuni rezumative (*Краткое описание* și *Kurze Beschreibung*) nu ar putea fi traducerea germană realizată de Johann Ludwig Redslob și publicată în 1769-1770, în *Magazin für die neue Historie und Geographie* (cf. în acest sens Chiriac 2022:437).

În schimb, este mai puțin clară ordinea în care au fost realizate cele două versiuni. Vom încerca în cele ce urmează să determinăm, pe baza unor indicii textuale interne, dacă versiunea rusească a fost efectuată cea dintâi, iar cea germană a rezultat din traducerea ei, sau dacă raportul este invers, versiunea germană precedând-o pe cea rusească.

Textul din *Tălmăcirea...* de care ne ocupăm corespunde cu porțiunea de la paginile 93-100 din ediția rusească din 1789 (*Краткое описание*) menționată mai sus. Înainte de textul nostru, la paginile 91-92, se află un scurt text cu caracter introductiv, despre care vom discuta în continuare, iar pe paginile următoare, 101-106, se vorbește despre „popoarele care se află între Marea Neagră și Marea Caspică”. Harta menționată se află între paginile 90 și 91, fiind inclusă în volum în afara numerotării paginilor. (Formatul hărții este mult mai mare decât cel al volumului, fiind necesară plierea hărții de mai multe ori, pentru o depozitare convenabilă a cărții. Precizăm că este vorba de o hartă fără legătură cu cea întocmită de Dimitrie Cantemir și publicată împreună cu traducerea în germană a *Descrierii Moldovei*).

Din informațiile bibliografice de mai sus rezultă că, pe lângă acel „Calendar geografic” în germană, pe anul 1770, în care a fost identificat textul german al lui Stählin (*Kurze Beschreibung*), există și o versiune

⁶ Este vorba de cele două manuscrise latine păstrate în prezent la Institutul de Orientalistică al Academiei de Științe a Federației Ruse, secția din Sankt-Petersburg, Sectorul de manuscrise orientale. Vezi detalii suplimentare despre cele două manuscrise mai vechi, A și B, despre un al treilea manuscris, C (copie din 1762-1764), precum și despre alte manuscrise latine (a căror urmă este pierdută în prezent) ale *Descrierii Moldovei*, la Eșanu, Eșanu 2007:36-61.

rusească a calendarului geografic din același an 1770, care conține acea *Краткое описание* în rusă, care a fost apoi republicată în antologia din anul 1789, pe care am avut-o la dispoziție și după care cităm în continuare. Am arătat că ambele versiuni, în rusă și în germană, poartă semnătura lui von Stählin. Acest lucru, privit izolat, nu este suficient pentru a dovedi că academicianul rus de origine germană este efectiv autorul ambelor versiuni, dar lasă teren pentru această posibilitate – alături de aceea ca von Stählin să fi tradus doar una dintre cele două versiuni, iar traducătorul celeilalte să fie un anonim.

Titlul românesc al traducerii de care ne ocupăm (*Tălmăcire dintr-o scriere gheograficească ce s-au tipărit în Rosiie la anul 1770*) face referire, fără îndoială, la versiunea rusească a calendarului geografic pe anul 1770, fiind, cum am observat mai sus, suficient pentru ipoteza că *Tălmăcirea...* va fi fost realizată nemijlocit din limba rusă. Într-adevăr, numeroase particularități de limbă din *Tălmăcirea...* în română sunt direct și indubitabil tributare unui original rusesc (*Краткое описание*). Aceste particularități au fost prezentate și analizate detaliat în Chiriac 2022, în Chiriac-Celac 2023 și în Chiriac-Celac [sub tipar]. De asemenea, ele pot fi urmărite în Anexa 2, unde am reprodus textul integral al versiunii rusești alături de una dintre cele două versiuni românești – *Tălmăcire* (ms. 1667) –, cu comentariile și precizările necesare.

5. Așa cum am afirmat deja, înainte de descrierea propriu-zisă a Moldovei (p. 93-100), versiunea rusească *Краткое описание* conține, pe primele două pagini (p. 91-92), un scurt text cu caracter introductiv, în care sunt prezentate motivele și scopul pentru care este publicat acest text: anume, pentru a servi drept ghid informativ celor interesați de teritoriile pe care, în momentul istoric respectiv, se desfășura războiul ruso-turc din anii 1769-1774 (încheiat cu tratatul de pace de la Kuciuk-Kainargi), prin care era în curs de a se realiza expansiunea Imperiului rus în sud-estul european. Principalii destinatari avuți în vedere trebuie să fi fost înșiși militarii și reprezentanții aparatului administrativ imperial, implicați nemijlocit în teatrele de război respective. În subsidiar, acest text se adresa opiniei publice ruse din acea vreme, cu scopul de a o familiariza cu direcțiile expansiunii imperiale rusești și cu noile teritorii vizate pentru a fi înglobate în Imperiu. Așadar, dimensiunea propagandistică a textului este indeniabilă. Totodată, în acest text introductiv se face precizarea expresă, importantă pentru noi, că sursa informațiilor despre Moldova o constituie *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir. Prezentăm în continuare două pasaje relevante din textul introductiv menționat:

„Pentru înfrumusețarea acestui calendar geografic dăm alăturat, după cele mai recente și veridice hărți, o hartă prescurtată a acelor teritorii pe care se duce războiul turcesc din prezent, pentru slava Imperiului rus. Acest calendar geografic de buzunar poate servi celor ce doresc să știe despre teatrul acestui război și al armatelor rusești victorioase ale Monarhinei noastre Ecaterina [...].

O descriere amănunțită a tuturor teritoriilor prezentate pe această hartă nu este posibilă în calendarul nostru [...]; de aceea precizăm aici că dintre toate [teritoriile], sunt prezentate cele care pot fi socotite mai importante în împrejurările actuale. După scrierea fostului Domnitor al Moldovei, Dimitrie Cantemir, vom descrie pe scurt Țara Moldovei, care a fost acum cucerită a doua oară, în mod glorios, de Imperiul rus. La acestea adăugăm o scurtă dar cu totul nouă descriere a teritoriilor aflate între Marea Neagră și Marea Caspică, nădăjduind că aceste înștiințări geografice vor părea cititorilor cât se poate de plăcute și folositoare, având în vedere că nu există relatări demne de încredere, în orice alte limbi străine” (*Краткое описание*, 91-92; traducerea din rusă ne aparține; vezi o fotocopie a primei pagini din acest text în Anexa 1).

În ceea ce privește fragmentul tradus în română din manuscrisele 348 și 1667, după versiunea rusească prezentată (*Краткое описание*, 93-100), observăm întâi că partea introductivă, cu caracter propagandistic, nu a fost reținută. Diversele aspecte punctuale prin care traducerea în română se diferențiază de versiunea rusească după care este realizată sunt corelate, de obicei, cu obiectivele preponderent informative avute în vedere de traducătorul român. Așadar, finalitatea este foarte diferită în acest caz, față de finalitatea versiunii rusești. Această descriere istorică și geografică a Țării Moldovei, în limba română, atât de amănunțită și exactă, este desigur o premieră absolută pentru momentul istoric respectiv. Intelectualul moldovean care a descoperit-o în versiune rusească a avut motive să se simtă flatat, încântat, poate chiar uimit, epatat, constatând că descrierea provine din exterior, din spațiul cultural rusesc. Acestea au putut fi motive suficiente care să-l stimuleze în acțiunea de traducere. E posibil ca această primă traducere fragmentară în română, prin intermediar rusesc, după *Descrierea Moldovei*, să fi fost realizată și în scopuri didactice. După toate probabilitățile, nici traducătorul anonim, și nici altcineva din anturajul său nu au fost conștienți că sursa de ultimă instanță aparține principelui moldovean Dimitrie Cantemir.

6. În continuare vom prezenta și vom discuta, comparativ, formele unor nume proprii (în principal toponime), așa cum apar ele în textul latin și în versiunile rusească, germană și românească, urmărind particularitățile ce țin de adaptarea sau, după caz, de alterarea (deformarea) numelor proprii respective, de la o versiune la alta.

Câteva dintre numele proprii discutate în continuare conțin, în forma lor originară, românească, unele sunete mai mult sau mai puțin specifice, pentru care ortografia limbii latine nu oferea soluții grafice unanim practicate și acceptate de cărturarii din secolul al XVIII-lea. Avem în vedere consoanele africcate [ç], [ğ], [tʃ] și fricativa [ʃ]⁷. Cantemir însuși oscilează în redarea sunetelor menționate prin litere latine (vezi unele exemple din listele de mai jos), deși forma fonetică originară a numelor respective îi era perfect cunoscută, fără îndoială.

În schimb, autorul versiunilor în rusă și în germană trebuia să pornească exclusiv de la forma grafică latinească a numelor. Observând diferențele, chiar alterările, uneori flagrante, care apar în textele în rusă și în germană, față de formele românești, am constatat că acest autor nu avea cunoștințe nemijlocite de română. În același timp, diferențele și alterările la care ne referim pot servi pentru a aduce clarificări cu privire la raportul de filiație dintre versiunile în rusă și în germană, și chiar pentru a sprijini ipoteza că autorul celor două versiuni este una și aceeași persoană, adică academicianul rus de origine germană Jakob von Stählin.

Astfel, **consoana africană [ç]** este notată în textul cantemirian latin prin grafemul compus <cs>, în mod consecvent (trimiterile ce urmează sunt la *Descriptio Moldaviae* în ediția lui Dan Slușanschi): *Colaczin* (= Colacin, p. 48); *Czetate Alba* (= Cetatea albă, p. 32, 74); *Czirimuss* (= Ceremuș, p. 46); *Czorna* (= Ciorna, p. 46); *Falczii* (= Fălci[u], p. 60); *Kraczuna* (= Crăciuna, p. 58); *Salcze* (= Salcea, p. 46); *Suczava* (= Suceava, p. 36, 42, 44, 68); *Suczavia* (= Suceava, p. 52, 80); *Tecuczio* (caz abl. sg. = Tecuci, p. 48).

Consoana africană [tʃ] este redată de Cantemir, în latină, în mod neunitar: prin <tz> (de două ori, din cele 17 exemple inventariate mai jos), <z> (de șapte ori), <cz> (de șase ori), <c> (o dată), <ci> (o dată). Tipurile de notare variază chiar în redarea aceluși nume de locuri: *Bistricia* și *Bistriza*, *Gallacz* și *Gallatz*, *Nemtz* și *Niamecz*. Trebuie să atragem atenția asupra următoarei „suprapuneri” sau „bivalențe grafice”: grafemul compus <cz> corespunde uneori sunetului [ç], alteori sunetului [tʃ] din numele românești originare. Vom vedea în continuare că autorul versiunilor în rusă și în germană nu a putut soluționa tot timpul, în mod convenabil, această „suprapunere”: *Bahluiez* (= Bahluieț, p. 44); *Berladez* (= Bârlădeț, p. 44); *Bistricia* (= Bistrița, p. 70); *Bistriza* (= Bistrița, p. 44); *Calmaczui* (= Călmățui, p. 46); *Gallacz* (= Galați, p. 40, 46, 58); *Gallatz* (= Galați, p. 32); *Moldaviza* (= Moldovița, p. 44); *Nemtz* (= Neamț, p. 44); *Niamecz*

⁷ Utilizăm în continuare parantezele pătrate [] pentru notațiile fonetice, și parantezele unghiulare <>, pentru grafeme.

(= Neamț, p. 68); *Radauz* (= Rădăuți, p. 68); *Seraphinecz* (= Serafinet, p. 46); *Soczewiza* (= Sucevița, p. 44); *Solonez* (= Soloneț, p. 44); *Topolica* (= Topolița, p. 44).

Consoana fricativă [ș] este redată de Cantemir, în latină, de asemenea în mod neunitar: prin <ss> (de trei ori, din cele 15 exemple inventariate mai jos), <sz> (de 11 ori), <s> (de 2 ori – dar numai în grupul [șt], în care caz se poate presupune o preluarea unui model ortografic și ortopic german: *Stephanestii*). Și în cazul acestei consoane, grafiile din textul lui Cantemir oscilează, chiar pentru redarea aceluiași hidronim (dublul *Totruss / Totrusz*⁸): *Basseu* (= Bașeu, p. 46); *Bratesz* (= Brateș, p. 46); *Caldarusza* (= Căldărușa, p. 46); *Caszin* (= Cașin, p. 44); *Czirimuss* (= Ceremuș, p. 46); *Husz* (= Huși, p. 60); *Lapuszna* (= Lăpușna, p. 46, 62); *Raresz* (= Rareș, p. 54); *Riszca* (= Râșca, p. 44); *Stephanestii* (= Ștefănești, p. 66); *Szomuz* (= Șomuz, p. 44); *Totruss* (râu) (= Trotuș, p. 36); *Totrusz* (râu) (= Trotuș, p. 44, 70).

Consoana africată [g̃], care apare cu o frecvență mai redusă decât consoanele discutate mai sus, este redată în versiunea latină a textului cantemirian prin grafemul compus <dz>: *Adziud* (= Agiud, p. 56); *Budziak* (= Bugeac, p. 72); *Czara de Dzios* (= Țara de Gios, p. 32).

6.1. Numele principatului de la est de Carpați (lat. *Moldavia*, rus. *Молдавія*, germ. *Moldau*, rom. *Moldova*). Numele latinesc al țării, *Moldavia*, este reprodus cel mai adesea ca atare în versiunea rusească: *Молдавія*. De altfel, forma încetățenită în rusă, de atunci și până în prezent – *Молдавия* (diferența față de *Молдавія* ține exclusiv de grafie) își are originea nemijlocită în forma latinească *Moldavia*. Faptul că forma care s-a fixat în limba rusă este *Молдавия* (și nu o formă ce ar corespunde cu cea românească, *Moldova*) s-ar putea datora ecoului deosebit de amplu pe care scrierea lui Cantemir a avut-o în rândul oamenilor de știință ruși și a publicului larg din Rusia, începând cu secolul al XVIII-lea. În versiunea germană, numele țării este redat consecvent prin forma uzuală din această limbă, *Moldau*. În fine, în română, traducătorul anonim folosește, firesc, numele tradițional *Moldova*, sau ocazional, în funcție de context și de configurația textului din modelul rusesc pe care îl urmează: *Țara Moldovii*.

⁸ De altfel, oscilația grafică *Totruss / Totrusz* se observă și de la un manuscris latin la altul în interiorul tradiției manuscrite a textului cantemirian, vezi de exemplu datele din aparatul critic din Cantemir, DM, 36.

lat.	rus.	germ.	rom.
<i>Moldavia</i> (passim)	<i>Молдавія</i> (p. 93 [bis], 94 [ter], 95, 96 [bis] și passim)	<i>Moldau</i> (p. 440 [bis], 441 [bis] și passim)	<i>Moldova</i> (f. 31 ^f [ter] ș.u.), <i>Țara Moldova</i> (f. 31 ^f), <i>Țara Moldovii</i> (f. 32 ^f)
	<i>Молдавская земля</i> (p. 95)	<i>Moldau</i> (p. 441)	<i>Țara Moldovii</i> (f. 31 ^f)
<i>Moldaviae... limites</i> (p. 34)	<i>Молдавскаго княжества границы</i> (p. 94)	<i>Die Gränzen des Fürstenthums Moldau</i> (p. 441)	<i>hotarâle țării Moldovii</i> (f. 31 ^f)

6.2. Hidronimul lat. *Moldava*, rus. *Молда*, germ. *Molda* / *Moldau*, rom. *Moldova*. În textul latin, numele râului apare consecvent cu forma *Moldava*. Cantemir relatează și pare să acorde credit legendei după care numele unui câine de vânătoare al lui Dragoș, *Molda*, care s-ar fi înecat în apa curgătoare respectivă, s-ar afla la originea numelui râului *Moldova*⁹. În versiunea rusă, în schimb, numele râului apare de trei ori cu forma *Молда* [mól̩da]. Pare a fi o neatenție a autorului versiunii rusești, care modifică transferul de nume evocat de Cantemir în identitate formală totală – atât numele legendar al cățelei, cât și numele râului au forma *Молда*. Situația este aproximativ aceeași în versiunea germană: aici numele râului este de două ori *Molda*, iar o a treia oară, *Moldau*. În această ultimă situație, putem presupune o „acomodare” *sui generis* a numelui râului după numele din germană al țării (*Moldau*). În ceea ce îl privește pe traducătorul român, el folosește firesc numele din tradiția internă: *Moldova* și, la fel de firesc, în două din cele trei situații, dezambiguizează contextual omonimia *Moldova* „țară și râu”, recurgând la sintagma *apa Moldovii*.

lat.	rus.	germ.	rom.
<i>Moldava</i> (hidronim; passim)	<i>Молда</i> (p. 95)	<i>Molda</i> (p. 441)	<i>Moldova</i> (f. 31 ^v)
<i>in confluence Moldavae et Sireti fluminum</i> (p. 54)	<i>реки Молда и Зиреть соединяются</i> (p. 96)	<i>am Zusammenfluß der Moldau und der Sirethflüsses</i> (p. 442)	<i>se împreună apa Moldovii cu Siretiu</i> (f. 31 ^v)
<i>inter Moldavam et Bsitri<za>am amnem</i> (p. 68)	<i>между реками Молдою и Быстрицою</i> (p. 96)	<i>zwischen den Flüssen Molda und Bistriza</i> (p. 444)	<i>între apile Moldova și Bistrița</i> (f. 32 ^v)

⁹ Evident, legenda este mai mult decât discutabilă, după datele științei toponimice actuale, cf. Moldovanu 2010.

6.3. Lat. *Superior Moldavia*, rom. *Țara de Sus*. Sintagma *Țara de Sus*, cu referire la una dintre cele trei mari subdiviziuni ale Țării Moldovei, este redată în latină de Cantemir prin *Superior Moldavia*. Totodată, Cantemir adaugă că, în limba localnicilor, aceasta e numită „*Czara de sus*”. În schimb, autorul versiunilor în rusă și în germană citește și redă grafemul compus <cz> ca fiind africată [ç], în loc de [t]: *Чара де Сусь*, respectiv, *Tschara de Sus*. Acesta este așadar un prim exemplu din care putem deduce, pe de o parte, că autorul celor două versiuni nu avea cunoștințe de limba română, iar pe de altă parte că versiunile rusă și germană sunt tributare una alteia și chiar că au putut fi realizate de aceeași persoană. În ceea ce îl privește pe traducătorul român, el nu întâmpină nicio dificultate în a restabili sintagma corectă: *Țara de Sus*, chiar dacă sintagma din modelul său nemijlocit, rusesc, era evident alterată.

lat.	rus.	germ.	rom.
<i>Superior Moldavia, incolis 'Czara de sus' (p. 64)</i>	<i>Въ верхней Молдавии (Чара де Сусь) (p. 97)</i>	<i>Die Obere Moldau (Tschara de Sus) (p. 443)</i>	<i>Țara de Sus (f. 32^r)</i>

6.4. Lat. *Inferior Moldavia*, rom. *Țara de Jos*. Sintagma *Țara de Gios*, o altă mare subdiviziune a Țării Moldovei, este redată în latină de Cantemir prin *Inferior [Moldavia]*, cu completarea că în limba localnicilor se spune „*Czara de Dzios*”. Ca și în cazul precedent, grafemul compus <cz> este redat eronat în rusă și în germană, prin litere sau îmbinări de litere care au valoarea fonetică [ç], în loc de [t]: *Чара...* – respectiv *Tschara...* În același timp, constatăm în sintagma discutată încă o alterare, comună și aceasta versiunilor rusă și germană: în loc de *Dzios* [= ĝos] din versiunea latină, avem *Аѳіось* în rusă, respectiv *Azios* în germană. Prezența literei chirilice majuscule <A> în poziție inițială se explică, fără îndoială, printr-o confuzie între majuscula <A> și majuscula chirilică <Д>, generată de asemănarea grafică și produsă fie în etapa inițială, a elaborării și a eventualelor transcrieri succesive de mână a versiunii rusești, fie în etapa tipăririi acesteia. Din acest exemplu conchidem, încă o dată, atât că autorul versiunii rusești nu avea cunoștințe de română și că se conducea exclusiv după forma scrisă în latină a numelor de locuri specifice, cât și că cele două versiuni, rusă și germană, sunt tributare una alteia; este posibil, de asemenea, ca versiunea în rusă să o fi precedat pe cea germană, deoarece este mult mai ușor să se confunde majusculele chirilice <Д> și <А> decât majusculele corespunzătoare latine <D> și <A>. În ceea ce privește versiunea românească, aici nu au existat dificultăți, traducătorul restabilind sintagma firească: *Țara de Jos*.

lat.	rus.	germ.	rom.
<i>Inferior</i> [<i>Moldavia</i>], <i>incolis 'Czara de</i> <i>Dzios' dicta</i> (p. 52)	<i>Въ нижней</i> <i>Молдавии (Чара</i> <i>де Аціосъ)</i> (p. 96)	<i>Die Unter Moldau</i> (<i>Tschara de Azios</i>) (p. 442)	<i>Țara de Jos</i> (f. 31 ^v)

6.5. Lat. *Valachia*, rus. *Валахія, Волохская земля*, germ. *Wallachei*, rom. *Vlahia* „*Valahia, Țara Românească*”. Numele Țării Românești este redat de Cantemir în latină, în mod consecvent, prin *Valachia*. În versiunea rusească avem *Волохская земля* „țara Valahiei” (de trei ori), și *Валахія* (o dată). În versiunea germană apare consecvent *Wallachei* (de patru ori). Traducătorul în română redă sistematic acest nume prin *Vlahia* (formă ce pare o contaminare între varianta rusească în *-xia* din original și fonetismul sud-slav, fără polnoglasiu, al radicalului pentru „romanic”, cf. „*ВЛАХЪ* vlahus, generatim homo romanæ originis” Miklosich Lex. p. 68, col.I).

lat.	rus.	germ.	rom.
<i>Valachia</i> (<i>passim</i>)	<i>Волохская земля</i> (p. 94 [bis], 96, 100) <i>Валахією</i> (p. 93)	<i>Wallachei</i> (p. 440 [bis], 441, 442)	<i>Vlahia</i> (f. 31 ^r [ter], 31 ^v , 32 ^v)

6.6. Lat. *Transsylvania*, rus. *Семиградское княжество*, germ. *Siebenbürgen*, rom. *Țara Ungurească* – Lat. *Hungaria*, rus. *Венгрія*, germ. *Ungarn*, rom. *Țara Ungurească*. În următoarele două situații, pe care le prezentăm succint, am constatat o ambiguitate la traducătorul român, care utilizează sintagma *Țara Ungurească* atât cu referire la Transilvania, cât și cu referire la Ungaria – în continuitate cu ambivalența pe care a avut-o sintagma în discuție în tot scrisul vechi românesc, desemnând atât voievodatul și apoi principatul Transilvaniei (ca în: *în anii și în zilele mării lu Batărū Criștovū, cu mila lu Dumnezeu Voevodă în toată țara ungurească și în Ardealū și în toți săcuī Coresi, Carte*, p. 1), cât și Ungaria (ca în: *Și mearse și în țara ungurească, de o prădă și o arse, până la Buda și se întoarse cu mulți robi, fără număr. Моха, Cron., 148^r*).

Observăm totodată că, pentru Transilvania, în versiunea rusească e folosită sintagma *Семиградское княжество* (literal: „cnezatul-celor-șapte-orașe”), care probabil circula deja la acea dată în limba rusă și care, în mod evident, traduce termenul german uzual, *Siebenbürgen*.

lat.	rus.	germ.	rom.
<i>Transsylvania</i> (passim)	<i>Семиградское княжество</i> (p. 94)	<i>Siebenbürgen</i> (p. 441)	<i>Țara Ungurească</i> (f. 31 ^v)
<i>in Hungaria</i> (p. 82)	<i>въ Венгрии</i> (p. 100)	<i>in Ungarn</i> (p. 445)	<i>în Țara Ungurească</i> (f. 32 ^v)

6.7. Lat. *Danubius*, rus. *Дунай*, germ. *Donau*, rom. *Dunărea*.

Numele marelui fluviu ce străbate Europa centrală și de sud-est, Dunărea, este menționat în formele încetățenite în limbile avute în vedere.

lat.	rus.	germ.	rom.
<i>Danubius</i> (passim)	<i>Дунай</i> (p. 94, 95, 99 [quater], 100 [ter])	<i>Donau</i> (passim)	<i>Dunărea</i> (passim)

6.8. Lat. *Tyras*, rus. *Днѣстръ*, germ. *Dnestr*, rom. *Nistru*.

Numele fluviului Nistru este folosit în rusă în forma curentă pe care o avea la data respectivă, *Днѣстръ*, fiind vorba de un curs de apă important și, ca atare, devenit mai mult sau mai puțin familiar publicului rusesc. Forma din germană pare a fi tributară celei rusești.

lat.	rus.	germ.	rom.
<i>Tyras, hodie 'Nystr',</i> <i>{{recentioribus</i> <i>Graecis scriptoribus</i> <i>'Dinastris'}}</i> (p. 42)	<i>Днѣстръ</i> (passim)	<i>Dnestr</i> (passim)	<i>Nistru</i> (passim)

6.9. Lat. *Suczava*, rus. *Сучава*, germ. *Sutschawa*, rom. *Suceava*.

Numele vechii capitale a Moldovei, *Suceava* (ocasional și al râului omonim), este redat în rusă și în germană corect, fără alterări sau inadvertențe: *Сучава*, respectiv, *Sutschawa*. Putem aprecia că, prin importanța sa istorică și prin vechimea sa, și acest nume devenise familiar publicului rus.

lat.	rus.	germ.	rom.
<i>Suczava</i> (râu și oraș) (passim)	<i>Сучава</i> (p. 95)	<i>Sutschawa</i> (p. 441)	<i>Suceava</i> (f. 31 ^v)
<i>Suczava, olim totius Moldaviae metropolis</i> (p. 68)	<i>Сучава прежде бывший главный городъ Молдавской земли</i> (p. 98)	<i>Sutschawa, die ehemalige Hauptstadt der Moldau</i> (p. 444)	<i>cetate veche Suceava unde au fost din vechi scaonul domniei Moldovii</i> (f. 32 ^f)

6.10. Lat. *Galacz*, rus. *Галачъ*, germ. *Galatsch*, rom. *Galați*. În schimb, numele orașului-port de la Dunăre, Galați, trebuie să fi fost mai puțin familiar pe plan extern. Doar astfel se explică alterările consoanei de la finala radicalului: pornind de la modul de redare a formei acestui toponim în versiunea latinească (*Galacz*), apare în rusă forma *Галачъ* (formă flexionară de locativ), alături de *Галатъ*. În germană, în cele două contexte care conțin acest nume apare forma *Galatsch*. În ceea ce îl privește pe traducătorul român, el nu are nicio dificultate în a „restabili” forma românească normală, *Galați*.

lat.	rus.	germ.	rom.
<i>ad oppidum Galacz</i> (p. 46)	<i>при городъ Галачъ</i> (p. 95)	<i>bei der Stadt Galatsch</i> (p. 441)	<i>lângă târgul Galații</i> (f. 31 ^v)
<i>Galacz oppidum [...] emporium totius Danubii celeberrimum</i> (p. 58)	<i>знатный купеческiй городъ Галатъ, на рѣкѣ Дунаѣ</i> (p. 97)	<i>die wichtige Handelstadt Galatsch an der Donau</i> (p. 443)	<i>târg Galați, vestit de neșușătorie, lângă apa Dunării</i> (f. 31 ^v)

6.11. Lat. *Ocna*, rom. *Ocna*. În următorul caz, observăm o situație mai specială. Pornind de la numele topic *Ocna*, localitate din ținutul Bacău, redat ca atare de Cantemir în latină, autorul versiunii în rusă și în germană va fi citit la un moment dat litera <c> ca pe un <e>, ajungându-se la forma insolită *Oena*, în germană, și prin „interpretare” suplimentară în plan fonetic (<oe> = [e]), la *Ена*, în versiunea rusească. În ciuda alterărilor care au făcut ca toponimul să devină practic de nerecunoscut, traducătorul român, ajutat de context și, foarte probabil, și de cunoștințele nemijlocite, „din teren”, restabilește corect acest nume de localitate: *târgul Ocni*.

lat.	rus.	germ.	rom.
<i>Ocna</i> (p. 70)	<i>Ена</i> (p. 99)	<i>Oena</i> (p. 444)	<i>târgul Ocni</i> (f. 32 ^r)

6.12. Lat. *Causzen* „Căușeni”. Alterările de „parcurs” ale acestui toponim au prezentat dificultăți insurmontabile și pentru traducătorul român, care nu a mai reușit să identifice și să redea localității respective numele ei corect. Este vorba de Căușeni, un orașel din partea de sud-est a Basarabiei. În textul latin, forma fusese notată *Causzen*. În versiunea germană, ea este redată corespunzător: *Kauschen*. În rusă intervine o mică „pierdere”: dispare consoana finală, rezultând *Кайшъ*. În fine, în traducerea românească ajungem la o formă și mai alterată: *Caut*. Aici, prezența literei pentru [t] în locul celei pentru [ș], se explică, fără îndoială, ca rezultat al unei confuzii în planul grafiei. Literele chirilice corespunzătoare, <u> (= [f]) și <m> (= [t]), seamănă și se pot confunda foarte ușor.

lat.	rus.	germ.	rom.
<i>ad opidum</i> <i>Causzen(i)</i> (p. 82)	<i>при городѣ</i> <i>Кавуиѣ</i> (p. 100)	<i>bei dem Städtgen</i> <i>Kauschen</i> (p. 445)	<i>lângă oraș Caut</i> (f. 32 ^v)

6.13. În încheierea discuției despre toponime, alăturăm alte câteva nume de localități mici sau medii, precum și câteva hidronime din Moldova, nume fără rezonanță în plan internațional (și care deci trebuie să fi fost necunoscute autorului versiunilor în rusă și în germană). Alterările constatate sunt de obicei minime sau neglijabile, iar traducătorul în română le echivalează corect, în conformitate cu nomenclatura tradițională internă (*Tecuci*, *Focșani*, *Agiud*, *Trotuș*, *Trotușel*, *Bahlui*, *Târgul Frumos*, *Fălciu*, *Lăpușna*, *Chișinău*, *Dorohoi*, *Ștefănești*, *Hârlău*, *Botășani*, *Cotnari*, *Rădăuți*, *Neamț*, *Bacău*, *Saccea* [= *Isaccea*], *Bugeac*).

lat.	rus.	germ.	rom.
<i>Tecucio</i> [...] <i>oppido</i> (p. 56)	<i>городокъ Текуть</i> (p. 96)	<i>das Städtgen Tekut</i> (p. 442)	<i>târg Tecuciul</i> (f. 31 ^v)
<i>Focsanii</i> , <i>oppidulum</i> (p. 56)	<i>городъ Фочаньи</i> (p. 96)	<i>das Städtgen Fotchanii</i> (p. 442)	<i>târg Focșanii</i> (f. 31 ^v)
<i>Adziud</i> [...] <i>oppidum</i> (p. 56)	<i>городокъ Адѣюдѣ</i> (p. 96)	<i>das Städtgen Adziud</i> (p. 442)	<i>târg Agiudiul</i> (f. 31 ^v)
<i>Totruss</i> (râu) (p. 36) <i>Totrusz</i> (râu) (p. 44)	<i>Тортуш</i> (p. 95)	<i>Tortusch</i> (p. 441)	<i>Trotușel</i> (f. 31 ^v)
<i>Totrusz ad amnem</i> <i>Totrusz</i> (oraș și râu, cu dezambiguizare contextuală; p. 70)	<i>Тотрушь</i> (p. 99)	<i>Tortusch</i> (p. 444)	<i>târg Trotuș lângă apa Trotuș</i> (f. 32 ^r) ¹⁰
<i>ad fluvium Bahluy</i> (p. 52)	<i>на рѣкъъ Балугъ</i> (p. 96)	<i>am Flusse Bahlui</i> (p. 442)	<i>pe apa Bahluiului</i> (f. 31 ^v)
<i>Tyrgul Frumos</i> (p. 54)	<i>Тыргулфурмосъ</i> (p. 96)	<i>Tyrgulformos</i> (p. 442)	<i>Târgul Frumos</i> (f. 31 ^v)
<i>Falczii</i> , <i>oppidum</i> (p. 60)	<i>городъ Фалчи</i> (p. 97)	<i>die Stadt Faltschi</i> (p. 443)	<i>târg Fălciu</i> (f. 31 ^v)

¹⁰ Precizarea „lângă apa Trotuș” nu are corespondent în versiunile rusă și germană, dar are în textul latin: „ad amnem Totrusz”; înclinăm să credem că e doar o coincidență întâmplătoare, în sensul că traducătorul român nu a avut acces direct la textul latin.

<i>Kisz(in)nou</i> [...] <i>urbecula</i> (p. 62)	два городка: Лапушна и Кишава. (p. 97)	<i>die Städtgen Lapuschna und Kischau</i> (p. 443)	2 târguri, Lăpușna și Chișinău (f. 32 ^r)
<i>Dorohoi;</i> <i>Stephanestii</i> (ambele la p. 66)	городки Дорогой и Стефанестій (p. 98)	<i>die Städtgen Dorohoi und Stephanestii</i> (p. 443)	2 târguri, Dorohoi și Ștefănești (f. 32 ^r)
<i>Harlev</i> [...] <i>oppidum;</i> <i>Cotnar, oppidum;</i> <i>В<о>taszany</i> <i>oppidum</i> (toate trei la p. 66)	три малые городки: Гарлевъ, Баташани и Котнаръ (p. 98)	<i>drei geringe Städtgen, Garlev, Botaschaniy und Cotnar</i> (p. 443)	trei târguri: Hârlău, Botășani, Cotnari (f. 32 ^r)
<i>Radauz, oppidum</i> (p. 68)	городокъ Радауцы (p. 98)	<i>das Städtgen Radauz</i> (p. 444)	<i>Rădăuți</i> (f. 32 ^r)
<i>Niamez</i> [...] <i>urbs</i> <i>in altissimo</i> <i>monte...</i> (oraș; p. 68)	крѣпкій горный городъ Нямецъ (p. 98)	<i>feste Bergstadt Niamez</i> (p. 444)	<i>cetate, anume Neamțul</i> (f. 32 ^r)
<i>Bacovium</i> [...] <i>oppidum</i> (p. 70)	городъ Баковъ (p. 98)	<i>das Städtgen Bakow</i> (p. 444)	<i>târg Bacăul</i> (f. 32 ^r)
<i>Ismail</i> [<i>Moldavis</i> <i>olim 'Smil'</i> <i>dictum</i>] <i>munimentum</i> (p. 80)	крѣпость Измаиль (Смилъ) (p. 100)	<i>die Festung Ismail (Smil)</i> (p. 445).	<i>cetate Smil</i> (f. 32 ^r)
<i>e regione</i> [<i>Isakcze</i>] (p. 80)	Исакче (p. 100)	<i>Isaktsche</i> (p. 445)	<i>Saccea</i> (f. 32 ^r)
<i>Budziak</i> (passim)	Буджакъ; Буджакской (ambele forme la p. 99)	<i>Budschack;</i> <i>Budschackische</i> (ambele forme la p. 444)	<i>Bugeac</i> (f. 32 ^r)

6.14. Aron Tiranul, domn al Moldovei

Vom urmări un caz mai special, în speță redarea numelui domnului Moldovei Aron Tiranul (1591-1595), împreună cu alterările pe care acest nume le-a suferit în versiunile rusă și germană. În textul latin original, Cantemir vorbește despre presupusa trădare a lui Aron Tiranul, prin care turcii ar fi pus stăpânire pe importanta cetate Tighina (= Bender), aflată pe malul drept al Nistrului. În versiunile rusească și germană, numele voievodului moldovean devine, practic, de nerecunoscut: *Князя Гера* (caz genitiv; nominativul unei astfel de forme ar putea fi *Геро*), respectiv *Fürsten Hero*. Fragmentul în cauză a fost omis de traducătorul român, probabil tocmai pentru că numele astfel stâlcit în versiunea rusească pe care o folosea nu mai putea fi decodat în sistemul său de cunoștințe istorice.

lat.	rus.	germ.	rom.
[...] <i>Aronis Principis, cui Moldavi „Tyranii”, nomen indiderunt, perfidia „[...]” prin hiclenia principelui Aron, căruia Moldovenii i-au dat numele de «Tiranul»</i> ” (p. 62; cf. p. 52).	[...] <i>измѣною выгнаннаго Молдавскаго Князя Гера</i> (caz genitiv; p. 97)	[...] <i>durch Berrätheren des verjagten moldauischen Fürsten Hero</i> (p. 443)	[informație omisă]

6.15. În fine, vom urmări rapid modul în care sunt redate unele unități de măsurare a distanțelor. În textul latin apare de mai multe ori termenul *hora* pentru desemnarea milei (unitate de măsură a distanțelor), echivalat în germană cu *Meile*, în cele trei situații corespunzătoare. În schimb, în versiunea rusească, distanțele respective sunt convertite în verste rusești. Raportul pe care îl putem deduce cu ușurință dintre cele două unități de măsură este: o milă = 7 verste. În acest caz se constată, din nou, că traducerea în română a urmat nemijlocit versiunea rusească, pentru că aici unitățile de lungime sunt *verstele rosienesti*, valorile nominale indicate fiind exact același ca în textul rusesc. Observăm, ca detaliu, și o inconsecvență de echivalare în versiunea germană: în cea de-a treia situație din tabelul de mai jos, pentru cele „opt mile” din textul latin (*octo horarum*), versiunea germană are 3 *Meilen*. Presupunem că, în cursul procesului de tipărire, s-a produs și a trecut neobservată o confuzie între cifrele 8 și 3. Textul rusesc și traducerea în română păstrează însă proporția corectă: 56 *версты* / 56 *verste*. O altă unitate de măsură este folosită pentru indicarea adâncimii valului lui Traian: *cubitus* ‘cot’, în latină, echivalat cu *Elle* ‘cot’, în germană, respectiv cu *аршинъ* / *arșin* în rusă și în română.

lat.	rus.	germ.	rom.
237 <i>horarum itineris</i> (p. 36)	1659 <i>версты Россійскихъ</i> (p. 95)	237 <i>deutsche Meilen</i> (p. 441)	1659 <i>verste rosienesti</i> (f. 31 ^f)
<i>Lacum Orcheiensem [...] sex milliaribus longum, latum duobus</i>	<i>Орхиенское длиною 40 версты, а шириною 15</i>	<i>der Orheienische, 6 Meilen lang und 2 breit</i> (p. 441)	<i>ezerul Orheiului în lungu de 40 verste, iar în lat de 15</i> (f. 31 ^v)
<i>octo horarum spatium</i> (p. 58)	56 <i>версты</i> (p. 97)	3 <i>Meilen</i> (p. 443)	56 <i>verste</i> (f. 31 ^v)
[12] <i>cubitos</i> (p. 82)	12 <i>аршинъ</i> (p. 100).	12 <i>Ellen</i> (p. 445)	12 <i>arșine</i> (f. 32 ^v)

7. În loc de încheiere, dorim să precizăm că în calendarul rusesc din 1770 și în republicarea subsecventă din antologia din 1789, capitolul din care face parte descrierea Țării Moldovei (p. 91-106 din antologia din 1789) este precedat de un capitol ceva mai întins, de aproape 40 de pagini (p. 52-90 din antologia din 1789), consacrat tot Moldovei și moldovenilor. Acest capitol este intitulat: *О происхождении молдавцовъ, о ихъ языкъ знатѣйшихъ приключеніяхъ, вѣрѣ, нравахъ и поведеніяхъ* (= „Despre originea moldovenilor, despre limba lor, [despre] cele mai importante evenimente, [despre] credința, obiceiurile și comportamentele [lor]” (aici și în continuare traducerea din rusă ne aparține). În conformitate cu Eșanu (2010:187, nr. 1054), acest capitol îl are drept autor pe Johann Eberhard Fischer (în rusă: Иоганн Эбергард Фишер), menționat însă doar în calendarul din 1770 (în mod abreviat: И. Э. Фишер), dar al cărui nume nu figurează în antologia din 1789. Ca și Jakob von Stählin, Johann Eberhard Fischer (1697-1771) este un savant rus – istoric și arheolog, profesor, academician – de origine germană, care s-a stabilit în Rusia în 1730, desfășurându-și în continuare toate activitățile în patria sa adoptivă.

Textul lui Fischer are ca surse, între altele, atât *Descrierea Moldovei* (care servit, cum am arătat mai sus, și pentru *Краткое описание* a lui von Stählin), cât și *Istoria imperiului otoman...* Ambele sunt citate în repetate rânduri (cu referiri exprese și precise la manuscrisele latinești). De pildă, într-o notă de la p. 66 este precizat faptul că manuscrisul latin conținând textul lui Cantemir *Descriptio Moldaviae*, utilizat ca sursă, se păstra la Biblioteca Academiei de științe din Sankt-Petersburg. Este vorba fie de manuscrisul A, fie de manuscrisul B (pentru detalii despre aceste manuscrise, vezi mai sus). Există totodată părți semnificative care sunt preluate și adaptate fără citare. Astfel, la p. 63 este preluat în mod fidel fragmentul binecunoscut din partea a treia, capitolul patru, „Despre limba moldovenilor”, din *Descrierea Moldovei*, unde e vorba despre rostirea ce ar fi fost specifică femeilor din Moldova, care alterau silabele *bi-*, *vi-*, *pi-*, pronunțându-le *ghi-*, *chi-*, cu exact aceleași exemple pe care le dă Cantemir: *bine-ghine*, *vie-ghie*, *pizmă-chizmă*, *piatră-chiatră*. Pasajul este urmat de comentariul că bărbații care și-ar fi însușit rostirile respective erau batjocoriți cu expresia *fecior de babă* (pentru că ar fi petrecut prea mult timp între femei și ar fi fost influențați de ele). La p. 78 sunt redată pasaje semnificative din partea a treia, capitolul cinci, „Despre literele moldovenilor”, unde apare opinia (discutabilă) că: „Înainte de soborul de la Florența (din 1439), moldovenii întrebuițau literele latine, după exemplul celorlalte popoare prin a căror limbă a fost stricată limba latină...”. În unele situații, după ce preia informații din textele cantemiriene, Fischer le comentează și chiar polemizează, expunând nuanțe și puncte de vedere personale sau, după caz, diferite de cele ale lui Cantemir.

În conformitate cu datele de care dispunem, acest capitol nu a fost tradus în română (nici în manuscrisele 348 și 1667 de la filiala din București a Bibliotecii Academiei Române, și nici în altă parte), dar el are un corespondent în germană, în același *Geographischer Kalender auf das Jahr 1770*. În această situație, vom observa că realizarea prelucrărilor în rusă și în germană, despre care am discutat de-a lungul prezentei contribuții, este semnificativă pentru gradul în care textul cantemirian a circulat în original, prin copii manuscrise, și a fost valorificat, în cursul secolului al XVIII-lea, în diverse țări europene, inclusiv în Rusia. Totodată, aceste prelucrări, publicate și republicate în rusă și în germană de Jakob von Stählin și de I. E. Fischer, începând cu anul 1770, ar putea avea importanța lor și pentru exegeza românească a receptării operei lui Dimitrie Cantemir în epoca cea mai veche a circulației acesteia, servind ca „martori colaterali”, prin care există șansa ca unele pasaje discutabile sau neclare, unele lacune din tradiția manuscrisă a operelor cărturarului-domnitor să-și găsească, în cele din urmă, o soluționare convenabilă.

ANEXĂ

În cele ce urmează, transcriem integral textul *Tălmăcirii...* din mss. rom. 1667, împreună cu pasajele corespunzătoare din textul rusesc, care i-a servit ca model nemijlocit. Pe prima coloană se află textul rusesc din *Краткое описание*, p. 93-100. Fiecare fragment este urmat de o traducere fidelă, în româna actuală. Transcrierea textului rusesc și traducerea lui au fost realizate de Victor Celac. Ocazional, tot în prima coloană, am inclus unele pasaje corespunzătoare din versiunea germană *Kurze Beschreibung*, p. 440-445, cu scopul de a ilustra unele dintre situațiile mai pregnante care dovedesc faptul că traducerea în română este tributară versiunii rusești.

Pe coloana a doua se află transcrierea textului vechi românesc intitulat *Tălmăcire...* (ms. 1667), f. 31^r-32^v, realizată de Alexandra Chiriac.

În notele de subsol am atras atenția asupra unor omisiuni, pasaje redactate în mod prescurtat de traducătorul român, precum și asupra unor adaosuri, dezvoltări care i se datorează. De asemenea, am semnalat unele traduceri deficitare și contrasensuri, determinate de o înțelegere insuficientă a textului sursă. În fine, am semnalat o serie de confuzii grafice și greșeli de tipar, în textul rusesc, precum și alte aspecte ce ni s-au părut demne de interes.

Краткое описание, р. 93-100 (Ocazional: Kurze Beschreibung, р. 440-445)	Tălmăcire (ms. 1667), f. 31^r-32^v
[р. 93] <i>О МОЛДАВИИ</i>	[f. 31 ^r] <i>Pentru Moldova</i>
§ 1 <i>Изъ исторіи извѣстно, что еще въ первыя два столѣтія по рождествѣ Христовѣ нынѣшня Молдавія съ Валахією составляли древнюю Дакію;</i> (= „Din istorie se știe că încă în primele două secole după nașterea lui Hristos, Moldova și Valahia actuală alcătuiau vechea Dacie;”)	<i>Din istorie este lucru înștiințat că în veacul al doilea după Hs. pe Moldova și pe Vlahia le-au făcut¹¹ Dachii cea veche,</i>
<i>что въ ней обитали Геты и Дакіяне, которыхъ Короля Декевала Императоръ Траянъ побѣдивъ, изкоренилъ жителей; что землю, яко Римскую провинцію, Романа наименованную, населилъ Римскими поселянами;</i> (= „că în ea locuiau geții și dacii, pe al căror rege Decebal împăratul Traian biruindu-l, i-a exterminat pe locuitori; că acel pământ [= teritoriu], ca pe o provincie romană, numită „Roman”, a populat-o cu colonizatori romani;”) germ. <i>die Einwohner ausgetödtet und das Land als eine römische Provinz, unter dem Namen Romana mit römischen Kolonien besetzt habe</i> p. 440)	<i>că în ea [= în Dacia veche] au trăit atunce ghetii și dachii, pre al cărorora crai, anume Dechebal, l-au biruit împăratul Traian și au deșrădăcinat¹² pre lăcuitorii de loc, și au adus de au așezat lăcuitorii râmleani, numind locurile acelea romane¹³, după numele cetății Romii.</i>

¹¹ Rus. *составляли* „alcătuiau” a fost redat prin rom. *le-au făcut*, traducere improprie. Mai potrivit ar fi fost: „Moldova și Vlahia alcătuiau vechea Dacie”.

¹² Verbul rus. *изкоренить*, fiind un derivat de la *корень* ‘rădăcină’, are drept înțeles originar ‘a deșrădăcina’, dar ajunge să aibă în rusă și sensul pe deplin lexicalizat ‘a extermina’. Traducătorul român realizează un calc de structură morfologică (*au deșrădăcinat*), redând sensul rusesc originar, deși semantic ar fi fost mai adecvată o soluție prin care să fie redat sensul ‘a nimici’, cf. echivalentul german *austöten* ‘a extermina’. Semnalam și faptul că sensul acestui pasaj este diferit față de textul cantemirian, unde este vorba nu de exterminarea completă a dacilor, ci de exterminarea lor parțială: *His... partim extinctis, partim in diversa sparsis* = „Aceștia [= dacii] fiind în parte nimiciți, în parte împrăștiați prin felurite locuri...” (Cantemir, DM, 28, 29).

¹³ Rus. *Римскую провинцію* (acuzativ sg.) ‘provincia romană’ a fost redat prin rom. *locurile acele romane*, traducere aproximativă.

<p>[p. 93-94] <i>что послѣ того времени, какъ Римская имперія пришла въ совершенный упадокъ, то Гунны, то Готы, то Сарацины всю сію страну набѣгами своими опустошали, и Римскихъ жителей прогнали въ горы,</i> (= „сă, după ce Imperiul roman a ajuns la o decădere completă, ba hunii, ba goții, ba saraziniii toată această țară au pustiit-o cu incursiunile lor, alungându-i pe locuitorii romani în munți.”)</p>	<p><i>Apoi, la vremurile cele mai de pre urmă, când au venit împărăția Romii la căderea cea desăvârșită, hunii și gutii¹⁴ și sarașinii (neamuri numite cu aceste numiri)¹⁵, adesăori făcând năvăliri, călcări și prăzi în țara aceea, au pustiit-o de tot și pre râmlenii lăcuitori i-au gonit în munți.</i></p>
<p><i>изъ коихъ они не прежде какъ уже по прошествіи нѣсколька сотъ лѣтъ подѣ предводительствомъ Драгоша сына Богданова, юноши знатнѣйшаго поколнѣня, отважились вступить въ ровную землю, тогда въ опустошеніи находившуюся, и поселиться въ прежнихъ прародителей своихъ жилищахъ, избравъ предводителя Драгоша Княземъ и начальникомъ надѣ собою и надѣ / (p. 94) всею землею.</i> (= „din care [munți] ei, nu înainte de trecerea câtorva sute de ani, sub conducerea lui Dragoș, fiul lui Bogdan, tânăr de un neam foarte vestit, s-au încumetat să iasă la pământ neted [= la câmpie], care atunci era pustiit [sau: nelocuit], și să se stabilească în locurile de odinioară ale strămoșilor lor, alegându-l pe șeful lor Dragoș drept cneaz și conducător asupra lor și asupra întregului pământ [= teritoriul respectiv]”)</p>	<p><i>Din care munți, după ce au pătrecut câteva sute de ani, apoi supt povățuirea lui Dragoș, feciorul lui Bogdan, ce au fost de neam mare la acel norod ce să trăgea din neamul acela al râmlenilor, au îndrăznit a eși în țara lor cea strămoșască și s-au așezat pre ale ei pustii locuri, alegându-și și domn povățuitori pre acest Dragoș.</i></p>
<p>[p. 94] <i>Сему храброму Князю, вышедшему изъ горъ, первую встрѣчу на ровной земль былъ буйволь, котораго онъ застрѣлилъ изъ лука.</i> (= „Acest cneaz curajos, când a ieșit din munți, s-a întâlnit prima dată cu un zimbbru, pe care l-a săgetat din arc.”)</p>	<p><i>Acest domn, când au eșit din munți, au tâmpinat o fiiară, zimbbru sau bou sălbatic, pre care însuș l-au însăgetat cu săgeata din arc,</i></p>

¹⁴ În ms. 348: *gunii și gutii*.

¹⁵ Explicația din paranteză e adăugată de traducător.

<p>Но при семь случаѣ изрядная его борзая собака Молда называемая бросясь въ реку утонула, по имени которой какъ оная рѣка Молдою, такъ и въ последующія времена вся земля проименована Молдавією. (= „În timpul acestei întâmplări, un excelent câine-ogar al lui, numit Molda, aruncându-se în râu, s-a înecat; după numele acestuia atât râul, cât și, în vremurile care au urmat, toată țara a fost numită Moldova”) germ. <i>Dabei aber seine vortreffliche Jagdhundinn in Fluß eingebüßt, und demselben, wie auch nachmals dem ganzen Lande, ihren namen Molda beigelegt</i> p. 440)</p>	<p>și la aceeaș tâmplare un ogar al lui ce-l chema Molda¹⁶ s-au înecat în apa ce curgea pre aproape. Deci, de pre acest nume, numindu-să și apa Molda, pre urmă s-au numit și toată Țara Moldova,</p>
<p>Буйволу же голову поставилъ онъ въ щитъ, что подало поводъ къ употребляемому еще и ныне гербу сего княжества. (= „Iar capul zimbrului l-a pus pe scut, ceea ce a dat prilej să fie folosit și în prezent [capul de zimbru] ca stemă a acestui cnezat”).</p>	<p>iar capul bourului, fiindcă l-au închipuit Dragoș în pavăza sa, s-au făcut și marca, adecă pecetea țării cu a aceluia cap închipuire, după cum și acum este.</p>
<p>Въ новѣйшія времена Россіяне и Поляки назвали сію землю вообще Волохскою, а жителей оныя Волохами. (= „În vremurile mai noi, rușii și polonezii au numit acest pământ Valahia, iar pe locuitorii ei, valahi”)</p>	<p>Mai pre urmă rusii și leșii au numit această țară Volohscuii¹⁷ iar pre lăcuitori volohi.</p>
<p>Но ниже сего, въ географическомъ описаніи показано будетъ, что Волохская земля не токмо ужь давно различена отъ Молдавіи, но и самимъ естествомъ отделена отъ оной большими горами.</p>	<p>După aceia, făcându-se despărțire între Moldova și Vlahia, au rămas deosăbite pân în zioa de astăz și la stăpânire și la numire¹⁸.</p>

¹⁶ În *Arhiva Românească* (1841, tom. I), p. 328: un ogar *ales* ce-l chema Molda. *Ales* corespunde semantic mai bine cu versiune rusească: *изрядная* 'excelent, ales'. În ce măsură *al lui* din manuscrisele românești este o reinterpretare (bazată pe asemănare fonetică) a unei forme inițiale *ales* este greu de decis. În textul cantemirian: „quam prae ceteris diligebat” = „la care ținea mai presus de ceilalți [câini]” (Cantemir, DM, 30, 31).

¹⁷ Sic; formă cazuală rusească (acuzativ) preluată ca atare.

¹⁸ Traducere deficitară; vezi traducerea noastră din prima coloană.

<p>(= „Dar mai jos, la descrierea geografică, se va arăta că țara Valahiei nu doar că este diferită de Moldova, dar prin chiar esența ei este separată de ea prin niște munți mari.”)</p>	
<p>§ 2 Молдавскаго княжества границы суть: (= „Hotarele Țării Moldovei sunt:)</p>	<p><i>Iar hotarăle țării Moldovii sânt aceste:</i></p>
<p>къ полудню рѣка Дунай; къ востоку Черное море и часть лежащей около Бендеръ Татарской земли, прежде такожде къ Молдавіи принадлежавшей; (= „spre amiazăzi, râul Dunărea; spre răsărit, Marea Neagră și acea parte din pământul tătarilor, care se află lângă Bender, care mai înainte de asemenea aparținea Moldovei”).</p>	<p><i>cătră amiazăzi apa Dunării, cătră răsărit Marea Neagră și Bugeacul¹⁹, partea Țării tătarăști și Cetatea Benderiului care au fost din ceput a Moldovii.</i></p>
<p>[p. 94-95] къ сѣверу река Днѣстръ, а къ западу Подолія, Волохская / земля и Семиградское княжество²⁰. (= „la nord, râul Nistru, iar la apus, Podolia, Țara Valahiei și Cnezatul Celorșapte-orașe [= Transilvania]”). germ. <i>von Mitternacht der Dnestr, von Abend Podolien, die Wallachei und Siebenbürgen</i> (p. 441).</p>	<p><i>Iar cătră amiazănoapte apa Nistrului, iar cătră apus Podolia, Țara Ungurească și a Vlahiei.</i></p>
<p>[p. 95] Считаютъ, что Молдавская земля въ окружности содержитъ 1659 верстѣ Россійскихъ. (= „Se consideră că Țara Moldovei conține [sau: are] de jur împrejur 1659 verste rusești.”) germ. <i>Und so rechent man den Umfang der Moldau in ihren Gränzen 237 deutsche Meilen weges</i> (p. 441)</p>	<p><i>Așa socotesc²¹ că toată Țara Moldovii cuprinde împrejur 1659 verste rosienestî²².</i></p>

¹⁹ Cuvintele și *Bugeacul* sunt adăugate de traducător.

²⁰ Vezi mai sus (6.6.) discuția privind modul de traducere a termenului pentru această unitate de măsură.

²¹ Rus. *считаютъ* „se consideră” a fost redat prin rom. *așa socotesc*, formă veche românească de redare a impersonalului..

²² Aici și în continuare, traducătorul în română preia fidel unitățile de măsură a distanțelor din rusă: *verste rosienestî* (< rus. *версть Россійскихъ*), în contrast evident cu versiunea germană (*deutsche Meilen*). Vezi și mai sus, 6.15..

<p><i>На нашемъ земноводномъ шарѣ не легко сыскать можно такую страну, которая, не превосходя пространствомъ своимъ Молдавію, содержала бы въ себѣ столь много большихъ и малыхъ рѣкъ, ручьевъ и озеръ, какъ въ сей землѣ находится.</i> (= „Pe globul nostru pământesc nu e ușor să se găsească o țară care, fără a depăși ca suprafață Moldova, să aibă atât de multe râuri, pâraie și lacuri mari și mici, câte se găsesc în această țară.”)</p>	<p>[f. 31^v] <i>În partea locurilor noastre, nu cu lesnire să poate afla o țară ca aceasta care cu lărgimea sa ar putea întrece pre Moldova și să aibă atâtea râuri și ezeră mari și mici, munți, codri, păduri, câmpii²³, precum țara aceasta.</i></p>
<p><i>Ибо въ ней большія рѣки, Дунай, Днѣстръ, Молда, Прутъ, Зиреть, Сучава, Барладъ, Быстрица, Тортуш, Реуть, Ботна; а рѣчекъ почти несказанное множество.</i> (= „Căci în ea sânt [următoarele] râuri mari: Dunărea, Nistru, Molda [= Moldova] Prut, Siret, Suceava, Bârlad, Bistrița, Trotuș, Răut, Botna; iar râuri mai mici sunt o mulțime nespusă.”)</p>	<p><i>Râurile Moldovii cele mai mari sânt aceste: Dunărea, Nistru, Prutul, Siretiul, Moldova, Suceava, Bârladul, Bistrița, Trotușel, Răutul, Botna, iar pâraia²⁴ mai mici sânt o multă mulțime,</i></p>
<p><i>Въ одну рѣку Прутъ впало больше 20 ручьевъ, изъ коихъ иные могутъ называться и рѣками: въ Барладъ впадаетъ 17, въ Зиреть 12 и проч.</i> (= „Doar în râul Prut se varsă mai mult de 20 de pâraie [sau: râușoare], dintre care unele pot fi numite râuri; în Bârlad se varsă 17; în Siret, 12 ș.a.m.d.”)</p>	<p><i>că numai în Prut întră mai mult decât 20 de pâraia, din care unele pot să să numească și râuri; în Bârlad întră 17, în Siret 12 (iproci).</i></p>
<p><i>Въ числѣ знатнѣйшихъ озеръ находятся: Братешъ между Прутомъ и Зиретомъ при городѣ Галачъ²⁵.</i> (= „În numărul celor mai cunoscute lacuri se află Brateș, între Prut și Siret, lângă orașul Galați.”)</p>	<p><i>În numărul ezerălor celor mai mari să află Brateșul între Prut și între Siret, lângă târgul Galații,</i></p>
<p><i>Оргуенское длиною 40 верстъ, а шириною 15;</i> (= „[lacul] Orheiului, lung de 40 verste, iar lat de 15;”)</p>	<p><i>ezerul Orheiului în lungu de 40 verste, iar în lat de 15,</i></p>

²³ Cuvintele *munți, codri, păduri, câmpii* au fost adăugate de traducător.

²⁴ Sic, în ms. 1667 și 348. Greșeală de scrib pentru *pâra(i)e* sau *pârauă*.

²⁵ Vezi mai sus, **6.10.**

<i>Дорогѣнское преизобильное рыбюю;</i> (= „Iacul de la Dorohoi, preabogat în pește;”)	<i>ezărul de la Dorohoi,</i>
<i>Колачинь при Польской границѣ;</i> (= „[Iacul] Colacin, lângă hotarul polonez”;	<i>Colacinul lângă hotarul leșesc,</i>
<i>Лакуль Овидулуй при Акѣрмангъ или Белградѣ, гдѣ Римскій стихотворецъ Овидій находился въ ссылкѣ и умеръ.</i> (= „ Iacul Ovidului lângă Acherman sau Belgrad, unde poetul roman Ovidiu s-a aflat în exil și a murit.”) germ. <i>Und der Lacul Ouidului, bei Ackejerman oder Belograd am Schwarzen Meer, als dem ehemaliger Pontus</i> (p. 442)	<i>lacul Ovidului²⁶ lângă Cetate[a] Albă (Acherman), unde Ovidie râmleanul, făcător de stihuri, au fost surgunit și acolo au și murit.</i>
[p. 96] § 3 <i>Во время Князя Кантемира, то есть въ начале сего текущаго вѣка, Молдавія разделялась на нижнюю и верхнюю Молдавію.</i> (= „În timpul cneazului Cantemir, adică la începutul acestui veac curent, Moldova se împărțea în Moldova de jos și Moldova de sus”)	<i>În zilele domnului Cantemir, adecă la început acestui vac al 18, Moldova s-au împărțit în Țara de Jos și Țara de Sus.</i>
<i>ВЪ НИЖНЕЙ МОЛДАВИИ (Чаpa де Ацѣосъ²⁷) считалось 12 уѣздовъ, а именно:</i> (= „În Moldova de jos se numără [sau: există] 12 ținuturi, și anume:”)	<i>În Țara de Jos să numără 12 ținuturi, anume:</i>
<i>1) Яссинской въ срединѣ Молдавии, въ которомъ Яссы главной городъ, на рѣкѣ Балугъ, около 30 верстъ отъ соединенія съ рѣкою Прутомъ.</i> (= „[Ținutul] Iași, în mijlocul Moldovei, în care Iași este cel mai important oraș, [aflat] pe râul Bahlui, la aproximativ 30 de verste de la confluența [acestui] cu râul Prut.”)	<i>– Ținut Eșii în mijlocul Moldovii, în cari este târgul Iașul, pe apa Bahluiului, cel mai mare oraș al Moldovei și esti și scaun domnesc²⁸.</i>

²⁶ *Lacul Ovidului*, preluat fără adaptare în germană și în rusă, reprezintă un argument suplimentar pentru identificarea sursei de ultimă instanță a versiunilor examinate (germană, rusă, moldovenească), care trebuie să fi fost un text scris de un român, în speță *Descriptio Moldaviae* a lui Cantemir.

²⁷ Vezi și mai sus, **6.4.**

²⁸ Fraza este scurtată în raport cu textul rusesc.

2) Карлигатурской (Тыргулфурмосъ ²⁹) смежной съ Яссынскимъ къ югу. (= „[Ținutul] Cârliigăturii (Târgul Frumos), aflat la sud de ținutul Iași”)	– Ținut Cârliigăturii, între cari este oraș mic, anume Târgul Frumos, să hotăraște cu ținutul Eșului despre miazănoapte ³⁰ .
3) Романской, въ котормъ городъ Романъ, на томъ мѣстѣ, где реки Молда и Зиретъ соединяются. (= „[Ținutul] Roman, în care [se află] orașul Roman, pe acel loc unde se unesc râurile Molda [= Moldova] și Siret”)	– Ținut Romanului, întru cari este oraș Romanul și episcopie cu acest nume ³¹ . Puțin mai jos de târgul acesta se împreună apa Moldovii cu Siretiu.
4) Васлуйской, въ котормъ городъ Васлуй при устьѣ рѣчки Васлуя впадающей въ Барладъ. (= „[Ținutul] Vaslui, în care [se află] orașul Vaslui, la gura râulețului Vaslui, care se varsă în Bârlad.”)	– Ținut Vasluiul, în care este târg Vaslui la gura pârâului Vasluiul, care cade în Bârlad;
5) Тутовской, въ котормъ городъ Барладъ на реке того же имени, и река Тутова. (= „[Ținutul] Tutova, în care [se află] orașul Bârlad, pe râul cu același nume, și râul Tutova.”)	– Ținutul Tutovii, în care este târg Bârladul pre pârâiul Bârlad și Tutova.
6) Текутской, въ котормъ городокъ Текуть на Барладъ рѣкъ. (= „[Ținutul] Tecuci, în care [se află] orașelul Tecuci, pe râul Bârlad.”)	– Ținutul Tecuciul, în care este târg Tecuciul pre apa Bârladul;
7) Путниской по рѣкъ Путнѣ, въ котормъ городъ Фочанѣ на рѣкъ Милковѣ исподалеку отъ границъ Волохской земли; также городокъ Адиудъ на рѣкъ Зиретъ. (= „[Ținutul] Putna, pe râul Putna, în care [se află] orașul Focșani, pe râul Milcov, nu departe de hotarul cu Valahia; de asemenea [se află în acest ținut] orașelul Agiud [= Adjud], pe râul Siret.”)	– Ținut Putnii, în care este târg Focșanii pre pârâul Milcov, ce este hotar despărțitori în Moldova și Vlahia, și târg Agiudiul pe Siret.
[p. 97] 8) Козурлуйской проименованной по каналу Козурлюю, простирающемуся длиною до 56 верстъ. Въ немъ	– Ținut Covurluiul numit de pe canalele Covurluiului, care se întinde în lung 56 verste, între care

²⁹ Sic, „metateză” grafică prezentă atât în versiunea rusă (*furmos*), cât și în cea germană (*formos*), în contrast cu forma românească normală, *Târgul Frumos*, care apare corespunzător și în textul cantemirian latin: *Tyrgul Frumos*. Vezi detalii mai sus, **6.13.**

³⁰ Fraza este ceva mai dezvoltată decât în textul rusesc.

³¹ Porțiunea și episcopie cu acest nume este adăugată de traducător.

<p><i>находится знатный купеческий городъ Галать на рѣкѣ Дунаѣ, изъ коего Молдавы отправляютъ великіе торги, какъ по Черному, такъ и по Средиземному морю.</i> (= „[Ținutul] Covurlui, numit după canalul Covurlui, care se întinde în lungime până la 56 de verste. În el se află cunoscutul oraș negustoresc Galați, pe râul Dunărea, din care moldovenii trimit comerț important, atât pe Marea Neagră, cât și pe Marea Mediterană.”)</p>	<p><i>ținut este târg Galați, vestit de neșuțătorie, lângă apa Dunării, din care moldovenii trimit multe feluri de mărfuri de neșuțătorie prin Marea Neagră la Țarigrad și pre aiure.</i></p>
<p><i>9) Фалчической, въ которомъ городъ Фалчи на рѣкѣ Прутѣ, и городокъ Гушъ въ верхъ по той же рѣкѣ.</i> (= „[Ținutul] Fălciu, în care [se află] orașul Fălciu, pe râul Prut, și orașelul Huși, mai sus pe același râu.”)</p>	<p>– Ținut Fălciului, în care este târg Fălciul pre apa Prutul și târgul Huși unde este și episcopia Hușului³².</p>
<p><i>10) Лапушинской смежной къ сѣверу съ Фалчискимъ уѣздомъ, достался Туркамъ измѣною выгнаннаго Молдавскаго Князя Гера. Въ ономъ крѣпость Бендеры, и два городка: Лапушина и Кишава.</i> (= „[Ținutul] Lăpușnei, învecinat la nord cu ținutul Fălciu, care le-a revenit Turcilor din cauza trădării principelul moldovean Ghera. În acest [ținut] se află cetatea Bender și două orașele, Lăpușna și Chișava [= Chișinău]”)</p>	<p>[f. 32'] – Ținut Lăpușnii, care despre amiazăzi să hotăraște cu ținutul Fălciului. La acest ținut este cetatea Benderul și 2 târguri, Lăpușna și Chișinău.</p>
<p><i>11) Оргіенской при рѣкѣ Днѣстрѣ, въ которомъ городъ Оргей на рѣкѣ Реутѣ.</i> (= „[Ținutul] Orhei, lângă râul Nistru, în care [se află] orașul Orhei, pe râul Răut.”)</p>	<p>– Ținut Orheiului, lângă apa Nistru. Într-acest ținut este târgul Orheiul pre apa Răutul.</p>
<p><i>12) Сорокинской вдоль по берегу рѣки Днѣстра, въ которомъ крѣпкій городъ Сорока.</i> (= „[Ținutul] Soroca, de-a lungul malului râului Nistru, [ținut] în care se află orașul întărit Soroca”)</p>	<p>– Ținut Sorocăi, iarăș pe apa Nistrul în care este târgul Soroca și cetatea veche cu acestaș nume.</p>

³² Porțiunea unde este și episcopia Hușului este adăugată de traducător.

<p><i>ВЪ ВЕРХНЕЙ МОЛДАВИИ</i> (<i>Чара де Сусь</i>³³) считалось семь уѣздовъ. (= „În Moldova de sus se numără șapte ținuturi.”) germ. <i>Die Obere Moldau (Tschara de Sus) begriff folgende 7 Gebiete</i> (p. 443)</p>	<p><i>Iar în Țara de sus sânt 7 ținuturi, anume:</i></p>
<p>[p. 97-98] 1) Хотинской при рѣкѣ Днѣстрѣ, отъ [p. 98] Сорокинскаго въ сѣверозападную сторону, въ которомъ главная крепость Хотинъ. (= „[Ținutul] Hotin, pe lângă râul Nistru, de la [ținutul] Sorocii în partea de nord-vest, în care [se află] cetatea principală Hotin.”)</p>	<p>– Ținutul Hotin, lângă apa Nistru, de la Soroca spre miazănoapte și ca spre apus, acolo este și Cetatea Hotinului.</p>
<p>[p. 98] 2) Дорогойской далѣе къ западу, въ которомъ городки Дорогой и Стефанестіи на Прутѣ. (= „[Ținutul] Dorohoi mai departe spre vest, în care [se află] orașelele Dorohoi și Ștefănești, pe Prut.”)</p>	<p>– Ținut Dorohoiul de la Hotin spre apus, are 2 târguri, Dorohoi și Ștefănești.</p>
<p>3) Гарлевской, въ которомъ три малые городки: Гарлевъ, Баташани и Котнаръ. Сей уѣздъ славенъ преизряднымъ виноградомъ. (= „[Ținutul] Hârlău, în care [se află] trei orașele mici: Hârlău, Botoșani și Cotnari. Acest ținut este vestit prin struguri deosebiți”)</p>	<p>– Ținut Hârlăului are trei târguri: Hârlău, Botășani, Cotnari de unde este vin foarte bun.</p>
<p>4) Чернаутской простирающійся вдоль по Польскимъ границамъ, въ которомъ Чернаутцы, изрядный городъ на рѣкѣ Прутѣ. (= „[Ținutul] Cernăuți, care se întinde de-a lungul hotarelor poloneze, în care [se află] Cernăuții, un oraș foarte frumos pe râul Prut.”)</p>	<p>– Ținut Cernăuțiul în jos pe lângă hotarale Țării leșești, are târg, Cernăuți, la foarte frumos loc pe apa Prutului.</p>
<p>5) Сучавской на западномъ берегу рѣки Зирета, въ которомъ Сучава прежде бывший главный городъ Молдавской</p>	<p>– Ținut Sucevii pre Siret. Despre apus are târg și cetate veche Suceava unde au fost din vechi</p>

³³ Vezi mai sus, 6.3..

<p>земли, откуда Князь Стефанъ великій перенесъ столицу въ Яссы; и городокъ Радауцы на рѣкѣ Зиретѣ, въ которомъ пребываетъ Епископъ. (= „[Ținutul] Sucevei, pe malul de vest al râului Siret, în care [se află] Suceava, care a fost mai înainte orașul principal al Țării Moldovei, de unde cneazul Ștefan cel Mare a mutat capitala la Iași; și orașelul Rădăuți, pe râul Siret, în care se află episcopul.”)</p>	<p>scaonul domniei Moldovii și l-au mutat Ștefan Vodă cel Mare la Iași. La acest ținut este și episcopie Rădăuți.</p>
<p>б) Нямецкой между реками Молдою и Быстрицою, въ которомъ крѣпкій горный городъ Нямецъ на рѣкѣ тогожъ имени насупротивъ городка Пятры. (= „[Ținutul] Neamț, între râurile Molda [= Moldova] și Bistrița, în care [se află] orașul întărit Neamț, pe râul cu același nume, vizavi de orașelul Piatra.”)</p>	<p>– Ținut Neamțul, între apile Moldova și Bistrița. Are 2 târguri, Piatra și Neamțul, și cetate, anume Neamțul, lângă Târgul Neamțul pre apa Neamțului.</p>
<p>[p. 98-99] 7) Баковской, въ которомъ городъ Баковъ на островъ рѣки Быстрицы, которой [p. 99] славенъ изобиліемъ преизрядныхъ овощей; и еще два городка Ена³⁴ и Топрушь, которые знатны превосходными горными соляными заводами. (= „[Ținutul] Bacău, în care [se află] orașul Bacău, pe insula râului Bistrița, vestit prin abundența legumelor excelente; și încă două orașe: Ena [= Ocna] și Trotuș, care sunt vestite prin mine de sare, de la munte.”)</p>	<p>– Ținut Bacăul are târg Bacăul lângă apa Bistriții, târg Trotuș lângă apa Trotuș, târgul Ocnii unde sânt dealuri cu madem de sare³⁵.</p>
<p>[p. 99] § 4 Къ Молдавіи принадлежала прежде сего и Бесарабія, яко третья часть сего княжества, плоская земля безъ горъ и лѣсовъ; (= „Mai înainte și Basarabia aparținea de Moldova, ca a treia parte a acestui cnezat; pământ neted, fără munți și păduri.”)</p>	<p>Mai de demult și Basarabia au fost de Țara Moldovii ca a treia parte a aceștii țări. Aceasta are pământ neted, fără dealuri și fără păduri,</p>

³⁴ Vezi și mai sus, **6.11.**

³⁵ Fraza este scurtată în traducere.

<p>въ ней и рѣкъ не находится кромѣ одной только рѣки Ялпу, въ которую ни одной рѣчки не впадаетъ, и кромѣ рѣки Дуная, протекающей на ея границахъ. (= „în ea nu se află râuri în afară doar de râul Ialpu, în care nu se varsă nici un râușor, și în afară de râul Dunărea, care curge la hotarele ei.”)</p>	<p>și nu să află acolo râuri altele decât râul Ialpugul și apa Dunării care curge pre hotarâle ei.</p>
<p>Бесарабія раздѣляется на четыре уѣзда.</p>	<p>Basarabia să împarte în 4 ținuturi:</p>
<p>1) Буджакской, населенный Татарами Нагайсакого поколѣнія, называющимися и Бѣлградскими Татарами. Главное ихъ жилище именуется Буджакъ, то есть уголь; по тому что земля простирающаяся между Днѣстромъ и Дунаемъ къ Черному морю составляетъ уголь. (= „[Ținutul] Bugeac, populat de tătarii din neamul nogailor, care sunt numiți și tătari belgrădeni. Spațiul principal pe care îl locuiesc ei se numește Bugeac, adică unghi; pentru că pământul [teritoriul] care se întinde între Nistru și Dunăre spre Marea Neagră alcătuiește un unghi.”)</p>	<p>– Ținut Bugeacului în care lăcuia tătari ce sânt din neamul nohailor care să numesc și tătarâii Cetății Albe. Bugeac s-au numit de pe starea locului, căci bugeac va să zică unghi și din întinderea locului acestuia între Nistru și între Dunăre cătră Marea Neagră să face ca un unghi sau sin.</p>
<p>2) Акіерманской, въ которомъ большой и крѣпкой городъ Акіерманъ (Бѣлградъ) на берегу Чернаго моря. (= „[Ținutul] Acherman, în care [se află] orașul mare și întărit Acherman (Belgrad), pe malul Mării Negre.”)</p>	<p>– Ținut Achermanului în care este cetate Acherman (Cetate Albă) pre marginea Mării Negre.</p>
<p>3) Килийской на берегу рѣки Дуная, въ которомъ богатый купеческий городъ Кили при сѣверномъ устьѣ Дуная. (= „[Ținutul] Chilia, pe malul râului Dunărea, în care [se află] orașul negustoresc bogat Chilia, lângă gura de nord a Dunării.”)</p>	<p>– Ținut Chilie pre marginile Dunării în care este oraș bogat de neguțătorie, anume Chilie, lângă gura Dunării despre miazănoapte.</p>
<p>[p. 100] 4) Измаильской при внутреннихъ берегахъ Дуная, въ которомъ крѣпость Измаиль (Смилъ); крѣпостца Карталъ на устьѣ впадающей въ Дунай рѣки Ялпу; Исакче насупротивъ оной, и</p>	<p>f. 32^r-32^v – Ținut Smeilului iar pre marginea Dunării, în care este cetate Smil și cetățuia Cartal în gura apei Ialpuf ce-i zic și apa care cade în Dunăre, și Saccea de ceia parte de Dunăre</p>

<p><i>Тиморовъ (Реніи) крѣпость при Дунаѣ недалеко отъ устья рѣки Прута.</i> (= „[Ținutul] Ismail, lângă malurile de interior ale Dunării, în care [se află] cetatea Ismail; cetățuia Cartal, lângă gura de vărsare a râului Ialpu în Dunăre; Isaccea, vizazi de aceasta, și Timorov (Renii), cetate pe Dunăre, nu departe de gura râului Prut.”)</p>	<p><i>în prejma Cartalului, și cetatea Rănii lângă Dunăre, / nu departe de gura apii Prutului.</i></p>
<p>§ 5 <i>Въ описаніи Молдавской земли должно еще упомянуть о славномъ каналѣ Императора Траяна, называющемся и понынѣ еще по имени основателя.</i> (= „În descrierea Țării Moldovei trebuie să mai fie pomenit vestitul canal al împăratului Traian, care se numește și acum cu numele întemeietorului.”)</p>	<p><i>În scrierea țării Moldovii încă să mai cade a însămnă și pentru șanțul cel minunat a împăratului Traian care și pân acum să numește pe numele lui (Troianul).</i></p>
<p><i>Сіе удивительное за 1500 лѣтъ для защищенія Римскихъ провинцій отъ неприятельскихъ нападеній начатое и тогдажъ совершившееся строеніе состояло изъ двойнаго вала;</i> (= „Această construcție minunată, care a fost începută acum 1500 de ani, și tot atunci a fost și terminată, cu scopul de a apăra provinciile romane de năvălirile dușmanilor, era alcătuită dintr-un val dublu.”)</p>	<p><i>Acest lucru minunat l-au făcut mai nainte de 1500 pentru apărarea țărilor râmlenești de năvălirea protivnicilor.</i></p>
<p><i>а ровъ онаго еще и нынѣ во многихъ мѣстахъ глубиною въ 12 аршинъ.</i> (= „iar șanțul acestuia încă și în prezent în multe locuri are adâncimea de 12 arșine.”)</p>	<p><i>Iar adâncimea acestui șanț încă și pân acum în multe locuri este de 12 arșine,</i></p>
<p><i>Сей каналъ начинается при Петерваргадейнѣ въ Венгріи, идетъ къ горамъ Демуркану (железныя врата), а оттуда далѣе съ одинакимъ валомъ чрезъ Волохскую землю и Молдавію, перерѣзываетъ рѣки Прутъ при деревнѣ Траянъ, Ботну при городѣ Кауши, и простираясь чрезъ всю Татарію кончится у рѣки Дона.</i> (= „Acest canal se începe lângă</p>	<p><i>și să începe de la Petră Varadin în Țara Ungurească și merge prin Vlahia și prin Moldova, taie apa Prutului lângă sat Troianul și Botna, lângă oraș Caut³⁶ și, trecând prin Țara tătarască, să sfârșăste la apa Donului.</i></p>

³⁶ Vezi discuția privind maniera de traducere a acestui oiconim aici mai sus, **6.12**.

<p>Petervaradein în Ungaria, merge spre munții Demurcap (Porțile de Fier), iar de acolo [merge] mai departe, cu un val asemănător prin Țara Valahiei și a Moldovei, taie râurile Prut pe lângă satul Traian, Botna pe la orașul Cauș, și, întinzându-se prin toată țara tătarilor, se termină la râul Don.”)</p>	
--	--

BIBLIOGRAFIE

- Bourghault-Sparling 2013 = Sophie Bourghault, Robert Sparling, „Introduction”, în: Sophie Bourghault, Robert Sparling (ed.), *A Companion to Enlightenment Historiography*, Brill, Leiden, Boston, p. 1-24.
- Chiriac 2022 = Alexandra Chiriac, „Scrisoarea Moldovei: prima traducere în limba română a lucrării lui Dimitrie Cantemir *Descriptio Moldaviae*”, în: Alexandra Chiriac (coord.) *et al.*, *Integrarea istoriei lumii în cultura românească. Traduceri de texte istorice din limba germană la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 417-503.
- Chiriac-Celac 2023 = Alexandra Chiriac, Victor Celac, „Historical [Pre-]Modernism and the Entangled Networks of the Enlightenment. Dimitrie Cantemir’s *Descriptio Moldaviae* During the Long 18th Century and the Beginning of the 19th Century”, în *Philobiblon. Transylvanian Journal Of Multidisciplinary Research in the Humanities*, XXVIII, 2 (Special issue: modernism and Bruno Latour: for a resumption of modernity), p. 235-248. DOI: <https://doi.org/10.26424/philobib.2023.28.2.04>.
- Chiriac-Celac [sub tipar] = Alexandra Chiriac, Victor Celac, „The first version of Dimitrie Cantemir’s Moldavian Geography in Romanian language: *Tălmăcire dintr-o scriere geograficească ce s-au tipărit în Rosiie la anul 1770*”, în *Études bibliologiques / Library Research Studies* (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca).
- Eșanu 2010 = Andrei Eșanu (coordonator), Igor Cereteu, Valentina Eșanu, Dinu Poștarencu, Maria Poștarencu, *Neamul Cantemireștilor. Bibliografie*, Chișinău, Editura Pontos.
- Eșanu, Eșanu 2007 = Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, „Studiu introductiv”, în: Dimitrie Cantemir, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Studiu introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi, București, Institutul cultural român, p. 5-127.
- Mihăescu 2006 = Doru Mihăescu, *Cronografele românești*, București, Editura Academiei Române.
- Miklosich *Lex.* = Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Viena, Wilhelm Braumüller, 1862-1865.
- Moldovanu 2010 = Dragoș Moldovanu, *Teoria câmpurilor toponimice (cu aplicație la câmpul hidronimului Moldova)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Ștrempel 1978 = Gabriel Ștrempel (coord.) *et al.*, *Catalogul manuscriselor românești*, I, *B.A.R. 1-1600*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Ștrempel 1983 = Gabriel Ștrempel (coord.) *et al.*, *Catalogul manuscriselor românești*, II, *B.A.R. 1601-3100*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.

- Ursu 2002a = N. A. Ursu, „Informații noi privitoare la viața și activitatea arhimandritului Vartolomei Mazereanu”, în Id., *Contribuții la istoria culturii românești. Studii și note filologice*, Iași, Editura Cronica, p. 76-136.
- Ursu 2002b = N. A. Ursu, „Disertația istorică privitoare la capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană, elaborată prin anii 1785-1786, poate fi opera logofătului Grigoraș de la Mitropolia din Iași”, în Lucian Leuștean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc (ed.), *In honorem Ioan Caproșu*, Iași, Editura Polirom, p. 297-320.
- Vasileanu 2019 = Monica Vasileanu, *Începuturile scrisului academic în limba română. Opera istorică a lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Universității din București.

SURSE

- Cantemir, DM = Dimitrie Cantemir, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae / Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Ediție critică și traducere de Dan Slușanschi, București, Institutul Cultural Român, 2006.
- Coresi, Carte = *Diaconul Coresi, Carte cu învățătură (1581)*. Publicată de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, Vol. I, *Textul*, București, Atelierele grafice Socec & Co., Societate anonimă, 1914.
- Moxa, Cron = *Cronica lui Mihail Moxa (Oltenia, 1620)*, în B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni. Limba română vorbită între 1550-1600*, Tomul I, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1983.
- Tălmăcire (ms. 348) = *Tălmăcire dintr-o scriere gheograficească ce s-au tipărit în Rosiie la anul 1770. Pentru Moldova*, în ms. rom. 348 (BAR, filiala București), f. 14^r-15^v.
- Tălmăcire (ms. 1667) = *Tălmăcire dintr-o scriere gheograficească ce s-au tipărit în Rosiie la anul 1770. Pentru Moldova*, în ms. rom. 1667 (BAR București), f. 31^r-32^v.
- Краткое описание = *Краткое географическое описание Княжества Молдавского и лежащих между Чернымъ и Каспийскимъ морями земель и народов, с ландкартою сихъ земель* [Notă de subsol:] „Изъ географическаго месящослова на 1770 годъ”. În *Собрание сочинений, выбранныхъ изъ месящослововъ на разные годы*. Часть III, Санкт-Петербург, 1789, p. 91-106.
- Kurze Beschreibung = Jakob von Stählin, *Kurze geographische Beschreibung des Fürstenthums Moldau, und der zwischen dem Schwarzen und Kaspischen Meere gelegenen Länder und Völker Nebst einem hierzu gefertigten Landkärtgen*. Aus dem Geographischen Calender auf das Jahr Christi 1770, gedruckt zu St. Petersburg bei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, in *Beylagen zum Neuveränderten Rußland*, Partea a II-a, editată de M. Johann Joseph Haigold, Riga / Leipzig, Johann Friedrich Hartknoch, 1770, p. 440-445.

PREMIÈRE TRADUCTION (FRAGMENTAIRE) EN ROUMAIN DE
**DESCRIPTIO MOLDAVIAE: TĂLMĂCIRE DINTR-O SCRIERE
 GHEOGRAFICEASCĂ
 CE S-AU TIPĂRIT ÎN ROSIIE LA ANUL 1770**
 (Résumé)

Dans les manuscrits miscellanées 348 et 1667 (datés au début du XIXe siècle), qui se conservent à la Bibliothèque de l'Académie Roumaine (Bucarest), se trouve un fragment relativement réduit, intitulé *Tălmăcire dintr-o scriere gheograficească ce s-au tipărit în Rosiie la anul 1770. Pentru Moldova* [= Traduction à partir d'un ouvrage de géogra-

phie qui fut publié en Russie, en 1770. Sur la Moldavie]. Ce texte, très dense et plein d'informations fiables, se trouve dans l'attention des spécialistes roumains depuis longtemps, mais ce ne fut qu'assez récemment que le linguiste et philologue de Jassy N. A. Ursu relia ce fragment au célèbre ouvrage *Descriptio Moldaviae* de Dimitrie Cantemir. N. A. Ursu fut d'avis que le modèle ou la source immédiate de ce fragment manuscrit doit être une version intermédiaire russe qu'il ne put cependant pas identifier, malgré toutes ses recherches.

Notre article présente les données grâce auxquelles nous avons réussi à identifier le texte russe respectif. Tout au long de notre contribution, nous détaillons le contexte historique et culturel qui a déclenché l'action de traduction en russe, puis celle du traducteur roumain. Nous ajoutons à la fin le texte intégral des versions russe et roumaine.

Cuvinte-cheie: *Descriptio Moldaviae*, traducere veche românească, intermediar rus, intermediar german.

Mots-clé: *Descriptio Moldaviae*, vieille traduction roumaine, intermédiaire russe, intermédiaire allemand.

victor_celac@yahoo.com

axychiriac@gmail.com

PROBLEMA ECHIVALĂRII ROMÂNEȘTI A CĂTORVA CATEGORII DE NUME PROPRII ȘI COMUNE DIN OPERELE LATINE ALE LUI DIMITRIE CANTEMIR

IOANA COSTA
(Universitatea din București)

1. 1. Integrala Cantemir. Soarta editorială a lui Dimitrie Cantemir a fost îndelung deplânsă. Academia Română includea între proiectele majore cu care își începea existența, cu aproape 160 de ani în urmă, publicarea tuturor operelor cărturarului, scrise în cea mai mare parte în limba latină, dar și în limbile română, greacă și turcă. Au apărut atunci, ca celebrare a bicentenarului nașterii sale, opt volume, într-un răstimp de un sfert de veac (1872-1901). Dincolo de faptul că aparțin, lingvistic, secolului al XIX-lea, aceste volume sunt dificil de utilizat în prezent, nu doar datorită vârstei (care le transformă în ediții bibliofile, rare chiar și în colecțiile bibliotecilor), ci și prin aparatul critic și, mai cu seamă, prin opțiunile editoriale. Pentru a da un singur exemplu, cele două volume din *Historia Othmanica*, publicate de Iosif Hodoș în 1876, reprezintă (în mod declarat) traducerea în limba română a traducerii germane, realizate și ea după varianta în limba engleză a lui Nicolas Tindal (în 1734, cu o a doua ediție în 1756), căruia Antioh Cantemir îi încredințase lucrarea părintelui său, redactată în limba latină.

Integrala *Cantemir* a rămas un proiect *in spe*. Dacă bicentenarul morții a trecut fără evenimente editoriale, tricentenarul nașterii a generat o admirabilă serie de volume de înalt nivel științific, rod al colaborării unor savanți cu specializări adaptate operei polimatului Cantemir. Plănuțita succesiune de nouă volume (multe dintre ele, în câte două tomuri) a sucombat în cele din urmă, în marasmul progresiv al acelor decenii. Li s-au adăugat câteva volume apărute după 1990. Sunt cu totul remarcabile eforturile profesorului Dan Slușanschi, filolog clasicist care și-a dedicat mare parte din viață editării și traducerii lucrărilor scrise de Cantemir în limba latină și care, în condițiile specifice ale anilor respectivi, a colaborat (după 1990) cu alte edituri decât cea a Academiei Române. Rămânând la nivelul exemplificărilor, menționăm ediția bilingvă din 2006-2007 a lucrării *Descriptio Moldaviae*, la Institutul Cultural Român; ediția era necesară, în condițiile în care fusese identificat un al treilea manuscris al

lucrării, care a fost în felul acesta integrat tradiției manuscrise; ca o consecință firească, traducerea reflectă noul stadiu textual.

Una dintre dificultățile cu care se confruntă editorii textelor cantemiriene (și care justifică în parte rezerva lor și, de aici, prelungirea în timp a proiectului *Opera omnia Cantemiriana*) provine din plasarea geografică a manuscriselor, aflate, în cea mai mare parte, pe teritoriul fostei Uniuni Sovietice, găzduite de instituții care permit cu maximă reținere consultarea lor. Ediția *Descriptio Moldaviae* (2006-2007), menționată mai sus, a beneficiat de aportul acad. Andrei Eșanu (Republica Moldova), cărui i se datorează posibilitatea de a utiliza cel de-al treilea manuscris, inaccesibil edițiilor anterioare, precum și un bogat aparat de note și comentarii, ce se alătură aparatului critic realizat de Dan Slușanschi. În acest caz, dar și pentru celelalte editări de texte cantemiriene, cercetarea manuscriselor nu este autoptică, ci se bazează pe microfilme și, în ultimele decade, pe scanări, eventual publicate sub forma unor *fac-similia* (*vide* seria gestionată de Constantin Barbu, din care un număr semnificativ de volume se află la Biblioteca Academiei Române, în fondul „Virgil Câdea”, fiind în felul acesta accesibile specialiștilor). Progresul este vizibil dacă luăm ca referință stadiul de la sfârșitul secolului al XIX-lea, când Grigore Tocilescu copia manuscrisele, *manu propria*, la însărcinarea Academiei Române, urmând ca aceste *exemplaria* să funcționeze ca bază a editării și, ulterior, a traducerii.

Apropierea tricentenarului morții lui Cantemir a impulsionat din nou eforturile de publicare integrală a operei lui. Existau, din această perspectivă, două variante de realizare: fie completarea seriei inițiate în anii '70 ai secolului trecut (la tricentenarul nașterii), fie realizarea uneia complet noi. Dintr-o perspectivă științifică (dar și pentru evitarea unor eforturi suplimentare), ar fi fost eligibilă prima variantă. Se puna însă împotriva starea de atunci a studiilor cantemiriene, marcate de dispariția, în deceniile precedente, a marilor cantemirologi, cu diferite domenii de excelență, capabili să-și reunească eforturile într-o întreprindere amplă. În aceste condiții, completarea seriei anterioare ar fi oferit publicului (de specialiști și de amatori, în sensul etimologic al acestui din urmă termen) un ansamblu inegal. Alternativa unei noi serii răspundea atât principiului consecvenței (editoriale și terminologice) la nivelul întregului, cât și unei nevoi de a parcurge textele cantemiriene într-o traducere constantă de la un volum la altul – altfel spus, cititorilor li se oferea un „glas” unic cantemirian. Între 2015 și 2020 au apărut șase volume, care reprezintă integrala operelor scrise de Cantemir în limba latină. Ele cuprind atât texte reeditate și retraduse, cât și texte editate și traduse acum pentru prima dată: *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmanicae* (vezi la Surse *Increment.*),

operele istorice (vezi la Surse *Antiqu. hod.*), operele filozofice (vezi la Surse *Sacro-sanct.*), operele orientale (vezi la Surse *Curan.*). Volumul final reprezintă o anexă a acestei integrale: editarea și traducerea, pentru prima dată, a unui manuscris care conține însemnările lui Cantemir, anterioare redactării compendiului de logică (vezi la Surse *Instit.*).

Sunt necesare câteva precizări, greu de plasat într-o ierarhie, de vreme ce au greutate și relevanță similare.

Prin „integrală” nu putem înțelege aici altceva decât totalitatea lucrărilor accesibile în prezent. În felul acesta, *Opera omnia Cantemiriana* este un concept fluid, care depinde atât de accesul cercetătorilor români la manuscrisele cantemiriene, cât și de posibilele descoperiri în fonduri de carte din diverse biblioteci europene (*et similia*). Integrala operelor scrise în limba latină (încheiată, vezi lista de mai sus), publicată de Academia Română în colaborare cu Fundația Națională pentru Știință și Artă, se alătură volumului apărut în aceeași colecție („Opere fundamentale”) în 2003, care conținea lucrările redactate în limba română: *Divanul, Istoria ieroglifică, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* (reeditare – revizuită de Stela Toma – a unor ediții precedente). În aceeași serie apărea în 2014 (anterior integralei operelor latinești) o reeditare a *Descrierii Moldovei*, publicate de Gheorghe Guțu în anul comemorativ 1973, revizuită de Cristina Halichias.

Prin menționarea acestei ediții și, mai cu seamă, a traducerii incluse în ea, deschidem un alt subiect, de o amploare care depășește problema cantemiriană: retraducerile, cu precădere acelea ale operelor unor autori care au trăit cu secole în urmă. Într-un asemenea caz, în fața traducătorului se deschid două posibilități, în egală măsură valide: încercarea de a plasa lingvistic textul în epoca respectivă, printr-o constantă arhaizare a limbajului, și asumarea transpunerii în limba actuală. Restrângând discuția la cazul textelor cantemiriene redactate în limba latină, prima opțiune implică o încercare de adaptare a traducerii din latină la limba din textele scrise de Cantemir în românește. Rezultatul, așa cum a demonstrat seria traducerilor realizate de Dan Slușanschi, are un încântător parfum de cronică medievală și este în sine o operă literară. Cealaltă perspectivă se subsumează unor obiective diferite: fiind vorba de redarea în limba română texte cu valențe științifice (așa cum sunt cele mai multe dintre lucrările latinești ale lui Cantemir), adaptarea la limba română scrisă de Cantemir cu aproximativ trei secole în urmă ar introduce un element *stilistic*, absent din redacția originală a autorului.

2. Opțiuni traductologice. Operele cantemiriene redactate în limba latină au fost totuși, în general, transpuse într-un limbaj românesc arhaizant, în grade diferite, reflectând opțiunile implicite sau explicite ale tra-

ducătorilor. În aceste condiții, proiectul integralei latinești inițiate în ultimul deceniu își găsea o îndreptățire în opțiunea de a transpune textele latinești în limba română contemporană, ca alternativă de coexistență cu traduceri anterioare. Reluând o observație schițată mai sus, subliniem că cele două opțiuni sunt corecte în egală măsură și, mai departe, fiecare dintre ele își are propriul său public, care preferă fie parfumul arhaizant, fie un text actualizat lingvistic.

2.1. Nume proprii latine. O altă decizie traductologică ține de redarea substantivelor proprii din textul latinesc, la care se adaugă un număr restrâns de termeni speciali. Decizia este dificilă, atât pentru textele clasice, cât și pentru cele medievale. În primul caz, notăm absența în limba română a unor norme de redare a numelor proprii greco-romane (de persoane, toponime *et similia*). Până la ediția din 2005 a DOOM, dicționarele și îndreptările ortografice ale Academiei Române includeau o listă de nume proprii antice. Fără a fi exhaustivă și, în consecință, fără a acoperi toate ocurențele posibile, lista respectivă oferea o orientare generală. În linii mari, se poate spune că erau acceptate grafiile adaptate limbii române pentru elementele ce aparțineau deja tradiției, rămânând în varianta originară cele relativ rare sau mai puțin familiare. Putem exemplifica prin uzualul *Cezar* față de latinescul *Caesar*; chiar și în această situație însă, exista oscilația între *Cezar* și *Gaius Iulius Caesar*, de vreme ce numele redat în sistemul *tria nomina* păstrau (în recomandările Academiei) caracteristicile grafice latinești.

2.2. Toponime. Lucrările latinești ale lui Cantemir provoacă, din perspectiva grafiilor, și un alt impas: nedispunând nici el – așa cum nici noi nu dispunem în prezent – de norme precise pentru numele proprii (inclusiv etnonimele) medievale, el le latinizează spontan sau subiectiv. Rezultatele se plasează în zona inconsecvenței și doar într-o mică măsură se pot identifica erori datorate copiștilor, care să nu își aibă originea în textul cantemirian autentic. Traductologic, aceasta este o piatră de încercare, pentru că nu există o rezolvare perfectă (și nici măcar una mulțumitoare) a impasului. Contând pe vigilența specialiștilor și, mai ales, pe stimularea interesului lor, am optat, explicit, în toate cele șase volume publicate, pentru păstrarea grafiei cantemiriene și chiar a inconsecvenței autorului, respingând uniformizarea (fie într-o unică formă latinească, fie în varianta modernă). Nu apare în traducere, de pildă, toponimul *Timișoara*, ci doar multitudinea de grafii care se întâlnesc în textele originale: *Temesvarin*, *Temeswar*, *Temeszwarinum*, *Temisvarin*, *Temiszwar*, *Timiswar*, *Timiszwar*. Variantele, în cazul acestui toponim, sunt înregistrate în indicele *Increm.*, cu trimiterile aferente, fie la textul propriu-zis (II.IV.149, 180; III.I.360; III.II.414; III.IV.459-461, 466, 475, 483-486, 494), fie la *Annotationes* (II.IV (ψψ) 224; III.II (z) 91, (aa) 92; III.IV (y) 131, (ee) 136, (ff) 137).

2.3. Romanus. Și mai inconfortabilă a fost decizia de a nu face distincția (imposibilă la nivelul textului latinesc) între cele două sensuri ale termenului *Romanus*: „roman” și „român” (la care se adaugă un al treilea sens: „romeu”); cum Cantemir însuși dă impresia că glisează uneori pe această ambiguitate, ar fi putut părea incorectă crearea în traducere a unei distincții inexistente în original.

Enumerăm mai jos câteva ocurențe ale cuvântului ce ne interesează, în limba latină și în traducere.

2.3.1. *Ex iisdem Valachis nationem Valachorum, hodie quoque per totam Epirum et circa Ioanninam habitantem, nemo erit forte qui mihi negare possit; nam dialectus ipsa testis est, Romanice enim illi quoque loquuntur, sed Latinam linguam non cum Sclavona et Vngarica, ut nostra Valachica, sed cum Graeca et Albanica corruperunt, ita ut vix quicquam nos illos et illi nos intelligere possint.*

Nu ar putea nimeni să-mi tăgăduiască în vreun fel că din acei valachi se trage neamul valachilor care și astăzi locuiește în întregul Epir și în jurul Ioanninei; o dovadă este graiul însuși, căci ei vorbesc **romanica**, dar au stricat limba latină nu cu cea sclavonică și ungarică, așa cum a făcut valachica noastră, ci cu cea greacă și albanică, așa încât cu greu îi mai putem înțelege, și ei pe noi la fel. (*Mold. nom.* 165)

Se vede în acest pasaj adverbul *Romanice* (*loquuntur*), pe care l-am echivalat prin (*vorbesc*) *romanica*, considerând că mai fidelul *romanicește* ar fi avut o sonoritate inadecvată.

2.3.2. În același paragraf întâlnim o situație în care opțiunea de a traduce *Romana* prin *română* (sau *românească*) ar fi generat redundanță:

Illi suae provinciae dicunt Czarra Rumanasca, Provincia Romana, retento nempe illo antiquo et proprio nomine Romano.

Ei îi spun provinciei lor Czarra Rumanasca, Provincia **Romană**, păstrându-și așadar numele străvechi și propriu de **roman**. (*Mold. nom.* 165)

2.3.3. Inserția cantemiriană a unei întrebări în grai local a fost decisivă pentru opțiunea traductologică, în condițiile în care o altă echivalare risca să altereze sensul frazei:

Ita hodie Moldavi, Montani, Transalpini Valachi, Mysii, Bassarabienses et Epienses, omnes generali nomine se non Vlachos, sed Romanos vocant, linguamque vernaculam linguam Romanam dicunt. Ita si Moldavus, Muntanus (sic), Mysus etc. alienigenam / et extraneum interrogaret, an sciret linguam eorum, sic interrogaret: Stii Romaneste, 'Scis Romanice?' Itaque sive a Germanis, sive a Polonis et reliqua Sclavica gente totam gentem Valachicam, a gente unde

promanavit, Romanam, a regione vero unde exiverunt, Italicam vocari manifestum est.

În felul acesta moldavii, montanii, valachii transalpini, mysii, bassarabiensii și epirensii azi se numesc toți pe sine cu un nume general, nu vlachi, ci **romani**, iar limba lor proprie și-o numesc **romană**. Astfel, dacă un moldav, un muntan, un mys etc. l-ar întreba pe un străin dacă știe limba lor, așa l-ar întreba: / *Stii romaneste*, Știi **romanica**? Așadar este vădit că, fie de la germani, fie de la poloni și restul neamului slav, întregul neam valachic este numit **roman**, după neamul de unde se trage, și italic, după ținutul de unde au venit. (*Hist. MV* 139-140)

Exemplul de mai sus ilustrează ambiguitatea terminologică cu care apar la Cantemir cuvintele din această serie: *Romanos* „romani”, *linguam Romanam* „limba romană”, *gentem [...] Romanam* „neam [...] roman”.

2.4. Alți termeni. În mod similar, cititorul lucrărilor istorice cantemiriene referitoare la Moldova poate percepe ca nefirească traducerea termenului *baronus* prin *baron* și nu prin *boier*. Scopul a fost însă sublinierea deschiderii europene a autorului; la care se adaugă prezența (chiar dacă rară) în textul latinesc a termenului *boier*, așa încât traducerea lui *baronus* prin *boier* ar fi escamotat această variație.

Cele trei citate de mai jos exemplifică exact această situație și, în plus, primul dintre ele include explicația cu valoare lexicografică a lui Cantemir:

2.4.1. *In Moldavia multos Boiaros (sic Turcae Barones vocant) a Principe occisos, incarceratos multasque in partes fugatos.*

În Moldavia mulți **boiari** (așa îi numesc turcii pe **baroni**) au fost uciși de principe, au fost întemnițați și alungați în multe părți. (*Vita Const.* 136)

2.4.2. *et cum cunctis Boiariis ad mille /C176/ passus usque extra urbem comitatur; inde illis unum e Baronibus Galacziium usque³ ductorem dat, et ipse Iassios revertitur.*

îi însoțește, împreună cu toți **boiarii**, până la o mie de mile în afara cetății; apoi le dă drept călăuză, până la Galacziium, pe unul dintre *baroni*, iar el însuși se întoarce la Iassii. (*Descr.* C 175-176)

2.4.3. *Boiaros et omnes, cuiuscunque ordinis, Moldaviae incolas protegas et defendas...*

să îi ocrotești și aperi pe **boiari** și pe toți locuitorii Moldaviei, de orice rang ar fi... (*Descr.* A88/B107/C184)

Un întreg capitol din *Descriptio Moldaviae* (al VI-lea) este dedicat *boiariilor* și include chiar o explicație etimologică.

2.4.4. *CAP(VT) VI. De **Baronibus** Moldaviae eorumque gradibus*

*Cum saepius hucusque **Baronum** Moldaviae mentio iniecta fuerit, idemque in succedentibus capitibus fiat frequentius, operae pretium fore arbitramur de eorum conditione et gradibus Lectorem curiosum diligentius erudire.*

*Horum vernaculum nomen, '**Boiari**', Sla/B125/vonicae est originis, corruptumque videtur a '**Boliare**', qua voce cunctos suos Magnates insignire vetus Slavonicas inter gentes obtinuit consuetudo. Latino vero sermone '**Baronum**' denominationem iis non veterum auctoritas, sed vicinarum Aularum usus indidit.*

Cap. VI. Despre **baronii** Moldaviei și rangurile lor

Cum până acum a fost vorba adesea despre **baronii** Moldaviei, iar asta se va petrece și mai des în capitolele care urmează, socotim că merită osteneala să-l deprindem mai bine pe cititorul curios cu starea și rangurile lor.

Numele lor de-acasă, „**boiari**”, este de origine slavonă și pare să fie o formă stricată de la „**boliare**”, cuvânt cu care, la neamurile slavone, s-a păstrat vechiul obicei de a fi numiți mai-marii lor. Numele în limba latină însă, „**baron**”, li l-a pus nu autoritatea celor din vechime, ci obiceiul Curților învecinate. (*Descr. A100/C205/B 125*)

Alte două pasaje justifică traducerea prin *baroni*, care permite glisarea cantemiriană între *boiari* și *barones*:

2.4.5. *Octo hisce Consiliariis succedunt **Barones** 'de Divan' atque¹ tribus distribuuntur ordinibus.*

*In Primo ordine, cuius membra '**Boiari mare**', i(d) e(st) '**Barones** /C213/ magni', vocantur...*

Acestor opt sfetnici le urmează **baronii** „de Divan” și ei sunt împărțiți în trei ranguri. În primul rang, ai cărui membri sunt numiți **Boiari mari**, adică „**baroni mari**”... (*Descr. B 131/C212-213*)

2.4.6. *Totius autem aerarii publici cura septem Supremis **Baronibus**, vulgo '**Boiari de Sfat**' dictis, incumbit, quibus solis 'Visteriam' (conclave est agitantis de summa rerum consiliis destinatum) intrare permittitur.*

Iar grija întregului tezaur public le revine celor șapte Cei mai mari **baroni**, numiți în mulțime „**boiari de sfat**”, singurii cărora li se îngăduie să intre în Visterie (încăperea menită ținerii sfatului în privința chestiunilor celor mai de seamă). (*Descr. C293/B192*)

3. Încheiem aceste scurte note despre integrala operelor scrise de Cantemir în limba latină și despre un aspect al opțiunilor traductologice cu un deziderat, exprimat lapidar, cu privirea ațintită înspre normarea numelor greco-latine în limba română din prezentul nostru: *VTINAM!*

SURSE

- Antiqu. hod.* = Dimitrie Cantemir, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus, Historia Moldo-Vlachica, Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae Principis, Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, „Despre numele Moldaviei: în vechime și azi”, „Istoria moldo-vlachică”, „Viața lui Constantin Cantemir”, „Descrierea stării Moldaviei: în vechime și azi”, editarea textului latinesc, aparatul critic și indicii Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, Studiu introductiv Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, București, Academia Română-Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2017.
- Curan.* = Dimitrie Cantemir, *Curanus; Collectanea Orientalia; De muro Caucaseo*, editarea textului latinesc, aparatul critic și indicii Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, București, Academia Română-Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2018.
- Descr.* = *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, în *Antiqu. hod.*; se indică pagina din manuscris, marcată și în ediția după care cităm.
- Increm.* = Dimitrie Cantemir, *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmanicae siue Aliothmanicae historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*, „Istoria mării și decăderii Curții othmane”, 2 volume, editarea textului latinesc și aparatul critic Octavian Gordon, Florentina Nicolae, Monica Vasileanu, traducere din limba latină Ioana Costa, Cuvânt înainte Eugen Simion, Studiu introductiv Ștefan Lemny, București, Academia Română-Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2015.
- Instit.* = Dimitrie Cantemir, Ieremia Cacavela, *Institutio logices*, editarea textului latinesc, aparatul critic și indicii Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, Studiu introductiv Alexandru Surdu, București, Academia Română-Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2020.
- Hist. MV* = *Historia Moldo-Vlachica*, în *Antiqu. hod.*; se indică pagina din manuscris, marcată și în ediția după care cităm.
- Mold. nom.* = *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, în *Antiqu. hod.*; se indică pagina din manuscris, marcată și în ediția după care cităm.
- Sacro-sanct.* = Dimitrie Cantemir, *Sacro-sanctae Scientiae indepingibilis imago, Loca obscura in Catechisi quae ab Anonymo Authore Slavono idiomate edita [...], dilucidata authore Principe Demetrio Cantemirio, Monarchiarum physica examinatio, Encomium in authorem et uirtutem doctrinae eius, Moldauo idiomate interpretatum, Lectori amico salutem dat, In Compendiolum Vniuersae Logices Institutionis*, „Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte”, „Pasaje neclare în Catehism”, „O cercetare naturală a monarhiilor”, „Elogiu pentru autor”, „Mic compendiu de logică”, editarea textului latinesc, aparatul critic și indicii Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, Studiu introductiv Ștefan Afloroaei, București, Academia Română-Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2017.
- Vita Const.* = *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae Principis*, în *Antiqu. hod.*; se indică pagina din manuscris, marcată și în ediția după care cităm.

BIBLIOGRAFIE

- DOOM = Ioana Vintilă-Rădulescu (coord.), *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*. Ediția a II-a revăzută și adăugită. București, Editura Univers Enciclopedic, 2005.

DIFFICULTIES IN TRANSLATING
SOME PROPER NOUNS AS WELL AS
SPECIFIC COMMON NOUNS
FROM DIMITRIE CANTEMIR'S LATIN WRITINGS
(Abstract)

The Latin works of Dimitrie Cantemir are challenging when one must decide how to translate proper nouns as well as ethnonyms: as there were no precise normative rules, the author seems to have found a spontaneous Latin form for many of them. This leads to a considerable degree of inconsistency. For the translators, this is a perpetual dilemma, as no perfect solution exists. The options are multiple, varying from the modern equivalence (e.g., the toponym *Timișoara* instead of a whole series of variants: *Temesvarin*, *Temeswar*, *Temeszwarinun*, *Temisvarin*, *Temiszwar*, *Timiswar*, *Timiszwar*), to a rigid observance of the manuscripts, which implies an acceptance of the author's inconsistency.

On the other hand, there is an ambiguous usage of the term *Romanus*, whose three different meanings ('Roman', 'Romanian', 'Byzantine') are practically impossible to separate by a mere reference to the Latin text. As Cantemir himself sometimes seems to favour this ambiguity (especially when it comes to the first two meanings), a translation of *Romanus* by different Romanian words, deduced from its usage in the Latin text, would be risking an inappropriate understanding of the authorial message.

Cuvinte-cheie: text latinesc, traducere românească, grafii inconsecvente, etnonime, ambiguitate formală.

Key-words: Latin text, Romanian translation, graphic incongruities, ethnonyms, formal ambiguity.

ioana.costa@lts.unibuc.

CÂTEVA CONSIDERAȚII LEXICALE DESPRE ISTORIA OȘTIREI CE S-AU FĂCUT ASUPRA MOREII LA ANUL 7723 [=1715]

ALIN-MIHAI GHERMAN
(Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia)

Redactată în cursul anului 1715 și atribuită de Nicolae Iorga unui grec venit în Țara Românească, apropiat al Cantacuzinilor, *Istoriia oștirii ce s-au făcut asupra Moreii la anul 7723*, păstrată în trei copii manuscrise, a cunoscut până acum două editări¹. Din păcate, acest text nu a atras până acum decât în prea puțină măsură atenția istoricilor și a lingviștilor, în timp ce istoricii literaturii române l-au ignorat. Și chiar atunci când s-au valorificat elemente din *Cronica Moreii*, ele au fost invocate fără menționarea ca atare a textului². Din punct de vedere lexicografic, textul e departe de a fi valorificat de dicționarele românești, în ciuda bogăției și a diversității prin care se caracterizează și care nu sunt egalate în epocă decât de *Istoria ieroglifică* a lui Dimitrie Cantemir și de *Letopisețul* lui Ion Neculce³. Ca o imagine a acestei bogății, redăm fragmentul care ilustrează jefuirea cetății Corint:

„Dupre aceaia, câți n-au putut apuca robi, au dat jaf pin bisearici, pin case, pin magazii, pin prăvălii de răpia și jăfua: cine potire, cine dis-coase, cine linguri, cine sfite⁴, cine zveazde, cine petrahile⁵, cine cruci, cine

¹ Prima ediție a fost făcută prin tipărirea textului chirilic de Mihail Kogălniceanu în „Arhiva Românească”, vol. II, pag. 1-126. O ediție modernă a dat Nicolae Iorga, *Cronica expediției turcilor în Moreea. Atribuită lui Constantin Diichiti și publicată de Neculai Iorga*, București, Atelierele Grafice Socec & Co., 1913, adăugându-i o traducere franceză a studiului introductiv și a textului (*Chronique de l'expédition des Turcs en Morée, 1715. Attribuée à Constantin Dioikétés et publiée par Nicolas Iorga*, Bucarest, Ateliers graphiques Socec & Co., 1913).

² Excerpte lexicale din transcrierea lui Kogălniceanu au pătruns în DA, DLR și MDA sub sigla revistei „Arhiva Românească”, iar Lazăr Șăineanu (în *Influența orientală asupra limbei și culturii române*. Vol. 2: *Vocabularul*, Editura Librăriei Socecu & Co., 1900) citează acest text ca „ms. 1715” (a folosit fie manuscrisul editat de Kogălniceanu, fie ediția acestuia).

³ În ediția pe care o pregătim pentru acest text vom da un *Indice lexical*, care va cuprinde întregul lexic al textului și va fi însoțit de etimologia cuvintelor mai puțin cunoscute, de propuneri pentru corectarea etimologiilor oferite de dicționare și de marcarea sensurilor inedite ale unor cuvinte.

⁴ Veșmânt preoțesc larg și fără mânecă (< sl. *свита*).

⁵ Patrafir.

icoane, cine candelă, cine cărți, cine sfeșnice, cine piiapteni, cine arginturi, cine arămi [sic!], cine talere, cine tipsii, cine linguri, cine furculițe, cine tingiri, cine capace⁶, cine pirostii, cine căldări, cine lighianuri, cine săhane⁷, cine ibrice, cine frigări, cine grătare, cine sfeșnice, cine mucări, cine vealnițe, cine strai, cine cămăși, cine postaje⁸, cine in, cine șube, cine bubo[u]ă⁹, cine pături, cine cizme, cine poctale, cine dulămi, cine nădragi, cine brâne, cine brânișoare, cine măhrămi, cine peșchire, cine mease, cine șerveate, cine furci, cine fuse, cine fuioare, cine caiere, cine jerebii, cine sfârtoace¹⁰, cine caiere [sic; cuvântul se repetă în enumerare], cine ghiame, cine speate, cine ițe, cine vârtealnițe, cine sucăli, cine mătase, cine bumbac, cine lână, cine mițe, cine sape, cine satără, cine sfreadele, cine teasle, cine săcuri, cine topoare, cine țevi¹¹, cine mosoară, cine ciorapi, cine călțuni, cine pălării, cine tichii, cine peruci, cine camizole¹², cine anterii, cine căițe, cine pânzături, cine sticle, cine clondire, cine păhară, cine buți, cine testie¹³, cine burie, cine năstrape, cine oale, cine vin, cine rachiu, cine oțet, cine untdelemn, cine plățice, cine slănini, cine speate, cine șolduri, cine mușchi, cine cârnați, cine găini, cine cocoși și le ducea în ordie de le vindea”.

Privind lexicul acestui text în funcție de originea sa, observăm că, datorită faptului că *Istoria oștirii* descrie o expediție militară, nu surprinde numărul mare de termeni militari, marea majoritate de origine turcă; foarte multe cuvinte sunt atestate aici pentru prima dată, iar multe apar cu sensuri necunoscute dicționarilor românești (majoritatea păstrând sensul etimologic din limba turcă); unele nici nu se mai întâlnesc în alte surse – dintre acestea menționăm doar câteva¹⁴: *baliemez / balghemez*, s.n. „bombardă” (< tc. *balyemez*), *baltagi*, s.m. „halebardier; soldat care se ocupa în timpul unei campanii militare cu amenajarea drumurilor, instalarea și desfăcerea corturilor, încărcarea și descărcarea muniției și bagajelor, iar în timp de pace cu protejarea palatului sultanului și al marilor demnitari și efectuarea serviciilor externe ale palatului” (< tc. *baltaci*); *baruthanea*, s.f. „loc unde se fabrică sau se depozitează praful de pușcă” (< tc. *baruthâne*); *beden*, s.n. „fortificație defensivă zidită, solidară cu zidul cetății” (< tc. *beden* „zidul cetății”); *bostangibașa*, s.m. „comandantul bostangior” (< tc. *bostancibași*);

⁶ Acoperitoare peste o deschizătură sau un obiect (< tc. *kapak*).

⁷ Oală de metal (< tc. *sahan*)

⁸ Pluralul lui *postav* într-o variantă cu palatalizarea lui *v*.

⁹ Plural de la *bobou* „manta groasă”.

¹⁰ Bucată de material textil.

¹¹ *Țeavă* are aici sensul „tub de lemn folosit la războiul de țesut”.

¹² *Camizolă* < it. venet. *camiciola*.

¹³ Recipient voluminos cu gât îngust și cu brațe; amforă (< tc. *testi, desti*).

¹⁴ Vezi și Alin Mihai Gherman, *Câteva note lexicale*, în „Anuarul Institutului de Lingvistică și Istorie literară Alexandru Philippide”, 2022, p. 145-157.

bostangiu, s.m. „soldat din garda sultanului” (< tc. *bostanci*); *boșneag*, s.m. „(soldat) *bosniac*” (< tc. *boşnak*); *burgiu*, s.n. „fort, proeminență rotundă, pătrată sau poligonală a cetății, care depășește în înălțime zidurile acesteia” (< tc. *burç*); *cange*, s.f. „prăjină lungă de lemn cu vârful (cârlig) ascuțit, folosită ca armă de asalt” (< tc. *kange*); *căliciu*, s.n. „sabie” (< tc. *kılıç*); *ceadâr*, s.n. „cort militar” (< tc. *çadyr*); *celenchiu*, s.n. „surguci, blazon din argint sau aur purtat ca insignă pe turban, în semn de recunoaștere a eroismului în luptă” (< tc. *çelenk*); *chiurcibașa*, s.m. „ofițer superior însărcinat cu îngrijirea șoimilor (și a altor păsări)” (< tc. *kuşçubaşı*¹⁵); *ciarcagi-bașa*, s.m. „căpitan al avangardei otomane” (< tc. *çarkacıbaşa*); *ciorbăgiu*, s.m. „ofițeri de ieniceri” (< tc. *çorbacı*); *col*, s.m. „membru al unei patruli militare cu misiune polițienească” (< tc. *kol*); *cumbara*, s.f. „grenadă, obuz exploziv” (< tc. *kumbara*); *cumbaragibașa*, s.m. „comandantul grenadierilor” (< tc. *kumbaracıbaşı*); *cumbarăgiu*, s.m. „artilierist” (< tc. *kumbaracı*); *cumbarahane*, s.f. „manufactură de obuze și grenade” (< tc. *kumbarahâne*, *humbarahâne*); *daulhane*, *daulhan*, s.f. „fanfară militară compusă mai ales din tobe” (< tc. *davul hâne* „casa de tobe”); *derbent*, s.n. „pasaj îngust, strâmtoare; numele dat avanposturilor stabilite pe trecători de munte, strâmtoare de mare și intersecții rutiere” (< tc. *derbent*, *derbend*); *dizdar*, s.m. „soldat însărcinat cu paza unei cetăți sau fortărețe” (< tc. *dizdar*); *domană*, *dumană*, s.f. „flota turcească” (< tc. *donanma*); *ogeag*, *ogiac*, s.n. „corp (sălaş) de ieniceri” (< tc. *ocak*); *oturac*, s.n. „popas, pauză” (< tc. *oturak*¹⁶); *paic*, s.m. „trabant, ienicer tânăr din garda personală a sultanului sau a marilor dregători, folosit ca alergător-curier” (< tc. *peyk*); *raia*, s.f. (pl. *raiale*) „supus nemulsuman (creștin) al Porții Otomane” (< tc. *reâyâ*, *reaya*); *raiet*, s.n. „primire ceremonială cu steaguri” (< tc. *râyet* „steag, lozincă”); *sade-nagară*, s.f. „refrenuri” (< tc. *sade* „simplu” *nakarât* „refren, laitmotiv”); *saivan*, s.n. „cort mare” (< tc. *sayvan*); *sangeac*, s.n. „stindard național; (în cazul Imperiului Otoman) steag verde de mătase, împodobit cu semiluna, numit al Profetului” (< tc. *sancak*) etc.

Istoria oștirii cuprinde cea mai amplă listă de nume de grade militare din armata otomană, din tot ce ne dau în această privință textele românești vechi. Pe lângă cele mai sus, mai menționăm: *agă*, *aga*, s.m. „comandant, persoană proeminentă” (< tc. *ağa*); *baș-ciohodar*, s.m. „întâiul ciohodar, comandantul ciohodarilor” (< tc. *baş* „cap, conducător” *çuhadar* „majordom slujitor al palatului”); *cadiascher*, *caziascher*, s.m. „înalt demnitar militar otoman, care îndeplinea și funcții juridice” (< tc. *kadıasker*); *cadıu*, s.m.

¹⁵ Probabil confuzie cu tc. *kürkçübaşı* „persoană însărcinată cu protejarea blânelor sultanului în palatul otoman”.

¹⁶ În expresii: *fiind oturac* „poposind”; *a face oturac* „a poposi”.

„judecător” (< tc. *kadi*); *capetan-paşa*, s.m. „comandantul suprem militar și civil al marinei turcești, amiral care a fost ministrul și comandantul marinei în Imperiul Otoman” (< tc. *kaptan paşa*, *kaptanpaşa*); *gebegibaşa*, s.m. „ofițerul superior, comandantul ienicerilor de la intendență” (< tc. *cebegibasi*); *gebegiu*, s.m. „ienicer de intendență, care se ocupa de pregătirea armamentului” (< tc. *cebeci*); *hasechiu*, s.m. „ofițer tânăr din categoria bostangiilor care alcătuiau garda sultanului” (< tc. *haseki*); *ienicer-aga*, s.m. „comandantul ienicerilor” (< tc. *yeniceri ağası*); *lagumgiu*, s.m. „militar genist” (< tc. *lagumci*) etc.

Multe cuvinte de origine turcească se referă și la viața cotidiană: *adet*, s.n. „obicei, tradiție” (< tc. *âdet*); *aian*, adv. „clar, evident” (< tc. *ayan*); *alai*, s.n. „mulțime de oameni care întovărășește o ceremonie” (< tc. *alay*); *amanet*, s.n. „garanție, gaj” (< tc. *emanet*, *emânet*); *arnăut*, s.m. „soldat mercenar albanez” (< tc. *arnavut*); *arpalâc*, s.n. „plată suplimentară pe care o primea cineva pe lângă leafă; pensie” (< tc. *arpalık*); *arzihâl*, s.n. „petiție” (< tc. *arzuhal*, *arzuhâl*); *bacșiș*, s.n. „bani în plus, dați înafara salariului” (< tc. *bahşiş*); *bahcea*, s.f. „grădină” (< tc. *bahçe*); *bair*, s.m. „deal mic, colină” (< tc. *bayır*); *bairac*, s.n. „steag” (< tc. *bayrak*); *bezesten*, s.n. „bazar acoperit” (< tc. *bedesten*, *bezestan*); *bogasie*, s.f. „țesătură fină, stofă sau pânză” (< tc. *boğası*); *bogaz*, s.n. „strâmtoare marină, defileu în munți, canal, trecătoare îngustă” (< tc. *boğaz*); *bozagi*, s.m. „fabricant sau vânzător de bragă, boza” (< tc. *bozacı*); *buluc*, s.n. „mulțime (unitate militară) mare” (< tc. *billik*); *caic*, s.n. „ambarcațiune mică, barcă îngustă cu vâsle sau pânze” (< tc. *kayık*); *caicciu*, s.m. „barcagiu, marinar pe caic” (< tc. *kayıkçı*); *caldarâm*, *caldărâm*, s.n. „drum pavat, pavaj” (< tc. *kaldırım*); *capac*, s.n. „acoperitoare peste o deschizătură sau peste un obiect” (< tc. *kapak*); *caravană*, *chieruvan*, s.n. „caravană” (< tc. *kervan*); *casabâ*, s.m. „localitate între sat și oraș, târg” (< tc. *kasaba*); *casap*, s.m. „măcelar” (< tc. *kasap*); *catâr*, s.n. „convoi de vehicule” (< tc. *katar*); *cazma*, s.f. (în expresia *lopată cazma*) „unealtă de săpat pământul, asemănătoare cu lopata” (< tc. *kazma* „târnăcop”); *cealău*, s.m. „tufă, tufiș” (< tc. *çalı*); *chefil*, *chefel*, s.m. „chezaș, garant” (< tc. *kefil*); *chener*, s.n. „conductă” (< tc. *kemer* „centură”); *cherestea*, s.f. (< tc. *keresté*); *chismè-caldarâm*, s.n. „drum pavat sau tăiat în stâncă” (< tc. *kesme* „tăiere” + *kaldırım* „drum”); *chioșc*, *chioșchiu*, s.n. „foișor, pavilion” (< tc. *köşk*); *ciftlâc*, *ceftlic*, s.n. „moșie, feudă” (< tc. *çiftlik*); *ciorap*, s.m. „obiect de îmbrăcăminte care acoperă piciorul” (< tc. *çorap*); *conac*, s.n. „popas, etapă a unei călătorii” (< tc. *konak*); *culă*, s.f. „turn” (< tc. *kule*); *cușluc*, s.n. „timp între dimineață și prânz, prânzul mic” (< tc. *kuşluk*); *destiu*, *testiu*, s.n. „recipient voluminos cu gât îngust și brațe; amforă” (< tc. *testi*, *desti*); *dibâ*, s.f. „țesătură subțire de mătase

brodată cu aur și argint, brocart” (< tc. *dîbâ*); *dova*, s.f. „rugăciune, invocare cu caracter religios” (< tc. *dua*, *duâ*); *dud*, s.m. „arbore cu fructe mici (*murus albus* sau *murus niger*)” (< tc. *dut*); *eghel*, s.n. „dosar, cauză (juridică)” (< tc. *eĝe*); *ogur*, s.n. „onoare, cinste” (< tc. *uĝur*); *parâ*, s.f. „monedă mică de argint” (< tc. *para*); *parmac*, s.n. „spîță, balustradă, tijă, stâlp folosit pentru fixarea corăbiilor la țârm” (< tc. *parmak* „deget, spîță de roată”); *riĝea*, s.f. „petiție, cerere, jalbă” (< tc. *recâ*, *recâ*); *rufet*, s.n. „breaslă” (< tc. *rufet*); *saca*, s.f. „recipient montat pe roți, pentru transportul apei” (< tc. *saka*); *sadea*, *sade* adj. „veritabil” (< tc. *sade*); *sarai*, s.m. „palat, sediul somptuos al unei mari autorități (sultan, vizir, general etc.)” (< tc. *saray*); *sarâc*, s.n. „turban” (< tc. *sarık*); *sarnăci*, s.n. „cisternă” (< tc. *sarnıç*); *satâr*, s.n. „cuțit mare și lat” (< tc. *satur*); *saxon-gibașa*, s.m. înalt ofițer de ieniceri, care se ocupa inițial cu creșterea câinilor sultanului, ulterior având funcții de ceremonial” (< tc. *sakson-cubaşı*); *săhan*, s.n. „oală de metal” (< tc. *sahan*); *sănducel*, s.n. „cufăr mic, casetă” (< tc. *sandukçe* „cufăraș”¹⁷) etc.

Dacă în ansamblul lexicului militar predomină masiv cuvintele de origine turcă, în cel referitor la viața citadină sau la fauna și flora regiunii sunt preponderente cuvintele de origine neogreacă: *afierosi* vb. „a dedica, a destina” (< ngr. *αφιερώνω*); *alepâlilie*, s.f. „fapt consecutiv, succesiune” (< ngr. *αλληπάλληλοι*); *anthrax*, s.n. (?) „piatră scumpă roșie, rubin mare, carbuncul” (< ngr. *ανθρακικός*)¹⁸; *apofasis*, s.f. decizie, hotărâre” (< ngr. *απόφαση*); *apofasisi* vb. „a decide” (< ngr. *αποφασίζω*); *aposcchevie*, s.f. „bagaj, material auxiliar (la o construcție sau la o campanie militară)” (< ngr. *αποσκευή*); *calambohi*, s.m. pl. „porumb” (< ngr. *καλαμπόκι*); *castelachi*, s.n. „castel mic” (< ngr. *καστέλι* + sufix diminutival *-ακη*); *catadichi*, s.f. „condamnare, sentință” (< ngr. *καταδίκη*); *catarg*, s.n. „navă cu pânze, cu unul sau două catarge” (< ngr. *κάτερον*); *catargă*, s.f. „confiscare” (< ngr. *καταργώ* „desființare”) – folosit și în expresia *a pune la catargă* „a confisca”; *catihumena*, s.f. „caticumenă, spațiu rezervat catecumenilor” (< ngr. *κατεχόμενος*); *clironomie*, s.f. „(drept de) moștenire” (< ngr. *κληρονομία*); *corfos*, s.n. „golf” (< ngr. *κόρφος*); *coconar*, *cucunar*, s.m. „specie de pin” (< ngr. *κουκουναριά*); *diastimă*, s.f. „interval de timp sau de spațiu, distanță” (< ngr. *διάστημα*); *evtihie*, s.f. „fericire” (< ngr. *ευτυχία*); *falangă*, s.f. „sul de lemn de care erau legate picioarele condamnaților ca să fie bătuți” (< ngr. *φάλαγγας*); *glastră*, s.f. (< ngr. *γλάστρα*); *himaron*, s.n. „torent” (< ngr. *χείμαρος*); *licurin*, s.m. „varietate de chefal” (< ngr. *λυκορπίν*); *mascaroană*, s.f. „personaj deghizat, mascaradă” (< ngr. *μασ-*

¹⁷ Considerăm că acesta este etimonul corect – și nu *sănduc* + *-el*, cum propun unele dicționare.

¹⁸ Menționat până acum în dicționare doar cu atestări din *Istoria ieroglifică*.

καράς); *megalopsihie*, s.f. „abnegație, mărinimie” (< ngr. μεγαλοψυχία); *meghistan*, s.m. „magnat, înalt demnitar otoman” (< ngr. μεγαστάνας); *morait*, s.m. „locuitor din Morea, peloponezian” (< ngr. μοραΐτικος); *paradosi* vb. „a (se) preda, a livra, a raporta” (< ngr. παραδίδω); *paradosis*, s.f. „raport, prezentare, expunere” (< ngr. παράδοση); *periusie*, s.f. „proprietate, totalul bunurilor materiale care aparțin unei anumite persoane sau instituții” (< ngr. περιουσία); *prochimen*, s.n. „chestiunea care formează obiectul unei relatări sau discuții” (< ngr. προχειμένον); *promissimos*, s.n. „prevestire” (< ngr. Προνοητικός?); *psifii*, s.n. (pl. *psifile*) „mozaic” (< ngr. ψηφίο); *scalopatie*, s.f. „fiecare dintre secțiunile orizontale și suprapuse care alcătuiesc o scară; (arhitectură) construcție sub formă de trepte” (< ngr. σκαλοπάτι).

Din slavonă provin cuvinte referitoare în special la viața bisericească sau la funcții în statul feudal: *chivot*, s.f. „ladă, paralelipiped” (< sl. кивотъ); *clucer*, s.m. „dregător care se ocupa cu aprovizionarea curții domnești” (< sl. ключарь); *dveră*, s.f. „ușă a iconostasului” (< sl. двера); *metoh*, s.n. „mănăstire mică (prin extensie: proprietate) subordonată altei mănăstiri mai mari” (< sl. метохъ); *pohvală*, s.f. „pompă, fast” (< sl. похвала); *price*, s.f. „întâmplare, incident” (< sl. прича); *răpști*, *răbști* vb. „a se tulbura, a protesta” (< sl. рѣпѣтати рѣпѣциж); *sfită*, s.f. „veșmânt preoțesc” (< sl. свита); *vel*, adj. (pe lângă titluri boierești) „mare” (< sl. вел[ико]); *zătici*, vb. „a împiedeca, a stingheri” (< sl. затѣкнѣти); *zvezdă*, s.f. „stea de metal cu care sunt ornate bisericile” (< sl. звезда) – în timp ce din bulgară provin multe cuvinte referitoare la viața cotidiană rurală: *buriu*, s.n. „butoiaș” (< bg. бурижъ); *canara*, s.f. „stâncă” (< tc. dial kanara < bg. канара); *călifâr*, s.m. „pasăre migratoare acvatică” (< bg. калѣфар); *gârniță*, s.f. „carpen, arbore înrudit cu stejarul” (< bg. граница < serb. granica); *vârzob*, s.n. „hârzob, coș sau ladă folosite la ridicarea greutăților” (< bg. връзон;); *paramz*, s.m. „specie de portocal” (< bg. перанз); *paramză*, *năramză*, s.f. „portocală” (< bg. перанза); *polog*, s.n. (în expresia *a zăcea* ~) „grămadă” (< bg. полог < serb. polog) etc.

Dat fiind locul pe care îl ocupă în structura textului relatarea conflictului cu venețienii, prezența unui număr semnificativ de cuvinte de origine italiană (majoritatea provenind din dialectul venețian) care desemnează funcții, construcții urbane și obiecte este firească; unele au pătruns și în alte limbi: *bail*, s.m. „titlul ambasadorului Veneției la Poarta Otomană” (< it. bailo); *banio*, s.n.? „mină” (< it. bagno); *bastarda*, s.f. „galeră joasă cu pupa amplă” (< it. bastarda); *bărbier*, *bărbiiariu*, s.m. (< it. barbiere, germ. Barbier); *camizolă*, s.f. „cămășuță” (< it. ven. Camicciola, ngr. καμηζόλα); *cancelarie*, *cañelarie*, s.f. „birou administrativ”

(< it. *cancellaria*); *capucin*, *capuțin*, s.m. „călugăr capucin” (< it. *capucino*, ngr. *Καπουτσήγος*, tc. *kapuçin*); *canuhă*, s.f. „caier de fibre textile” (< it. *conocchia*); *consilio*, s.n. „consiliu, sfătuire” (< it. *consiglio*); *consulat*, s.n. „reprezentanță a unui stat într-o țară străină” (< lat. *consulatus*, germ. *Konsulat*, it. *consolato*); *dominican*, *duminecan*, s.m. „călugăr dominican” (< it. *dominicano*, ngr. *Δομνικανή*, tc. *dominikan*); *fiameng*, s.m. „flamand, reprezentant al Provinciilor Unite ale Olandei” (< it. *fiamengo*); *franciscan*, *franțiscan*, s.m. „călugăr franciscan” (< it. *francescano*, tc. *fransiskan*); *grenadir*, *granatier*, s.n. „grenadier” (< it. *granatiere*, ngr. *Γρεναδιέρος*, fr. *grenadier*); *inginiar*, s.m. „inginer” (< fr. *ingénieur*, germ. *Ingenieur*, it. *ingegnere*); *invazie*, *envazie*, s.f. „intrare” (< it. *invasione*); *magună*, s.f. „navă masivă de război, cu cinci rânduri de vâsle” (< it. *magona*); *mil*, s.n. „milă (unitate de măsură a distanței)” (< it. *miglio*, ngr. *Μιλίου*, tc. *mil* etc.); *ordin*, *ordinie*, s.f. „ordin” (< it. *ordine*); *perucă*, s.f. (< it. *perucca*, tc. *peruka*); *prevedor*, *prevedur*, s.m. „administrator al unei localități sau regiuni” (< it. *prevedere*); *soldat*, s.m. (< it. *soldato*, fr. *soldat*); *straordinariu*, s.m. „angajat (delegat) special pe o durată limitată de timp” (< it. *straordinario*); *țeca*, s.f. „Zecca, officină în statele medievale, profilată pe imprimarea monedelor; *la zecca* venețiană îndeplinea și funcția de bancă” (< it. *zecca*); *vêra*, s.f. credință, jurământ, promisiune” (< it. *véra* „credință, inel de căsătorie”, ngr. *βέρα* „inel de căsătorie”, tc. *vera* „jurământ”).

După cum se vede din exemplele enumerate mai sus, găsim în *Istoria oștirii* un număr considerabil de cuvinte cu etimologie multiplă (cuvinte „călătorești”), cărora nu totdeauna li se poate stabili traseul – expresie a circulației oamenilor, bunurilor și cuvintelor în acest spațiu al Mediteranei Orientale. Lor le mai putem adăuga și altele: *armadă*, s.f. „forțele navale ale unui stat (cu referire specială la flota venețiană)” (< tc. *armada*, it. *armada*, sp. *armada*, ngr. *ἀρμάδα*); *avlac*, s.n. „brazdă, șanț” (ngr. *αβλακα* „brazdă, șanț, cavitate”, tc. *avlak* „câmp de vânătoare”); *chiemaches*, s.m. „artizan, meșter” (< ngr. *κεμεντζές*); *felucă*, s.f. „velier îngust de mici dimensiuni” (< it. *feluca*, ngr. *φελούκα*); *galion*, s.n. „navă mare de război cu trei catarge, propulsată cu pânze și cu vâsle” (< ngr. *γαλεονι*, it. *galeone*, tc. *kalyon*); *ordie*, s.f. „oaste (turcească)” (< srb. *ordija*, bg. *ордия*); *parolă*, s.f. „angajament, promisiune fermă” (< tc. *parola*, it. *parola (di onore)*); *pompă*, *pombă*, s.f. „fast” (< ngr. *πομπα*, it. *pompa*, fr. *pompe*, olandez *pompe*); *samur*, s.m. „zibelină (*Martes sibelinus*)” (< tc. *samur*, ngr. *σαμούρ*); *sârmă*, *sirmă* s.f. „fir de aur sau argint folosit în țesături” (< ngr. *σύρμα*, tc. *sirma*).

În concluzie, menționând și cele 325 de antroponime și toponime pe care le conține textul (care, la rândul lor, ar putea oferi tema unei cercetări de onomastică), trebuie subliniat faptul că lexicul pe care îl conține

Istoriia oștirii oferă un material de o bogăție rar întâlnită în textele românești de la sfârșitul epocii vechi.

O caracteristică a textului este dublarea cuvintelor mai puțin cunoscute, prin echivalarea fie în altă limbă, fie în română; „anthraches, adecă cărbuni”, „burgiuri, adecă bedenuri”, „cu mihimatul lor, adecă cu aposchevi”, „emvasie, adecă întrare nu prea lată”, „esnafurile, adecă toate rufeturile”, „fiiarbe piiatra, adecă medalon”, „ghecit, adecă trecătoare”, „la bahceale, adică la grădini”, „lăgea, adecă băi calde, fierbinți”, „matbahurile, adecă cuhniia”, „mergând el cu dunamoaoa, adecă cu armada”, „muferih, adecă ușor”, „muhlet, adecă soroc”, „pus în hazairac, adecă în sulită”, „sarnăciuri, adecă stearne”, „tuzimini, adecă cămărașul de sare”, „tuzulă, adecă óλυκες, sărătură”, „xiropotami, adecă himaron”.

Același procedeu este folosit uneori și în cazul toponimelor, prin asocierea celor grecești și turcești și, unerori, chiar prin traducerea lor în limba română: „Ișchilhòri, care grecește să chieamă Schilohòri”, „la Ahlâdo-Cambò, adecă în Câmpii cu Perile Moi – Burtafoi”, „la Ghiolbașà, adecă la Căpătâiul Bălții”, „la Mègheri, adecă la Măcri”, „la Menicșe, adecă la Monemvasia”, „la Menzili-Magarè, adecă la Mègara”, „Livàdie, care grecește Livàdies”, „Neapàtra, care turcește să chieamă Pàtragichi”, „Olimbul, care turcește să chieamă Boș-Torvală, adecă Traistă Goală”, „ostrovul Tìnon l-au luat, care turcește să zice Istindil”, „Samothràchi, iar turcește Samandirachi”, „Stife, adecă la Thiva”, „Thamvacù, carea turcește Damacù”, „Xanthi, care turcește să chieamă Scheti”, „, „Αλεξάνδρου, adecă A lui Alexandru Machidon”.

Editarea *Istoriei oștirei ce s-au făcut asupra Moreii la anul 7723* deschide calea către repunerea în valoare a unui text cu o remarcabilă diversitate lexicală, care poate fi considerat primul jurnal de călătorie din literatura română¹⁹ și primul reportaj de război. Informațiile istorice pe care le conține textul sunt ample și de mare importanță pentru istoriografia europeană²⁰; textul are, de asemenea, reale calități literare.

¹⁹ Însăși prima frază a textului mărturisește această intenție a autorului: „Bine și cu cădeare iaste la toți cei ce ar face călătorii, au în oștire mare aflându-se au în chip de chiearuvan călătorind măcară ori spre ce parte de loc s-ar întâmpla și le ar treace prin mână a nu socoti osteneala căilor și împotrivirea vremilor au căi reale au frică de tâlhari au de hoți fiind au zădufuri au ploii greale au vânturi cu vifor și cu bulbere [sic!] au frig au ger au altele ce ar putea urma împotriva călătoriului, ci să scrie fără de leane și a istori [sic!] câte i-ar fi pin puțință a umbla și a vedea”.

²⁰ Până acum detaliile războiului turco-venețian din 1715 erau cunoscute din relatarea (de fapt rapoartele periodice) ale secretarului ambasadei franceze la Constantinopol (Benjamin Brue, care a întovărășit expediția), adresate ambasadorului (*Journal de la campagne que le grand vizir Ali Pacha a faite en 1715 pour la conquête de la Morée, par Benjamin Brue* (publié par A. Dumont), Paris, Thorin, 1870 (reprint 2021).

QUELQUES CONSIDÉRATIONS LEXICALES À PROPOS DE
ISTORIIA OȘTIREI CE S-AU FĂCUT ASUPRA MOREII LA ANUL 7723
[= Histoire de la bataille qui se livra sur la Morée en l'an 1715]
(Résumé)

L'article se relie à une argumentation pour une nouvelle édition d'un texte peu connu dans la linguistique roumaine aussi bien que dans l'histoire de la littérature roumaine, en s'arrêtant sur sa richesse lexicale et sur la complexité étymologique d'un lexique où l'abondance de l'élément oriental (grec et turc) s'associe à une influence tout à fait sans précédent pour le roumain de l'époque – celle de l'italien, dû aux circonstances extralinguistiques du contact que les confrontations militaires ont établi entre deux civilisations.

Cuvinte-cheie: reeditare, cronică de epocă, complexitate lexicală, etimologie multiplă.

Mots-clé: nouvelle édition, chronique d'époque, complexité lexicale, étymologie multiple.

diortositor@gmail.com

II

ISTORIE POLITICĂ ȘI CULTURALĂ

LEGĂTURA DINTRE DIMITRIE CANTEMIR ȘI Programele de limbă și literatură predate la Acaemiile Domnești din Țările Române

MONICA JOIȚA

(Ministerul Afacerilor Externe, Unitatea Arhive Diplomatice)

Sub atenta îndrumare a regretaților Virgil Cândea și Dan Horia Mazilu, am desfășurat timp de 10 ani¹ cercetări cu mijloace tradiționale, în urma cărora am susținut, în martie 2000, la Facultatea de Filologie (astăzi Facultatea de Litere din București), teza de doctorat cu titlul *Timp și istorie în opera lui D. Cantemir: surse, resurse, ecouri (un eseu de istoria mentalităților)*, din care o mare parte a fost publicată în volum (Joița 2004).

În esență, lucrarea încerca să demonstreze că celebra teorie a lui Dimitrie Cantemir (care a putut fi dedusă de contemporanii, dar și de exegeții săi din posteritate) din *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae* nu a apărut pe un teren gol în cultura și istoriografia română; că este mai productiv să identificăm sursele răsăritene și românești ale ideii lui Cantemir decât să-i atribuim o prioritate sau o apariție revoluționară la modul absolut.

Pe de altă parte, parcurgând scrierile mai puțin cunoscute ale lui Cantemir, am putut constata că celebra teză a *creșterii și decreșterii, a măririi și decăderii*, împreună cu teoria adiacentă (*ciclicitatea fenomenelor naturale*), se încheagă în gândirea Principelui – chiar dacă nu explicit – într-un adevărat sistem ontologic: de la istoria simbolică, așa cum a demonstrat Andrei Pippidi în teza sa de doctorat², la fizică, științele naturii, filosofie.

Cantemir observă *repetabilitatea* (fie circulară, fie în spirală) întâi în natură, la nivelul macrocosmic și la cel microcosmic, apoi în soarta omului (nașterea și moartea), apoi în fenomenul istoric (civilizații, imperii, monarhii). A afirma că o formă istorică este evolutivă, că istoria se repetă în cicluri înseamnă, în fond, a căuta o lege a timpului, a Universului.

¹ Într-o perioadă premergătoare apariției internetului, în care computerele reprezentau rarități sau obiecte de lux intelectual.

² A. Pippidi, *Ideea de „creștere și decădere” a Imperiului Otoman în istoriografia occidentală din secolele XVI-XVIII*, Cluj-Napoca, Universitatea „Babeș-Bolyai”, 1981.

1. Analogii în cultura română veche. Cultura română veche și premodernă au conservat un profund sens ontologic, cu toate că veacurile al XVII-lea-al XVIII-lea au constituit vremuri tulburi și „nestatornice”, iar reflecțiile cronicarilor români au produs câteva idei „precantemiriene” privind „mărirea și decăderea” omului în istorie.

Astfel, în cronicile lui Grigore Ureche, Miron Costin și Ion Neculce, *norocul* este strâns legat de apariția unui tip de viziune istorică întemeiată pe ciclul „faptă-răsplată” în prezentarea unei domnii, a unui război sau a unei dispariții. În cronicile „de comandă”, fapta și răsplata impun și mai evident ritmul istoric al perioadei consemnate, căruia i se supune cronicarul însuși, așa cum se întâmplă, de pildă, în finalul cronicii lui Macarie, „comandată” și închinată lui Petru Rareș.

Grigore Ureche conferă „dialecticii” *norocului* rolul de lege fundamentală a determinismului istoric; omul se află prins, în Istorie, între „norocul cel bun” și „norocul cel rău”: *Ci norocul cel bun al țării se schimbă, că după norocul bun, iată veni și rău, ca cum ar fi de la Dumnezeu însemnat, după vreme bună și senină, să vie vreme rea și turburată, după domnie lină și blândă, să vie cumplită și amară.* (Ureche *Let.* 205). Ceva mai târziu, poemul lui Miron Costin, *Viața lumii*, pus de autor sub motto-ul Eclesiastului, cumulează diverse motive literare care au în comun tema *norocului*: „Ubi sunt?”, „Vanitas vanitatum”, „Moartea cu coasa”, „Fortuna labilis”, „Roata lumii”, „Lumea dată cu împrumut”.

Și Cantemir avea să abordeze timpul și istoria sub semnul *norocului* încă din prima sa lucrare, *Divanul*, unde apare și motivul „Ubi sunt?”. Virgil Cândea observa că o noutate a lui Cantemir față de predecesorii cronicari este revelația asemănărilor între *macrocosmos* și *microcosmos*, între *om* și *univers*, între *suflet* și *corp*, precum și invocarea, pe lângă textele și autorii creștini tradiționali, a stoicilor, a lui Plutarh, Cicero, Epictet, Seneca, dar și a gânditorilor mai apropiați în timp de Cantemir: Erasmus din Rotterdam (c. 1466-1536) și Andrea Wissowatius (1608-1678).

Față de înaintașii săi, Cantemir susține în *Divanul* ipoteza că omul se poate împotrivi destinului prin rațiune: *în toată lumea aceasta și-ntru toate plinirile ei stăpânitoriu (și cu slobodă voie stăpânitoriu), și în nemică oprit ti-au lăsat, și ca pre un împărat a tuturor pămînteștilor ti-au aședzat* (*Div.* 202).

Astfel, consideră și Dan Horia Mazilu, „mărirea și decăderea ca subiect de meditație, contemplarea ascensiunii și a prăbușirii ar trebui înscrise între temele de căpătâi ale umanismului românesc. Căci *urcarea, starea și pogorârea* construcțiilor (politice) alcătuite de oameni sunt încheieri la care cărturarii români au ajuns cu mult înainte ca veacul al XVII-lea să se termine.” (Mazilu 2001:119).

Pe lângă *norocul* ca reflecție asupra mersului timpului și istoriei, în gândirea predecesorilor și contemporanilor români ai lui Cantemir apar și alte reflecții care conduc spre ideea unui un ciclu universal.

Printre acestea se numără, de pildă, *lectura hermeneutică a timpului*, care pleacă de la sensul moralizator, punitiv și profetic al istoriei consemnate în Vechiul Testament. Astfel, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în spațiul ortodox se înregistrează o reînnoire a tematicii oraculare. De pildă, reapariția motivului iconografic al Sibilei și al profetilor la mănăstirea Cetățuia din Iași (1672), alcătuirea *Cărții despre Sibile*³ de către Spătarul Nicolae Milescu, apariția Sibilelor în erminiile rusești (*Polinnik*-ul din 1672), tipărirea versurilor sibiline de către Dosoftei în *Parimiile preste an* (Iași, 1683), traducerea românească de la sfârșitul secolului al XVII-lea a scrierii lui Ioanichie Galeatovski *Hebo novoe* (*Cer nou*), tipărită la Lvov în 1665, dar și folosirea, de către Cantemir însuși, a unei simbolistici veterotestamentare și profetice cu sensul unui mesianism politic circumscris un fenomen nou cu determinări multiple, atât de ordin cultural, cât și politic.

De altfel, în fondul doctrinar al intelectualului din Sud-Estul Europei din secolul al XVII-lea se integrase, așa cum remarca și Virgil Cândea, predilecția pentru astrologie și ermetism, în virtutea căreia diveși cărturari, oameni politici și clerici din acea vreme făceau eforturi considerabile și aflau o evidentă satisfacție traducând, citind, comentând, interpretând mișcarea astrelor, zodiile, semnele de orice fel, susceptibile de profetii istorice.

Și în climatul mental din Rusia țarului Petru se pot decela aceste mărci ale profetismului istoric, desigur cu un foarte pronunțat caracter panegirist și politic. Astfel, Spătarul Nicolae Milescu, amintind în *Cartea despre Sibile* despre profetia sibilei Eritreea, potrivit căreia vulturul bicefal din Nord îi va distruge pe mahomedanii păgâni prin semnele Crucii, o reia în *Hrismologhion*-ul din 1673, pe care îl revizuieste în 1690, închinându-l noului țar, Petru.

Simbolul acvilei bicefale apare și în lucrarea lui Cantemir *Monarchiarum physica examinatio*, scrisă în Rusia și închinată, ca și *Hrismologhion*-ul lui Nicolae Milescu, țarului Petru. Deși conține doar câteva file de manuscris, *Monarchiarum...* (1714) prezintă în cel mai concentrat și unitar mod concepția filosofică a lui Cantemir asupra istoriei. Dacă ignorăm statutul scrierii, acela de panegiric politic, găsim aici expuse cu claritate

³ Despre *Cartea despre Sibile, câte erau (12), cum se numeau și despre profetiile lor* știm că a fost finalizată de autor la Moscova, în 1672. Manuscrisul a fost publicat de-abia trei secole mai târziu, în 1978, de către O. A. Belobrova, cercetătoare la Institutul de Literatură Rusă Veche din St. Petersburg (pe atunci Leningrad), în vol. Николай Спафарий, *Эстетические трактаты*.

cele două dimensiuni ale teoriei cantemiriene: transformacionismul ciclic și rotația solară a fenomenului imperial.

Originea ideii privind ordinea celor patru monarhii și rolul mesianic al „monarhiei de miazănoapte” este indicată de Cantemir însuși: cartea din *Vechiul Testament* cuprinzând profețiile lui Daniel; lucrarea Principelui debutează chiar cu aceste rânduri: *Sacra Dei Scriptura, Clementissime Imperator, a tempore Danielis Prophetae, usque ad Ierusalem desolationem, et ablationem principatus populi Israelitici, quatuor potentissimas, et omnium absolutissimas, numerat Monarchias. His tandem successorem Aquilonicam inducit Monarchiam, eamque, universo Antartico Orbi, praevalituram passim praedicat.* „Din vremea Profetului Daniel până la pustiirea Ierusalimului și la înlăturarea împărăției popoului israelit, Sfânta Scriptură a lui Dumnezeu, preamilostive împărat, enumeră patru preaputernice și dintre toate cele mai cuprinzătoare monarhii. Între acestea, la sfârșit, prezintă monarhia acvilonică, și prezice că ea va ajunge să stăpânească peste întreaga lume până la Antarctic.” (CNM 48-49). Imperiul este văzut ca o structură progresivă și perfectibilă, printr-un evoluționism solar, de la est la nord.

A doua sursă indicată de Cantemir însuși este Aristotel, „foarte înțeleptul Stagirit”, „principele filosofilor”. Astfel, în *Monarchiarum physica examinatio*, aristotelică este ideea dialectică după care, în natură, din descompunerea unuia urmează nașterea altuia: *Omne principiatum, naturaliter, tandem et finem habiturum. et secundum hoc infallibile axioma, omnia quae vocant et sunt particularia, oriri et interire, mutari et transformari, nasci et mori, vel quocumque dicas modo tandem finem sui esse (Excepta divinae gratiae conservatione) obtinere; in quo termino ex corruptione unius, alterius generationem succedere, et ratio, et experientia docet.* „Orice are un început, în mod natural, va avea în cele din urmă și un sfârșit, și în conformitate cu această axiomă infailibilă, toate care sunt numite și sunt particulare își obțin desăvârșirea ființei proprii ivindu-se și dispărând, mișcându-se și transformându-se, născându-se și murind sau în oricare fel mai vreți să ziceți (cu excepția conservării lor prin grația divină); atât rațiunea, cât și experiența ne învață că acolo unde un lucru își are sfârșitul din cauza coruperii, altul succede prin generare.” (CNM 54-55). Iar concepte aristotelice precum timpul, cauza, categoria, creșterea, nașterea, transformarea, generarea ș.a. par a fi predestinate să stea la temelia unui sistem de filosofia naturii și / sau a istoriei. „Modul în care substanța, cea care îmbracă pluralitatea formelor sub care se ascunde Ființa, ia naștere, persistă, de schimbă sau dispăre prin *devenire* – este o problemă care implică atât ontologia, cât și gnoseologia.” (Anghel 1995:209).

Tot de origine aristotelică este și teza din *Compendiolum universae logicae institutionis*, conform căreia tot ce este particular este trecător, iar tot ce este universal este nepieritor. Mai mult, acest mic tratat este important pentru evoluția limbii române literare – iar legătura este tot Aristotel: „Cantemir și-a exprimat și intenția de a traduce el însuși «pre limba românească întreaga învățătură a logicii», adică tocmai lucrarea în discuție, și poate chiar a făcut-o, dar s-a pierdut ca multe altele. Dar ne-a lăsat totuși câteva exemple de modul exemplar în care ar fi tradus. Este vorba de traducerea, care l-a încântat pe Constantin Noica, a termenilor grecești ai categoriilor lui Aristotel. În greacă, genurile de categorii sunt redată prin substantivizarea unor întrebări. Din «ce este?», de exemplu, se obține «ce-este-le», din «cât este?», «cât-este-le». Cantemir îi traduce prin introducerea unor termeni «încântători»: de la «ce este?», în locul latinescului *essentia* (esență), el zice **ceință** și uneori **estime**; de la «cât este?», în locul latinescului *quantitas* (cantitate), el zice **câtință**; iar «cel mai încântător», după Noica, este termenul **feldeință** pentru «ce fel de?» (*quiditats*, calitate). Într-adevăr, ce minunați ar fi fost termenii aceștia, dacă s-ar fi încetățenit în limba română! Dar n-a fost să fie, căci Principele, deși avea dreptate, a pierdut bătălia.” (Surdu 2010:11-12).

Un alt important precursor al lui Cantemir, Stolnicul Cantacuzino, se raportează și el la Aristotel atunci când, cercetând devenirea istorică, se referă la „lumea sublunară”, imperfectă, în care domnește schimbarea și transformarea. Procesul dialectic al devenirii, al evoluției istorice cuprinde la Stolnicul Cantacuzino trei faze, numite de el *stepene*: *urcarea*, *starea și pogorârea*, *cum le zic alții adaogerea*, *starea și plecarea*. Întinse pasaje din *Istoria Țării Rumânești dintru început* (1716) dezvoltă teoria „creșterii și descreșterii” care se aplică, după Stolnic, atât lumii noumenale, cât și lumii fenomenale: *Ci dară cum zic și filosofii, că toate câte sânt în naștere și în stricăciune stau, adică una stricăndu-se și putrezind, alta să naște și să face, cum vedem la toate semințele; și până nu putrezéște una, nu naște alta; și până nu naște alta, nu putrezéște céialaltă.* (CIȚR 56).

Asemănarea între gândirea celor doi autori este evidentă în modul aplicării acestei teorii la evoluția monarhiilor și la decăderea Imperiului Otoman: *Așa dară și în céle politice pricépem și cunoaștem că nu-s stătătoare nici unele; ci și avuții să pierd și domnii să strică și împărății să mută și să strămută.* (CIȚR 57); *Monarhiile acéstea, precum din bătrânii noștri am audzit și istoriile, ca cu glasurile răpăosașilor nepărăsit ne povestesc și în toate ciasurile în urechi ca dobele și ca clopotele ne răzsună, că nici odănoară într-o omonie legate și una cu alta încleștate multă vréme a trăi n-au putut.* C.Ist. 727.

În această lucrare, Cantemir găsește principiul „creșterii și descreșterii” inclusiv la nivel microcosmic, în „vârtejul” atomilor (*atomurilor*) din agregatele materiale. Unitatea și continuitatea existenței ființelor corporale îi apar ca un fel de echilibru, în contrast cu jocul atomilor constitutivi. Astfel, Cantemir explică nașterea și distrugerea ființelor prin simple agregări și dezagregări atomice. Scrierea *Sacrosanctae scientiae indepin-gibilis imago* își are sursa principală în discipolul flamand al lui Paracelsus, Jean Baptiste Van Helmont (1577-1644), iar în *Istoria ieroglifică* Cantemir încearcă să se apropie de atomiști prin cercetarea ciclului vieții, chiar dacă nu îi aprobă.

2. Influențe occidentale în țările române. Mă voi opri acum la posibila sursă aristotelică a teoriei lui Cantemir, demonstrabilă nu prin ecoul studierii directe de către Cantemir a scrierilor Stagiritului, ci printr-o componentă fundamentală a mediului de circulație a ideilor, manuscriselor și cărților în Balcanii și Levantul epocii sale: neoaristotelismul padovan⁴.

Dezvoltarea istorico-culturală a societăților din Europa răsăriteană datorează mult ideilor asupra educației și mai ales importului de curriculum de la universitățile italiene.

De ce tocmai italiene?

În primul rând, pentru că Veneția a iradiat modelele civilizatorii și educaționale pentru grecii din Turcocrație. Prin intermediul învățământului padovan, în școlile grecești au fost introduse materii noi: filosofia și anumite arte liberale.

Universitatea din Padova, care în vremea lui Cantemir aparținea Serenissimei Republici Venețiene, a contribuit la întemeierea și dezvoltarea, într-o primă etapă, a celor dintâi nuclee instituționale de învățământ superior în Țările Române. Astfel, la Padova s-a format o pleiadă de profesori greci care, după studiile din Italia, au mers să predea la Academia Patriarhală din Constantinopol: o dimensiune integrantă, dar mai puțin cunoscută a mediului în care s-a format cărturarul Cantemir.

De asemenea, în afara formației individuale a unor tineri din Țările Române aflați la studii în nordul Italiei, prima influență sistematică a modelului universitar padovan în zona balcanică a Europei o reprezintă reorganizarea, începând cu 1624, a Academiei Patriarhale din Constantinopol,

⁴ Cu prilejul cercetărilor întreprinse la Roma, Veneția și Padova, am avut posibilitatea să reiau și să adâncesc o preocupare mai veche privind modernizarea societăților din Sud-Estul Europei prin intermediul influențelor și mentalităților occidentale. Aceste cercetări s-au finalizat, sub coordonarea prof. univ. dr. Romița Iucu, în teza de doctorat în domeniul științelor educației, cu titlul *Influența universităților din nordul Italiei asupra învățământului din Principatele Române. Neoaristotelismul padovan, modelul curricular al Academiei domnești din Iași și București (secolele XVII-XVIII)*.

condusă de foștii studenți la Padova: Chiril Lucaris, Teofil Coridaleu și Ioan Cariofil (Browning 1962; Constantinides 1982; Lemerle 1971; Maguire 1994; Negoită 2024).

De la Constantinopol, aceștia au venit la București și la Iași, unde au contribuit la întemeierea Academiilor domnești, prin imitarea mai mult sau mai puțin creativă a modelului padovan. Astfel, iradierea mediului de idei de la Academia Patriarhală de la Constantinopol o regăsim atât în preocupările intelectuale, lecturile, cunoștințele și, în mod natural, în opera lui Dimitrie Cantemir, dar mai ales în analiza efectelor pe care această instituție le-a iradiat în Țările Române în secolul al XVII-lea.

Dar neoaristotelismul padovan pătrunsese în Țările Române înainte de înființarea celor două academii. Manuscrise ale comentariilor lui Coridaleu la operele lui Aristotel au fost aduse tocmai de învățații greci care studiaseră la Academia din Constantinopol: Nectarie Sinaitul (pe care Cantemir îl caracteriza ca „filosof peripatetician”), Teodor din Trapezunt, Ghermanos Lokros, Nicolae Kerameus etc. Aceștia predau filosofia în case particulare (domnești sau bisericești).

Trebuie menționat faptul că, înainte chiar de pătrunderea neoaristotelismului padovan, aristotelismul a fost predat în Țările Române, desigur prin predare scolastică. Astfel, la Școala greacă și latină din Târgoviște, înființată de Matei Basarab la 1646, Pantelimon Ligaridis, originar din Chios, a predat retorica și logica. La Colegiul ieșean de la Trei Ierarhi, înființat de Vasile Lupu la 1640, conținutul învățământului era constituit din: gramatică, retorică, dialectică, teologie, filosofie (logică), aritmetică, geometrie, astronomie și muzică. După câțiva ani de la funcționare, profesorii ucraineni au fost înlocuiți cu profesori greci, la început chiar cu unii care făceau parte din grupul potrivit lui Teofil Coridaleu.

Este necesară aici o scurtă paranteză, pentru a aminti o rădăcină veche a acestui curent civilizator, ale cărui efecte le regăsim în Țările Române până la sfârșitul veacului al XVIII-lea.

În discuțiile privind apariția comunităților universitare în secolul al XIII-lea, pe lângă conjuncturile sociale și economice favorabile, se invocă – mai ales în cazul Parisului – factorii intelectuali, iar în cadrul acestora noul val al traducerilor din Aristotel, însoțite de comentarii lor arabi cei mai renumiți: Avicenna și Averroes. „Odată cu aceste texte nu se mai putea vorbi doar de logică, ca în secolul al XII-lea, ci de ansamblul filosofiei și al științei greco-arabe, accesibil în acea perioadă și care a apărut în școlile din Occident. Această reformă a instituțiilor fascina mult spiritele, dar trezea neîncrederea autorităților ecleziastice. Tocmai pentru a beneficia de o deplină libertate a învățământului, profesorii din școli au luptat pentru cucerirea autonomiei care caracterizează universitatea”. (Charle, Verger 2001:17).

Între 1260-1270, la Paris, importanța aristotelismului interpretat în lumina comentariilor lui Averroes i-a determinat pe Siger de Brabant (c. 1240-c. 1284) sau pe Boetius din Dacia (1240-1284) să revendice deplina autonomie a aristotelismului ca disciplină universitară. La 7 martie 1277 însă, episcopul Parisului Étienne Tempier condamnă 219 teorii „averroiste” ca fiind expresia unei filosofii deterministe și naturaliste incompatibile cu Revelația, decret care îi viza pe profesorii de la Facultatea de Arte din Paris (în primul rând Siger de Brabant și Boetius din Dacia), reprezentanți a ceea ce Ernest Renan numește averroismul latin, iar F. Van Steenberghen – aristotelismul radical. Tot atunci, filosofia este redusă la funcția de auxiliar al teologiei.

În secolul al XIV-lea, *via moderna*, opusă aristotelismului tradițional, a fost *nominalismul*, ale cărui baze au fost puse la Oxford de William d’Ockham (1287-1347), iar la Paris, la mijlocul aceluiași secol, de Jean Buridan (c. 1301-c. 1359/1362) și Nicolas Oresme (c. 1323-1382).

În secolul al XV-lea, nominalismul a pătruns pe scară largă în facultățile de arte din Germania și Europa Centrală, iar *între secolele al XIII-lea - al XVII-lea, neoaristotelismul a redevenit factorul determinant al structurilor universitare și al comunității intelectualilor din Europa*; nici o universitate nu și-a legat numele mai strâns de neoaristotelism decât cea din Padova.

În bibliografia occidentală se utilizează în mod curent termenul *Școala de la Padova*, introdus de Ernest Renan în monografia sa din 1852 dedicată lui Averroes și averroismului și desemnând inițial grupul de filosofi și profesori de la Universitatea din Padova, împărțit în *averroisti* (Agostino Nifo, Gaspare Contarini) și *alexandriniști* (Pietro Pomponazzi, Giacomo Zabarella, Cesare Cremonini).

Antonino Poppi consideră că termenul trebuie însă legat de înflorirea Universității din Padova în prima jumătate a secolului al XV-lea, astfel încât, din punctul de vedere al istoriei învățământului, termenul de *Școala de la Padova* denuște politica universitară dusă în secolul al XV-lea de Republica Venețiană, care decreta în 1406 că nimeni nu putea profesa pe teritoriul Serenissimei fără a fi obținut doctoratul la Padova și, de asemenea, că nici un sistem de învățământ de orice grad (inclusiv faimoasa Școală de la Rialto) nu mai avea vreo valoare juridică – decizie exprimată inclusiv prin închiderea universităților de la Treviso și Vicenza. Astfel, prin subvenție și control total, capitala lagunară devenea în secolul al XV-lea atât cea mai importantă forță universitară continentală, cât și cea mai faimoasă piață de tipărituri din lume. În 1545, pe fațada palatului Bo’ (sediul actual al Universității din Padova) a fost atașat simbolul leului

venețian, pentru a consemna „puterea de necontestat a Serenissimei asupra Studiului” (Poppi 1991:71).

2.1. Principalul „vehicul” al neoaristotelismului în Țările Române, Teofil Coridaleu (1563-1646), a fost la Padova elevul lui Cesare Cremonini, care imprimase un caracter empiric neoaristotelismului și devenise cunoscut în urma disputelor pe care le avea cu iezuiții pe tema libertății cercetării științifice. Coridaleu s-a aflat la conducerea Academiei Patriarhale din Constantinopol, din 1624 până în 1640, susținând un ciclu complet de cursuri, reprezentând comentarii la aproape toate operele lui Aristotel. Cursurile sale au constituit baza curriculară pentru Academii domnești din București și Iași, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când acestea – și aristotelismul în genere – au început să fie percepute ca un obstacol în calea deschiderii învățământului din Principate către progresul științific și filosofic al epocii moderne, cel mai aprig contestatar al lui Coridaleu fiind tot un fost student al Universității din Padova, Iosif Moesiodax, profesor (și apoi director) la Academia domnească din Iași și (în ultima parte a vieții, probabil în anul 1800) la Academia domnească din București.

Scierile care ne-au rămas de la Teofil Coridaleu – majoritatea concepute pentru a fi predate – sunt următoarele:

1. *Comentariu la **Logica** lui Aristotel (Comentarii și cercetări privind întreaga **Logică** a lui Aristotel)*
2. *Introducere la logică (Expunere rezumativă a logicii)*
3. *Introducere la **Fizica** lui Aristotel*
4. *Despre generare și distrugere la Aristotel*
5. *Comentariul la tratatul **Despre cer***
6. *Comentariul la **Despre suflet***
7. *Comentariu la **Metafizica***
8. *Tratat despre tipurile epistolare (Epistolar)⁵*
9. *Epistolă dogmatică despre purcederea Duhului Sfânt numai de la Tatăl*
10. *Tratat de geografie (Despre univers și părțile lui)*
11. Scrisori
12. Discursuri funebre (Corid. Com. 23).

Dintre acestea, cele de interes filologic au fost publicate astfel: *Epistolarul* și *Tratatul de retorică* au fost văzute lumina tiparului la Londra, în 1625, iar *Tratatul despre poetică și genurile ei* la Veneția, în 1781.

⁵ *Epistolarul* este singura scriere a lui Coridaleu publicată în timpul vieții sale (Londra, 1624), beneficiind de alte trei ediții în secolul al XVIII-lea (Noica 1967:256).

De asemenea, cu excepția *Tratatului de geografie*, celelalte lucrări, consideră C. Noica, „interesează pentru învățământul filozofico-științific de la Academiiile noastre, și toate lucrările se află la îndemâna oricărui cercetător român și numai la îndemâna lui, tocmai pentru că lucrările au fost folosite aci mai mult decât oriunde aiurea.” (Noica 1967:256). Mai mult, „dintre lucrările lui Coridaleu care au văzut lumina tiparului, nu se găsesc la Biblioteca Academiei decât *Comentariile la Logică*. Pentru celelalte două există însă numeroase manuscrise.” (*ibidem*).

De exemplu, *Comentariul* lui Teofil Coridaleu la *Despre suflet* nu a fost nici publicat (cu excepția unor scurte pasaje), nici tradus. Au fost însă identificate 76 de manuscrise, la Biblioteca Academiei Române aflându-se opt dintre acestea, care reflectă conținutul *cursului de psihologie predat la Academia domnească din București*⁶.

Inițiativa lui Kyrillos din primul sfert al secolului al XVII-lea, consideră profesorul atenian Pashalis M. Kitromilides, „constituia primul program reformativ pentru educație alcătuit și asumat de conducerea greacă de după căderea Constantinopolului. Intenția Patriarhului izvora, în parte, din dorința de a împiedica pătrunderea propagandei catolice în lumea ortodoxă, și în acest scop a întreprins intense contacte, atât cu bisericile protestante din Europa, cât și cu guvernele țărilor protestante, îndeosebi ale Olandei și Angliei. Politica lui Kyrillos a eșuat din cauza morții sale tragice din 1638. Cu toate acestea, programul său de reformă a avut consecința pe care și-o propusese, consolidarea filosofiei aristotelice, desigur sub forma neoaristotelismului, în cadrul învățământului grec. Acesta a fost, în principal, rezultatul programului de învățământ al lui Korydaleus la Academia Patriarhală. (...) Cu toate acestea, nu elementele convenționale ale gândirii lui Korydaleus sunt cele care au supraviețuit din moștenirea sa spirituală, care a format programul didactic al instrucției din Orientul elen cel puțin pentru un secol și jumătate după stagiul său oficial la Constantinopol. Modelul învățământului superior pe care l-a inițiat acolo a devenit obiect de imitație pentru noile așezăminte academice înființate la Iași, la București, în Trapezunt și la Patmos, în Chios și în alte părți. Studenții săi din Constantinopol au inaugurat tradiția unui neoaristotelism grecesc care, prin intermediul acestor școli, s-a transmis din generație în generație până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când a venit în contact cu Iluminismul.” (Kitromilides 2005:29-30).

⁶ În prezent, beneficiem de traducerea primei părți a *Comentariului* lui Coridaleu, corespunzând Cărții întâi din tratatul aristotelic *Despre suflet*, apărută recent în ediția bilingvă alcătuită de Marilena Vlad (vezi la Surse Corid. *Com.*).

2.2. Astfel, impulsul decisiv în modernizarea învățământului universitar din Țările Române a fost constituit de înființarea și activitatea Academiei domnești din București și Iași, prin care au pătruns noile concepții privind educația și organizarea sistemului de învățământ superior și în care s-au predat discipline și a fost promovat un stil de gândire în armonie cu neoristolismul padovan (Bârsănescu 1962; Camariano-Cioran 1971; Cihodaru 1960; Cronț 1965, 1966).

De pildă, catedra de filosofie de la București era constituită din șapte cursuri, care nu erau altceva decât comentarii și interpretări la marile teme ale gândirii aristotelice (logica, retorica, fizica, despre cer, despre naștere și pieire, despre suflet, metafizica). Cu toate că nu figura ca materie de studiu în regulamentul din 1707 al Academiei din București, se preda totuși *Etica* aristotelică. Sevastos Kimenitis a tradus și comentat în 1698 scrierea lui Aristotel *Despre virtuți și despre vicii*, traducere pe care a dedicat-o domnitorului Constantin Cantacuzino (Ghiță 1996:398).

Ca o legătură cu Cantemireștii, reamintim faptul că, pe baza interpretării unui document al lui Antioh Cantemir, Ariadna Camariano-Cioran (1971:69-70) consideră că acesta este întemeietorul Academiei de la Iași, căreia nu a avut însă timpul necesar de a-i da o organizare temeinică⁷.

Disciplinele predate la cele două Academii domnești (care purtau în mod semnificativ supranumele de „Academia învățăturilor și epistemiilor”, „Academia de filologie și de științe” sau, pur și simplu, de „învățământ superior al științelor”) erau, în fapt, domeniile de cunoaștere cu rădăcini în opera lui Aristotel: logica, fizica, despre cer, metafizica, psihologia etc.

De asemenea, prin disciplinele aristotelice, elevii de la Academii domnești luau contact cu o doctrină diferită de creaționismul și providențialismul creștin.

După Aristotel, spunea Coridaleu în cursurile sale de fizică, materia este eternă, fără început (*anarhos*) și fără sfârșit, ca de altfel și mișcarea. Dogma creștină, după care lumea a fost creată din nimic, considera Coridaleu, contrazice principiul aristotelic: nimic nu se poate naște din neant (*ex nihilo nihil*). În cursurile coridaleene *Despre naștere și pieire*, elevii aflau – în locul mitului biblic al genezei – doctrina aristotelică potrivit căreia nașterea și pieirea lucrurilor „sublunare” (terestre) se dato-

⁷ „Așadar, școala domnească cu învățământ grecesc din Iași nu a fost înființată în 1714 de Nicolae Mavrocordat, cum afirmă Ștefan Bîrsănescu, ci în 1707 de Antioh Cantemir, primul profesor al acestei școli fiind un oarecare Atanasie, elev al lui Hrisant Notara. Se pare că evenimentele războiului ruso-turc din 1711 au făcut ca porțile școlii grecești abia deschise să se închidă. Antioh Cantemir a înființat deci școala cu învățământ grecesc, dar nu a avut timpul necesar să-i dea o organizare temeinică.” (Camariano-Cioran 1971:70).

rează unor cauze naturale, anume mișcării de apropiere și depărtare a soarelui pe traiectoria sa eliptică, respectiv căldurii și luminii solare. Lucrurile sublinare se nasc din materia eternă, care îmbracă succesiv diverse „forme”. Iată câteva idei pe care Cléobule Tsourkas le-a găsit în manuscrisele grecești 515, f. 167^v-248^v și 171, f. 133-195 de la Biblioteca Academiei Române (Tsourkas 1967:288-289).

Să nu îl uităm nici pe cretanul Ieremia Cacavela (care a fost și el student la Universitatea din Padova), una dintre figurile formatoare ale destinului intelectual al lui Cantemir, care a predat la Academia domnească din Iași.

2.3. Mai târziu, în secolul al XVIII-lea, influența aristotelică – pe filiera neoaristotelismului padovan – determină sporirea interesului pentru predarea disciplinelor filologice, în primul rând *retorica*.

De pildă, în primul volum din *Istoria școalelor*, V. A. Urechia transcrie dintr-un număr din „Revista nouă” (15 octombrie 1888) o „curioasă notiță” aparținându-i lui Manasse Eliade, fost elev al Academiei bucureștene, numit al treilea profesor în vremea lui Constantin Mavrocordat, iar în final director în timpul lui Alexandru Ipsilanti:

„Între dascălii greci, care compuneau falanga profesorilor de la școala Sfântului Sava din București în secolul trecut, era și un Manasses Iliade, macedonean din satul Melenic, care-și făcuse studiile în universitatea din Bologna. Sub Alexandru Ipsilante, el a fost trimis în Italia și Germania, ca să se perfecționeze în științele fizico-matematice, și ca să cumpere instrumentele necesare pentru predarea acestor științe.

De curiozitate, extragem câteva din notele aflate într-un portofoliu al său:

„1754, mai 30, am început cu Dumnezeu a preda **Logica**.

1755, iunie 10, am terminat **Logica**.

1755, iunie 19, am început **Fizica** cu **Retorica** lui Coridaleu.

1756, mai 28, s-a întâmplat epidemie în București, și de aceea am plecat la țară, apoi la Giurgiu și mai târziu la Cernavodă (probabil Cerna-Vodă).

1757, ianuarie 13, ne-am întors, fiindcă a încetat epidemia, și la începutul lui februarie am reînceput lecțiunile.

1757, aprilie 9, terminând cele două **Retorici**, a lui Coridaleu și a lui Ermogen, precum și a lui Alex. Mavrocordat, consilierul intim, am început **Cosmografia** după eruditul domn Teofil Coridaleu, predându-o după terminarea **Fizicei**.

1759, pe la începutul lui decembrie, am fost numit al treilea profesor la școala de la Sfântul Sava, în zilele prea Înălțatului și Bine-

cuvântatului de Dumnezeu Domnitor Ioan Constantin Mavrocordat, care a domnit pentru a 5-a oară în Dacia.

1759, decembrie 11, am terminat *Despre cer* și prima carte *Despre suflet*.” (Urechia 1892:28).

Se poate deduce, chiar și din această scurtă prezentare a unui portofoliu didactic, faptul că, în secolul al XVIII-lea, disciplinele inspirate de neoaristotelismul padovan dominau în mod covârșitor (în primul rând prin cursurile dezvoltate din comentariile lui Coridaleu la Aristotel) programele celor două Academii domnești.

3. Academii domnești

3.1. Disciplinele predate. În cadrul cursului de limbă și literatură greacă se predau: gramatica, metrica, prozodia și poetica. Manualele folosite erau numeroase. Cele mai răspândite gramatici – predate în forma lor originală, dar și în multe prelucrări, parafrazări și prescurtări – au fost manualele lui Constantin Lascaris și Teodor Gazis.

Constantin Lascaris, născut la Constantinopol în 1434, cu studii în Italia, a fost „profesor la Napoli și Messina, a cărui *Gramatică* elină fu cea dintâi carte elină tipărită în Italia (1476)” (Ortiz 1922:36). Până în secolul al XVII-lea, *Gramatica* lui Lascaris a fost tipărită în zeci de ediții, iar în cursul veacului al XVIII-lea au apărut 14 ediții.

De un succes și mai mare s-a bucurat *Gramatica* lui Teodor Gazis. Mult interes a stârnit cartea a IV-a, care trata despre sintaxă. Teodor Gazis s-a născut la Salonic, în 1370, avea studii în Italia, fiind profesor la Ferrara în perioada 1441-1450. *Gramatica* sa a apărut în 1495, cuprinzând patru capitole. Primele ediții purtau titlul latin *Theodori introductivae grammatices libri quatuor*.

La Biblioteca Academiei Române se păstrează manuscrise cu însemnări făcute de profesorii și elevii de la Academii domnești pe gramatici ale altor autori, care au circulat împreună cu gramatica lui Gazis, fiind tipărite împreună cu aceasta.

Gramatica lui Antonie Catiforos, a cărei primă ediție a fost tipărită în 1734, cuprindea, pe lângă morfologie și sintaxă, și un tratat de poetică. Această gramatică i-a servit de model, printre altele, lui Ienăchiță Văcărescu – el însuși elev la Academia domnească din București – în alcătuirea primei gramatici în limba română: *Observații sau băgări de seamă asupra regulilor și orânduiriilor gramaticii rumânești*, publicată în 1787. Aceasta, la rândul său, va servi ca model lui Ion Heliade-Rădulescu pentru *Gramatica românească* publicată la 1828.

O gramatică cu largă circulație în Țările Române, din care se află câteva copii la Biblioteca Academiei Române, este cea elaborată de Alexandru Mavrocordat Exaporitul.

Legătura acestei complexe personalități cu subiectul nostru este multiplă. Întâi de toate, studiasse la Padova și Bologna, la aceasta din urmă obținându-și doctoratul în 1664, cu o teză despre rolul plămânilor în circulația sângelui, cu titlul *Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis, sive de motu et usu pulmonum*. Apoi, revenit la Constantinopol, profesează la Academia Patriarhală și, în paralel, practică medicina, astfel că însuși Cantemir îl enumeră în *Istoria Imperiului Otoman* – deși îi era inamic politic – alături de marii învățați ai acestui așezământ: „și pe Alexandru Mavrocordat, celebru în lume pentru mai multe motive, Profesorul de Filosofie, de Teologie și de Medicină, mai apoi și Marele Dragoman al Curții Othmane. El a scris, pe lângă cărțuia despre circulația sângelui, tipărită de câteva ori în Italia, o mare lucrare de istorie, de la facerea lumii și până în vremurile noastre, precum și scrisori și alte nenumărate opusculi, despre care auzim că sunt editate acum în Moldova, prin grija fiului său, Nicolae Mavrocordatul, un bărbat foarte familiar cu literatura orientală și occidentală” (IMD 203).

Principalele lucrări filologice ale lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, care se mențin în canoanele coridalismului, au fost *Gramatica despre sintaxă* și *Breviarul de artă retorică*. Ediția gramaticii sale, apărută în 1745 în tipografia lui Nicolae Glykci, împreună cu cea a lui Mihail Singhelos, a fost atât de populară, încât exemplare din aceasta au fost identificate și în orașele de provincie. Un exemplar, păstrat până prin 1955 în fosta colecție a folcloristului D. Furtună, iar astăzi aflat la Biblioteca Universității din Iași, certifica circulația acesteia spre sfârșitul secolului al XVIII-lea în Dorohoi și Botoșani (Macarie 2004:24).

Cel mai mare succes l-a avut *Gramatica* lui Visarion Macris (Veneția, 1686)⁸, elevul lui Mavrocordat, scrisă într-o limbă simplă, cu grilă de tip Q & A. Aceasta a apărut în mai multe ediții, dar a circulat și în manuscris, fiind folosită la cele două Academii domnești; la Biblioteca Academiei Române se păstrează un astfel de manuscris (ms. gr. 544), care mai cuprinde și *Gramatica* lui Alexandru Mavrocordat, *Gramatica* lui Ilarion Cigalas și *Metrica* lui Gherasim Vlahos.

În alcătuirea celor două *Gramatici* ale sale (una pentru greaca veche, iar cealaltă pentru greaca vorbită), ambele tipărite târziu (1829) după elaborarea lor în scop didactic, Constantin Vardalahos a folosit comparativ mai multe gramatici, scrise de gramaticieni germani, englezi și francezi, cel mai important dintre aceștia fiind Destutt de Tracy.

⁸ Visarion Macris este și autorul *Expunerii introductive despre cele trei virtuți, a Credinței, a Nădejdei și a Dragostei* (*Eisagōgikē ekthesis peri tōn triōn megistōn aretōn Pisteōs, Elpidos kai Agapēs*) la *Mărturisirea credinței ortodoxe* a lui Petru Movilă (Snagov, 1699).

În primii ani de după 1800, gramaticile încep să se tipărească într-un tiraj destul de mare, în 1811 consemnându-se nu mai puțin de 15 gramatici sub tipar⁹ (Camariano-Cioran 1971:119).

Evoluția, uneori surprinzător de avansată, a predării disciplinelor filologice se poate urmări și în istoria reformelor sistemului de învățământ la cele două Academii domnești.

În general, planul de studii introdus la Academia din București prin reforma lui Alexandru Ipsilanti acordă importanță studiilor matematice, precum și studiului limbilor moderne: franceza și italiana, pe lângă latină și greacă. Este de menționat că studiul limbii italiene, deși apare în curricula din 1776 ca facultativ, figura în programă încă din 1741.

Programa prevedea ca tinerii să învețe „foarte bine” istoria politică și istoria geografică. Între studii era prevăzută și teologia, ea fiind predată în afara Academiei, la Mitropolie, fiind urmată numai de cei care aspirau să intre în cler.

În programă era prevăzut și studiul muzicii, precum și al gimnasticii. Împreună cu dascălii, candidații făceau „exerciții corporale” în oraș, „unde va în apropiere”. Din 1814, planul de învățământ cuprindea și studiul dreptului.

3.2. Organizarea. Ideile pedagogice ale primelor lăcașuri de învățământ din Țările Române se regăsesc în planurile de învățământ, în programe, manuale și regulamente școlare, în diferite lucrări de specialitate cu circulație în epocă, în ideile pedagogilor.

Până în 1775, Academia domnească de la București a funcționat cu trei grade de învățământ: elementar, mediu și superior, ca și cea de la Iași. După 1776, orientarea ei predominantă a fost spre discipline științifice și spre studiul limbilor moderne, studiile filosofice reducându-se în favoarea celor matematice. Logica aristotelică va începe să fie înlocuită cu tratate noi: *Logica sau cugetări raționale despre puterile intelectului uman* (1712) de Christian Wolff¹⁰, *Elementa philosophiae recentioris usibus iuventutis scholasticae accommodata* de Friedrich Christian Baumeister, apărută în mai multe ediții, la Leipzig (1747), Cluj (1771) și Viena

⁹ În Biblioteca Academiei Române „s-au păstrat și o sumedenie de alte texte gramaticale anonime, atât în manuscrisele grecești, cât și în cele românești.” (Camariano-Cioran 1971:119).

¹⁰ Cel mai răspândit manual de logică în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost cel al lui Evghenie Vulgaris, tipărit la Leipzig în 1766, sub influența majoră a filosofiei lui Christian Wolff. Vulgaris considera că a se insista în predarea disciplinelor aristotelice reprezenta un anacronism.

(1774)¹¹, iar mai târziu *Logica sau arta de a gândi* (1780) de Étienne Bonnot de Condillac¹².

Chiar și în prima treaptă de învățământ se învăța timp de trei ani gramatica greacă. Planul de învățământ prevedea apoi studiul limbilor latină, franceză, italiană (Nicolae Mavrocordat dorea să se introducă și studiul limbii turce), retorica, etica, poetica, aritmetica, geometria și filosofia, fizica, astronomia, istoria, geografia.

La începutul ultimului deceniu al secolului al XVIII-lea, noul domn al Moldovei, Alexandru Moruzi, însărcinează câțiva boieri și pe mitropolitul Iacov Stamate să întocmească un proiect de reorganizare a Academiei din Iași. În anaforaia înaintată domnului este pusă în prim plan necesitatea studierii științelor, întrucât „o academie fără epistimuri este ca o casă fără ferestre” (Stanciu 1977:193).

Anaforaia conține și indicații metodologice, prevăzând o durată a studiilor de șase ani. Întrucât după pacea de la Kuciuk-Kainargi s-a înregistrat o ușoară dezvoltare a comerțului exterior al Țărilor Române, boierii simțeau nevoia unor cunoștințe cu ajutorul cărora să se poată măsura moșiile și întocmi planurile acestora. În consecință, în planul de învățământ al Academiei se va acorda o atenție specială geometriei. Tot în legătură cu dezvoltarea economică trebuie pusă și introducerea studiului dreptului.

În pragul secolului al XIX-lea s-a remarcat un alt grup de profesori de la Academia din București (Lambros Fotiadis, Neofit Ducas, Constantin Vardalagos, Veniamin din Lesbos), cei mai mulți cu serioase studii de matematică și filosofie fie la Padova, fie la alte universități din Occident (Viena, Pisa, Halle, Paris). Cursurile lor au constituit una din căile principale de propagare a spiritului iluminist în Țările Române.

¹¹ Tradusă de Samuil Micu cu titlul *Loghica adecă partea cea cuvântătoare a filosofiei* (Buda, în Crăiasca Typografie Orientalicească a Universității Peștii, 1799). O ediție modernă a lucrării, care reproduce în prima parte textul tipărit anonim în 1799 și manuscrisul redactării din 1781 (revăzută în 1783), a apărut sub îngrijirea lui Alin Mihai Gherman la Editura Argonaut din Cluj-Napoca, în 2007.

¹² Tradusă de ultimul mare profesor de fizică de la Academia domnească din Iași, Daniil Philippidis (1755-1832), cu studii efectuate la Paris între 1790-1795; a apărut în 1801, sub titlul *Logica, după Condillac*. *Logica* lui Condillac urma să mai aibă încă două versiuni în limba română. Prima, de la 1825, îi aparține lui Vasile Vârnăv (*Loghica sau întâiele tâlmăcirile meșteșugului de a se socoti cineva bine. Scriptură elementaricească pe care șfatul școlilor palatine au cerut-o și au cercetat-o. Scrisă de Condillac și acum întâeș dată de pe grecească pe limba moldovenească tâlmăcită de banul Vasile Vârnăv*), rămasă însă în manuscris. A doua îi aparține lui Lazăr-Leon Asachi (*Loghica sau cele dintâi temeuri meșteșugului gândirii, alcătuită și scrisă în limba franțeză de abate Ștefan Bonnot de Condillac, mutată spre folosul tinerilor neamului românesc pe patrioticească limbă de prea cucernicul a toată Moldavie întâiul protoiereul Lazăr de Asachi*) și a rămas în manuscris până în 1985, fiind tipărită la inițiativa lui Antonie Plămădeală în vol. *Lazăr-Leon Asachi în cultura română*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Eparhiale, 1985.

3.3. Reformele Academii domnești. Ne vom opri pe scurt la două reforme.

După construirea, timp de trei ani, a unui nou local la Mănăstirea Sfântul Sava pentru Academia din București, în ianuarie 1776 Alexandru Ipsilanti a emis hrisovul prin care se proceda la reorganizarea învățământului – o adevărată reformă, cum consideră, de altfel, și N. Iorga.

Hrisovul stabilea că studiile se vor face în cinci cicluri de câte trei ani fiecare, pentru care se prevedeau următoarele materii: în primul ciclu se aprofundau limbile greacă și latină și se studiau operele scriitorilor greci și latini; în ciclul superior, dimineața se predau poetica, retorica și etica lui Aristotel, iar după-amiaza limbile italiană și franceză. După nouă ani de pregătire practică în domeniul filologic, elevii treceau la două cicluri dedicate studierii științelor, în această ordine: aritmetică, geometrie, istorie, geografie, filosofie și astronomie: în total, 15 ani de studiu!

Primul ciclu de studii era echivalentul a ceea ce sunt astăzi cursurile pentru începători. Foarte important este faptul că primele noțiuni de limba greacă se învățau prin comparație cu limba română. Un exemplu ni-l oferă caietul școlar al lui Naum Râmnicănu (1771-1839), elev al lui Lambros Fotiadis la Academia domnească din București, păstrat la Biblioteca Academiei Române în manuscrisul românesc 1492, care reflectă modul în care tinerii învățau primele elemente de limba greacă. Naum Râmnicănu a transcris, în prima parte, metoda de învățare a sunetelor, de însușire a alfabetului grec, prin indicarea corespondentului în limba română a fiecărui sunet din greacă. Se dădeau explicații despre „glasnice”, „diftongi domnitori”, „îndoite glasnice”, „pentru sillava”, „pentru slovele cele mari”, „din soglasnice și glasnice”.

Petrache Poenaru, profesor la Academia domnească din București la 1820, în timpul directoratului lui Constantin Vardalahos, folosește și el – ba chiar își arogă întâietatea – „metoda de învățatură a limbii grecești în paralel cu a celei rumânești”, amintindu-și următoarele: „tot în acel an, reorganizându-se școala domnească și prenoindu-să dascălii cu indivizi care puteau să introducă în sistema învățăturilor noile metode ce urmau în școlile Europei luminate, fu numit arhididascăl Constantin Vardalahos și gimnaziarh Georgie Genadie, împreună cu alți patru dascăli de clase gimnaziale, cei de filozofie și matematică, iar pentru clase primare se instituiră trei clase, din care două pentru începători, după metoda lancastrică¹³ și a treia pentru școlari mai înaintați, unde învățăturile se făceau cu

¹³ La începutul secolului al XIX-lea, în unele țări, începând cu Anglia, a fost introdus sistemul de monitorizare numit „Bell-Lancaster” după numele celor care l-au inițiat, pedagogii Andrew Bell (1753-1832) și Joseph Lancaster (1778-1838), prin care profesorul lucra direct doar cu un grup de elevi (12-15 elevi), numiți „monitori”. Aceștia, la rândul lor, lucrau apoi fiecare cu câte un grup de elevi. Deși prezenta numeroase nea-

traduceri din limba greacă în cea română. Aceasta din urmă clasă mi se încredință mie.” (Grigoriu 1997:143).

4. Diversificarea învățământului din Academii domnești. În ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea și în primul deceniu al secolului al XIX-lea, deși Academia din București a întâmpinat multe dificultăți, din cauza bugetului deficitar și a lipsei unui sediu adecvat, ea capătă, grație unor profesori bine pregătiți, precum Lambros Fotiadis și Constantin Vardalagos, o mare faimă în țările balcanice. Venirea lui Ignatie în scaunul mitropolitan de la București va da un nou impuls primului nucleu de învățământ înalt din Țara Românească. Acesta numește mai mulți profesori de științe, de filologie greacă și de limbi străine și dispune să se predea următoarele materii: matematica, fizica experimentală, chimia, metafizica, logica, etica, istoria naturală, geografia, retorica, poetica, istoria, arheologia, desenul, greaca veche, neogreaca, latina, franceza, germana și rusa. Pentru a sprijini dezvoltarea instituției, mitropolitul Ignatie a inițiat înființarea unei *Societăți filologice greco-dacice*. Apare și un statut al instituției (în 1811), conform căruia disciplinele erau împărțite în trei categorii: științe, literatură, limbi. Grupa literaturii cuprindea: retorica, poetica, istoria, mitologia și arheologia. În grupa limbilor se învățau: elina, latina, rusa, franceza și germana.

În contextul predării gramaticii (ca parte a disciplinelor de origine aristotelică), amintim și predarea literaturii clasice grecești, metrica și poetica, retorica. Printre autorii cei mai studiați se numărau Teofrast, Hesiod, Plutarh, Lucian din Samosata, Homer, Demostene, Pindar.

4.1. Enciclopediile. În secolul al XVIII-lea, în cadrul cursului de limbă și literatură se folosea *Enciclopedia* în patru volume a lui Ioan Patusa, tipărită la Veneția în mai multe ediții, începând cu 1710. Grigorios Papadopoulos menționa că în școlile secundare grecești elevii învățau „culegerea de păreri” scrisă de Emmanuel Chrysoloras, miturile lui Esop, mistica bizantină și, în special, „Enciclopedia lui Patusa”, care cuprindea o selecție de oratori antici și texte creștine (deci o combinație între literatura antică și cea creștină). Programa acelor școli era alcătuită din următoarele secțiuni: scriere, retorică, poezie, din programa alcătuită de Antonios Byzantios și din texte selectate din literatura antică și ecleziastică, așa cum reiese din studiul caietelor elevilor – în care aceștia copiau respectivele texte (*matrices*; Iliadou-Tachou 2022:24-25).

În mod similar, o mulțime de caiete școlare, care s-au păstrat în Biblioteca Academiei Române, sunt copii după *Enciclopedia* lui Patusa,

junsuri, datorate faptului că instruirea elevilor nu se realiza direct de către profesor, acest sistem a fost pe larg aplicat și în Țările Române.

astfel că, în veacul al XVIII-lea, această lucrare a fost cartea cea mai răspândită și mai accesibilă elevilor¹⁴.

„Metoda” enciclopediilor, dovedindu-se utilă în procesul de învățământ, a continuat și în secolul al XIX-lea. Deosebit de important, majoritatea noilor enciclopedii vor fi elaborate de profesorii Academiiilor domnești.

Astfel, între 1812 și 1814 apărea la Viena *Enciclopedia* lui Ștefan Comitas, în 12 volume, practic un manual complet pentru cursul de limbă și literatură: cuprindea elemente de gramatică practică și teoretică, de retorică, poetică și texte selecționate din operele clasicilor. S-a tipărit cu ajutorul bănesc al unor boieri, printre care frații Golescu. Dinicu Golescu, elevul lui Comitas la Academia din București, va folosi *Enciclopedia* acestuia pentru a redacta în folosul tinerelor generații *Adunarea de pilde bisericesti și filozofesti* (Buda, 1826).

Un alt manual deosebit de important a fost *Enciclopedia* alcătuită de profesorul Gheorghe Ghenadie împreună cu Gheorghe Lassanis. Având la bază cele mai bune manuale școlare germane, această *Enciclopedia* cuprindea șase volume, tipărite între 1819 și 1821, în care materialul era eșalonat în funcție de particularitățile de vârstă ale elevilor.

Așadar, enciclopediile au constituit încă de la 1710 un tip de manual didactic foarte răspândit în secolul al XVIII-lea și la începutul celui următor, mult folosit și la Academiiile domnești. Cu toate acestea, subiectul a fost mai puțin cercetat – până la apariția, în 1971, a lucrării Ariadnei Camariano-Cioran, dedicate celor două instituții de învățământ (Camariano-Cioran 1971).

4.2. Un subiect la fel de fascinant îl reprezintă cercetarea predării *metricii* și *poeticii*. Aceasta din urmă a constituit obiect de studiu în tot cursul existenței Academiiilor, la biblioteca Academiei române păstrându-se numeroase manuscrise, cuprinzând inclusiv tratate anonime de metrică și prozodie.

4.3. Putem afirma același lucru și despre studiul *retoricii*, pentru a aminti aici, din nou, faptul că *Retorica* lui Coridaleu fusese tipărită la Londra, în 1625, ca un comentariu la *Retorica* aristotelică, elaborată de Stagirit pentru elevul său, Alexandru cel Mare. „Mai toate manuscrisele în care este copiată *Retorica* lui Coridaleu, datând din secolul al XVIII-lea, aflate astăzi la Biblioteca Academiei, provin de la fosta bibliotecă a colegiului Sf. Sava, dovadă că ele erau în posesia profesorilor și elevilor Academiei domnești.” (Camariano-Cioran 1971:134).

Profesorul Sevastos Kimenitis, care condusese Academia Patriarhală timp de zece ani (1671-1681), a folosit la cursul său de retorică tratatul

¹⁴ „Atât de mult a plăcut *Enciclopedia* și atât de căutată era, încât între anii 1780 și 1882 a fost retipărită de 19 ori.” (Camariano-Cioran 1971:128).

lui Meletie (1661-1714), profesorul lui Dimitrie Cantemir la Istanbul, el însuși cu studii de medicină și filosofie la Padova.

Un manual foarte interesant de retorică este cel elaborat Constantin Vardalahos (1755-1830), profesor la Academia domnească din București și chiar director al acesteia (1805-1815, 1820-1821). Aici, sursele sunt cu totul altele decât scrierile lui Aristotel: D'Alembert, Montesquieu, Voltaire, Marmontel, Pope, dar în special opera *Lectures on Rethoric and Belles Lettres* a lui Hugh Blair (1718-1800), figură de seamă a Iluminismului scoțian, prin intermediul căruia Vardalahos introduce în *Retorica* sa și teoriile lui Adam Smith, Bacon, Condillac și Marmontel. *Πηγορική τέχνη* reprezintă, în intenția autorului, un manual de „frumoasă cuvântare”. Cartea, publicată în 1815, este dedicată „prea luminaților și iluștrilor” Gheorghe și Constantin Caragea, fiii domnitorului Țării Românești Ioan Gheorghe Caragea (1812-1818), cărora Vardalahos le era profesor particular¹⁵. Autorul și-a imprimat lucrarea în tipografia lui Ioan Schnirer din Viena, cu bani strânși prin sistemul *prenumerării* (plata anticipată a exemplarelor), pe listă înscriindu-se persoane particulare din București, Craiova, Chios, Odessa, elevi și profesori ai școlilor din Iași, București și Odessa.

5. Raportări la opera lui Dimitrie Cantemir. Reținem deci că prin intermediul neoaristotelismului padovan, aristotelismul – ca spirit și arie curriculară – a devenit „deschizătorul de drum în ceea ce avea să fie prima versiune a culturii științifice românești”, după cum consideră C. Noica – cel care a inițiat în anii '70 ai secolului trecut ediția de opere complete ale lui Teofil Coridaleu, principalul susținător și promotor al doctrinei Stagiritului la Academia Patriarhală din Constantinopol și la Academia domnească din București. În legătură cu cercetarea activității lui Teofil Coridaleu, resimțim – după cum afirma și Virgil Cândea – „lipsa unui studiu care să distingă între funcția de *exercițiu didactic* și cea de *îndrumător pe făgașuri noi* a scrierilor dascălului atenian, printr-o atentă analiză a lucrărilor discipolilor și epigonilor săi, în mare parte încă inedite.” (Cândea 1979:267).

Cu toate aceste promițătoare cărări către o abordare aristotelică, în *Sacrosanctae scientiae indepingsibilis imago* avem de-a face cu un discurs vanhelmontian, împotriva lui Aristotel și a scolasticii. Scrierile medicului și chimistului Jan Baptist Van Helmont (1580-1644) fuseseră studiate de Cantemir la Istanbul, timp de opt luni, cu Meletie de Arta. Dimitrie copiază pentru sine multe fragmente din scrierile lui Van Helmont, la care adaugă note și însemnări proprii, rezultând un volum masiv: *Phisices universalis*

¹⁵ Un exemplar din manualul de retorică al lui Vardalahos se păstrează la Biblioteca Municipiului București.

doctrina et christianae fidei congrua et necessaria philosophia, precedat de o *Laudă către izvoditoriu și către vârtutia învățaturii lui*, care reprezintă unul dintre primele texte filosofice scrise în limba română, rezultat al efortului fără egal al Principelui de a întemeia un limbaj filosofic românesc.

În *Sacrosanctae...*, din rațiuni pe care le-a interogat grupul îndrumat de prof. Vlad Alexandrescu la Universitatea din București în cadrul unor minuțioase cercetări¹⁶, autorul a ales o altă cale de abordare, mult mai apropiată de cea a filosofilor germani de la începutul secolului al XVII-lea. În această scriere, Cantemir a încercat o conciliere a entuziasmului de origine germană cu marea tradiție a teologiei apofatice creștine și a combătut punct cu punct, în partea a II-a și a III-a, teoria aristotelică a celor trei principii (materia, forma și privațiunea), precum și concepția despre raportul dintre contrarii ca principiu al devenirii.

Punând în valoare propria sa definiție a omului, creat după imaginea lui Dumnezeu, Cantemir construiește o alegorie a imaginii care nu poate fi reprezentată (*indepingibilis imago*), dar care este, înainte de toate, o imagine a omului însuși. A reprezenta această imagine nu este numai un proiect metafizic al cunoașterii de sine, ci și un proiect teologic pentru a-l cunoaște pe Dumnezeu. În realitate, consideră Vlad Alexandrescu în prefața sa la ediția italiană a *Sacrosanctae...*, „proiectul lui Cantemir e mult mai radical. Adevărul despre care el vorbește nu e adevărul filosofilor scolastici, adepți sau adversari ai teoriei adevărului dublu. Este adevărul simplu, cu valențe soteriologice, din Evanghelia după Ioan, pe care numai intelectul (voŭç), iluminat de lumina divină, poate să îl primească, rupându-se de rațiunea discursivă și de simțuri. [...] Cantemir operează o rupătură totală cu scolastica și aristotelismul secolului al XVII-lea, chiar și cu predarea lui Aristotel.” (ISS 6; trad. n.).

Astfel, paradigma intelectuală a lui Cantemir relevă ea însăși un paradox, răsturnând, așa cum afirmă Constantin Noica, „ciudățenia istorică care făcea ca în Apus știința să se ridice împotriva lui Aristotel, ca aliat al bisericii și în orice caz ca dogmatic, în Răsărit spiritul științific să se ridice în numele lui Aristotel, împotriva oricărui dogmatism, în frunte cu cel teologal.” (Noica 1967:257).

Disponând de mai puțin timp decât Europa apuseană sau centrală pentru a-și schimba cursul civilizației, Europa de sud-est a trecut, inclusiv

¹⁶ Aceste cercetări au făcut parte din proiectul „Prințul Dimitrie Cantemir (1673-1723) în căutarea unei reforme creștin-răsăritene a cunoașterii”, finanțat de *Unitatea Executivă pentru Finanțarea Învățământului Superior, a Cercetării, Dezvoltării și Inovării*. Proiectul, desfășurat între februarie 2021 și decembrie 2023, s-a finalizat cu o nouă și modernă ediție bilingvă a lucrării cantemiriene *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* (vezi la Surse INSS).

în ceea ce privește structurile învățământului, printr-un proces care – tocmai pentru că a acționat rapid asupra unor structuri vetuste – nu s-a putut sustrage unui climat de confuzie în desfășurarea, ca și în urmările sale. „Tributar neoaristotelismului padovan – conchide Virgil Cândea –, învățământul școlilor grecești, de la Constantinopol și Atena până la București și Iași, introduce în vechea viziune creștină despre lume și om – viziune prin excelență teocentrică, în care Dumnezeu dă creaturii sens și valoare maximă, prin Întrupare – «concepția tragică» a unui adevăr exterior omului și inaccesibil lui. Treptat, întreaga față a lumii se va schimba. Desacralizată, creația în care părinții Bisericii se străduiau să citească urmele Creatorului va fi numai o uriașă și perfectă mașină lucrând pentru actualizarea fascinantului univers de forme cuprinse potențial în materie. Și ca totdeauna atenția precumpănitoare acordată naturii este sustrasă teodiceei, psihologiei, eticii. Ele ocupă așadar un loc minim în opera lui Cremonini și a urmașului său Coridaleu. Dumnezeu – care nu se amestecă în legile naturale –, sufletul – simplă parte a formei corpului, deci ca și acesta, material și muritor – nu mai sunt coordonatele principale ale reflecției. Câțiva ani de repetare și exegeză școlărească a scrierilor coridaleene erau suficienți ca să câștige adeziunea unor tineri slab apărați de puțina lor învățătură teologică și, mai ales, crescuți în admirația Apusului exportator de doftorii, arme, mașini, mărfuri, idei și armate cum nu mai văzuse și nu putea produce Răsăritul. Puțini dintre ei vor profesa apoi noua doctrină prin manuale, cursuri sau mici comentarii didactice, dar în cei mai mulți această educație va reuși să opereze divorțul de vechea metafizică creștină, să le zdruncine încrederea în autoritățile doctrinare tradiționale și să le formeze speranța în schimbări radicale, mai ales de ordin politic și material, garantate de legi obiective, naturale, pentru că nu trebuie să uităm că acești tineri nu veniseră la școala filozofiei «neoterice» și «exterioare» din curiozitate, ci din nevoie, împinși de motive imediate mai degrabă decât de neliniști intelectuale. *Realismul medieval al gânditorilor bizantini se transformă la urmașii lor în pragmatism* [s.n.]” (Cândea 1979:270-271).

6. Concluzii. Cu toate că nu se apropie decât într-o anumită măsură de ceea ce se înțelege în prezent printr-o structură universitară, Acaemiile domnești de la București și Iași pot fi considerate, în opinia noastră, primele instituții de învățământ superior din principatele române, prin câteva elemente definitorii: inspirația (chiar dacă prin mimetism) din modelul curricular padovan, care a constituit timp de câteva secole liantul învățământului superior european; predarea unor discipline (neo)aristotelice, inclusiv retorica, gramatica, poetica, după manuale și metode bine organizate; preocupările pentru un corp profesoral bine pregătit; influența acestor așezăminte asupra educării societății și, mai larg, asupra progre-

sului civilizației în țările române; rolul lor în expansiunea neoelenismului și a instrucției în Sud-Estul Europei.

În cadrul disciplinelor de studiu de la cele două instituții de învățământ, cele filologice (gramatica, metrica, prozodia, retorica, poetica) au avut un rol major, chiar dacă limba în care se predă și în care erau redactate manualele era limba greacă.

Puntea de legătură între acestea și mediul de formare, respectiv gândirea și opera lui Cantemir, o constituie neoaristotelismul padovan care, transplantat întâi la Academia Patriarhală din Constantinopol și apoi la Academiile domnești de la București și Iași – cu o întârziere de cel puțin un secol față de Italia –, a contribuit la progresul educației de nivel superior și, pe plan mai larg, al culturii și civilizației din Sud-Estul Europei.

SURSE

- CIst. = Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, în *Opere*, I, *Divanul. Istoria ieroglifică. Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Editura Academiei Române-Univers Enciclopedic, București, 2003, p. 383-801
- CIȚR = Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Rumânești*, în *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu, vol. I, București, Editura pentru Literatură, 1961.
- CNM = Dimitrie Cantemir, *O cercetare naturală a monarhiilor. Monarchiarum Physica Examinatio*, coordonarea volumului: Andrei Bereschi, traducere de Cristina Melania Horotan, introducere de Iovan Drehe și Andrei Bereschi, structura textului de Andrei Bereschi, note de Andrei Bereschi, Iovan Drehe și Vlad Ile, Cluj-Napoca, Editurile Eikon și Școala Ardeleană, 2017.
- Corid. *Com.* = Teofil Coridaleu, *Comentariu la tratatul Despre suflet al lui Aristotel (Cartea întâi)*, ediție bilingvă, stabilirea textului grec și traducere de Marilena Vlad, Iași, Editura Polirom, 2024.
- Div. = Dimitrie Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*, în *Opere*, I, Editura Academiei Române-Univers Enciclopedic, București, 2003, p. 97-315.
- ICD = Dimitrie Cantemir, *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții Othman[n]ice sau Aliothman[n]ice de la primul început al neamului, adusă până în vremurile noastre, în trei cărți*, volumul I și volumul II. Prefața traducerii românești de Acad. Virgil Cândea. Traducere românească și indice de Dan Slușanschi, ediția a II-a revizuită, București, Editura Paideia, 2012.
- IMD = Dimitrie Cantemir, *Istoria mării și decăderii Curții othmane*, vol. II, Editarea textului latinesc și aparatul critic de Octavian Gordon, Florentina Nicolae și Monica Vasileanu; traducere din limba latină de Ioana Costa; cuvânt înainte de Eugen Simion; studiu introductiv de Ștefan Lemny, Editura Academiei Române, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2015.
- INSS = Dimitrie Cantemir, *Imaginea de nezugrăvit a științei sacrosancte*, text latin, cu aparat critic, stabilit de Dan Slușanschi și Liviu Stroia; ediție critică, traducere, introducere, ghid de lectură, note de Vlad Alexandrescu, Iași, Editura Polirom, 2023.

- ISS = Dimitrie Cantemir, *L'immagine irraffigurabile della Scienza Sacro-Santa*, a cura di Vlad Alexandrescu, traduzione di Igor Agostini e Vlad Alexandrescu, introduzione e note di Vlad Alexandrescu, edizione critica del testo latino di Dan Slușanschi e Liviu Stroia, Milano, Le Monnier Università–Mondadori Education, 2012.
- Ureche *Let.* = Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958.

BIBLIOGRAFIE

- Anghel 1995 = Elena Anghel, *Substanță și devenire la Aristotel*, în „Revista de filosofie”, nr. 2 (martie-aprilie), 1995, p. 209.
- Bârsănescu 1962 = Ștefan Bârsănescu, *Academia domnească din Iași, 1714-1821*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1962.
- Browning 1962 = Robert Browning, *The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century*, în „Byzantion”, 32, 1962, p. 167-202.
- Camariano-Cioran 1971 = Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, Editura Academiei, 1971.
- Câdea 1979 = Virgil Câdea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979.
- Charle, Verger 2001 = Christophe Charle, Jacques Verger, *Istoria universităților*, traducere de Eugenia Zăinescu, Iași, Institutul European, 2001.
- Cihodaru 1960 = Constantin Cihodaru, *Învățământul în Moldova în sec. XV-XVIII. Școala domnească din Iași*, în *Contribuții la istoria dezvoltării Universității din Iași, 1860-1960*, vol. I, București, Editura Polidava, 1960.
- Constantinides 1982 = C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, 1204-ca. 1310*, Nicosia, Cyprus Research Centre, 1982.
- Cronț 1965 = Gh. Cronț, *Academia domnească din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, în „Studii. Revistă de istorie”, tom 18, 1965, nr. 4.
- Cronț 1966 = Gh. Cronț, *L'Académie de Saint-Sava de Bucarest au XVIIIe siècle. Le contenu de l'enseignement*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, vol. IV (1966), nr. 3-4.
- Ghiță 1996 = Simion Ghiță, *Influența aristotelismului padovan în Țările Române*, în „Revista de filosofie”, vol. XLIII, nr. 5-6 (septembrie-decembrie 1996), p. 393-403.
- Grigoriu 1997 = Elena Grigoriu, *Pagini din istoria învățământului superior românesc, de la Constantin Brâncoveanu, domnitorul Țării Românești (1688-1714) la Alexandru Ioan Cuza, domnitorul Principatelor Unite (1859-1866)*, București, Editura Făt-Frumos, 1997.
- Iliadou-Tachou 2022 = Sofia Iliadou-Tachou, *The Greek-Orthodox Schools of the Ecumenical Patriarchate through the Perspectives of Pre-modernity and Modernity*, în „Journal of Balkan and Black Sea Studies”, anul V, nr. 9 (decembrie 2022), p. 11-38.
- Kitromilides 2005 = Pashalis M. Kitromillides, *Iluminismul neoelen*, traducere din limba greacă de Olga Cicanci, București, Editura Omonia, 2005.
- Joița 2004 = Monica Joița, *Timp și istorie în opera lui Cantemir*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, Colecția „Nicolae Iorga”, 2004.
- Lemerle 1971 = Paul Lemerle, *Le mythe de l'„Académie patriarcale”*, în *Le premier humanisme byzantin: notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, 1971.

- Macarie 2004 = Gheorghe Macarie, *Școli grecești în Moldova secolelor XVII-XIX*, în „Acta Moldaviae Septentrionalis”, nr. III, 2004, p.14-43.
- Maguire 1994 = Henry Maguire, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton, Princeton University Press, 1994.
- Mazilu 2001 = Dan Horia Mazilu, *Dimitrie Cantemir. Un prinț al literelor*, București, Editura Elion, 2001.
- Negoită 2024 = Octavian-Adrian Negoită, „The Ecumenical Patriarchate of Constantinople (13th-17th Centuries)”, în *Mapping Eastern Europe*, eds. M. A. Rossi and A. I. Sullivan, (online: <https://mappingeasternurope.princeton.edu>).
- Noica 1967 = Constantin Noica, *Aristotelismul în Principatele Române în secolul XVII-XVIII. Pentru valorificarea filozofică a lui Teofil Coridaleu*, în „Studii clasice”, vol. IX, București, Editura Academiei, 1967.
- Ortiz 1922 = Ramiro Ortiz, *Renașterea la Florența în timpul lui Lorenzo dei Medici și Poliziano*, București, Cultura Națională, 1922.
- Poppi 1991 = Antonino Poppi, *Introduzione all'aristotelismo padovano*. Seconda edizione riveduta e ampliata, Padova, Antenore editore, 1991.
- Stanciu 1977 = Ion Gh. Stanciu, *O istorie a pedagogiei universale și românești până la 1900*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1977.
- Surdu 2010 = Alexandru Surdu, *Dimitrie Cantemir și logica istoriei*, în „Cercetări Filosofico-Psihologice”, anul II, nr. 2, decembrie 2010, p. 11-12.
- Tsourkas 1967 = Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Coridalee (1570-1646)*, 2-ème édition révisée et complétée, Institute for Balkan Studies, Thessalonique, 1967.
- Urechia 1892 = V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800-1864*, tomul I, București, Imprimeria Statului, 1892.

A LINK BETWEEN DIMITRIE CANTEMIR AND THE LANGUAGE AND LITERATURE COURSES TAUGHT AT THE ROYAL ACADEMIES IN THE DANUBIAN PRINCIPALITIES

(Abstract)

In the seventeenth and eighteenth centuries, there were in Eastern Europe and in the Near East some cultural centers such as Istanbul, Candia, Athens, Ioannina, Athos, Agrapha, Chios, Corfu, Bucharest, Iași, Ragusa, but also Cairo, Venice or Rome. The University of Padua – which belonged to the Venetian Republic – has played a prominent part in the foundation and development of superior tuition in the Romanian countries. A group of Greek professors trained in Padua went to teach at the Patriarchal Academy in Constantinople, the very intellectual and cultural environment in which Dimitrie Cantemir had his tuition. Subsequently, some of those Greek tutors came to the Academies of Bucharest and Iași, where they started a more or less creative imitation of the neo-Aristotelian curricula. Philology (grammar, metrics, prose, rhetoric, poetic) were uppermost in the courses of both institutions, although the language of instruction and the schoolbooks were in Greek.

Keywords: Academy, superior tuition, Neo-Aristotelianism, Dimitrie Cantemir, Theophilos Koridalleus, schoolbook, grammar.

Cuvinte-cheie: Academie, învățământ superior, neoaristotelism, Dimitrie Cantemir, Teofil Coridaleu, manual, gramatică.

monica.joita@gmail.com

MOMENTUL DIMITRIE CANTEMIR ÎN ISTORIA DREPTULUI ROMÂNESC

OANA RIZESCU

(Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române)

1. Introducere. Deși descoperite târziu de publicul larg – abia în secolul al XIX-lea –¹, scrierile lui Dimitrie Cantemir au avut parte de cercetări minuțioase, ce au pus în valoare o multitudine de aspecte științifice ale operei sale². Celebrarea nașterii³ sau comemorarea morții sale⁴ au prilejuit periodic noi investigații, ediții critice ale operei, abordări venite dinspre discipline diverse, de fiecare dată spre îmbogățirea istoriografiei, filozofiei⁵, lingvisticii⁶, filologiei, etnografiei, folcloristicii, muzicologiei⁷, studiilor orientale⁸. Opera sa a fost examinată din perspective multiple, pe

¹ Aurora Ilieș, Marieta Chipper, *Date noi despre circulația și cititorii operei lui Dimitrie Cantemir* *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*, în „Studii. Revistă de istorie”, nr. 5, 1973, p. 999-1022.

² Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. a II-a, vol. II, București, 1928, p. 310-458; Petre P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir, viața și opera*, București, Editura Academiei, 1958; Ștefan Lemny, *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiere din secolul al XVIII-lea*, Iași, Editura Polirom, 2013; Bogdan Crețu (coord.), *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*, Iași, Editura Institutului European, 2012.

³ N. Grigoraș, *Dimitrie Cantemir la tricentenarul nașterii lui (1673-1973)*, în „Cercetări istorice”, nr. 4, 1973, p. 7-25; Petronel Zahariuc (coord.), *Românii și Creștinătatea Răsăriteană (sec. XIV-XX)*, Iași, Editura Doxologia, 2021.

⁴ Ion Vicovan, Cristian-Alexandru Barnea, Eduard Rusu (coord.), *Dimitrie Cantemir - 300. Lucrările Simpozionului internațional „Dimitrie Cantemir”, 9-11 noiembrie 2023, Iași*, Iași, Editura Doxologia, 2025.

⁵ Dan Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1964; Daniel Barbu, *Ispita lucrurilor. Urme estetice în gândirea românească a secolului al XVIII-lea*, în „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, nr. 4, 1995, p. 25-28; Constantin Noica, *Trei cuvinte ale lui Cantemir*, în *Cuvînt împreună despre rostirea românească*, București, Editura Humanitas, 1996, p. 109-113.

⁶ Emil Petrovici, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, în „Limba română”, nr. 6, 1953, p. 5-16.

⁷ Viorel Cosma, *Personalitatea muzicală a lui Dimitrie Cantemir în contextul culturii europene din secolele XVIII- XIX*, în „Studii. Revistă de istorie”, nr. 5, 1973, p. 991-998.

⁸ Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Dimitrie Cantemir, istoric al Imperiului otoman*, în „Studii. Revistă de istorie”, nr. 5, 1973, p. 971-990; M. Guboglu, *Dimitrie Cantemir și istoria Imperiului Otoman*, în „Studii și articole de istorie”, nr. 2, 1957, p. 179-208; D. Zaharia, *D. Cantemir și L. F. Marsigli despre stadiul contemporan al Imperiului Otoman*, în „Cercetări istorice”, nr. 4, 1973, p. 383-391; Demet Aktepe, *A Bogdanian Beg in the Ottoman Empire: Dimitrie Cantemir*, în Bünyamin Kocaoğlu,

măsura deschiderii enciclopedice a spiritului autorului. Din *Descriptio Moldaviae* (DM 246-248), *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, *Vita Constantini Cantemiri*, *Incrementa et Decrementa Aulae Othomanniche*, *Istoria ieroglifică*, *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor* au fost decorticate detaliile factuale și evoluțiile instituționale, informațiile desprinse fiind incluse în multe studii de istorie și lucrări de sinteză, aproape descurajând noi cercetări privind opera cantemiriană în ansamblul ei – atâta vreme cât tot ce era de relevat părea să fi fost epuizat și publicat. Exceptând *Hronicul vechimei...*, pentru care folosim în continuare ediția din 1901 a lui Grigore Tocilescu, principalele lucrări de istorie ale lui Cantemir au fost publicate în ediții critice recente, realizate de cei mai buni cunoscători în fiecare domeniu dat. Sintezele de istorie a gândirii juridice românești subliniază importanța operelor principelui moldovean pentru demersul de arheologie a ideilor politice moderne și de constituire a identității naționale românești⁹.

2. Etapele operei lui Cantemir din perspectiva istoriei dreptului.

Avansarea cercetărilor în domeniul operei lui Dimitrie Cantemir a lăsat, totuși, loc pentru dezideratul – formulat adesea de istoricii cu formație juridică, precum Ovid Sachelarie sau Val. Al. Georgescu – de a corobora și valorifica sistematic informațiile referitoare la practica juridică, ce se găsesc presărate în întreaga sa operă. Oricât de recunoscută de către contemporani era vasta erudiție a domnului moldovean, se credea că în aplicarea dreptății el nu avea o experiență temeinică și că doar simțul măsurii și spiritul de echitate putea suplini această carență. Este grăitoare remarca celui care i-a fost sfetnic apropiat la începutul celei de-a doua domnii, cronicarul Ion Neculce: *Era omă învățat. Numai la giudecăți nu prè putè lua sama bine*, [s.n.] *poate-fi trăind mult la Țarigrad în străinătate. Lăcomie nu avè mare, lucrurile lui poftiè să fie lăudate*. LDVCM 183.

Chiar dacă cele două intervale în care a domnit efectiv în Moldova nu au însumat decât aproximativ nouă luni (martie-aprilie 1693, trei săptămâni, când a fost ales în țară, dar fără a fi confirmat de sultan; 25 noiembrie 1710-11 iulie 1711), abundența reflecțiilor și bogăția informațiilor pe care le oferă opera lui Cantemir în legătură cu funcționarea instituțiilor din Moldova au făcut ca, de multă vreme, cercetarea oricărei probleme de istorie a dreptului românesc să debuteze cu o examinare a scrierilor lui Cantemir. Ne întrebăm în mod legitim, de fiecare dată, ce știa Cantemir

Ahmet Taşdemir (eds.), *Türkiye-Romania Joint Military History Symposium. Proceedings 8-9 May 2023, Istanbul*, Istanbul, Turkish National Defense University / Central Printing and Publishing House, 2023, p. 87-99.

⁹ Mihai Oroveanu, *Dimitrie Cantemir*, în *Din gândirea politico-juridică din România. Figuri reprezentative*, București, Editura Științifică, 1974, p. 29-56.

despre o anumită instituție și cum anume vedea el diversele aspecte ale funcționării ei. În caz că nu spune nimic despre chestiune, putem considera, pe bună dreptate, că tăcerea sa este plină de înțelesuri, în conformitate cu ceea ce el însuși ne spune: *Tăcerea nici pune, nici rădică lucrul, iară zisa îl și pune, și-l și rădică*. HVRMV 182.

Împărtășim punctul de vedere exprimat de Petronel Zahariuc în cuvintele: „S-a scris mult, și s-a repetat și mai mult, despre domn și despre domnie, iar pe de altă parte, ceva cu adevărat nou, ca informație sau ca interpretare, despre viața bisericească și despre școală în această vreme, rămâne doar la nivelul speranței”¹⁰. Căci, la fel ca în cazul studiilor despre subiecte ca viața bisericească, educația și cultura din vechea societate românească, în abordările de istorie a dreptului trebuie depășită capcana suprautilizării ritualice și a citării excesive a lui Cantemir, în beneficiul unui efort de identificare și sistematizare a informațiilor de tot felul asupra instituțiilor juridice, răspândite în ansamblul operei.

Scrierile lui Cantemir sunt jalonate de cele trei mari etape ale vieții sale: șederea la Constantinopol în timpul domniilor tatălui său (Constantin Cantemir, 1685-1693) și fratelui său (Antioh Cantemir, 1693-1710); exercitarea prerogativelor domnești (25 noiembrie 1710-11 iulie 1711); și exilul rusesc (din 1711 până la moartea sa, în august 1723). Maturitatea politică a dobândit-o în timp, în baza experiențelor survenite în medii diverse, la Constantinopol ca și în țară. Din ea s-au nutrit, apoi, reflecțiile desfășurate în perioada rusească, atunci când se putuse desprinde, altminteri, de emoțiile evenimentului trăit, fiind mai preocupat de locul său în posteritate. În etapele succesive ale creației, se dezvăluie cu claritate diferențele dintre „programul” candidatului la domnie, acțiunile domnitorului și meditația filozofică a exilatului¹¹.

Înainte de 1711, Cantemir elaborase doar *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea...* (în 1698) și *Istoria ieroglifică* (în 1703-1705) – opere scrise în limba română, importante cu precădere pentru filologi și istorici literari. Ele nu sunt însă lipsite de relevanță nici pentru investigația noastră. Cea de-a doua operă a fost scrisă pe când Cantemir se afla la Constantinopol, dezamăgit de comploturile care îl privaseră de sprijinul Porții pentru obținerea domniei și mai ales de atitudinea fratelui său,

¹⁰ Petronel Zahariuc, *Biserica și școala în vremea Cantemireștilor. Idei și fapte*, în Ion Vicovan, Cristian-Alexandru Barnea, Eduard Rusu (coord.), *Dimitrie Cantemir – 300. Lucrările Simpozionului internațional „Dimitrie Cantemir”, 9-11 noiembrie 2023*, Iași, Editura Doxologia, 2025, p. 93.

¹¹ Nicolae Iorga, *Practica domnească a unui ideolog: Dimitrie Cantemir*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice”, seria III, tom XVI, 1935, p. 211-219.

Antioh. Deși scris în românește, pamfletul politic în cauză nu a fost cunoscut la noi până la ediția lui Grigore Tocilescu din 1883, patronată de Academia Română. Printre efectele sale retorice, el cuprinde elemente concrete, dintre care unele sunt transpuneri literare ale stilului și formularelor documentelor de cancelarie.

Nici o lucrare a lui Cantemir nu provine din perioada în care s-a aflat pe tronul Moldovei. Cele nouă luni de domnie au lăsat un număr redus de documente emise de cancelaria domnească. Alături de acestea, gândit încă din perioadele anterioare, dar concretizat în 1711, este tratatul de alianță încheiat cu țarul Petru cel Mare al Rusiei¹².

Lucrările ce oferă informație istorică sistematizată asupra Moldovei datează din exilul rusesc ce a urmat înfrângerii militare de la Stănilești: *Descrierea Moldovei* (1716; tradusă în germană la 1769-1770, în rusă la 1789 și în română parțial la 1825, apoi integral la 1887) și *Hronicul...* (1717-1723; publicat în 1835-1836). Stârnit de apariția unor lucrări precum *Istoria delle Moderne Rivoluzioni della Valachia*¹³ a lui Anton Maria del Chiaro (1718), care părea să-i amenințe imaginea, afectând și posteritatea familiei, Cantemir scrie un raport către țarul Rusiei, păstrat sub titlul *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor* (cu o primă ediție în rusește la 1772)¹⁴, dar și *Viața lui Constantin Cantemir zis cel Bătrân* (încheiată în 1716, cu o primă ediție în rusește la 1783), fără alte posibilități de documentare decât hârtiile personale, mărturiile boierimii ce-l însoțea și propriile-i amintiri. Tuturor acestora li s-au adăugat *Sistema religiei mahomedane* în 1716-1719¹⁵ (scrisă în latină, apoi tradusă și publicată în rusește la 1722) și *Istoria imperiului otoman* în 1717 (începută la Constantinopol, tradusă apoi în engleză la 1734-1735, în franceză la 1743, în germană la 1745, cu prima ediție în românește la 1876).

¹² Maria Holban, Ludovic Demeny, *Originalul și traducerea latină a „Diplomei lui Petru I” dată lui Dimitrie Cantemir, cuprinzând condițiile tratatului moldo-rus din 1711*, în „Studii. Revistă de istorie”, nr. 5, 1973, p. 1067-1078; Andrei Pippidi, *Politică și istorie în proclamația lui Dimitrie Cantemir din 1711*, în „Studii. Revistă de istorie”, nr. 5, 1973, p. 923-946.

¹³ Anton Maria del Chiaro, *Revoluțiile Valahiei*, ediție îngrijită de Gabriel Ștrempel, București, Editura Basilica, 2012.

¹⁴ Dimitrie Cantemir, *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*, Transcriere, traducere și indici de Emil Lazea, Ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii de Paul Cernovodeanu, București, Editura Minerva, 1995.

¹⁵ Dimitrie Cantemir, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, Traducere, studiu introductiv, note și comentarii de Virgil Cândea, Text rus îngrijit de Anca Irina Ionescu, București, Editura Academiei, 1987.

Atunci când comparăm scrierile pe care Cantemir le-a redactat în etapa moldovenească și constantinopolitană a vieții cu cele din etapa ru-sească, trebuie să ținem seama de diferențele ce derivă din modul de documentare: mai întâi direct, prin contactul nemijlocit cu realitățile și pe baza accesului la cronici și lucrări din biblioteci publice și private; apoi, în Rusia, desigur cu un plus de maturitate și înțelepciune, dar privat de cărțile care îi modelaseră gândirea și personalitatea și fără posibilitatea de a apela consecvent la surse – bazându-se deci, cel mai adesea, în redarea citatelor, doar pe memoria prodigioasă pe care o avea. Cantemir se arată foarte conștient de diferența dintre reconstituirea istorică întemeiată pe sintetizarea cunoașterii furnizate de înaintași și cea realizată prin cercetări proprii și hrănită, cu exigențe de onestitate, din experiența personală: *Obiceaiul istoricului, carile adevărată istoriea a scrie poștește, iaste, ca de va scrie lucrurile vremilor sale, altă mărturie fără știința inimii sale să nu aducă, căci nici are, de vreme ce el iaste întâi scriitoriu; ce rămâne ca după ce-și va scoate scrisorile la ivală, alții de adevărînța lui cercând, la știința inimii întărit să fie, precum de-l vor alătura cu alți scriitori a acelorași vremi și a acelorași lucruri, să nu să rușineaze, nici de mincinos să-l poată dovedi; iară când culeage istoria vremilor trecute și cu mult mai înainte de vacul său lucrare, trebuie să pomenească și să dovedească de unde au cules acealea ce el samănă și din ce jicniță au luat grăunțele ce împrăștie, că aceasta nefăcând, nu grâu, nu săcară, nu altă sămință adevărată, ce zizanie și păring din sine născut și plodit va sămăna. HVRMV 367.*

Deloc surprinzător, aceeași reverență față de istoricii din trecut și aceeași conștiință de întemeietor al cunoașterii sunt exprimate și de contemporanul său, stolnicul Constantin Cantacuzino, care se îngrijește *ca céle din întuneric să iasă la lumină*, după cum urmează: *Cu greu și cu strimt iaste neștine a da cap și începătură fieștecăruia lucru, mai vârtos celuia când nici cum, nici de nici o parte ajutor iaste, nici știință de la alții, sau pomenire măcară să află ca o povață făcându-se și ca o luminare arătându-se, ca să se poată ajuta cel ce nu știe de la cel ce știe și céle din întunérec să iasă la lumină. [...] Și carii ca acélea au făcut și au pomenit, cât de cât măcar, nemoarte mulțămite au auzit și în bună pomenire au rămas. ITR 20.*

Acum, după publicarea critică integrală a operelor scrise în Rusia, putem spune că toate lucrările istorice ale lui Cantemir sunt relevante pentru istoria dreptului românesc, chiar și atunci când obiectivul lor declarat nu este istoria națională. Cu alte cuvinte, alături de informațiile valoroase desprinse din *Descrierea Moldovei*, *Hronicul...* și *Stârpirea familiilor Brâncoveanu și Cantacuzino*, sunt importante și adnotările lui Cantemir

la cele trei cărți ale *Istoriei creșterii și descreșterii imperiului otoman*. În ciuda autorității covârșitoare pe care *Descrierea Moldovei* o deține în conștiința noastră istorică, Cantemir a lăsat și alte lucrări cuprinzând informații despre domeniul juridic, valorificabile cu condiția unei analize consecvente din acest unghi. În 1973, la comemorarea morții domnitorului, Ovid Sachelarie își exprima dezideratul ca întreaga lui operă să fie analizată din perspectiva istoriei dreptului. Cu siguranță că cel mai aproape de realizarea acestui obiectiv a fost Valentin Al. Georgescu¹⁶; dar și acesta a transmis generației următoare de cercetători misiunea de a corobora informațiile decupate din operă cu cele ce pot fi extrase din documentele oficiale ale epocii¹⁷.

Caracterul de călăuză în domeniul instituțiilor juridice i-a fost recunoscut atât de oamenii legii din secolul al XVIII-lea și de la începutul celui de-al XIX-lea, cât și de exegeții și juriștii ultimelor trei secole. În introducerea la lucrarea sa intitulată *Explicațiunea teoretică și practica dreptului civil român în comparațiune cu legile vechi și cu principalele legislațiuni străine*¹⁸, profesorul Dimitrie Alexandresco își punea întrebarea „care a fost însă legislația strămoșilor noștri?” și nu găsea alt sprijin pentru a formula un răspuns decât în lucrările principelui moldovean: „Nu putem răspunde mai bine la această întrebare, decât reproducând aci, capitolul XI din *Descrierea Moldovei* a prințului Dimitrie Cantemir, intitulat *Despre legile țării*”¹⁹. Aproape o sută de ani mai târziu, și pentru Val. Al. Georgescu, același capitolul XI (*De legibus Moldaviae provincialibus*) reprezenta singura abordare adecvată a rolului îndeplinit de cumă în dreptul românesc, conturată într-o schiță de istorie juridică moldovenească, a cărei valoare pentru exeget constă nu în veracitate, ci în funcția legitimatoare pe care o are²⁰. Aceasta pentru că demersul științific al lui Cantemir se împletea cu efortul de a transfigura trecutul Moldovei, în ideea că o istorie glorioasă a țării aducea prestigiu și domnitorului

¹⁶ Val. Al. Georgescu, *Rénovation des valeurs européennes et innovations roumaines chez D. Cantemir: statistique descriptive, ethnopsychologie, histoire du droit, théorie de l'idée impériale*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, nr. 1, 1982, p. 3-23.

¹⁷ *Ibidem*, p. 5.

¹⁸ Dimitrie Alexandresco, *Explicațiune teoretică și practica dreptului civil român în comparațiune cu legile vechi și cu principalele legislațiuni străine*, Iași, Tipografia Națională, 1898.

¹⁹ *Ibidem*, p. 2.

²⁰ Val. Al. Georgescu, *Le rôle de la théorie romano-byzantine de la coutume dans le développement du droit féodal roumain*, extras din *Mélanges Philippe Meylan*, Lausanne, 1963, p. 75.

acesteia²¹, în fața străinilor de felul lui Petru cel Mare, într-o Rusie aflată ea însăși în proces de transformare, inclusiv pe plan ideologic²².

3. Concepția asupra puterii domnești în scrierile lui Cantemir

3.1. Domnia Moldovei ca monarhie absolută. Pentru istoricii ideilor politice românești, Cantemir a rămas ca singurul teoretician român de anvergură al monarhiei absolute, ale cărui concepții trebuie departajate, pe de o parte, de teoria statului boieresc, cu expresii clasice din secolul al XVII-lea²³, iar pe de altă parte, de programul absolutismului luminat de proveniență străină, al principilor fanarioți²⁴. După cum spune el, domnitorilor moldoveni din vechime *nu le lipsea nici o (protrima) prerogativă a puterii supreme cu care se fălesc cei mai mari principii. Afară de Dumnezeu și de sabia lor nu recunoșteau pe nimeni mai puternic în țara lor; nu erau legați față de nici un principe străin, fie ca vasali, fie prin jurământ de credință; războiul, pacea, viața, moartea și bunurile tuturor locuitorilor depindeau de voia lor și domnul putea hotărî despre acestea toate după vrerea lui, drept sau nedrept, fără a i se împotrivi cineva* DM 122-125. În sprijinul aceleiași idei, el menționează titlul de „despot” pe care l-ar fi primit domnii țării, în secolul al XIV-lea, de la împărații bizantini: *În sfârșit Ioan Paleologul, împăratul Constantinopolului, acordase lui Alexandru cel Bun, în vremea conciliului de la Florența, diadema regală și titlul de despot* DM 125²⁵. De asemenea, *toate dregătoriile civile și militare depind de bunul lui plac: le dă celor care-i sunt dragi, le ia celor pe care nu-i suferă. Iar în acordarea lor domnitorul nu are a ține seama de nici o*

²¹ Radu G. Păun, *L'éternel retour à la fiction : Récits sur la fondation de l'Église et du droit en Moldavie aux XVIIe-XIXe siècles*, în „Bulletin de correspondance hellénique moderne et contemporain”, nr. 2, 2020, mis en ligne le 23 décembre 2020, p. 8: „Ce n'est pas de l'histoire vécue que Cantemir parle, mais d'une histoire telle qu'elle devait être connue par les autres, par ceux qui, de son propre aveu, ne savaient rien de la Moldavie. Son ouvrage est écrit à la fois pour les étrangers et pour lui-même, prince exilé à la Cour d'un souverain dont l'étoile montante devait un jour rayonner sur le monde entier”.

²² Dimitrie Cantemir, *Panegiricul lui Petru cel Mare (1714)*, Ediție, studiu introductiv și note de Paul Cernovodeanu, Mihai Caratașu și Alvina Lazea, în „Archaeus. Études d'Histoire des Religions”, nr. 1-2, 2001, p. 101-133.

²³ Eugen Stănescu, *Essai sur l'évolution de la pensée politique roumaine dans la littérature historique du Moyen Âge*, în „Nouvelles études d'histoire”, nr. 2, 1960, p. 271-304; Idem, *Valoarea istorică și literară a cronicilor muntene*, în *Cronicari munteni*, Ediție de Mihail Gregorian, București, Editura pentru Literatură, vol. I, 1961, p. V-CXXXVI; Idem, *Unity and Diversity in the Political Thought of the Early Romanian Society*, în „Nouvelles études d'histoire”, nr. 4, 1970, p. 91-110.

²⁴ Pashalis M. Kitromilides, *Iluminismul neoelen. Ideile politice și sociale*, Traducere de Olga Cicanci, București, Editura Omonia, 2000.

²⁵ Vezi și Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în Mihai Berza (coord.), *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1964, p. 107-110.

regulă. Dacă ar vrea să dea unui țăran oarecare rangul cel mai înalt pe care-l poate da Moldova, dregătoria de mare logofăt, nimeni nu îndrăznește să fie de altă părere în public; și iarăși dacă vrea să despoaie de același rang pe cineva ieșit dintr-un neam foarte ales, acesta este dator să se supună îndată voinței domnitorului său. Aceeași putere o are domnul nu numai față de clericii de rang mai mic, dar și pe mitropolit, pe episcopi, pe arhimandriți, pe egumeni și pe oricine din tagma bisericască DM 127. Viziunea politică a lui Cantemir este expusă și în tratatul încheiat în numele său la Luț, la 13 aprilie 1711, prezentat ca un privilegiu acordat domnitorului de către țar²⁶.

În reconstituirea istorică a lui Cantemir, domniile Moldovei dețineau dreptul de *dominium eminens*, asupra întregului teritoriu al țării: *Totam aliquando Moldaviam, ex quo per Dragoszum instaurata est, unius principis patrimonium fuisse, et annales patrii et veterum principum diplomata satis superque evincunt* (= Întreaga Moldovă, de când a fost ea întemeiată de Dragoș, n-a fost decât patrimoniul domnului) DM 263. Aceluiași moment fondator al statului (descălecatul lui Dragoș), el îi asociază numele teofor Ioan din titulatura domnilor Moldovei, afirmând: *Cu toate că analele noastre nu-i dau genealogia, totuși tradiția spune tot timpul că [Dragoș] se trăgea din neamul domnesc al vechilor cărmuitori ai Moldovei, având ca tată pe Bogdan, fiul lui Ioan, cel de la care toți domnitorii își pun mereu în titlurile lor și cuvântul Ioan* DM 135.

În adnotările la capitolul al III-lea din *Istoria creșterii și descreșterii imperiului otoman*, Cantemir revine asupra condițiilor închinării Moldovei, prin reconstituirea alegorică a scenei morții lui Ștefan cel Mare și a testamentul său politic. Marele domnitor spune pe patul de moarte următoarele: *Astfel, cum săvârșirea vieții mi-e asupra, la asta părintește și frățește vă îndemn, ca, dacă, sub înțelegeri bune și cinstite, sub titlul de „feudă”, păstrându-vă legile bisericesti și ale ortodoxiei, ați putea dobândi pacea de la Turcul ăsta, să vreți mai bine milostivirea, decât sabia să-i încercați. Iar de va fi dat poruncă pentru alte legi, mai bine vă va fi să pieriți cu toții de mână de vrăjmaș, decât să priviți cu brațele legate pângărirea celor sfinte și prăpădul alor voștri* ICD 605.

Pentru a explica supraviețuirea aproape neștirbită a puterii absolute în condițiile dominației otomane, Cantemir invocă ideea capitulațiilor: *Acestea sunt drepturile domnitorului asupra locuitorilor Moldovei și ele au fost*

²⁶ Petre P. Panaitescu, *Tratatul de alianță dintre Moldova și Rusia din 1711. 250 de ani de la încheierea lui*, în „Studii. Revistă de istorie”, nr. 4, 1961, p. 905-911; Andrei Pippidi, *Politique et histoire dans la proclamation de Démétrius Cantemir en 1711*, în *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București-Paris, Editura Academiei-Éditions du CNRS, 1980, p. 187-214.

nu numai recunoscute de Poarta otomană, dar și întărite de diferiți împărați prin mai multe diplome. În schimb, asupra bunurilor locuitorilor nu i s-a lăsat o putere tot așa de mare DM 127. În virtutea aceleiași idei, domnul deține dreptul de a-i aduce în fața judecății chiar și pe turcii de pe teritoriul țării²⁷, iar supușii sultanului nu pot deține proprietăți funciare între granițele statului moldovean: *Ei [= turcii] n-au voie să cumpere nicăieri pământ, să-și facă casă în vreun oraș sau sat și cu atât mai puțin lăcaș sfânt, sau să-și facă rugăciunile în auzul tuturor după erezurile lor, și nici Poarta otomană n-a stăruit vreodată – ce bine ar fi să nu deschidă niciodată gura! – ca domnii moldoveni să îngăduie acest lucru DM 297.*

Prezentând cronologic și sintetic degradarea treptată a statutului politic al Moldovei, Cantemir identifică etapele succesive ale istoriei politice a țării, de la Dragoș vodă până în vremea lui: *1) Că de la Dragoș, întemeietorul Moldovei, și până la Ștefan cel Mare, cât timp Moldova a fost liberă, dreptul de succesiune a fost tot timpul respectat; 2) că acest obicei chiar și sub turci a rămas sfânt și nevătămat până la stingerea neamului Drăgoșeștilor; 3) că după stingerea neamului Drăgoșeștilor până în vremea Movileștilor, boierilor Moldovei le-a fost lăsată liberă alegerea domnitorului lor; 4) că într-aceasta moldovenii au ținut totdeauna seama să fie ales un domnitor dintre fiii sau rudele domnitorului răposat; 5) că după răzvrătirea lui Ioan Armeanul și trădarea lui Aron, turcii și-au luat asupra lor mai întâi confirmarea domnitorilor, apoi chiar și numirea lor, totuși în așa chip încât cu greu le era deschisă calea spre tronul Moldovei altora decât fiilor de domni; și în sfârșit 6) că după răscoala lui Miron Barnovschi nu numai că această regulă a căzut în desuetudine, dar, mai mult, că rangul de domnitor a fost ca și scos la vânzare de Poarta otomană pentru mulți străini DM 145.*

3.2. Îngrădirea absolutismului în Moldova și caracterul imixtiunii otomane. Puterea domnului Moldovei a fost întrucâtva afectată, după cum recunoaște Cantemir, de stingerea timpurie a dinastiei fondatoare: *Dar vechiul neam al Drăgoșeștilor stingându-se odată cu Ștefan, fiul lui Petru Rareș, ambiția celor mari care se certau pentru coroană a oferit turcilor prilejul de a le impune biruri mai mari și de a-i despuia de libertatea pe care și-o păstrasera până atunci. Cu trecerea timpului, turcii le-au ridicat cu totul și dreptul de alegere a domnitorului, care fusese lăsat boierilor, au adus principii străini, pe oricare au voit, la domnie, pe cei puși i-au scos, pe cei scoși din domnie i-au pus din nou și au învălmășit în așa*

²⁷ Vezi del Chiaro, *Revoluțiile Valahiei*, p. 104-106. Vezi și Petre Strihan, *Divan-effendi în Țara Românească și Moldova în sec. XVII-XIX*, în „Studii. Revistă de istorie”, nr. 5, 1968, p. 881-896.

fel totul, încât până la urmă cele mai multe drepturi ale puterii supreme, care mai înainte aparțineau domnitorilor, au început să fie ale Curții otomane DM 125. După cum se vede, instabilitatea dinastică a acționat ca un factor favorizant pentru imixtiunea otomană în numirea domnilor. Această decădere s-a repercutat mai ales în creșterea dărilor: *Cea mai însemnată cauză a acestei nenorociri a fost ambiția câtorva străini de neam care, ca să se bucure de titlul de domn, n-au șovăit să promită și să dea turcilor orice; pentru că din birurile obișnuite nu se puteau plăti, au trebuit să născocoască feluri noi de dări* DM 125.

Plângerile boierilor către Poartă pun în pericol autoritarismul domnesc: *Este drept că, oricât de grele biruri ar vrea să pună el asupra țării, nimeni nu poate să se împotrivescă sau să nu se supună poruncilor lui fără primejdia capului; dar, la rândul lui, e și el silit de curtea otomană să dea seama de ce a încasat. Așa se face că, deși nu se pornește nici o judecată împotriva lui, dacă e pârât la marele vizir că a vărsat sângele unor nevinovați, totuși primejdia care-l amenință este mai mare când toată țara se plânge de o prea mare povară a birurilor. Iar dacă este dovedit vinovat de aceasta, este pedepsit de obicei cu exilul sau cu confiscarea averilor, căci numai răzvrătirea sau refuzul de a plăti tributul anual atrage asupra domnilor pedeapsa cu moartea. Dar această opreliște n-are atâta putere ca să nu fie călcată. [...] oricât de greu ar apăsa asupra Moldovei tirania turcilor, domnul poate totuși să facă fără frică tot ce pofteste: nici un particular nu înfruntă nepedepsit voința lui* DM 127-129.

4. Practica juridică reflectată în documentele interne ale domniei lui Cantemir. Niciun document de cancelarie cu conținut juridic nu a fost conservat din perioada primei domnii a lui Cantemir (consecință firească a faptului că nu fusese confirmat în funcție de către sultan, actele sale neavând, deci, o valoare juridică). Cea de-a doua domnie a lăsat cam o duzină de acte cu acest caracter. Ele nu aduc inovații nici în fond, nici în privința materiilor tratate, prin comparație cu practica în domeniu a domnitorilor anteriori.

4.1. Documentele de scutire. Cantemir confirmă vechile scutiri de dări ale preoților, diaconilor și țârcovnicilor din diversele mănăstiri din Iași, după cum depune mărturie un act de la 18 decembrie 1710: *Bine am vrut cu a noastră bună vrere și cu curată inimă de la tot sufletul nostru și cu ajutoriul lui Dumnezău și cu voința a tot Sfatul nostru, a boiarilor noștri moldovenești, a mari și a mici, iată că ne-am milostivit și am dat și am înnoit și am întărit rugătorilor noștri, tuturor preoților și diaconilor și țârcovnicilor carii sântu la toate besericile aicea, în târgul nostru al Iașilor, și petrec aicea în târg ca să fie în pace de dajdea împărâtească și domnească și vlădicească și de colaci vlădicești și de toate dările și an-*

*gheriile, așișderile și de desetina de stupi, și de gorștina de oi și de mascuri, și de vin, și de dejmă de pâine, nici să lucredze noo, nici un fel de lucru: nici la curtea gospod, nici la mori, nici cu târgul, nici mitropolitului, nice podvodzi să nu ducă, nici caii lor de olac să nu le ia slujitorii, nici bucatele lor pentru darea altora oameni să nu li se tragă, nici la podvodzile mitropolitului să nu îmble și nici la un fel de dare, oricât de mică, să nu dea. Așișderile, în casele lor fără de voie lor nimé să n-aibă a găzdălui: nici boierii, nici slujitorii, nici curtenii, nici solii, nici alții, ori fie ce fel de limbă ar hi, pentru căci ei sântu la orașul și besericile unde este scaunul domniei noasté a Moldovei. Deci, nice la văcărît, nice la fumărit, cându s-ari tâmpla, ei să nu dea, căci slujescu în besericile dumnedzăiești pururea dzua și noaptea, și să roagă lui Dumnedzău pentru pravoslavnici răpăosați domni, și pentru cei vii ce domnescu țara aceasta și pentru toți pravoslavnicii creștini, și ei n-au altă agonisită sau meșterșug sau neguțitorie, ce numai să hrănescu din sfintele beserici DII 402 (18 decembrie 1710). În conformitate cu vechile practici, se subliniază calitatea de danie a deciziei domnești: *Iară preoții să aibă a ruga pre milostivul Dumnedzău pentru ușurința păcatelor noastre și a părinților noștri și pentru sănătatea noastră și a fiilor noștri (ibid.)*.*

De aceeași grație domnească beneficiază și alte categorii de plătitori de taxe care trebuie să-și reînnoiască privilegiile la începutul fiecărei domnii. Este cazul preoților de la bisericile armenesti din capitala Moldovei, la care se referă un act emis în aceeași zi: *Și carii au obiceiau ca toți preaoții ce sântu în Iași prea la besearicile moldovenești să nu dea nimică: nici zloți, nici lei, nici taleri, nice la fân, nice la ghiață, nicea la gunoiu, nici la alte dări și angherii, la nimică, câte ș-ar hi pre alții aicia, în Iași, și să fie în pace de deseatină de stupi, și de gorștină de mascuri, și de camâna cojocăriască, nimea nici un val să nu le facă, ce de toate să aibă scutială pe cum au și alți preaoți de prea la besiaricile moldovenești, nici să aibă a le duce turcii, sau tatarii, sau alți oameni streini la casele lor făr-de voe lor, nici așternuturili lor să nu li ia la turci, sau la tatarii, nici șoltuzul sau pârgarii la caseli lor să nu li facă nice un zulum, ce de toate să le dia pace, precum le scriu cărțile și de la alți luminați și răpăosați domni ce-au fostu mainte de noi DII 403 (18 decembrie 1710). Scutit de dări este și preotul catolic din Iași, împreună cu doi țarcovnici și doi argați (DII 412; 13 martie 1711).*

Statutul mănăstirilor din Iași și din Galați închinat Sfântului Mormânt este abordat în două documente din 26 decembrie 1710, care confirmă, și ele, vechile așezăminte ale țării: *Acmu dară, de la o samă de vreme, din zavistie diiavolului, slăbindu acestu pământu de-ntâmplare oștilor și de alte, așea și-ntr-acesta chip mănăstirile carile sântu închinat la Sfântul*

Mormântu au slăbit cât să află la cumpănă și milosteniia carea merge din țara noastră la Sfântul Mormântu să lipsască DII 404 (26 decembrie 1710), pentru căci au fostu vândut din bucate ce-au avut și au dat în nevoile țării (ibid.). Pentru aceea, cădzindu-se și noaă ca să păzim cinste carea au avut strămoșii noștri către Sfântul Mormântu, socotit-am dară că pofta preafericit răpăosat părintelui nostru, sfinții sale patriiarhului, au fost cu cale și cu bună socoteală. Deci așea și noi, cu toată voie noastră, am priimit de am întărit împreună cu preaosfințitul părintele nostru Ghedeon mitropolitul și cu toți episcopii țării noastre, așijderile și cu tot Sfatul nostru, boierii cei mari și mici, și cu toți mazilii, aședzat-am dar și am întărit pentru aceste șease mănăstiri carile s-au ales Sfântului Mormântu, domniia niciodată bani în datorie să nu ceie de la egumeni, nici mulți, nici puțini, macar la ce nevoie ari sosi pământul nostru; și mănăstirile aceste și egumenii acestor 6 mănăstiri să aibă pace (ibid.).

În același efort de reglementare a categoriilor de plătitori de dări, domnul poruncește tuturor slugilor domnești să nu perceapă nici o dare de la poslușnicii mănăstirii Bârnova, pentru că aceștia au un contract special (*ruptoare*) încheiat cu vistieria țării, în acord cu prevederea („legătura testamentului”) ca mănăstirile închinat să nu fie amestecate cu țara, stabilită pentru satele aflate sub ascultarea mănăstirii Sfântului Mormânt de la Ierusalim: *Deacă veți vede carte noastră, iar voi toți, ori boieri, ori alți slujitori, să le dați foarte bună pace acestui satu cu poslușnici Bârnovii, întru nimică să nu vă mestecați la dânșii macar de veți umbla cu scrisoare sau pe catastiv din vistierie și de s-ar scoate și cu greșeală, tot să aveți a le da pace DII 406 (28 decembrie 1710). Autonomia mănăstirii Bârnova vizează și prerogativele juridice rezervate acesteia, pe care toți slujbașii domnești cu atribuții în încasarea penalităților provenite din deșugubine și gloabe trebuie să le respecte: *Așijdere și voi, globnici și dușegubinari, încă să n-aveți treabă în poslușnicii Bârnovii, nici să-i globiți, nici să-i giudecați, căci egumenul de Bârnova are treabă să-i giudece și să-i certe pre cei vinovați și să-i globască (ibid.).**

Problema de ansamblu a autonomiei juridice include și alte așezăminte, cum sunt cele cinci mănăstiri din Iași (Galata, Cetățuia, Bârnova, Barnovschi, Sfântul Sava), împreună cu Sfântul Gheorghe de la Galați: *Așijdere, într-aceste pomenite sate a sfintelor mănăstiri, nici un fel de globnici sau giudecători să nu între, nici vornici, nici pârcălabi, nici alți oameni domnești, nici boierești și nici să-i giudece, nici să-i globască, fără numai egumenii lor să le fie cercători și giudecători, să cerce pre cei vinovați. Osebit, de să va întâmpla vro greșală mare, cum de moarte de om sau de furțișag, carea să cuvine a să căuta cu Divanul domnescu, precum iarăși arată cărțile acelor mai înainte de noi domni. Așijdere,*

iarăși dintr-aceste pomenite sate, cai de podvodzi sau de olac sau alte angherii ce-ar fi pre altă țară, nime să n-aibă a lua, nici a supăra, ce să fie satele mănăstirilor în pace de toate de aceste DII 404 (26 decembrie 1710). În consecință, toți giudeățile oaminilor mănăstirești să fie de la egumeni, iar altul nici să nu s-amestece: nici vornici, nici pârcălabi, nici podvodari, nici conăcari, nici cai de olac, de aceste de toate, în toate vremele, să fie în pace (ibid.).

Pe lângă mănăstiri, beneficiare ale poruncilor domnești sunt și diverse bresle. Mărturie pentru aceasta stă hrisovul de întărire acordat cioclilor din Iași, privind scutirile de dări și angarale date de domnii anteriori, în scopul de a prezerva o muncă de utilitate publică (cum este cea a serviciilor mortuare): *Dăm știre tuturor, dacă veți vedea carte noastră, iar toți să aveți a lăsa în pace pe toți cioclii de aici, din Iași: de dajde, de zlofi, de lei, de talere, de galbeni, de podvozi, de braniște, de fân, de gunoi, de gheață și de toate dările și angheriile câte vor fi pe alții în țara noastră și aici în târg, în Iași, pre alte bresle, ei să fie de toate în pace. Căci noi ne-am milostivit și i-am iertat pre dânșii, precum au fost și la alți domni ce-au fost mai-nainte de noi, numai ei să poarte de grijă să astruce oasele oamenilor prestăviți și a celor periți și mai vârtos a celor săraci și nemernici, iar de alte de toate să fie în pace DII 405 (28 decembrie 1710).*

4.2. Documentele de întărire. Procedura de întărire a diferitelor danii private către mănăstiri și mitropolie la începutul domniei este urmată și în cazul mitropoliei Moldovei, care, prin *cinstit rugătoriul nostru, sfințita sa părintele chir Ghedeon arhiepiscop i mitropolit Suceavschi*, solicită act pentru stăpânirea asupra moșiei de la Penișoară, pe Cacaina, dăruită de Anisia călugărița, soția răposatului Gurbet fost armaș DII 416 (6 aprilie 1711).

4.3. Documente referitoare la chestiuni punctuale. Afacerile mărunte de care nu este scutită nicio domnie sunt și ele reglementate de Dimitrie Cantemir prin porunci de felul celei prin care se dă voie unui slujbaș domnesc să urmărească o femeie fugară, adulterină, și să o înapoieze bărbatului ei²⁸.

4.4. Particularități formale ale documentelor emise în timpul domniei lui Cantemir. Singurele elemente specifice documentelor emise pe parcursul acestei scurte domnii apar în modul de personalizare a formularelor.

4.4.1. Formulele introductive. Cel mai important se vede, desigur, în arenga documentelor, care face referire la genealogia cantemireștilor,

²⁸ *Dimitrie Cantemir 300. Album*, București, Grup Editorial DAR Publishing, 2023, p. 54 (document din 22 februarie 1711).

la voința divină de a le permite acestora revenirea pe tron, la conștientizarea caracterului trecător al „norocului” și la hotărârea domnului de a fi un conducător virtuos. Este izbitoare asemănarea dintre această modificare (printr-o dilatare aproape incredibilă în structura unui act oficial) a formulei de autodesemnare a domnului și sintaxa luxuriantă a frazelor din toate scrierile românești ale lui Cantemir. Într-unul din documentele la care am făcut referire mai sus (cel din 18 decembrie 1710) găsim următoarea formulă introductivă: *Dimitrie Cantemir voevoda, milostieiu Bojiei gospodar Zemli Moldavskoi. Binecuvântat și în veac lăudat fie numele a marelui și a preabunului Dumnedzău, carile dintru a sa nehotărâtă și nesăvârșită preabogata milostivire spre ticăloșia nevrednicului său rob căutându a urmarea părintelui și fratelui nostru spre stăpânirea și ocârmuirea moșneanului nostru pământu, cu voievoziia țării noastre a Moldovei ne-au milostivit, de caré lucru cu înfrântă inimă spre deșchiderea ușei milei vecinice alergându, aceluia adevărat Dumnedzău macar că nevrédnică însă după puțină blagodarenie aducem și cele ce din darul dumnedzăieștii lumi spre a înțelegerii pricepere ni s-au dăruit, din tot sufletul mărturisim și dzicem că unul și singur Dumnedzău fără moarte și fără mutaré, iară alalte toate zidituri (ales cele pemintești) muritoare, trecătoare și în nemică întorcătoare sântu, din carile după cereștile trupuri unul omenescul suflet (spre carile precum icoana dumnedzăiască să poarte Sfintele Scripturi adeveresc și pravoslavnică beserecă mărturisește) în véci trăitoriu și rămăitoriu să fie, spre a căruia odihnire și adevărată fericire singur Domnul nostru Isus Hristos chemându-ne cu bună vrerea Părintelui și cu săvrășenia Sfântului Duh DII 402 (18 decembrie 1710).*

4.4.2. Formulele de interzicere a modificării deciziilor domnești. Se adaugă formula de întărire a deciziei domnești prin invocarea anatemei împotriva oricărui act de nesupunere: *Iar după a noastră viață și domnie, pre carile va milui Dumnedzău cu domnie țării noastre a Moldovei, ori den seminția noastră sau dintr-altu neam, poftim ca să nu le strici mila și așezarea aceasta, ce mai vârtos să aibă a-i milui și cărțile să le întărească pentru a sa vecinică pomenire. Iară cine s-ari ispiti să surpe această milă și întăritură, acela să fie neiertat și blăstămat de Dumnedzău și de Maica Precistă și să fie legat și afurisit de 318 Oteți den cetatea Nichei și de toți sfinții, precum le scriu cărțile cu blăstăm și de la alți răpăosași și luminași domni de demultu. Într-altu chip să nu fie. Aceasta scriem DII 402 (18 decembrie 1710).* O variantă a interdicției de modificare apare la 26 decembrie: *Iară cine s-ari ispiti să strice sau să clătească, ori multu ori puțin, ori domnu sau dintr-alți sfătuitori și îndemnători spre a stricare ca niște vrăjmași a Sfântului Mormântu și întru*

tot necreștini și fără frica lui Dumnedzău, să fie neiertat și afurisit, de Tatăl, și de Fiiul și de Sfântul Duhă, și blăstămat de 318 Oțeți ce-au fostu în Nicheea, și îngerul lui Dumnedzău să-i gonească în toate zilile vieții lor și tot prilejul lor să fie arsu în foc și în cea mai de sfârșit să fie anaf-tea și trupește și sufletește. Și parte lor să fie cu acia ce-au răstignit pre Domnul nostru Isus Hristos în vecinica muncă. Amin. DII 404 (26 decembrie 1710).

5. Aspecte juridice oglindite în scrierile lui Cantemir

5.1. Procedura de judecată. Informații care completează documentele. Diverse detalii ale practicii și culturii juridice pot fi recoltate din scrierile cantemiriene. Se subliniază, astfel, faptul că orice supus are acces la judecata domnească și nimeni nu trebuie să părăsească incinta divanului fără să își găsească dreptatea: *Oricine are voie să-i prezinte o jalbă; pe acestea toate le adună spătarul al treilea și când domnul se întoarce la curte i le pune pe masă. Logofătul al treilea vine de îndată, citește în fața domnului dorințele jălbarilor și scrie alături, pe cerere, hotărârea acestuia; cererile acelora însă pe care-i vede că urmăresc ceva împotriva adevărului sau dreptății, le rupe. Apoi spătarul le înapoiază pe toate petiționarilor, iar mai marele aprozilor se îngrijește ca voința domnului să fie adusă la îndeplinire DM 255. În modul cel mai succint, se spune că de la scaunul de judecată al domnului nimeni nu poate fi alungat (ibid.).* Judecata este remarcabil de eficientă, desfășurându-se, de regulă, pe parcursul unei singure zile: *Celelalte pricini nu târăgănează prea mult timp în fața judecării, ci de cele mai multe ori cauza se dezbate și hotărârea se pronunță în una și aceeași zi sau, dacă este prea încălțită, la trei sau patru divanuri DM 253.* Bunăvoința domnească nu trebuie însă înșelată, „procesomanii” urmând să fie pedepsiți pentru stăruința lor nejustificată și să plătească un supliment al cheltuielilor de judecată: *Dar dacă la cercetare se dovedește că hotărârea a fost dată cu dreptate și că apelantul, zgândărit de plăcerea de a se ține de procese, a vătămat ușuratic cinstea boierului, este bătut cu vergile și este obligat să plătească părții adverse îndoitul cheltuielilor DM 255.*

Procesul se poate desfășura rapid, datorită etapelor administrative preliminare și controlului exercitat de marele logofăt asupra tuturor judecăților delegate de domn unor boieri cu drept de judecată, toate acestea fiind aspecte în legătură cu care documentele de cancelarie nu aduc lămuriri. Rolul determinant jucat de marele logofăt în pregătirea ședinței de judecată este descris astfel: *Când însă vreunul dintre boieri judecă în divanul domnesc o pricină încredințată lui, el este dator să prezinte marelui logofăt printr-un diac al divanului hotărârea dată, împreună cu motivarea judecării. Dacă acesta o găsește dreaptă și în conformitate cu*

legile civile sau bisericesti privitoare la speța cauzei, scrie cu mâna lui dedesubt „s-a cercetat” și o dă logofătului al treilea s-o întărească cu pecetea divanului; prin aceasta ea devine definitivă. Dacă însă i se pare că boierul n-a judecat drept, rupe actul și trimite pe împričinați la divanul domnesc. Într-adevăr, în afara curții domnești nici chiar marele logofăt nu poate revizui sau nesocoti hotărârea altui boier, iar un boier de rang inferior nu poate să anuleze niciodată judecata unuia de rang superior DM 255. Apelul de ultimă instanță la domnitor este intens pregătit de membrii aparatului judiciar: În acest caz ei fixează împričinaților sorocul, adică termenul la care ambele părți sunt ținute să se înfățișeze înaintea domnului. Iar aceasta se face astfel: pârălabul scrie o scrisoare în care spune că, deoarece Cutare și Cutare și-au făcut unul altuia procese peste procese despre cutare lucru, au apelat la domnitor și au promis să se prezinte în fața lui la cutare soroc sau termen. Pe această scrisoare el o rupe în două și dă fiecăruia dintre cei doi împričinați câte o parte. Iar dacă unul din ei nu se prezintă la ziua hotărâtă, trebuie să plătească ferăia, adică o amendă în bani: țaranul douăzeci și cinci de galbeni, boierul o sută, marele boier șase sute. Și la aceasta nu încapă nici o scuză, decât dacă cineva poate dovedi că a fost împiedicat fie de boală, fie de vreo slujbă în serviciul domnului, fie de vreo treabă cu care a fost însărcinat de țară și de mai marii lui DM 257.

În cazul neprezentării la judecata divanului, domnitorul dispune de mijloace coercitive specifice pentru a asigura continuitatea procesului judiciar: Aprozii de divan, cincizeci, a căror slujbă corespunde sarcinii ceaușilor la turci, adică să aducă la judecată pe împričinații care nu se înfățișează la ziua hotărâtă și să silească pe datornicii răi platnici să-și achite datoria DM 213.

5.2. Tipuri de probleme judecate

5.2.1. Chestiuni de drept penal

5.2.1.1. Problema tâlhăriei. Cantemir se arată foarte pătruns de misiunea divină îndeplinită în calitate de judecător. Cel mai elocvent în acest sens este un pasaj din *Viața lui Constantin Cantemir*, conținând o relatare despre pedepsirea unui tâlhar numit Burlă și penitența solicitată de acesta pentru salvarea sufletului său. După cum remarcă P. P. Panaitescu, „convorbirea dintre Burlă tâlharul și Constantin-vodă, purtată în divanul de judecată [...], constituie un dialog literar”²⁹. Se arată cum *între acești tâlhari, cel mai vestit era un oarecare tâlhar, moldovean de neam, pe nume Burlă. Adunând optzeci de leși și cazaci, el cutează să năvălească în miezul nopții cu scări în mănăstirea Cetățuia de lângă oraș și cu drugii începe*

²⁹ P. P. Panaitescu, *Cuvânt înainte la VCC* (vezi Surse), p. XX.

să-i spargă porțile VCC 66; *Pe Burlă, adus la el, [domnitorul] îl întreabă: „Cum se face că el, ca un moldovean ce este, n-a vrut să primească leafa țării sale și să ostășească pentru moșie împotriva cotropitorilor, ci, dimpotrivă, i-a plăcut mai mult să se pună în fruntea unor lifte de tâlhari?” (ibid.).* Împricinatul își recunoaște pe de-a-ntregul vinovăția, pentru ca apoi să fie neliniștit de clemența pedepsei primite. El consideră că i se cuvine o pedeapsă mai aspră pentru a-și asigura mântuirea, exprimându-și și dorința de a merge în pelerinaj la Ierusalim: *„De aceea ție îți cade acum mai cu seamă sarcina izbăvirii sufletului meu; căci pentru viață nici nu mă rog, nici nu mă socotesc vrednic de dânsa”* VCC 69. Domnul și divanul sunt înmărmuriți în fața unui asemenea comportament: *Stătea vodă împreună cu tot divanul ca înlemniți și nu știau ce să-i răspundă tâlharului. În sfârșit, vodă îl trimite, potrivit datinii creștinești, la duhovnic și la biserică, unde mărturisește curat și cu inimă curată toate acestea și încă multe altele, începând din copilăria sa. Își împlinește cu totul canonul de suflet și, adus apoi din nou în fața lui vodă, acesta, văzându-i neînfrângerea sufletului față de moarte și adâncă lui pocăință pentru mântuirea sufletului, îi dă să-și aleagă câteva feluri de moarte: pe care o va dori, pe aceea o va îndura* VCC 68.

Acest caz este cu atât mai deconcertant, cu cât tâlhăria era cu siguranță aspru pedepsită. Atunci când vine vorba despre raidurile de pradă venite din exterior, se spune că *pe moldovenii pe care-i găsi printre dânșii porunci să-i taie în patru și [astfel] să-i spânzure la răspântii* VCC 73. Măsurile de prevenție împotriva tâlhăriei sunt și ele drastice: *Spre a curma fărădelegile acestora, [Cantemir] rânduește în toate părțile țării ostași care cad pe neașteptate asupra tâlharilor, îi biruie și iau prinși pe cei mai mulți; poruncește ca cei prinși să fie trași în țeapă, descăpățânați și capetele să li se înfigă în pari, sau să fie spânzurați, iar pe unii (pe care-i dovedise că au jefuit mănăstiri și vase sfinte, că au sfărâmat icoanele și au furat argintul, aurul și nestematele de pe ele), i-a ars [de vii] în foc* VCC 66. Chestiunea este însă tratată cu pragmatism, practica amnistiei fiind prevăzută ca o politică de administrare înțeleaptă a fenomenului: *Pentru a întâmpina aceste răutăți, vodă poruncește întâi să se scrie cărți de obște că orice tâlhar care vrea să se lepede de tâlhării și hoșii nu numai că va căpăta de la domn iertare, dar va fi chiar primit în leafă, după rangul lui; altminteri, cei prinși nicio milă nu vor afla. Astfel mulți tâlhari, lepădându-se de tâlhării, veniră rugători la vodă și fură primiți printre lefegii. Aceia însă care s-au împotrivit, impresurați de puterile orânduite, învinși, zdrobiți și prinși, erau, cu felurite morți, izgoniți dintre cei vii; în doi ani, aproape patru mii de tâlhari prinși au*

ispășit cu moartea pedeapsa cuvenită. Săvârșindu-se acestea, se mai ușură starea locuitorilor VCC 85-86.

5.2.1.2. Problema actelor de trădare. Scrierile cantemiriene oferă clarificări importante și în legătură cu desfășurarea justiției penale, îmbogățind informațiile oferite de alte surse. Este cazul fiilor de boieri trădători, despre care se spune că nu trebuie să suporte consecințele actelor criminale ale părinților, fie acestea și de trădare: *Băiatul* [Lupul cel tânăr, fiul lui Bogdan jitnicer și cumnatul lui Cantemir, soțul Ruxandrei] *zice că el n-a știut nimic despre uneltirile tătâne-său și cu atât mai puțin de ale lui Cantemir; că taică-său, dacă a încercat o asemenea fărădelege, s-a plătit cu dreaptă pedeapsă, el însă a fost străin de gândurile tătâne-său și neștiutor de ele VCC 26.* Este clarificată în același fel și modalitatea de rezolvare a datoriilor contractate de părinții vinovați, prin vânzarea moșiilor și luarea în chezășie a moștenitorilor: *Lupul cel tânăr făgăduiește că-i va da, numai să fie, cu bune chezășii, slobozit din lanțuri, ca să-și poată vinde moșiile, al căror preț va împlini negreșit pofta domnului [...] dar [Duca vodă] dă poruncă ascunsă ca nici un boier să nu se pună ostatic sau chezaș pentru el VCC 27.* Atunci când ginerele lui Constantin Cantemir este luat în chezășie pe aceste temeieri, viitorul domn plătește o cauțiune, apreciată ca mai folositoare domniei decât moartea unui om nevinovat: *Că Bogdan a fost tăiat pe drept și după obștească judecată știm cu toții. Însă ca feciorul lui, pe care, după pravoslavnică rânduială, mi l-am luat logodnic fiecei mele, să fi fost părtaș la nelegiuirea părintelui său, noi n-am auzit și nici n-am socotit că este drept, mărite doamne, ca, oricum va fi murit tatăl, să stric logodna cu un tânăr nevinovat și să calc astfel în picioare și pravoslavnică rânduială, și cinstea cuvântului dat. Cât despre plata banilor, socot că n-am făcut mai mult bine ginerelei mele decât ostașilor tăi: unuia i-am adus slobozirea din lanțuri, în schimb pe ceilalți i-am slobozit de sărăcie și le-am împlinit așteptarea de șase luni VCC 28.*

În biografia părintelui său, Cantemir relevă un episod ilustrativ pentru caracterul exemplar al justiției penale, desfășurat însă în Țara Românească, în timpul domniei lui Grigore Ghica. Este vorba, nici mai mult, nici mai puțin, de spânzurarea cadavrului unui vinovat – un calomniator –, decedat în închisoare după primirea sentinței: *Astfel Cantemir se duce în Țara Românească la Grigore-vodă și cere și se roagă de judecată în fața tuturor. Căpitanul viclean este adus la înfățișare, Cantemir îl învinuiește de viclenie, acela recunoaște, scrisorile domnitorului Moldovei mărturisesc și ele, și se dă hotărâre ca vicleanul căpitan să fie spânzurat. Cantemir își dovedește credința și dreptatea și dobândește de la Grigore-vodă scrisori de mărturie, care se păstrează și astăzi de fiii lui. A treia zi însă, când trebuia să-l scoată din temniță pe căpitan ca să-l ducă la furci, l-au găsit mort. Lucru care făcându-se cunoscut lui vodă, Grigore zise: „A murit ca om, însă ca trădător*

nemernic trebuie, chiar mort, spânzurat". Așadar duseră mortul nu la mormânt, ci la spânzurătoare și îl spânzurară VCC 14.

5.2.1.3. Problema vrăjitoriei. Rolul cutumelor locale. În ciuda ambiției sale de a întemeia procesul judiciar pe fundamentele dreptului bizantin și ale preceptelor biblice, Dimitrie Cantemir este conștient că nu pot fi eliminate practicile locale, cu caracter popular și cu origini păgâne. Ordalia folosită în procesele penale este, de bună seamă, cel mai relevant exemplu în acest sens. Ea este folosită în cazurile de vrăjitorie, pentru care nu există, altminteri, nici o atestare documentară certă. După cum se relatează, *striga, după cuvântul grecesc strigli, înseamnă azi în Moldova același lucru ca și la romani, adică o vrăjitoare bătrână care prin puterea ei drăcească omoară, nu se știe cum, pe copiii nou-născuți. Superstiția este foarte răspândită mai ales la transilvăneni, căci ei zic că, atât cât umblă striga, copiii, fără a suferi de vreo boală mai înainte, sunt găsiți în leagăn fără suflare. Dacă ei bănuiesc de fapta asta vreo babă, o aruncă legând-o de mâini și de picioare într-un râu și dacă se scufundă în apă o declară nevinovată, dar dacă plutește pe deasupra, atunci, socotind că aceasta e destulă dovadă, o ard în foc de vie, fără a mai face vreo cercetare, oricât baba și-ar striga până la ultima ei suflare nevinovăția DM 343. În aceeași categorie a practicilor oculte se plasează „legăturile” (vrăjile de cununie și cele împotriva animalelor): *Legătura este un fel de vrajă, prin care ei spun că mirele este împiedicat să se apropie de mireasa lui. Tot așa cred că și lupii și alte animale sălbatice pot fi oprite să aducă vreo pagubă turmelor de oi și cirezilor de boi. Dezlegătura este dezlegarea acestei legături prin farmece a soțului care, cred ei, se poate dobândi prin alte meșteșuguri vrăjitoarești și mai puternice [așa în traducerea din ediția folosită]. Farmecul este un fel de descântec obișnuit la țărani, prin care femeile cred că-și pot înlănțui iubiții, sau scoate din minți pe cei cărora le poartă ură. Descântecul este alt fel de farmec cu care ei zic că se pot însănătoși toate bolile care nu aduc cu ele moartea. Nu voi pregeta să povestesc ce am văzut eu însumi în această privință acasă la noi DM 345.**

Aceste elemente din descrierile lui Cantemir dezvăluie un mental colectiv îmbibat de superstiție, deși canoanele bisericești se străduiseră să limiteze aria de acțiune a acesteia prin sancțiuni drastice. Încă de la editarea *Foletului Novel*, Emil Vârtosu a atras atenția asupra faptului că: „La noi să nu uităm că în 1644, apăruse, la Iași, cartea lui Evstratie biv logofăt, despre cele Șapte Taine ale Bisericii, în care se dă definiția vrăjitorului, după Vasilie cel Mare, definiție ce cuprinde și pe astrologi: «Vrăjitori să chiamî carii chiamî și scotă pre diavoli, de vrăjescu să cunoască niscare lucrure neștiute, sau alte răutăți ce facu ca să-ș izbândească inimii

după voia și pohta cia ria». Evstratie biv logofăt reproduce și hotărârea Soborului din Anghira (astăzi Ankara), despre vrăjitori și vrăji: «Încă și ceia ce aducă vrăjitori la casele lor, pentru ca să facă niscare farmeč, așijdere și *ceia ce vor vrăji în steale*, pentru să cunoască multe lucruri de ceale neștiute: și, mai pre scurtă, vrăjitorii și ceia ce vrăjesc, să nu să cumenece 5 ai. Așijdere și ceia ce vor purta la sine avgare sau alte rîdăcini sau erbi, dzăcându că simt <sic> bune să nu să apropie nice o rîutate; așijdere ceia ce dzicū că iaste nărocū sau primejdii sau becisnicie, sau ceia ce-și socotescu dzua întru caria s'au născutu și dzicu c'au fostu bunī sau ria, și aceștia ca să aibă canon 5 ai» FN XLV-XLVI.

De altfel, Cantemir meditează pe larg asupra conservării elementelor de cultură păgână în cadrul procesului de creștinare a românilor. După cum afirmă el, *când anume credințele păgânești au încetat în Moldova și când acest neam a primit legea lui Christos nu se poate dovedi prin nici un fel de mărturii sigure ale istoricilor, dar este de admis că cultul public al religiei creștine n-a fost introdus în Dacia decât în timpul domniei lui Constantin cel Mare, căci actele sinodului întrunit la Sardica dovedesc că în timpul lui Constanțiu, fiul lui Constantin cel Mare, ambele Dacii și-au avut episcopii lor, chiar dacă mulți poate au urmat steagul lui Christos cu mult mai înainte, pătrunși de cuvântările martirilor stropite cu sângele lor DM 337-339. El evocă, în acest context, credința tuturor celor care se închinău la idoli că nu numai fiecare țară, dar chiar fiecare familie își are larii și zeii săi protectori, care poartă anume grijă de dânsa și pe care, dacă nu-i înduplecă, nimeni nu poate nici să conducă cu succes țara, nici să trăiască pașnic în casa lui DM 337. Spiritul de toleranță al românilor a făcut posibil sincretismul dintre tradiția creștină și cea păgână: În Moldova nu s-a văzut niciodată vreun eretic sau vreo erezie și cu atât mai puțin nu s-a putut dezvolta, probabil fiindcă acest neam n-a vrut să știe de teologia scolastică și de alte meșteșugiri sofisticate ale dialecticilor, ci a crezut că vorbele simple ale evangheliei și învățătura sfinților părinți sunt de ajuns, chiar și fără școală, spre mântuirea sufletului DM 339.*

5.2.2. Chestiuni de drept civil

5.2.2.1. Problema căsătoriilor. Reglementarea juridică a uniunii conjugale își găsește și ea locul în pasajele relevante ale lucrărilor lui Cantemir. Se spune că *adulterele sunt rare la ei, dar tinerii socotesc că nu e de rușine, ci de laudă, ca, până se căsătoresc, să facă dragoste într-ascuns, ca și cum ar fi dezlegați de orice legi; de aceea destul de des auzi la ei vorba: „Fiul meu, păzește-te de furt sau de tâlhărie, căci de spânzu-*

*rătoare n-am să te pot scăpa; cât dinspre împreunările oprite nu te paște nicio primejdie de moarte, atâta timp cât vei da bani pentru șugubinat” (așa se numește acela care caută fete necinstite și femei stricate). DM 313. Desigur, față de fete nu se manifestă aceeași toleranță. Aceasta se reflectă cel mai bine în relatările despre rezolvarea cazurilor în care se descoperiră, după noaptea nunții, că mireasa nu fusese virgină: *Într-adevăr, dacă s-a găsit că fiica lor a fost fată mare, nu numai că toate sunt la locul lor, dar părinții sunt primiți cu mare cinste și cu masă bogată, iar după al doilea fel de bucate, cămașa cu semnele după care fiica lor s-a văzut că a fost fată, pusă pe o tablă, este arătată tuturor și fiecare pune de obicei acolo câte un mic dar. Aceasta totuși nu se face decât la oamenii de jos; la cei mai de vază numai socrii pot să vadă cămașa. Iar dacă fata și-a pătat cinstea greșindu-se cu altul, a doua zi mirele își cheamă rudele și le spune că și-a găsit mireasa necurată (cu această vorbă nmesce ei pe cele care s-au greșit). Aceștia pregătesc o căruță foarte proastă, cu hamurile rupte, și când vin părinții îi înhamă pe ei în locul vitelor și-i silesc, bătându-i, să-și suie fata într-însa și să și-o ducă acasă ca pe o femeie stricată. Nimeni n-are voie, pe stradă sau pe drum, să se împotrivească la aceasta și, dacă cineva ar îndrăzni să-i libereze pe părinți, pe lângă bătaia primită, este pedepsit și de judecător, ca unul ce calcă legile și obiceiurile țării. Mirele oprește apoi toată zestrea și dacă a făcut ceva cheltuieli cu căsătoria și le scoate prin hotărârea judecătorului de la părinții care n-au avut grijă de cinstea fetei DM 325-327.**

5.2.2.2. Dreptul de moștenitor în raport cu actele de danie. Ceea ce ar putea fi interpretat ca o anecdotică judiciară cuprinde și aspecte de justiție civilă. Astfel, se arată că liniștea sufletească câștigată prin daniile domnului și boierilor către mănăstiri nu poate fi obținută prin prejudicierea flagrantă a moștenitorilor lumești: *Căci în Moldova s-a îndătinat obiceiul că, dacă domnul sau vreun boier vrea să întemeieze vreo mănăstire, el este dator să-și împartă averea în mod egal între mănăstire și copiii lui și să dea mănăstirii tot atât cât lasă fiecăruia dintre fii DM 359.*

5.2.2.3. Problema vânătorilor domnești. Tot astfel, în ciuda faptului că obiceiul îi asigură domnului privilegiul de a vâna după cum pofteste, pe întreg cuprinsul țării, el are grijă să menajeze în acest domeniu susceptibilitățile supușilor, ce pot conduce la plângeri către Poartă pentru comportament abuziv: *Pe lângă aceste patru vânători obișnuite în timpul unui an, domnitorul poate oricând vrea să adune locuitorii și să-i silească a goni fiarele (căci, precum am arătat mai sus, nu este nimeni în Moldova care să-i dicteze legi sau să pună stavilă dorințelor lui), totuși prin asta își va atrage nume rău și va pune pe faima lui o pată veșnică, de care-și vor aminti chiar cei mai îndepărtați urmași; apoi nici nu poate*

să fie sigur că nu se vor face pâri în numele boierilor la Poarta otomană despre această asupreală DM 237.

5.2.2.4. Problema evaluării pagubelor și a fixării despăgubirilor. Prevederi interesante în privința despăgubirilor acordate pentru daune suferite de particulari se desprind din descrierea compartimentului reprezentat de apicultură în cadrul economiei agrare. Se spune, mai întâi, că prin legile țării s-a interzis ca cineva să aibă mai mulți stupi decât îngăduie suprafața de pământ pe care o are, pentru ca numărul lor mare să nu aducă supărare vecinului DM 117-119. Apoi se arată cum roiurile de albine provenite de pe domenii învecinate pot interfera, de unde rezultă adesea pierderi pentru una dintre părți: *S-a observat că roiurile de albine care sunt prea aproape unul de altul, dacă se întâlnesc prin aer, se încing la o luptă cumplită și nu se lasă până ce o parte sau alta nu e silită s-o ia la fugă, fiind biruită. Albinele învingătoare nu mai culeg polenul de pe flori și de pe câmpii, ci pătrund în fiecare zi în sălașurile părții învinse și primesc mierea gata făcută, pe care acelea nu le-o pot refuza (ibid.).* Practica juridică relevată de Cantemir oferă o soluție pentru redresarea unor astfel de neajunsuri: *Când prisăcarul vede că albinele lui lucrează cu toată sârguința și cu toate acestea nu au nici un spor, pe toate pe câte le află în stupii săi le stropește cu cretă muiată în apă și apoi, a doua zi, se duce la vecinul pe-ale cărui albine are bănuială și arătându-i petele lor albe, îl silește să-i întoarcă paguba ce i s-a făcut DM 119.*

6. Posteritatea juridică a lui Cantemir: două momente privilegiate

6.1. În perioada cuprinsă între anii când au fost scrise lucrările lui Cantemir și cei ai recuperării lor istoriografice depline a existat un moment în care autoritatea ideilor sale s-a manifestat în mod semnificativ: anume, cel al legiuitorilor de la începutul secolului al XIX-lea. Experiența personală a lui Cantemir și referințele sale juridice predilecte devin fundamentul teoretic al noilor legiferări de la sfârșitul epocii fanariote. Astfel, în ancheta întreprinsă în anul 1819 de boierii moldoveni care primiseră poruncă să investigheze cadrul legal din Moldova și să îl informeze pe domnul Scarlat Calimachi asupra legilor, obiceiurilor și condițiilor de receptare a pravilelor bizantine, în vederea alcătuirii propriului cod de legi – consultare finalizată cu *Anaforaua boierilor către domnul Moldovei* din luna noiembrie –, se spune despre aceștia: *Dupe a înălțimei tale poroncitoare țadulă din 29 octomvrie, sub n. 41, adunându-ne la sfânta Mitropolie, am ascultat cu luare aminte cele ce, povățuit de părinteasca îngrijire cătră acest norod, ne poroncești ca să înștiințăm cu lămurire asupra pravilelor de pe care să ocârmuiește țara aceasta, a obiceiurilor ce sânt afară de pravilele împărătești și dacă aceasta ar ave mai puternică lucrare decât*

pravilele, și asupra urmărilor giudecătorești Anaf. 207. Legiutorul de la 1819 se confrunta cu precaritatea surselor directe privind începuturile instituțiilor juridice naționale: *Adâncimea științelor omenesti nu au putut pătrunde întunericul veacurilor celor mai depărtate vremi, ca să aple începerea legiurii unora din cele mai vestite noroade (ibid.).* Era exprimată, cu această ocazie, aceeași perplexitate căreia îi dăduse glas însuși principele moldovean, nu mai puțin decât istoricul începuturilor Țării Românești, stolnicul Cantacuzino. Ei nu găseau altă explicație pentru această lacună de cunoaștere decât interesul firav pentru trecut și pentru carte la elitele politice ale vremii.

Investigația boierilor desemnați de Scarlat Calimachi privilegiază interpretarea lui Dimitrie Cantemir asupra originilor ordinii de drept în Moldova, prin opoziție cu viziunea ce se desprinde din scrierile cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin. Potrivit anaforalei boierilor de la 1819, era de prisos pentru noi a cerca, în neștiința a multor învățări ce după vreme au împilat țara aceasta, știința începerei pravililor și obiceiurilor noastre; ce urmând povățuirii istoriei pământesti, ne lămurim că Alexandru Voevod, ce au câștigat numire de bun prin ale sale îmbunătățite fapte și multe faceri de bine obștești, domnind la anii 1401, și înțelegând nevoia întrebuițării pravililor, a«u» cerut pravilele împărătești de la Aftocratorii Paleologi care i-au trimis Basilicalele, și dintru aceste alegând câte au socotit trebuincioase și potrivite vremilor de atunce, și în limba pământescă tălmăcindu-le, au alcătuit o carte pravilicească, precum istorisește Dimitrie Cantemir Voevod. Anaf. 207-208. Deci este însușită opinia principelui moldovean, potrivit căreia dreptul românesc ar fi fost așezat pe calea sa de evoluție specifică prin adoptarea *Basilicalelor*, deja în vremea lui Alexandru cel Bun.

Pe măsură ce discuția astfel începută a evoluat, s-a impus ideea că accentul pus de Cantemir pe unul dintre segmentele dreptului scris bizantin, *Basilicalele* (DM 246-247) este mai puțin important decât insistența sa asupra unei presupuse componente bizantine determinante – indiferent de conținutul precis al acesteia – în constituirea dreptului românesc, încă de la începutul secolului al XIV-lea³⁰. Receptarea dreptului bizantin la noi s-a făcut pe mai multe căi și pe baza unor corpusuri diferite de manuscrise³¹. Privilegierea

³⁰ Gheorghe Cronț, *La réception des Basiliques dans les Pays roumains*, în „*Novelles études d'histoire*”, nr. 3, 1965, p. 171-180. A se vedea și contrargumentele lui Val. Al. Georgescu, *Le droit romain de Justinien dans les Principautés danubiennes au XVIIIe siècle. I. Le rôle des Basiliques*, în „*Studii clasice*”, nr. 12, 1970, p. 225-226.

³¹ Gheorghe Cronț, *Le Livre de jugement de l'empereur Justinien. Compilation des sources byzantines en versions slave et roumaine*, în „*Revue des Études Sud-Est Européennes* », nr. 4, 1968, p. 639-647; Val. Al. Georgescu, *Présentation de quelques manuscrits juridiques de Valachie et de Moldavie (XVe-XIXe siècle). Contribution à l'étude*

Basilicalelor de către Cantemir s-a datorat, probabil, procesului de selecție operat de mediul cultural românesc în succesiunea traducerilor românești ale nomocanoanelor bizantine de la 1646 (în Moldova) și 1652 (în Țara Românească). Istoricii dreptului au ajuns treptat la concluzia că *Basilicalele* au pătruns la noi târziu, prin intermediul unor alte opere bizantine și post-bizantine, primele lor apariții documentate certe, care survin în Țara Românească din vremea lui Nicolae Mavrocordat³² și a sfetnicului său apropiat, patriarhul Ierusalimului Hrisant Notara³³, fiind ulterioare lui Cantemir. Receptarea a fost deci un proces de lungă durată, care s-a întins din secolul al XIV-lea până la Regulamentele Organice³⁴.

Influențați tot de Cantemir, boierii de la începutul secolului al XIX-lea au considerat că diversele surse de drept bizantin care circulau în Moldova fuseseră unificate prin *Cartea românească de învățătură* a lui Vasile Lupu³⁵: *Iar în urmă, după trecerea de două veacuri, fericitul întru pomenire Vasile voievod ce s-au numit Albanezul, dintre Vasilicale alegând, precum se vede prin titlu cărții, și adăugând acele la ale lui Alexandru voievod, le-au tipărit la anul 1646, întru care se cuprind mai multe pravili criminalicești și plugărești, adăogându-se și cele potrivite obiceiuri pământești, iar praveli politicești cuprind pre puține, câte adecă trebuința vremilor de atunce cerea. Anaf. 208.* Sunt indicate și nomocanoanele astfel reunite în textul de la 1646: *Precum iarăși Cantimir zice, după vreme însă sporind numărul oaminilor și adăogându pricinile oblăduitoare, au întrebuițat Nearale ale lui Iustinian și Leon și acelor ce în urmă au împărțit, Sinopsis a Basilicalelor întru ducerea pravelilor lui Teofil Antikirsop și pe Armenopulol (ibid.).* Dar se spune că hrisoavele domnești cuprindeau și sentințe adoptate pe baza obiceiurilor juridice ale țării: *Dintru care unele se văd prin ispiisoacele vechilor domni ce au rămas pe la unii din stăpânitorii moșiilor. (ibid.; este vorba de hrisoave formulate în limba țării și nu alcătuite în limbi neobicinuite).*

de la réception du droit byzantin en Roumanie. I-II, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, nr. 4, 1968, p. 625-638 și nr. 2, 1969, p. 335-365.

³² Val. Al. Georgescu, *Les ouvrages juridiques de la bibliothèque des Maurocordato. Contribution à l'étude de la réception du droit byzantin dans les principautés danubiennes au XVIIIe siècle*, în „Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik”, nr. 18, 1969, p. 206.

³³ Emanuela Popescu-Mihuț, *Nouvelles données sur la pénétration des Basilicales en Valachie*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, nr. 2, 1983, p. 117-125.

³⁴ Val. Al. Georgescu, *Modèles juridiques de la réception romano-byzantine et synthèse modernisatrice en droit roumain*, în *Roma, Constantinopoli, Mosca. Atti del I seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma”, 21-23 aprile 1981*, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1983, p. 341.

³⁵ *Carte românească de învățătură, 1646*, Ediție critică sub coordonarea lui Andrei Rădulescu, București, Editura Academiei, 1960.

Din anaforaua boierilor moldoveni reiese că, atunci când îl invocau pe Cantemir, aceștia plasau sub eticheta de *Basilicale* corpusul bizantin în varianta lui grecească integrală – incluzând chiar și compendiile ce au circulat în țările române în formă manuscrisă și tipărită³⁶, precum *Sintagma* lui Matei Blastares, *Nomocanonul* lui Malaxos și *Hexabiblul* lui Constantin Armenopol³⁷ –, în vreme ce Cantemir însuși trebuie să fi înțeles prin *Basilicale* dreptul roman codificat în *Corpus Iuris Civilis*, fără comentariile autorilor greci. Cele șase cărți ale lui Armenopol au fost traduse în limba grecească comună de către paharnicul Toma Carra abia în 1804, din îndemnul domnului Alexandru Moruzi, dar n-au devenit niciodată „lege pământescă”. Abia ulterior, logofătul Andronachi Donici avea să elaboreze în limba română o culegere prescurtată din legile împărătești (cu trimitere tot la *Basilicale* și la dreptul roman), tipărită la Iași în 1814, în tipografia Sfintei Mitropolii³⁸. Ea a avut putere de lege timp de câțiva ani, adică până la 1817, când a intrat în vigoare *Codul Calimach*³⁹.

6.2. Pierderea Basarabiei în urma Păcii de la București din 1812 a influențat și dezvoltarea dreptului românesc. Evoluțiile suferite de acesta în timpul domniilor regulamentare, apoi sub cele ale lui Alexandru Ioan Cuza și Carol I – implicând ansamblul codurilor de drept civil, penal, comercial, împreună cu codurile de procedură aferente –, nu vor afecta legile și obiceiurile specifice din Basarabia, recunoscute ca valabile de către țarul Alexandru I la 23 iulie 1812⁴⁰. În cadrul procesului de reunificare legislativă început în 1923, juriștii vor lua în considerare, pentru Basarabia, legislația de la nivelul anului 1812 – *Hexabilblul* lui Armenopol, fără influențe din *Codul Calimach* –, ce funcționase ca „legea pământului” pe întreaga durată a stăpânirii rusești.

În momentul în care s-a pus problema reunificării legislative, după 1923, Basarabia a fost reintegrată în România cu o zestre formată dintr-o cauzistică juridică bazată pe *Hexabilblul* lui Armenopol. Desigur, juris-

³⁶ Gheorghe Cronț, *Influențe romano-bizantine în dreptul românesc din epoca fanariotă*, în „Studii. Revistă de istorie”, nr. 2, 1973, p. 339-348; Idem, *Pravila de la Govora din 1640*, în „Studii. Revistă de istorie”, nr. 5, 1961, p. 1211-1226; Idem, *La réception du droit romano-byzantin dans les pays roumains. L'œuvre rédigée par Michel Fotino à Bucarest entre 1765-1777*, în „Nouvelles études d'histoire”, nr. 4, 1970, p. 133-138.

³⁷ Gheorghe Cronț, *Exabilblul lui Armenopol*, în „Studii. Revistă de istorie”, nr. 4, 1963, p. 817-841.

³⁸ *Manualul juridic al lui Andronachi Donici*, Ediție critică sub coordonarea lui Andrei Rădulescu, București, Editura Academiei, 1959.

³⁹ *Codul Calimach*, Ediție critică sub coordonarea lui Andrei Rădulescu, București, Editura Academiei, 1958.

⁴⁰ Petronel Zahariuc, *Despre desfacerea proprietăților din Moldova după pacea de la București (1812). Câteva adăugiri*, în „Diacronia”, nr. 9, 7 mai 2019, p. 1-19.

prudența curților de apel, a tribunalelor și judecătoriilor, a camerelor arbitrate va ține cont de efectele actului unirii de la 27 martie 1918. Astfel, în procesele specifice privind exproprierea moșiilor mănăstirești de către autoritățile ruse, precum cel referitor la domeniul Chițcani-Copanca, situat în apropierea Cetății Tighina și aparținând mănăstirii Neamțului, Comisia Centrală de Expropriere din Basarabia va reconstitui după hrisoavele vechi, prin hotărârea din 29 mai 1922, drepturile mănăstirii, anulând consecințele legii rusești din 1 iulie 1912, decretată cu ocazia jubileului de 100 ani de stăpânire țaristă a Basarabiei: „Chiar dacă prin arătata lege guvernul rusesc a înțeles să confişte și să secularizeze aceste moșii, totuși, astăzi, când Basarabia a devenit teritoriu românesc, Statul Român nu se mai poate substitui Statului Rus în dreptul de confiscare arbitrară a proprietății averilor propriilor săi naționali [...] întrucât deslipirea Basarabiei din trupul Moldovei la 1812 fiind un act de violență și răpire, iar regimul la care Rușii au supus provincia fiind un regim de silnicie și intoleranță, efectele lui nu pot dăinui decât atâta timp cât uzurparea însăși ființează, neputând nici într-un caz creia o stare juridică perpetuă”⁴¹.

Decizia în această speță a prim-președintelui curții de apel Chișinău, Vespasian Erbiceanu, prilejuiește un întreg expozeu doctrinar asupra istoriei dreptului în Basarabia. Drepturile de proprietate, hotarele și despăgubirile ce revin unor mănăstiri sunt reconstituite și argumentate cu trimitere la lucrările istoricilor Nicolae Iorga, Ioan Bogdan, Al. Iașimirschi, A. D. Xenopol, Teodor Codrescu, Șt. Longinescu, precum și pe baza hrisoavelor de cancelarie emise încă din vremea lui Alexandru cel Bun: „Având în vedere că din actele aflate la dosar, din colecțiile de hrisoave și documente istorice și din concluziile și dovezile aduse de părți se constată următoarele: întrucât în veacul al XV-lea, când stăpânirea Moldovei se întindea până la granița veche a Nistrului și până la Mare, voevodul țării Alexandru cel Bun dăruiește de veci, prin acte de danie, la 31 august și 1 decembrie 1429, mănăstirii Neamț iezorul, gârlele și altele”.

Scrisă în cea mai autentică manieră erudită, această sinteză istorică justificativă invocă autoritatea lui Dimitrie Cantemir (chiar dacă ține seama de dezvoltările ulterioare, de felul celei numite „Cronica paralelă a mitropolitului Gheorghe din 1723”, ce instrumentase politic tradiția inaugurată de Cantemir⁴²): „Cantemir, ca și celelalte izvoare, se înșală poate

⁴¹ „Comisia Centrală de Expropriere din Basarabia, 29 mai 1922”, în *Pandectele române. Repertoriu lunar de jurisprudență, doctrină și legislație*, Partea a II-a/I: *Jurisprudența curților de apel, tribunalelor, judecătoriilor, camerelor arbitrale*, 1923, p. 1.

⁴² „Comisia Centrală de Expropriere din Basarabia, 29 mai 1922”, p. 4. Vezi și Păun, „L'ététernel retour à la fiction” (vezi nota 21); Ștefan S. Gorovei, „Spre unificarea istoriografiei naționale: *Cronica paralelă* (Iași, 1733)”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași*, nr. 2, 1988, pp. 139-185.

numai asupra timpului, asupra datelor cronologice, asupra detaliilor și împrejurărilor de fapt, în care îmbracă acest adevăr istoric, ceea ce după părerea noastră, alcătuiește cauza principală a neînțelegerilor și controverselor vii ce există asupra acestei chestiuni în istoria dreptului nostru. Ce fel de cărți de drept bizantin erau în țările române la începutul veacului al XV-lea și care a fost cauza determinantă a aducerii lor? Iată o chestiune până astăzi nerezolvată”⁴³.

Erbiceanu ridică îndoieli asupra argumentelor istorice ale lui Cantemir, ținând seama de faptul că acesta vorbea despre lucruri petrecute cu 300 ani înaintea lui, nemenționate în alte izvoare. Dar episodul menționat ne arată, în mod semnificativ, că teoriile domnitorului moldovean de la începutul secolului al XVIII-lea au rămas niște repere ale practicii juridice românești până la începutul secolului XX.

7. Concluzii. Am încercat să realizăm o sinteză a elementelor care, combinate, definesc poziția lui Dimitrie Cantemir în istoria dreptului românesc, cu împletirea dintre cunoștințele sale erudite, principiile de guvernare pe care le-a avut în calitate de cărturar umanist și interferența acestora cu „legea țării”, pe care trebuia să o aplice ca domnitor în Moldova ultimilor ani ai secolului al XVII-lea și a începutului secolului următor. Am schițat, de asemenea, influența pe care Cantemir a avut-o, în ciuda caracterului atât de efemer al domniei sale, asupra legiuitorilor români care i-au urmat: influența unei combinații singulare între un domnitor și un savant de o ținută intelectuală fără precedent în istoria românească.

SURSE

- Anaf.* = *Anafora arătătoare de pravilile ce se ocârmuia pământul Moldovei din în vechime*, în Teodor Codrescu, *Uricariul cuprinzător de hrisoave, anaforale, tratate și alte acte de ale Moldo-Valahiei, de la suta XIV până și din acea a XIX*, partea a IV-a, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1857.
- DII = *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. III, *Acte interne (1690-1725)*, Editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura „Dosoftei”, 2000; cifrele indică numărul documentelor în volum.
- DM = Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Traducere de Gh. Guțu, Introducere de Maria Holban, Comentariu istoric de N. Stoicescu, Studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, Indice de Ioana Constantinescu, cu o Notă asupra ediției de D. M. Pippidi, București, Editura Academiei, 1973.
- FN = Emil Vârtosu, *Foletul novel. Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu, 1693-1704*, București, Imprimeria Națională, 1942.
- HVRMV = Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Publicat sub auspiciile Academiei Române după originalul manuscris al autorului, păstrat în

⁴³ „Comisia Centrală de Expropriere din Basarabia, 29 mai 1922”, p. 5.

Arhivele principale din Moscva ale Ministerului de Externe de Gr. G. Tocilescu, cu un portret și două facsmile, București, Inst. de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1901.

ICD = Dimitrie Cantemir, *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții Othomanice sau Aliothomanice*, Traducere de Dan Slușanschi, Studiu introductiv de Virgil Căndea, Repere cronologice de Stela Toma, Chișinău, Editura Știința, 2019.

IȚR = Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, Chișinău, Editura Litera, 1997, p. 20.

LDVCM = Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat*, Ediție îngrijită și glosar de Iorgu Iordan, Repere istorico-literare alcătuite de G. Gheorghiuță, București, Editura Minerva, 1975.

VCC = Dimitrie Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir, zis cel Bătrân, domnul Moldovei*, Traducere de Radu Albala, Cuvânt înainte de P. P. Panătescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1960.

LE MOMENT DÉMÈTRE CANTEMIR DANS L’HISTOIRE DU DROIT ROUMAIN (Résumé)

Notre article offre une synthèse de tout ce qui est redevable au prince régnant Démètre Cantemir en matière de principes de gouvernement, de vision historique sur les formes de gouvernement dans les pays roumains, des sources juridiques de ces formes et de symbiose entre les formes importées et les coutumes traditionnelles – tout ceci ajouté au caractéristiques de la mise en pratique de l’autorité judiciaire durant un règne d’une brièveté peu commune même pour l’instabilité de l’histoire roumaine. Nous avons esquissé aussi l’influence que, malgré cette brièveté, Cantemir a pu exercer, en tant que grand savant, sur ces successeurs confrontés avec la difficulté de concilier l’héritage juridique roumain avec les besoins des temps modernes.

Cuvinte-cheie: drept românesc, surse bizantine, coduri de legi, decizii judecătorești, cutume.

Mots-clé: droit roumain, sources byzantines, codes de lois, décisions juridiques, coutumes.

PERMANENȚE ÎN CULTURĂ: *DIVANUL SAU GÂLCEAVA ÎNȚELEPTULUI CU LUMEA*

OTILIA SÎRBU

(Secția de Filologie și Literatură, Academia Română)

Cinstite și de trudă iubitoriule cetitoriu, iată ție, spre a sufletului dulce gustare, ți se întind meșcioare. În cea dintâiu dară, ale lumii, adecă a trupului nebunii și rele, sufletului stricătoare și de tot omorătoare poște – și, împotrivă, a înțeleptului, adecă a sufletului înțelepciune, cunoștință și spre lumeștile, să nu dzic trupeștile, desfrânate poște înfrânare, oprire și părăsire – să cuprindă.

În cea a doua, pentru ale lumii grăite minciuni și bârfituri și pentru a înțeleptului vorovite adevărat cuvinte marturi și mărturii aducându-se, lumea de mincinoasă, iară înțeleptul credincios să dovedește.

În cea de pre urmă, carea a treia iaste, pentru gâlcëvele și pârăle carele mai denainte între înțelept și-ntre lume, adecă între suflet și-ntre trup, s-au făcut, ca păceluiți, binevoii și după dumnădzăeștile porunci amândoi împreună pre o cale și pre un drum a îmbla și a să îndrepta îi învață.

(Dimitrie Cantemir, *Divanul*, p. 107)

La 30 august 1698 apărea la Iași, în românește și în grecește, *întăia osteninții mele răzsădire și odrăslire* (Div. 104), a *tineretelor mele întăie născută roadă* (Div. 105) – cum însuși autorul își numește cartea care deschide seria unor scrieri fundamentale ce aparțin lui Dimitrie Cantemir: *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*.

Cartea, tipărită cu multă pricepere, având pe paginile de început, sub stema Moldovei cu capul de bour, stihuri de slavă, se deschide cu un cuvânt închinat domnului (*prea luminatului și noă cinstitului, dulcelui și mai-marelui frate Ioan Antioh Constantin-voivod* Div. 101), urmat de un cuvânt către cititor și de o „prefață” a lui Ieremia Cacavela, dascălul lui Cantemir (în care acesta din urmă se numește pe sine *plugariul carele la holda minții tale am ostenit* Div. 113. Tema cărții nu este una nouă, ci se înscrie într-un lung șir de scrieri care încep din Evul Mediu și continuă până spre veacul al XIX-lea. O carte scrisă în stadiul de formare al marelui cărturar influențat de gândirea religioasă în care fusese educat și în care se amestecau și elemente laice, influențele majore fiind datorate operelor unor scriitori ca Grigore de Nazianz, Boethius, Efrem Sirul, Bernard de Clairvaux, episcopul Hildebert, Iacopone da Todi – scriitori care aveau argumente, cât să incline balanța și spre acceptarea bucuriilor existenței.

Prin urmare, *Divanul* oferă cele două soluții, bucuria fiecărei zile (*carpe diem*) și promisiunea unei vieți viitoare. Dimitrie Cantemir propune această perspectivă optimist asumată: o viață demnă și confortabilă, situată undeva la mijloc între hedonismul neîngrădit și penitența severă, care nu e decât un fel de motto al înțelepciunii sale.

Pentru a-l înțelege și mai bine pe Cantemir, trebuie să parcurgem perioada anterioară apariției scrierilor sale, ca să ne putem raporta onest la semnificațiile lor în planul cultural. Dacă în cursul veacului al XVII-lea în Europa apuseană era deja definit regimul unor monarhii autoritare aflate la baza unor unități statale puternice, în Moldova reacțiunea feudală profită de lipsa oricărei forțe potrivnice, oferind oligarhiilor boierești șansele unei puteri în mare parte intrigante, ce vor oferi Înaltei Porți un teren propice. Dominația otomană nu numai că a reprezentat o exploatare a ținuturilor cucerite, ci a stăvilit la propriu dezvoltarea lor economică, consecința fiind firava dezvoltare a orașelor, menținerea țăranimii într-o stare sărăcită și mizeră, secătuirea bogățiilor acestor teritorii. În Moldova și Țara Românească au apărut în această perioadă unele așezări orășenești, pe lângă cele vechi – datorită meșteșugurilor, unor drumuri comerciale care le-au făcut posibile, unor centre administrative sau militare; însă acestea vor avea o durată scurtă. Mai apare, în acest fenomen de regres, și moda orientală – îmbrăcămintea, încălțăminte, obiectele de podoabă, mobilierul, armele –, ce devine imitativă pentru clasa dominantă, făcând astfel ca întregi categorii de meșteșugari să fie eliminați. O decădere a economiei, în două cuvinte. Însă, începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, apar anumite schimbări care sunt determinante în a face ca scrisul în limba română să se dezvolte în multiple forme: zapise, documente de cancelarie, pravile, cronici și cărți bisericești (a căror scriere nu poate fi despărțită de a textelor laice). În acest context, Dimitrie Cantemir nu găsește un fond autohton favorabil unei percepții adecvate a scrierilor sale – ceea ce se reflectă în faptul că ele nu au stârnit un ecou pe măsură în mediul cărturăresc înainte de secolul al XIX-lea.

1. Prima întâlnire cu Dimitrie Cantemir o putem găsi în *Jurnalul* lui Rafael Lesczynski, solul polon care, ajungând la Iași, la curtea lui Antioh Cantemir, notează că l-a întâlnit pe fratele Domnului, „un bărbat erudit în limba latină și cu o cultură aleasă, ca și cum ar fi fost educat în Polonia” (Panaitescu 1930:103). Această remarcă, venită din partea unui aristocrat polon, poate fi considerată (luând în calcul trufia recunoscută a nobilimii polone) un superlativ absolut. Cantemir nu a studiat în Polonia, dar avea o cultură remarcabilă, care impresiona vădit. Ieremia Cacavela, care la sfârșitul secolului al XVII-lea avea funcția de corector la tipografiile din Iași (cu atribuțiile firești ale celui care făcea toată munca de

redacție), s-a îngrijit de tipărirea *Divanului* lui Cantemir și se vede a fi îmbinat această funcție cu satisfacția unui dascăl ce se vede răsplătit în opera ucenicului: *A mării-tale poslanie și carte cu toată inima și cu bucurie priimit-am, și cu atâta mai mult, căci pre alor tale învățături întâiu odraslă o am cunoscut* Div.113.

Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul este o operă structurată în trei părți (a se vedea și pasajul pe care l-am ales ca motto):

Cartea I este un dialog între două personaje, dintre care unul, *Lumea*, reprezintă tendințele egosite ale sufletului omenesc, cu *ego*-ul său, iar celălalt, *Înțeleptul*, întrupează cerințele superioare ale unei înțelegeri de natură spirituală. *Lumea* se privește în oglindă și-și desfată privirile în auto-admirație, iar *Înțeleptul* evită acest contact cu deșertăciunea unui astfel de gest.

Cartea a II-a înlocuiește dialogul din prima carte, accentuând „punct cu punct” cele expuse anterior prin citate din Vechiul și Noul Testament.

Între cele două „cărți” există o legătură profundă, ce sprijină Cartea a III-a *pentru a trecătoarii și fiitoareii lumi buna chivernisală* Div. 250. Ce este acest cuvânt în accepția lui Cantemir? El creează această confruntare a sufletului cu trupul, a Lumii cu *Înțeleptul*, apelând la un precept socratic, și anume imperativul cunoașterii de sine. *Neștiința dară mai vârtos încă să află în ceia carii multe a ști și a multe lucruri cunosători și pricepători a fi li să pare; și mai mulți (căci adevărat și precum să cade) n-au cunoscut nice singuri pre sine, nice lumea, nice célea ce sint în lume, nici pre Dumnădzău, nici voia Lui, nici bunătatea și răutatea, nici a acestora sfârșitul, nici ieșitul, nici pre a lor acea hirișe fericire.* Div. 252.

Cartea a-III-a expune aceste învățături ale moralei în 77 de „ponturi”, primul „pont” fiind consacrat cunoașterii de sine, iar cel de-al doilea – cunoașterii lui Dumnezeu. S-a susținut temeinic că Dimitrie Cantemir a fost influențat de lucrarea lui Filip Solitarul, *Dioptra*, lucrare ce a avut o mare răspândire în Orientul european. Este evident că Dimitrie Cantemir a știut, a citit și s-a lăsat influențat de această lucrare la nivel de formă și mai puțin de fond.

Prin urmare, *Divanul* poate fi definit ca un început al permanenței valorice în cultura română, o stare ce se poate explica prin influențele epocii în care apare, consolidate de formația erudită a lui Dimitrie Cantemir. Ceea ce ar părea, la o apropiere superficială, o dizertație bisericească, este o carte complexă, plasată prin etica creștină și stoică într-un context educativ, la care se adaugă implicații morale. Este cea dintâi încercare în domeniul eticii făcută de un cugetător român, în raport cu specificul societății românești din acele vremuri, o critică a moralei lumești valabilă oricând. O critică transparentă a egoismului și a lăcomiei, etern valabilă.

2. Comparând *Venatio scientarum* cu *Divanul*, trebuie subliniat că preocupării pentru etică a lui Cantemir îi corespunde la Van Helmont preocuparea pentru cunoaștere. Atacul lui Cantemir se îndreaptă împotriva boierimii feudale hrăpărețe, în timp ce Van Helmont este împotriva bisericii catolice.

Concluzia este simplă: Cantemir împacă, prin aspirațiile sale umaniste laice, morala religioasă cu etica filosofică – ceea ce dă scrierii sale o deschidere către contemporaneitate. Cum și în ce fel acest statut al contemporaneității este valabil pentru un autor, indiferent de epoca în care a trăit?

Un prim răspuns ar putea fi găsit în studiile consacrate. Deși personalitatea lui Dimitrie Cantemir se definește, precum afirma Lucian Blaga, în funcție de caracteristicile epocii în care a trăit – când bizantinismul se întâlnea permanent cu dinamica și cu perspectiva barocului occidental –, „opera sa nu este exotică”, precum afirmă Virgil Cândea, căci, „fiecare din subiectele tratate de autor își află ușor locul în programul culturii românești. Era firesc ca începuturile orientalismului în Europa de est și de sud-est să le așeze un român. Era la fel de firesc ca, între europeni, un român să fie, mai întâi sensibil la melosul oriental, pentru care ne pregătise evoluția muzicii religioase postbizantine. Receptatea atâtor idei și motive apusene în culturile sud-est europene tot unui cărturar român trebuia să-i fie mai lesnicioasă și adaptarea tehnicilor intelectuale sau expresiei occidentale de comunicare – latina – nu ne miră la acest cărturar” (Cândea 1972:11-12).

Preocupările intelectuale ale lui Dimitrie Cantemir și domeniile culturale pe care le-a cercetat și le-a îmbogățit sunt de o diversitate impresionantă: istorie, arheologie, geografie, filosofie, etică, literatură, retorică, științele limbii, studii orientale, teologie, etnografie, sociologie, pedagogie, arte vizuale, muzicologie. În același timp, Dimitrie Cantemir a fost atras și de științele tradiționale, ale căror forme teoretice și practice (alchimie, astrologie, oniromanție, simbolistică, imagologie) s-au regăsit printre preocupările sale permanente. Tot Dimitrie Cantemir este cel care, prin intuițiile sale lingvistice, a contribuit la formarea terminologiei filosofice și științifice moderne românești.

Dimitrie Cantemir a avut încă din prima tinerețe un har provocator, afirmându-se în câmpul științelor profane, dar diferențiindu-le subtil. Mai întâi de toate, a reușit să se desprindă de fondul teologic (fără însă a renunța complet la acesta), care le dominase de-a lungul evului mediu. Felul în care marele cărturar, filosof în esență, a înțeles presiunea unor evenimente, consecințele lor, dar și profilul psihologic al națiunii române (și nu numai) justifică rolul său fundamental în cultura universală.

Opera lui Dimitrie Cantemir prezintă fațete, planuri diferite, unghiuri, toate într-o clasificare proprie.

Avem, pe de o parte, criteriul cronologic, prin care pot fi validate perioadele sale de creație.

Avem apoi criteriul limbii în care a fost redactată opera. Deși Dimitrie Cantemir cunoștea bine elina, pe care o învățase în mediul său grecesc, opera sa capătă caracterul umanismului specific și prin felul în care se desprinde de cultura grecească a epocii, integrându-se în contextul unei culturi universale europene.

O a treia perspectivă este dată de enciclopedismul lui Cantemir – o cultură de o neobișnuită diversitate, atingând domenii rareori asociate în aceeași personalitate; un exemplu aparte este domeniul muzicii. Cantemir a elaborat un studiu al muzicii turcești, pe care l-am putea include în domeniul folcloristicii, dar care are conexiuni și cu acela al orientalisticii. Această din urmă direcție se reflectă și în interesul cu care Cantemir s-a aplecat asupra religiei mahomedane, monumentelor și mormintelor musulmanilor din Caucaz, instituțiilor turcești.

Dimitrie Cantemir se autodefinește prin acest cumul al preocupărilor sale, printr-un blazon al permanenței contemporaneității, o prezență unică în cultura română și cea universală. Întorcându-ne, prin aplicarea criteriului cronologic, la prima scriere a lui Cantemir, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea*, trebuie să reluăm ideea statutului ei de carte de educație spirituală (nu religioasă, cum s-a spus adesea), o carte profană cu trimiteri la texte filosofice ale antichității păgâne, o carte care depășește lumea în care s-a născut, fără echivalent în literatura română.

SURSE

Div. = Dimitrie Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*, în *Opere*, I, *Divanul. Istoria ieroglifică. Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Editura Academiei Române–Univers Enciclopedic, București, 2003, p. 97-315.

BIBLIOGRAFIE

- Cartoian 1938 = Nicolae Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II, *Epoca influenței grecești*, Fundația pentru literatură și artă, București, 1938.
- Cândea 1972 = Virgil Cândea, *Umanismul românesc*, în „Studii și articole de istorie”, XVII (1972), p.13-23.
- Cândea 1973 = Virgil Cândea, *Dimitrie Cantemir (1673-1723). 300 de ani de la naștere*, Editura Enciclopedică, București, 1973
- Panaiteșcu 1930 = P.P. Panaiteșcu, *Călători poloni în țările române*, București, Editura Cultura Națională, 1930.

CULTURAL PERMANENCIES:
DIVANUL SAU GÂLCEAVA ÎNȚELEPTULUI CU LUMEA
("THE COUNCIL OR THE QUARREL
BETWEEN THE SAGE AND THE WORLD")
(*Abstract*)

We have endeavoured to give, in our paper, the image of a synthesis: in what was, at the time of its publication, the first Romanian work of the Moldavian reigning prince Dimitrie Cantemir, this most meritorious scholar achieved an almost unexpected fusion of his oriental inheritance into the occidental cultural values of his epoch.

Cuvinte-cheie: operă teologică, operă filosofică, orientalistă, sinteză culturală.

Key-words: theological work, philosophical work, orientalist, cultural synthesis.

otilia.sirbu@acad.ro

HRONICUL VECHIMEI A ROMANO-MOLDO-VLAHILOR: ROLUL ELEMENTELOR FOLCLORICE ȘI ETNOGRAFICE

CĂTĂLINA VĂTĂȘESCU

(Institutul de Studii Sud-est Europene al Academiei Române)

În cele ce urmează vom încerca să înregistrăm câteva din cele mai importante elemente folclorice și etnografice din scrierile lui Dimitrie Cantemir. Avem în vedere atât conținutul propriu zis al lucrărilor eruditului domnitor moldovean, cât și anumite particularități de formulare și stil, specifice, firește, scrierilor sale românești.

1. În opera lui Cantemir este evident interesul pentru păstrarea legilor țării, atât a celor scrise, cât și a celor nescrise, în primul rând din perspectiva raportului celor două țări române cu Poarta Otomană; acest interes se asociază cu reliefaarea elementelor identității proprii: *Iară acéste a noastre doaa țări ... deși groazei lumii, împărățiii turcului, bani a da obligate sint, însă beséricile, lége¹, giudecățile, obicéile nesmentite și nebetejite și li-au păzit (Hronic I 67-68)². În capitolul XI din *Descriptio Moldaviae (De legibus Moldaviae provincialibus)*, unde, în textul latinesc, termenul *obicei* apare scris cu alfabet chirilic și latin³, este pusă în lumină cu admirație*

¹ Cu sensul moștenit, conservat și în celelalte limbi romanice, al etimonului lat. *lex, legem* 'religie', 'loi divine', 'loi de Dieu' (CDDE 974, DA s.v.).

² Este locul potrivit să atragem atenția asupra posesivului *noastre*. Asociat cu *țări, popor, români*, posesivul *nostru* este mereu prezent la Cantemir.

³ *Itaque inde duplex inter Moldavos ius ortum fuit – scriptum unum, quod Romanorum Graecorum imperatorum edictis et Conciliorum decretis niteretur: non scriptum alterum, quod 'consuetudinum gentis' recte diceret, siquidem vernaculo etiam sermone, Slavonica voce 'обычай' [sic, cu litere rusești în ediția folosită], 'Обычай', quod 'morem', aut 'consuetudinem' designat, inter Moldavos appellatur (Descriptio 244-245).*

Cum se vede, Cantemir alege forma rusească pentru a indica cuvântul slav, pe care îl transcrie, apoi, cu alfabetul latin (*Descriptio* 244). Despre prezența cuvântului slav scris cu chirilice în unul din cele trei manuscrise pe care se bazează ediția din 2006 (formă omisă de edițiile mai vechi, în care se află numai transcrierea cu alfabet latin a cuvântului), vezi *Descriptio* 244 (nota 5 a editorului), iar despre raporturile dintre ediții vezi Slușanschi 2006. În textele redactate în română, Cantemir folosește, cum este de așteptat, forma adaptată a împrumutului slav *obyčaj* (DLR s.v. *obicei* 'deprindere, rânduială', 'datină, tradiție'; vezi și definiția cuvântului *obicei* – întemeiată și pe opera lui Cantemir – 'situație juridică insuficient de clară, încă neajungând să constituie o normă juridică fixată și unanim admisă' din IFTR 331; vezi și Șotropa 1937:89).

acțiunea lui Vasile Lupu, care adunase, dându-le o ordine, legile scrise și cele nescrise⁴. În această operă a lui Cantemir se află cea mai veche mărturie referitoare la obiceiul juridic la români (Condurachi 1935:429, 446; Maxim 1921:55; Șotropa 1937:84).

Dimitrie Cantemir asociază păstrarea tuturor obiceiurilor, juridice sau ale traiului zilnic, cu păstrarea limbii. În capitolul X din Cartea a treia a *Hronicului* (intitulat *Pentru părerea acelora carii mărturisesc precum vlahii să fie romani de la Italia, iar când și cum să fie agiuns la Dachia dzic că nu știu*), el traduce din Chalcocondil: *A dachilor limbă seamănă-și cu a italiilor, însă atâta-i de stricată și abătută, cât de-abiia poate să înțeleagă italul cuvintele acestora. Iară de unde să fie luat limba și obicéiele romanilor și când să fie trecut într-acea țară, la nime n-am putut găsi ... De la itali în cevași macar deosăbire nu au, căci a mâncării și a băuturilor orânduială, a armelor și a lucrurilor de casă tocméle și până acmu tot acea dintăi țin...*

Așe Halcocondila, macar că mărturisește că când să fie vinit românii în Dachia nu s-au înștiințat, iară precum de la Italia să fie după alalte obicéie și întregiunea lor, cu carea limba cea de moșie românească ș-au ținut, curat mărturisește (*Hronic* 92). În *Scară* (pe fila 337⁵), trimiterea pe care o face la acest loc rezumă: *Românii țin obicéiele romanilor*⁶.

Autorul îl are mereu în minte pe cititor, căruia i se adresează adeseori⁶: *Ce, fiind minte datorii giuruinței carea cititorului nostru am dat,*

Adăugăm prezența seriei *orânduiala, obicéiul, pravila țării*, pe care, în *Scara a numerelor și cuvintelor ieroglificești tâlcuitoare* din *Istoria ieroglifică* (*Istoria* 633), Cantemir o folosește în legătură cu *matca albinelor: matca carea ne chivernisește, ne poruncéște, ne stăpânește și ne otcârmuiaște, din toată dihaniia cunoscută și aliasă iaste.* (*Istoria* 246-247).

⁴ *At, cum illae consuetudines, quod nulla scriptura niterentur, per corruptos iudices saepius a vero sensu suo detorquerentur et ad iniustitiam traherentur, Basilius Albanus, Moldaviae Princeps, antecedenti saeculo, per bonos legumque patriarum peritos viros, cunctos, et scriptos, et non scriptos, canones in unum colligi iussit, et ex iis singularem Codicem confecit, qui hodiernum iudicibus Moldaviae recte pronunciandi norma est.* (*Descriptio* 244-245). Asupra sintagmei *bonos viros* vom reveni în cele ce urmează.

Pentru raportul care exista în epoca lui Cantemir între dreptul scris codificat de Vasile Lupu și dreptul nescris (obicei), vezi Condurachi 1936:39. Despre faptul că, totuși, în *Cartea românească de învățătură* nu este cuprins nimic din obiceiul pământului, vezi Sachelarie 1973:962, 963.

⁵ În *Hronic*, a ținea este singurul verb folosit pentru sensul 'a păstra, a conserva'.

⁶ Exemplarul pe care l-am avut la dispoziție din ediția din 1999-2000 a *Hronicului* are numeroase însemnări ale lui Grigore Brâncuș pe marginea textului. Astfel, în dreptul adresării *O, omenite cititoriule! Cât de cu greu lucru iaste adeverința minciunii a afla și încă, după ce o afli, mai cu greu cade știința ii...* (care deschide Capul X al Cărții IX, *Arată-se ciudat chipul basnii scornite pentru Laslăul cel scornit și minciunos*),

ne caută orice, veri de bine, veri de rău de alții, adică de începătura, de neamul, de firea și de obicéile neamului acestuia s-ar fi pomenit, cu inimă nevătămată, de față să le punem (Hronic 104).

Este binecunoscut felul în care Cantemir explică scopul cu care a scris *Hronicul*. Cartea a fost redactată întâi în latină, pentru a răspunde solicitării din partea societății savante berlineze, cu titlul *Historia Moldo-Vlachica*. I-a urmat refacerea în limba română: *Însă acéstea toate, fiind de noi în limba lătiniască scrise și alcătuite, socotit-am că cu strămbătate, încă și cu păcat va fi, de lucrurile noastre, de ciia înainte, mai mult streinii decât ai noștri să știe. De care lucru acmu de iznoavă osteniță luând, din limba lătiniască iarăși pre cea a noastră româniască le prefacem (Hronic 165); iară acmu, când de iznoavă din lătinesc în limba românească l-am prefăcut (Hronic 508). Și astfel, avea acum nădejdea ca ai săi să afle de lucrurile carile în vremile stăpânilorilor, din descălecatul țării Moldovei cel vechiu până la vremile noastre s-or fi tâmplat, de starea și pusul locului ei, de așezământul aerului, bișugul pământului, ocolitul hotarilor și de altele, carile spre folosul vieții omenești caută, și încă și obicéele, légea, țerămoniile politicești și besericești și de alte carile spre orânduiala și cinsteșia omenească stăruiesc... (Hronic 162-163)⁷.*

Din pasajul care urmează, în care apare derivatul *obiceainic*, reiese diferența dintre *pravilă*, care este norma / legea scrisă, și *obicei*, al cărui caracter de normă transmisă pe cale orală se reflectă în folosirea alternativă a lui *cuvânt*: ... în loc de *pravilă* să să fie *cuvântul* acela, pre carele toată légea Evanghelii *obiceinică* să stăruiaște și într-însul să plineste: „Ce fie a-ți fi nu învoiești, altuia să nu faci” (Hronic 199). *Obiceainic* are și sensul moral de ‘lucru admis de regula conviețuirii’: ... mai trebuie bunățțile *obiceinice*, cunoștința cinstii și nevoița spre dânsa (Hronic 40). Acest sens al derivatului provine din cel de ‘tradiție, regulă de obște’, cu care este întrebuițat uneori *obiceai*: *Foca obicéile cetății nu știè (Hronic 357)*. Interesant este pasajul despre tradiția românească a luptelor în munte: ... iară alalți bulucindu-să fără nici o frică au ieșit înainte călărimei romeilor, după *obicéiul* moșiii sale tare războiu dând. Pe margine, Cantemir notează comentariul care are și rolul de a marca importanța celor scrise: *Ia aminte obicéiul românilor noștri în războaie, pre carile și până astăzi neschimbat îl țin (Hronic 457)*. Reținem sublinierea duratei îndelungate a obiceiului și folosirea, cum am mai remarcat, a po-

semnalând procedeul și frecvența lui, Gr. Brâncuș consideră necesară studierea operei sub toate raporturile (artistic, filozofic) și constată mai jos, subliniind, că *Hronicul* este o operă literară (Hronic 519-521).

⁷ Despre raportul dintre manuscrisele cu versiunea în latină și cele în română vezi Toma 2000.

sesivului *ai noștri*. Să adăugăm existența verbului *a obiciui*, asociat cu sintagma *din bătrâni: a dzice s-au obiciuit din bătrâni* (Hronic 241) și a infinitivului lung: *atâta s-au întărit obiciuirea cât cu greu iaste a scoate din mintea lumii numele acesta* (Hronic 500).

În *Descriptio Moldaviae*, Cantemir precizează că strângerea legilor scrise și nescrise la porunca lui Vasile Lupu (*Basilius Albanus*) s-a făcut de către *bonos viros: per bonos legumque patriarum peritos viros, cunctos, et scriptos, canones in unum colligi iussit* (*Descriptio* 244-245). Nu este exclus ca această sintagmă să fie o traducere a sintagmei românești *oameni buni și bătrâni*, specifică dreptului românesc necris⁸. Ea poate fi considerată o adaptare, pornind de la sensul de ‘cunoscători ai legii’, ca nume dat celor care aveau experiența cerută pentru lămurirea oricărei chestiuni juridice în comunitatea proprie. În *Hronic* găsim îmbinări foarte apropiate ca sens, în care apare adjectivul *bun*: ... *din buni și tari romano-moldo-vlahii, din buni și tari părinți romani născându-să, a sângelui curățenie și niamului evghenie nestricată și nebetijită să fie ferit precum și până astăzi tot așa o feresc* (Hronic 21-22), formulare căreia în varianta latină a *Predosloviei* îi corespunde: ... *tandem bonos et fortes Romano-Moldovlachos, bonis et fortibus natos parentibus, sanguinis puritatem, ac generis nobilitatem incorrupte, atque intaminate conservasse nec non etiamnum conservare* (Hronic, *Praefatio*, 22^f). Putem considera că asocierea frecventă a adjectivului *bun* cu attribute sinonime este preluată anume din vorbirea populară, din tradiție: *Dzic bătrânii, mai marii noștri, a înțelepciunii iubitori că cine va bun și cinsteș a să face, a nevoieșii și a bunătățimării lucru iaste; iar din bun neam și cinsteși părinți a să naște și din viță de nărod vestit și lăudat a să trage* (Hronic 38). În *Descriptio Moldaviae*, cel care conduce hora la nuntă este *vir senex et honestus* (*Descriptio* 304), un bărbat bătrân și cinstit. Ar trebui inclusă în această enumerare construcția nominalizată bazată pe locuțiunea *de neam bun*: ... *domnii și boierii moldovenști pre fetele sale domnilor și crailor streini (luând sama bunătății niamului) a le da nu s-au apărat* (Hronic 22^v).

Nu este lipsită de interes folosirea termenilor cu caracter juridic tradițional nu numai pentru relatarea evenimentelor istoriei românești, ci și pentru descrierea realităților antice, străine sau mult anterioare prezentului redactării. Unele cuvinte au un sens care nu este exclusiv juridic, ci general social.

⁸ Despre instituția importantă în obștea sătească, având caracter democratic, a *oamenilor buni și bătrâni*, cunoscători ai obiceiurilor și regulilor de conviețuire, vezi IFȚR 323. În același timp cu Cantemir, stolnicul Constantin Cantacuzino scria, cu o formulă apropiată: *am întrebat și de știuți și de bătrâni, domiriți și înțelepți* (Constantin Cantacuzino Stolnicul, *Istoria Țării Românești*, ed. N. Cartoian, Dan Simonescu, București, 1944, p. 3, apud Fochi 1964:78).

Cuvântul *moș* are o recurență remarcabilă, fiind folosit frecvent (în structuri binare) în referirile la amintiri colective și servind ca bază de derivare pentru o bogată familie lexicală: *din pomenirea moșilor strămoșilor audzim (Hronic 241), prin moși în moși pomeniri (Hronic 317). Moșnean este folosit cu sensul de ‘om al locului, băștinaș’: locurile Volohiilor totdeauna au fost lăcuite de moșnéni săi romani (Hronic 433, 439); pentru volohii sau romanii, ales pre locul unde-i acmu Moldova, tare și neclintitiă mărturie ne aduce, precum țările Moldovii ... nu numai lăcuite și de moșnéni săi ținute, ce încă și altor vecini agiutoriu și scutitori să fie fost (Hronic 431); de călcăturile și îmbletele lor [= tătarilor], locurile țării Moldovei despre Nistru la câmp și deșchise fiind, mai mult pustie și de moșnéni săi de câțiva ani părăsită iaste (Hronic 222). Moșie apare deosebit de frecvent, aproape regulat cu sensul ‘moștenire’; un exemplu îl oferă însuși felul în care Cantemir se desemnează pe sine pe coperta manuscrisului: Dimitrie Cantemir, voievodul de moșie domn a Moldovei; Aceștia ... vestiți romani, sint strămoșii noștri ... precum și singur numele cel de moșie ne arată (români chemându-ne) (Hronic 63); ... de mirat lucru iaste cum ungerii și rusii, oameni streini fiind, s-au putut stăvi și a să ținea pre acéle locuri, iar cei de moșie nicicum? (Hronic 542); herulii, neam prost și întunecat, Italia, ca cum li-ar fi fost de moșie vrea să o ție (Hronic 310); locuri ce era de moșia și de stăpânirea româniască (Hronic 338); să le fie dăruit multe sate și orașe în țara ungurească, întărindu-le cu urice de vecinică moșie; și așe acea oaste de agiutoriu să fie rămas cu totul pre locurile carile le dedése craiul (Hronic 518). Ultimele două exemple reproduse ilustrează sensul secundar ‘stăpânire’ al termenului *moșie*. Derivatul *moștenire* apare mai rar: adevărat că de n-ar fi pomenit câte ceva istoricii cei streini, mai pierită li-ar fi rămas știința și traiul și moșténirii lor pre locurile sale (Hronic 442).*

Obște intră în îmbinările fixe *sfatul de obște*, *voia de obște*: precum tuturor știut iaste că Ardealul și acmu de români noștri iaste plin, carii până nu de mult, neamiși ca aceia era cât și în *sfatul de obște*, împreună cu alalți unguri și sași încăpea (Hronic 544); cu *sfatul de obște* s-au pus împărat Ierusalimului (Hronic 436). Cuvântul este folosit și în relatarea împrejurărilor legate de istoria Bizanțului (Hronic 479, 486) sau de istoria turcilor: *cu sfatul și cu voia de obște*, în locul lui au rădicat la stăpânirea turcilor pe Osman (Hronic 503). Derivatul *obștire* are sensul ‘unire’: [Împăratul] Constantin ... părțile Dachii și alte locuri carile pe de ceasta parte de Dunăre având nevoie și împiedecare a trecerea încoace și încolo apă mare și lată ca acéia, ca mai pre lesne să fie *obștirea* țărâlor una cu alta, au zidit pod peste Dunăre (Hronic 240).

Frecventă este sintagma *cei de loc*, cu sensul ‘cei de origine dintr-o comunitate’, prin care sunt desemnați cei cu drepturi date de obârșia lor, în opoziție cu *strânsură*: *Enias cu ai săi troadéni și cei de loc latini* (Hronic 52). La *loc* se raportează și derivatul, creat foarte probabil de Cantemir, *locaș* ‘locuitor, om al locului’: ... *acel norod băsărăbesc, sculându-să de pe câmpii Bassarabii, să să fie tras spre pădurile Oltului și acolo de ciia să fie rămas locași; de la carii și astăzi familia băsărăbeștilor în Țara Românească să trage* (Hronic 541). Acest pasaj pare să indice că la origine se află sintagma *a sta / rămâne pe loc*⁹.

Pravilă și *canon* sunt folosite deseori formând pereche. Au sensul general ‘regulă, rânduială; ce se cuvine, ce este drept’; în *Hronic* nu fac parte din lexicul juridic, după cum se vede din exemplele următoare: *Trebuie întâi pentru aceasta pușinea învățătură cititorului nostru să dăm, cu care, ca cu o pravilă și canon slujindu-să, și adevărta istoriiei mai luminată i să va arăta*. Interesantă este și continuarea: *dovédele noastre de tot gândul stâng*¹⁰ și de toată socoteala cu prepus, curate și dezbărate le va cunoaște (Hronic 168). Se constată că *pravilă* și *canon* au aici sensul ‘regulă, îndreptar’ pentru citirea fără greșală și cu folos a cărții. La fel: *fiind pravila și canonul carele am dat, vom cerca de-a rândul și vom videa oare fi-vor alți istorici ... carii să pomenească* (Hronic 189). *Canon* cu acest sens revine: *trebuie să pomenească cititoriul nostru canoanele carile i-am dat, că cu acealea drept slujindu-se, toată osirdia și nevoiea noastră, precum pentru adevăr să pune va afla*. În alte locuri, *pravilă* și *canon* nu mai sunt propriu-zis sinonime, ci sunt într-un raport de subordonare semantică, în care *pravilă* denotă ‘ordinea’, iar *canon* – ‘regula’¹¹, probabil și ‘principiul’: *după pravila canonului și pofta adevărului cunoaștem* (Hronic 219); *după pravila canoanelor carele am dat întâi* (Hronic 128-129); în titlul unui „Cap”: *Canon cum trebuie să înțeliagă cititoriul* (Hronic 282); *precum canoanelor carele cititoriului nostru întâi am dat* (Hronic 309); *Până a intra la cartea ce urmadză, pentru lesnirea cunoștinții adevărului am socotit și alte canoane, cătră cele dintâi a adaoge* (Hronic 328); *de care lucru trebuie a pomeni canonul carile am dat: că tăcerea nici pune, nici rădică lucrul, iar dzisa îl pune și-l și rădică* (Hronic 373).

⁹ Înregistrat numai la Cantemir, cu acest exemplu (DA s.v. *loc*, ca adjectiv, DLR s.v. *locaș*, ca substantiv căruia i se atribuie și o formă de feminin).

¹⁰ Adjectivul *stâng* are aici sensul ‘lipsit de adevăr, neadevărat, nedrept’, sau, după DLR (s.v. *stâng*), Toma (2000:251), ‘prefăcut; rău intenționat, păcătos’, iar derivatul *stângaci* – pe acela de ‘lăturalnic, incorect’ (DLR s.v.): *cuvinte stângace, pre urma sa hulitoare* (Hronic 188).

¹¹ De altfel, puțin mai departe: *Canonul dară și regula adevărată și neschimbată iaste* (Hronic 168).

2. De la Cantemir ne-a rămas prima explicație pentru refrenul *Lerui ler* din colinde (Dumitrescu 1912:351, 367; Rosetti 1920:28, 29). El adaugă la aceasta, ca argument suplimentar, o descriere cu valoare etnologică și arheologică, prin care, cu aproape două sute de ani înainte de Al. Odobescu, vădește un interes istoric și etnologic asemănător cu cel reflectat în chestionarul istoric al acestuia din urmă. Odobescu a obținut, în răspunsurile din județul Romanați, o serie de variante ale unui basm despre urmele drumului roman din zonă, legat de localnici de amintirea lui Traian și numit de ei *Drumul Împăratului de Rouă* (Vătășescu 2017, cu bibliografie). La Cantemir, care are în vedere aceeași zonă de care se va interesa Odobescu¹², întâlnim următorul pasaj, bine cunoscut, de altfel: *Ni-au povestit un voinic, Preda Stambol, român din Țara Munteniască. Acesta dară ne spunea precum în Țara Româniască, aproape de Dunăre, pre malul Oltului, să să fie vădzut niște temelii ca de cetate, cărora țărani de pre acolo lăcuiitori, din bătrânii lor apucând¹³, le dzic Curțile lui Ler împărat, precum și în colendele Anului Nou, și astăzi au luat de pomenesc: „Ler Aler domnul”, care nume sună Avrelie Avrelian (Hronic 213); în Scară (Hronic 331^v), trimiterea se face: *Ler împărat, Avrelie Avrelian*. De cel mai mare interes este ceea ce afirmă Cantemir în introducerea la povestirea aceasta, dovadă a interesului său de istoric pentru informația pe care o poate aduce amintirea orală: *Și de iaste să putem amesteca cuvintele prostimei între dovédele istoricilor, ce ni-au povestit un voinic, Preda Stambol¹⁴*.*

Reținem rolul pe care Cantemir îl atribuie amintirilor de obște în posibila transmitere a faptelor de istorie pentru care nu sunt sau nu se găsesc încă documente. Atragem atenția în fragmentul următor asupra unei serii de termeni legați de felul în care trece amintirea de la o generație la alta (*pomenirea moșilor strămoșilor, s-au obiciuit din bătrâni, audzim, a dzice*); un loc special merită din nou sublinierea încrederii acordate *cântecelor prostești* (mod de desemnare a baladelor populare): *Iară unde și în ce loc să fie fost zidit acel pod [al lui Constantin] ... la istorici afla n-am putut, fără cât din pomenirea moșilor strămoșilor*

¹² Despre interesul lui Cantemir pentru cetatea romană de la Dunăre și amintirea ei vezi și Tudor 1968:185,187.

¹³ Pentru expresia *a apuca din bătrâni*, care indică vechimea unei mărturii, vezi HEM III:203, unde găsim acest pasaj din *Hronic*.

¹⁴ În ciuda faptului că a editat răspunsurile la chestionarul lui Nicolae Densusianu despre datini, Adrian Fochi (1964:128) reține acest pasaj numai din interesul pentru specia folclorică a colindului și nu din cel al cercetătorului care ar fi putut recunoaște în Cantemir un precursor al metodei anchetei indirecte, al cărei reprezentant era și Densusianu. Nu putem trece totuși cu vederea observația sa că se poate presupune că Dimitrie Cantemir culegea informații de la cei cu care emigrase în Rusia (Fochi 1964:81).

audzim precum unde acmu iaste Oblucița ... Dunărea în vad să fie avut trecătoare, ce pentru că doară pre acolo pod fiind, să chema vad, de unde și acmu la vad la Oblucița a dzice s-au obiciuit din bătrâni; încă și în cântecele prostești pe la domniia lui Pătru Vodă, vadul Obluciții să pomeneaște (Hronic 241).

Rezultatul aceleiași preocupări pentru găsirea și explicarea istorică a izvoarelor orale este relatarea despre aflarea unei monede antice de argint: *După atâtea mărturii a atâtea istorici, nici s-ar cădea și noi mult să lungim și cititorul [sic] a să osteni, ce în grația curiozilor cu pomeneirea nu vom tréce, pentru o monedă carea în vremile noastre în țara Moldovei s-au aflat, leat 1704, viind noi de la Adrianopolis și trecând Dunărea la Gălați, acolo puțin zăbăvindu-ne, vini Theodori Părcălabul, carile ni adusă un ban de argint pre carile dzicea că l-au găsit un țaran în răsipiturile cetății Gherghinii, care iaste puțin mai sus de Gălați ... Banul era de argint curat, mai mare și mai gros decât o costandă. [...]* De pre care monedă putem socoti că împăratul Constans trăind câtăva vreme în Dachia ... să fie făcut acei bani și de pe numele lui să să fie chemat și constande, de pre carile și astăzi, niște bani carii măcar să într-alte țări să fac, ce acolo unde să fac nu să cheamă costande, iară ai noștri le dzic constande, puindu-le numele poate fi de pre banii asemenea acélora ce au avut odânăoară în Dachia ... (Hronic 250-251)¹⁵. Aceste două episoade arată că interesul principelui era bine cunoscut de contemporanii săi și că i se aduceau la cunoștință legendele sau descoperirile.

3. Putem încadra termenii de viață socială tradițională specifică enumerați mai sus în domeniul larg al cunoștințelor folclorice și etnografice pe care Cantemir își întemeiază, cu vădite intenții literare, expunerea istorică gândită să ofere cititorului calitatea de participant la restituirea unei lungi tradiții. În prefața la ediția pe care a făcut-o *Hronicului*, Stela Toma (1999:XXII-XXIV) face un inventar bogat de expresii și întorsături de frază populare, dovada îngemănării erudiției științifice cu cunoașterea adâncă a tradiției și graiului vorbit. În marginea elementelor de folclor pe care le-am căutat la rândul nostru putem face câteva observații legate de subiectul de față. Considerăm că erudiția în materie de zicale, expresii populare fixe, proverbe prin care este caracterizat un personaj sau descris un eveniment constituie un element esențial în strategia autorului de a-și apropia cititorul prin împărtășirea unei tradiții comune ale cărei subtilități

¹⁵ Relatarea lui Cantemir este interesantă și dovedește atenția acordată celor găsite de localnici, chiar dacă interpretarea lui despre păstrarea numelui și a monedei este respinsă de istorici (Moisil 1945:13; vezi și Ungureanu 2003-2005:461, Croitoru 2019:114, cu bibliografia celor care au atras atenția asupra preocupărilor numismatice ale domnitorului). Relatarea este și o atestare timpurie a interesului popular pentru comori.

le erau deopotrivă la îndemână; pe de altă parte, ea constituie și o modalitate de a-i dezvălui cititorului complexitatea acestei moșteniri culturale¹⁶.

Este vorba în primul rând de proverbe sau sentențe înțelepte, pe care Cantemir le numește frecvent cu termenul popular *cuvinte*: *vechiul cuvânt*, *cuvântul carile dzic bătrânii*, *prostul cuvânt* (unde *prost* are sensul 'simplu', aici 'din popor'); *de iaste să putem amesteca cuvintele prostimei între doveadele istoricilor*; *de ceia parte au fost Literata (căriia mai prosteste îi dzic Lederatul)* (Hronic 344), cu sensul 'pe limba poporului, pe limba vulgului'¹⁷. *Cuvânt* este prezent în titlul indicelui final, *Scara a lucrurilor și cuvintelor carile sint mai de însemnat într-acest hronic. Dzik bătrânii, mai marii noștri, a înțelepciunii iubitori* (Hronic 38). Să notăm că *dzicătoare* este într-un loc glosarea marginală pentru neologismul *adagheu* (Hronic 41). *Știu că cu greu iaste a să mistui vechiul cuvânt carele dzice că gura carea singură pre sine să laudă pute* (Hronic 66, 67). Importanța acestei maxime – care este dovada obiectivității autorului – este vădită de reluarea ei în *Scară* (Hronic 323^v); *frumos și adevărat iaste cuvântul carile dzic bătrânii noștri că nime nu poate și mai mult pe altul decât singur pe sine* (Hronic 350).

Frecvente sunt expresiile care să caracterizeze o situație: *această poveste iaste căriia noi moldoveanii îi dzicem minciună cu coarne* (Hronic 142)¹⁸; referitor la domnia împăratului Andronic, secolul al XII-lea, autorul observă că *așe se poartă împărații noștri cu varvarii, ca fetele cele ce acasă ședzind numai triaba furcii și a torsului caută* (Hronic 450); *precum dzice prostul cuvânt – să leagă ca orbul de gard* (Hronic 188). *Prost* se referă și aici la vorbirea obișnuită, din care, cum am arătat, o sumedenie de zicale și proverbe sunt citate, autorul atrăgând repetat atenția asupra originii lor. La fel: *Ce după cum să dzice prost cuvântul, lupul puțină carte învață și în locul slovelor vede cum întră mieii în pădure, așe Iulian [împăratul]* (Hronic 254).

¹⁶ Numărul mare de proverbe și vorbe înțelepte de care se folosește Cantemir a fost evidențiat cu precădere pentru *Istoria ieroglifică*. Adrian Fochi, care face istoricul cercetărilor în acest domeniu (Fochi 1964:71-76), adaugă o statistică a lor pentru toate operele în română ale principelui (Fochi 1964:121-124); despre considerațiile etnologice din *Descriptio Moldaviae*, vezi Ispas 2011.

¹⁷ Este de reținut, legat de cele două variante, limba înaltă, sau forma antică și limba vulgului, faptul că în *Scară* sunt notate o serie de toponime în varianta antică și în varianta din limba contemporană lui Cantemir: *Didimotihon, cetate în Thrachia, prost îi dzic Dimotica; Dirahion, cetate în Epir, prost să dzice Duragi* (Hronic 324^v).

¹⁸ Împreună cu posesivul de persoana I plural, pronumele de persoana I plural (la care se adaugă etnonimul) este un procedeu de marcare a coparticipării cititorului la expunere.

Adăugăm unele construcții fixe cu valoare afectivă marcată: *această a lor mândrie li-au ieșit pe nas* (Hronic 351); *ce și acolo varvarii aceași păpară au mâncat*.

Pot fi amintite și cugetări și zicale care fac referire la viața țărănească de zi cu zi: *dălogi slobode ... lași câmpii ritoricai cutreierând ... cât nu slujba condeiului sciitoriu, ce chipul lopății a omului vânturătoriu să vede a face; povestirea ... cu totul tot basnă să fie să arată, care spre adormirea pruncilor, iar nu spre audzirea bărbaților s-au scornit; Precum apa nu să poate ținea în ciur – așé minciuna nu poate să să stăruiască în basnele sale* (Hronic 515); o comparație a cunoașterii amăgitoare, *care decât cerbii mai fugare și decât piftirea mai dejghețitoare iaste* (Hronic 188)¹⁹. *Cum dară să prinde sula în sac și măciuca în pungă (crează cititoriul și iarte²⁰ proastelor noastre cuvinte, căci cătră băsnuitori ca aciia, pilde ca acestea să prind)* (Hronic 513); *Acestea dară numere²¹ istoriia adevărată așé le va, așé le dzice, iară nu scornite (precum va băsnuitorul Misail și altul ca dânsul, Simion) din floace de cojoc și din hârburi de oale* (Hronic 543).

Fraza este însuflețită și de referiri la personaje din povești: *după ce au început zmaul cu șapte capete, turcul, atâtea împărății și crăii a răzsăritului și a apusului cu larg și nesăturat gârtan a înghiți* (Hronic 16v)²². Descrierea începutului războiului Troiei din cauza frumoasei Elena primește o notă, fie și în registrul ironic, de basm românesc în fraza: *lui Paris mai cu iușor și mai pre lesne fără împărăție, fără moșie ... decât fără ... mângâiare [sic] ochilor și a cositelor Ilénii* (Hronic 49).

Acolo unde este nevoie, critica izvoarelor urmează o expunere cu puternice accente afective, ironia fiind întărită, de pildă, de adverbe cu formă diminutivală, specifice stilului oral. Este cazul comentariului pe marginea banei lui Simion dascălul din care cităm un pasaj mai cuprinzător referitor la lupta armatelor maghiare cu tătarii: *Aceasta audzind și vădzind craiul, l-au cuprins mare frică și nespusă spaimă și îndată după învățătura Sfântului Savei, lăsindu-se nu numai de vrajbă, ce și de eriasa păpistășască (noi cuvintele hronicului precum sint dzicem) îndată s-au botedzat (ca cum latinii n-ar fi botedzați), întorcându-să la orthodoxie; atunci Sfântul Sava i-au pus numele Vladislav, iar ce nume să-i fie fost avut mai denainte nu scriu. Iată cum se potrivesc basnile de frumușel* (Hronic 524).

Ecoul al unei parimii populare pare a se afla și în pasajul următor, pe care îl găsim în comentariul, cu puternice accente afective, de respin-

¹⁹ Explicarea substantivului *piftire* prin *piftie* este acceptată cu rezerve de I.-A. Candrea în glosarul său (Candrea 1901:883).

²⁰ Adresarea directă este înlocuită.

²¹ Este vorba de nume (de locuri).

²² Zmeul are *gârtan* 'gâtlej' (DA s.v. *gâtlej*, cu acest exemplu din *Hronic*).

gere a legendei bulgare care se alătură afirmațiilor basnei. În această legendă este pomenită una din minunile atribuite convertitului de la catolicism la ortodoxie, presupusul rege Vladislav: *După acéia Vladislav, cuborându-să gios de pe stâlp (aicea cititoriul trebuie să-și opriască râsul, căci minune sirbască să povéstéște)*²³, *vădzu un cal înșelat, acolo, neținut de nime, stând, și pe cal un topor (Hronic 525)*²⁴. Această minune sirbască, cum o numește Cantemir, nu este cu totul exclus a fi aluzie la expresia *cal verde și sârb cu minte*, cunoscută autorului și cititorului²⁵.

4. Concluzii

4.1. Având ca punct de plecare prezența frecventă a cuvântul *obicei* în opera lui Cantemir, am încercat să adunăm mărturii despre felul în care el înțelege să consemneze și studieze elementele tradițiilor românești. Am căutat, astfel, să dăm un inventar de termeni cu caracter juridic sau referitori la conviețuirea socială: *obicei* (și derivatele: *obiciuire*, *obiceinic*, *obiciui*), *rânduială*, *oameni buni*, *oameni buni și cinsteși*, *moș* (cu bogata familie: *strămoș*, *moșie*, *moșnean*, *moștenire*), *obște* (cu sintagmele *voia de obște*, *sfatul de obște*).

4.2. De asemenea, am avut în vedere câteva căi prin care suntem de părere că Dimitrie Cantemir îi determină pe cititorii săi români, cărora li se adresează permanent, să ia seama la ceea ce îi leagă, la ceea ce le este propriu. Folosirea unui bogat inventar (pe care suntem departe a-l fi prezentat în întregime) de aluzii folclorice și etnologice la credințe, de cuvinte înțelepte și expresii fixe pe care îl împărtășește cu cititorii săi asigură nu numai apropierea reciprocă, ci indică apartenența la o anume comunitate. Desfășurarea unei multiple erudiții de filieră națională (elemente folclorice, etnografice și lingvistice, în sensul stăpânirii lexicului popular) în paralel cu erudiția științifică este în primul rând un procedeu de construcție literară și de menținere a interesului pentru o materie în principiu aridă.

SURSE

Descriptio = Demetrii Cantemirii, Principis Moldaviae. Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae. Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei. Descrierea stării de

²³Parantezele arătând care ar trebui să fie reacția cititorului sunt, cum am văzut, un procedeu literar frecvent de susținere a dialogului.

²⁴ Merită atenție faptul că, în cele cinci capitole (X-XIV din Cartea IX) dedicate restabilirii adevărului în fața basnei și a legendei bulgărești, cele două etnonime, *bulgar* și *sârb*, apar frecvent unul în locul celuilalt.

²⁵ Coșbuc [1903] 2020:396. O variantă, despre *grec*, *Grec cu minte și cal verde, cine dracu va mai crede* (Zanne 1912:341, nr. 10665).

odinioară și de astăzi a Moldovei. Ediție critică întocmită de Dan Slușanschi, București, Institutul Cultural Român, 2006 (trimiterile se fac la pagina ediției).

Hronic = Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor. Întăi pre limba lătiniască izvodit, iar acmu pre limba româniască scos cu truda și ostenința lui Dimitrie Cantemir, voievodul și de moșie domn a Moldovii și a svintei rossieștii împărății cniadz. În Sanct Petersburg, annul (7225) 1717*, I, II, Ediție îngrijită, studiu introductiv, glosar și indici de Stela Toma, București, Editura Minerva, 1999 (trimiterile se fac la pagina manuscrisului, indicată pe margine de autoarea ediției).

Istoria = Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, text stabilit și glosar de Stela Toma, prefață de Virgil Căndea, studiu introductiv, comentarii, note, bibliografie și indici de Nicolae Stoicescu (Dimitrie Cantemir, *Opere complete* IV, ediție critică publicată sub îngrijirea lui Virgil Căndea), București, Editura Academiei, 1973 (trimiterile se fac la pagina manuscrisului, indicată în ediție).

BIBLIOGRAFIE

- Candrea 1901 = I.-A. Candrea, *Glosariu la Hronicul romano-moldo-vlahilor al Principelui Dimitrie Cantemir*, în Principele Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, publicat sub auspiciile Academiei Române de pe originalul manuscris al autorului, păstrat în Arhivele principale din Moscva ale Ministerului de Externe, de Gr. G. Tocilescu, București, Institutul de arte grafice Carol Göbl, 1901, p. 859-891 (în exemplarul consultat, pe margine este completat de mână numele lui I.-A. Candrea ca autor al glosarului)²⁶.
- Condurachi 1935, 1936 = Ioan D. Condurachi, *Formarea vechiului drept românesc nescris (Obiceul Pământului)*, în „Țara Bârsei” VII (1935), nr. 5, p. 428-446; nr. 6, p. 545-555; VIII (1936), nr. 1, p. 23-40.
- Coșbuc [1903] 2020 = George Coșbuc, *Nașterea proverbiilor*, în „Albina”, nr. 36, 1903 (republicat în George Coșbuc, *Vorbe de acasă. Eseuri, povestiri și schițe filozofice*, ediție îngrijită de Cristian Bădiliță în colaborare cu Mihael Balint pe baza textului stabilit de Gavril Scridon și revizuit de Gheorghe Chivu; prefață de Cristian Bădiliță, Colecția „Mica Romă”, 2, București, Editura Vremea, 2020, p. 393-399.
- Croitoru 2019 = Costin Croitoru, *Contribuții la istoria lexicului monetar românesc: nume de monede grecești care au circulat în zona Dunării de Jos. I. Costanda și constantinat*, în *Miscellanea Historica et archeologica in memoriam Dragoș Petroșanu*, Costin Croitoru, Ovidiu Vasile Udrescu, Alexandru Nălbitoru eds., Brăila-Râmnicu Vâlcea, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, 2019, p. 109-117.
- Dumitrescu 1911 = Al. T. Dumitrescu, *Ler împărat*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, 12 (1911), 1, p. 357-395.
- Dumitrescu 1912 = Al. T. Dumitrescu, *Ler împărat*, partea a doua, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, 13 (1912), 1-2, p. 305-391.
- Fochi 1964 = Adrian Fochi, *Dimitrie Cantemir – Etnograf și folclorist*, în „Revista de etnografie și folclor”, IX (1964), 1, p. 71-102; 2, p. 119-142.
- Ispas 2011 = Sabina Ispas, *Actualitatea considerațiilor etnologice cuprinse în Descriptio Moldaviae*, în *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări științifice (București,*

²⁶ Referitor la importanța *Glosarului* ca studiu comparat asupra lexicului din cele trei opere scrise de Cantemir în română, vezi Toma 1999:227, nota 2.

- 10 decembrie 2010) organizată de Academia Română, Gh. Chivu ed., București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2011, p. 97-112.
- Maxim 1921 = George G. Maxim, *Obiceiurile juridice ale poporului român. Studiu asupra obiceiurilor pământului din punct de vedere juridic, social, moral și politic*, cu o prefață de Dimitrie Alexandresco, Iași, Tipografia Lumina Moldovei, 1921.
- Moisil 1945 = Constantin Moisil, *O monedă curioasă: costanda*, în „Cronica numismatică și arheologică”, IX (1945), nr. 133-134, p. 8-14, nr. 135-136, p. 56-59.
- Rosetti 1920 = Al. Rosetti, *Colindele religioase la români*, în „Analele Academiei Române”, Seria II, tom. XL. Memoriile Secțiunii literare, București, Cartea românească și Pavel Suru, 1920.
- Sachelarie 1973 = Ovid Sachelarie, *Dimitrie Cantemir, istoric al dreptului și al instituțiilor juridice*, în „Studii. Revistă de istorie”, tom 26 (1973), nr. 5, p. 957-970.
- Slușanschi 2006 = Dan Slușanschi, *Prefață editorială*, în *Demetrii Cantemirii, Principis Moldaviae. Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae. Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Ediție critică întocmită de Dan Slușanschi, București, Institutul Cultural Român, 2006, p. 5-23.
- Șotropa 1937 = Valeriu Șotropa, *Introducere și bibliografie la istoria dreptului român*, Cluj, Tipografia Cartea românească, 1937.
- Toma 1999 = Stela Toma, *Studiu introductiv* la ediția: Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ediție îngrijită, studiu introductiv, glosar și indici de Stela Toma, I, București, Editura Minerva, 1999, p. V-LIV.
- Toma 2000 = Stela Toma, *Postfață* la ediția: Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ediție îngrijită, studiu introductiv, glosar și indici de Stela Toma, II, București, Editura Minerva, 2000, p. 227-228.
- Tudor 1968 = D. Tudor, *Oltenia romană*, București, Editura Academiei, 1968.
- Ungureanu 2003-2005 = Dragoș Ungureanu, *Monedele aflate în circulație în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Putere de achiziție și cursuri de schimb*, în „Cercetări numismatice”, IX-XI (2003-2005), p. 455-468.
- Vătășescu 2017 = Cătălina Vătășescu, *Basmul Domnul de rouă în „Chestionarul Odobescu”*, în *Limbaj, discurs, stil. Omagiu Mariei Cvasnî Cătănescu*, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Mihaela-Viorica Constantinescu, Gabriela Stoica eds., București, Editura Universității din București, 2017, p. 413-418.
- Zanne 1901 = Iuliu A. Zanne, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia. Proverbe, zicători, povățuiri, cuvinte adevărate, asemănări, idiotisme și cimilituri*, vol. VI, București, Socec, 1901.
- Zanne 1912 = Iuliu A. Zanne, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia. Proverbe, zicători, povățuiri, cuvinte adevărate, asemănări, idiotisme și cimilituri*, vol. X, București, Socec, 1912.

DICȚIONARE ȘI SIGLE

- CDDE = I.-A. Candrea, Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române (A-Putea)*, Ediție îngrijită și prefață de Gr. Brâncuș, Pitești, București, Paralela 45, 2003.
- DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române*. Sub conducerea lui Sextil Pușcariu, 1913-1948.

DLR = *Dicționarul limbii române* (DLR). Serie nouă, M-Z, București, Editura Academiei Române, 1965-2010.

HEM III = B. Petriceicu-Hasdeu, *Etymologicum magnum Romaniae. Dicționarul limbii istorice și populare a românilor*, Ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, Vol. 3, București, Editura Minerva, 1976.

IFȚR = *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, coordonatori Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu, Cuvânt înainte O. Sachelarie, Introducere Valentin Al. Georgescu, București, Editura Academiei, 1988.

HRONICUL VECHIMEI A ROMANO-MOLDO-VLAHILOR
(CHRONIQUE DE L'ANCIENNETÉ
DES ROMANO-MOLDO-VLAQUES):
LE RÔLE DU FOLKLORE
ET DES ÉLÉMENTS ETHNOGRAPHIQUES
(Résumé)

Nous avons commencé cette recherche en essayant de faire l'inventaire des termes de nature juridique coutumière contenus dans *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*: *obicei* 'coutume' (et les dérivés: *obiciui*, *obiciuire*, *obiceainic*), *rânduială* 'ordre', *oameni buni* 'gens de bonne foi', *oameni buni și cinsteși* 'honnêtes hommes', *moș* 'ancêtre' (avec une riche famille: *strămoș*, *moșie*, *moșnean*, *moștenire*), *obște* 'communauté' (avec les expressions *voia de obște*, *sfatul de obște*), etc.

L'utilisation et la maîtrise d'un riche inventaire (dont nous n'avons pas donné une présentation exhaustive) des faits folkloriques et ethnographiques, de dictons sages et d'expressions figées que l'auteur partage d'une façon manifeste avec son lecteur assurent la proximité réciproque et indique l'appartenance commune à une certaine identité. L'érudition folklorique et ethnographique, ainsi que l'érudition linguistique, incluant le lexique populaire au même titre que le lexique savant qu'il crée, est avant tout pour Cantemir un processus de construction littéraire et de maintien de l'intérêt pour un sujet fondamentalement aride.

L'activité de Cantemir consistant à recueillir des données fournies par la mémoire collective locale fait penser à la méthode de l'enquête indirecte qui sera caractéristique pour le XIXe siècle.

Cuvinte-cheie: obiceiuri, maxime populare, construcție literară, memorie colectivă.

Mots-clé: coutumes, proverbes et paroles sages, construction littéraire, mémoire collective.

III

LIMBA SCRIERILOR LUI DIMITRIE CANTEMIR

ETNOIATRIE ȘI MEDICINĂ ÎN ISTORIA IEROGLIFICĂ

COSMIN CĂPRIOARĂ

(Facultatea de Litere, Universitatea „Ovidius” din Constanța)

1. Prin lucrarea de față, concepută ca un omagiu dedicat celor 50 de ani de viață rodnică a lui Dimitrie Cantemir, ne-am propus mai multe obiective. În primul rând, am urmărit identificarea, descrierea și analiza aspectelor legate de domeniul medical pe care le conține *Istoria ieroglifică*; în al doilea rând, ne-am străduit să precizăm în ce măsură termenii medicali prezenți de-a lungul romanului ilustrează toate etapele actului medical (denumiri anatomice, maladii, simptome, tratamente, leacuri). Nu în ultimul rând, am dorit să scoatem în evidență, pe de o parte, actul conștient prin care Cantemir introduce în românește termeni medicali neologici (dintre care unii se vor impune, ulterior, în limbajul medical științific), iar pe de altă parte, frecvența cu care autorul recurge la terminologia etnoiatică și la practicile medicinei populare.

2. În concepția personalităților care au studiat-o, *Istoria ieroglifică*, scrisă în primul deceniu al secolului al XVIII-lea, reprezintă, la un loc sau în parte, un pamflet politic, o carte de memorii, un roman istoric, un roman alegoric și, mai presus de orice, primul nostru roman cult. În demersul de față, am utilizat textul editat de Stela Toma (vezi la *Surse CIst*), dar ne-am referit, uneori, și la cele două volume ale ediției realizate de P. P. Panaitescu și I. Verdeș în 1965, îndeosebi pentru glosarul cuprins acestei ediții.

3. Personalitatea lui Dimitrie Cantemir este binecunoscută, iar opera sa a fost îngrijit editată și intens studiată mai ales în ultimele trei sferturi de secol¹. De aceea, ne limităm în demersul nostru la a sublinia rolul de mediator cultural al marelui cărturar – dat fiind că, prin vasta sa cultură de tip enciclopedic și prin bogatele sale cunoștințe de limbi străine, el a jucat, în ansamblul activității sale științifice și literare, rolul unei adevărate punți de legătură între culturile și limbile Antichității (greacă, latină) ori ale Orientului apropiat (turcă, arabă, persană), pe de o parte, și limba română și cultura populară românească, parte integrantă a culturii europene, pe de altă parte. Astfel, chiar în *Istoria ieroglifică* se împletesc elemente ale culturii populare românești și ecouri ale altor culturi, pe care autorul le topește, cu intenție artistică, în creuzetul acestui roman alegoric (Chivu 2000:77).

¹ Vezi Nicolae 2020 pentru prezentarea detaliată a tuturor edițiilor cantemiriene.

4. Cantemir, atât ca fiu de domn și domnitor el însuși, cât și în calitate de capucehaie (de fapt, ostatic de lux) la Înalta Poartă, a fost familiarizat cu practicile medicale ale vremii, care constituiau, în mult mai mare măsură decât astăzi, o combinație între medicina științifică / hipocratică și etnoiatrie.

Este bine cunoscut că **medicina** reprezintă o știință străveche, strâns legată de evoluția omenirii. Devenirea sa a presupus mai multe etape sau tipuri de abordări, care ar putea fi sintetizate prin termenii *etnoiatrie*, *medicină științifică* și *medicină cultă popularizată*.

Etnoiatria, bazată, în general, pe principiul *similia similibus curantur* (cf. Purdela Sitaru 1999:27 ș.u.), a fost asimilată, în funcție de perioadă și de cercetător, cu medicina empirică, etnomedicina, folclorul medical sau cu medicina populară (după cum credea V. Gomoiu). Medicina științifică, având la bază principiul *contraria contrariis curantur* (vezi Căprioară 2014:304), este echivalentul medicinei alopate, hipocratice. Plasată între acestea, dar cu originea cea mai recentă, se află medicina cultă popularizată, numită și medicină laică (nedoctrinească), medicină casnică / domestică și chiar „medicina babelor” sau băbească (vezi Căprioară 2015:15).

Oricare tip de medicină dintre cele trecute în revistă și-a creat de-a lungul timpului un limbaj specific, axat pe o terminologie proprie. Totuși, se consideră că limbajul medical popular, strâns legat de limba vorbită, nu folosește o terminologie medicală propriu-zisă, ci, mai degrabă, o nomenclatură medicală populară (vezi întreaga discuție la Căprioară 2015:26-27).

4.1. În orice caz, când ne referim la **terminologia medicală**, înțelegem prin aceasta, de obicei, un inventar lexical de specialitate, care include două mari categorii de cuvinte: a) termenii anatomici, adică numele părților corpului, ale organelor și ale altor componente ale organismului uman (și animal) și b) termenii medicali propriu-zisi, în categoria cărora intră numele de maladii, simptome, remedii etc.

Sursele terminologiei medicale românești, privite din perspectivă istorică, sunt limbajul medical popular al epocii și unele împrumuturi externe, în primul rând din slavă, greacă și latină, dar, mai ales în faze ulterioare, și din polonă, franceză și alte limbi. Termenii medicali din perioada veche, anterioară lui Cantemir – care se întâlneau în documente, cronici, pravile și lexicoane și au fost înregistrați pentru prima dată de medicul Pompei Samarian, în lucrarea sa din 1935, *Medicina și farmacia în trecutul românesc* –, nu fac excepție de la aceste considerente². Sursele terminologiei medicale folosite de Cantemir la nivelul întregii sale opere

² Printre aceștia, împrumuturile neologice ocupau un loc foarte restrâns. Astfel, la Miron Costin se regăsesc *miasmă*, *morb*, *ulcer*, la Nicolae Costin, *podalgie*, *melanholie*, iar la Neculce, *fistulă* și *apitică* ‘farmacie’ (vezi Ursu 1962:54, Byck 1954:39).

țin, de asemenea, de limbajul medical popular românesc, de împrumuturi recente din greacă, latină, italiană, polonă, arabă, dar și de creații proprii³.

4.2. Scara lui Cantemir. Unele împrumuturi din sfera medicală se găsesc explicate de autorul însuși în *Scara a numerelor și cuvintelor streine tâlcuitoare*, plasată la începutul cărții – deși în titlu se arăta intenția ca partea a doua, a „numelor streine”, să fie așezată la sfârșit: *...la începătură cu scară a numerelor dezvălitoare, iară la sfârșit cu a numerelor streine tâlcuitoare.*

În această *Scară a numerelor și cuvintelor streine tâlcuitoare* (p. 57-67), Cantemir include 21 de cuvinte, majoritatea neologisme de origine grecească (indicate prin abrevierea *el.* [= *elineaște*]) și latinească (indicate prin abrevierea *lăt.* [= *lătineaște*]), dar și două arabe (marcate ca *arăp.* [= *arăpeaște*]), preluate de fapt din turcă, și câte unul italian (*it.* [= *italieneaște*]), polonez (*leș.* [= *leșeaște*]) și slavon (*slov.* [= *slovenește*]), cu valoare exclusiv sau parțial medicală, pe care se simte dator să le explice prin definiții sau perifraze:

anatomic el. Cela ce știe meșterșugul mădurelor trupului, despicătoriu de stârvuri (CIst 57)

anthrax el. Piatră scumpă roșie; rubin mare; carvuncul (CIst 57)

antifarmac el. Liac împotriva otrăvii (CIst 57)

antidot...el. Liac împotriva bolii ce să dă (CIst 57)

apothecariu...el. Cela ce șede la prăvălie, și, mai cu de-adins, cela ce vinde ierbi, doftorie (CIst 57)

articule...lăt. Încheietura osului și a voroavii capete (CIst 58)

boala hronică...el. Boala carea ține cu ani, cum iaste oftica, dropica și alalte (CIst 58)

vase priimitoare⁴ mold. Stomahul, rânza, mașele și toate mănuntăile în carile întră bucatele (CIst 58)

çfartana...lăt. Frigurile a patra dzi (CIst 61)

laringa...el. Gâtul, gâtlejul, gâtlanul (CIst 61)

lemarghia el. Lăcomiia la mâncare, lăcomiia pântecelui (CIst 61)

melanholie...el. Boală de voia rea; pătimirea întristării; fiuarea niagră (CIst 61)

mehlem...arăp. Unsoarea cu carea să slujesc țirulicii la rane (CIst 61)

neștelit...slov. Nețămăduit, nevindecat. Lucru carile nu poate avea liac (CIst 62)

pilula...lăt. Pirulă, gugoasă, bubușlie, carea dau doftorii de înghit pentru liacul (CIst 63)

³ Legat de aceasta, un reper important îl constituie lucrarea lui Ștefan Giosu (1973), în care autorul se referă în repetate rânduri la elementele din terminologia medicală și la limbajul medical (vezi, în special, Giosu 1973:147, 155, 177, 181; cf. Rosetti 1951, Petrovici 1958).

⁴ Creație a lui Cantemir pentru 'intestine', după cum o consideră Petrovici 1958 (vezi CIst, nota 77); glosată ca „aparatură digestivă”, în glosarul ediției realizate de P. P. Panaitescu și I. Verdeș (CII Glosar).

porii...el. *Găurici prin piiala omului, prin carile ies sudorile* (CIst 63)
 rețeta...ital. *Izvodzel de liacuri, carile trimăt doftorii la spițeri să facă
 liacul asupra boalei* (CIst 64)
 sfigmos...el. *Vână moale carea pururea să bate, de pre a căriia clătire
 aședzimântul firii să cunoaște* (CIst 64)
 firulic...leș. *Vraciu carile tămăduiaște ranele, frânturile* (CIst 66)
 șerbet... arăp. *Băutură de doftorie și tot ce să bea* (CIst 66)
 ipohondriac...el. *Boală carea smintêște fantazia, slăbiciunea părților
 trupului carile sint pregiur inimă* (CIst 67).

Interesantă este plasarea unei creații românești (*moldovenește*), *vase priimitoare*, alături de împrumuturile amintite. Poate, cu riscul de a nu fi consecvent, învățatul prinț dorea să crească prestigiul limbii sale, arătând că și aceasta este capabilă, ca și celelalte, să ofere cuvinte memorabile, termeni științifici, ori, fiind vorba de o denumire proprie și, în consecință, puțin cunoscută, a considerat că acolo este locul cel mai potrivit pentru a o promova. Mai degrabă, însă, este vorba de un sens al cuvântului moștenit *vas*, destul de nou în epocă: acela de 'receptacul, organ', atestat deja la Coresi, în sintagma *vasele glasului* (vezi DER s.v.)⁵. Oricum, nu se poate nega o intenție artistică în folosirea acestor „străinisme”, la fel ca pentru regionalisme sau creațiile proprii (vezi Chivu 2000:108).

Unele dintre cuvintele de pe lista din *Scară...* au și sensuri din afara sferei medicale, precum *anthrax* „piatră scumpă roșie; rubin mare”⁶, *articule* „a voroavii capete” și *șerbet* „tot ce să bea”, iar altele sunt poli-semantice în interiorul domeniului, cum este cazul lui *ipohondriac*, e-lenism a cărui glosare ar presupune o folosire substantivală⁷ („boală carea smintêște fantazia, slăbiciunea părților trupului carile sint pregiur inimă”), sau al lui *melanholie*, la care ultimul sens („boală de voie rea; pătîmirea întristării; **fiirea neagră**”) poate avea și caracter concret. Interesant este și modul în care Cantemir înțelege să introducă neologismul

⁵ De abia în 1831, într-un număr din „Albina românească” se va înregistra un compus asemănător, cu aceeași semnificație: *vase mistuitoare* (vezi Ursu 1962:296, s.v. *vas*).

⁶ Considerăm că în cazul lui *carvuncul* nu putem vorbi de o „piatră prețioasă”, așa cum se glosează în ediția din 1973, ci de un sens medical al lui *anthrax*, pentru că în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* acesta din urmă apare sub formele *antraxi* și *antrac*, având înțelesul de „antrax, dalac” (*apud* Giosu 1973:171). Mai trebuie spus că prin traducerea lui *carvuncul* se obțin alte nume românești ale dalacului, și anume: *cărbune* și *cărbunele cel rău*, consemnate, de pildă, în *Doctorul de casă sau Dicționarul sănătății*, datorat medicilor V. Bianu și I. Glăvan, apărut în 1910 la Buzău. De altfel, cuvântul nici nu este folosit în roman.

⁷ Cf. CII Glosar s.v., unde *ipohondriac* este explicat prin „ipohondru, trist, melancolic, pesimist”. Pe bună dreptate, pentru că în textul romanului cuvântul este folosit cu valoare adjectivală: „...în melianholia *ipohondriacă*” (CIst 123).

laringa, folosindu-se de trei sinonime populare (*gât*, *gâtlej*, *gâtlan*), din care primul are mai degrabă rol de hiperonim pentru celelalte două hiponime.

Acestor termeni li s-ar putea adăuga *mateologhia* „voroavă în deșert, buiguire, cuvânt fără socoteală”, *parigorie* „mângâiere, liacul întristării”, *simbathia* „în învoia firilor; împreună pătimire”, din greacă, și *temperament* „așezământul, stămpărarea firii, întregimea sănătății”, din latină, toate patru având doar unele conotații medicale.

5. Revenind la discuția despre **termenii medicali**, aceștia se împart, așa cum arătam mai sus, în termeni anatomici și termeni medicali propriu-zisi, cei din urmă incluzând: nume de agenți (persoane care practică medicina), nume de maladii, nume de simptome, nume de remedii ș.a. Toate aceste categorii lexicale sunt prezente în *Istoria ieroglifică*.

5.1. Numele părților corpului omenesc apar în număr mare pe tot parcursul romanului. Mai întâi, în *Scara a numerelor și cuvintelor streine*, ne întâmpină câteva neologisme pe care le-am amintit deja. Unul este o creație a autorului (*vase priimitoare*), iar celelalte patru reprezintă împrumuturi din latină (*articule*) și greacă (*laringa*, *porii*, *sfigmos*). De fapt, în textul propriu-zis, *articule* nu este folosit cu sensul anatomic.

În roman, termenii anatomici servesc adesea la întregirea alegoriei, adică pe lângă sensul denotativ (în care sunt folosiți frecvent), este pus în valoare sensul conotativ, în cadrul amplelor asocieri pe care autorul le face între corpul uman și organismul social:

(că precum otrava cumplită stomahul otrăvind tot trupul putredéște, așé pizma véche spre izbândă a aduce, tot statul monarhiii răzsipéște) (și precum un mădulariu cu netămăduiță boală pătimind, princet, princet, tot trupului moarte pricinéște, așé în toată publica, cu gând rău și cu pizmă asupra altora îmblând, cu vréme toată monarhiia cu capul în gios prăvăléște) CIst 84; sabie de îmbe părțile ascuțită și rană minții netămăduiță iaste cineva la vréme de voroavă cuvântul a-și opri și la vréme de tăcere limba desfrănată a-și slobodzi CIst 103; (că precum o sănătate în multe mădulare a trupului, așé o omonie și o unire în multe năroade iaste [...], adecă (că precum o boală și o ferbinteală cât de puțin în trup sau o durere cât de mică într-un mădulariu tot trupul spre neașezzare și pătimire aduce, așé neunirea în politie și neînvoia în cetate, ciuma și langoare [sic] cea mai rea și troahna cea mai lipicioasă iaste) CIst 116.

Redăm în continuare o selecție a contextelor minimale în care apar acești termeni anatomici, folosiți cu sens denotativ și conotativ, în ordinea din text:

...în vasele priimitoare mărgând CIst 73; ...sau mărturisiți că în capete de hârtie purtați crieri de aramă CIst 77; precum arșița soarelui

peșița mută din albă în neagră CIst 78; folositoare în *trupul* bolnavului CIst 78; (...iară la cel nebun iaste ca otrava în *mănuntăile* sănătosului) CIst 78; ...ca un rău și beteag *mădulariu* din trupul monarhii curmat și tăiat a fi să cade CIst 84; arșița soarelui și căldura austrului porii *piei*[i] și *închieturile osului tidvei* mai mult decât au trebuit i-au deșchis CIst 88; *limba și gura* Ciacalului CIst 91; mănuntăi CIst 91; nedespărțit tovarăș tuturor *părților trupului* CIst 100; *limba* desfrânată CIst 103; și supt *unghea dégetului* mai vrâjmaș toapsăc decât supt *dintele* viperii stă CIst 103; (că nu mai puțin zăbava prin lenevire stâlpîi monarhii, decât cfartana *mădularele trupului* scutură) CIst 110; în multe *mădulare a trupului* CIst 116; *piciorul* cât de dropicos... CIst 117; Așijderea, acele ticăloasele albine [...] prin *mașele și ficații* Ursului pătrunsără CIst 123; *piialea de oase și pieptul de spinare* i să lipisă CIst 123; cine supt soare fără nicio nevoie *mânule* spre legături ș-au îndoit? CIst 139; sau supt umbra Vulturului, sau supt *brânca* Leului te supune CIst 141; uscarea *vinelor* CIst 144; „Ce *grumadzii*, de mare și lungă fierbinteală uscați fiindu-mi, în *laringă* mi s-a oprit; l-ași înghiți [puiul întreg] și pe *gâtlej* nu încape, l-aș știupi și nu pociu...” CIst 144; (...precum la luna nu va ieși bine știia, de vrème ce în răvârsatul zorilor și în amurgul soarelui *sfigmosul* în chipul viermelui să clătii) CIst 146; și cu sufletul în *coș* CIst 154; și prin glasul fără articule din *piept* și din *gârtan* acéstea îi clocotiia CIst 154; numai cât *trupul* le beșica, ce încă până la *inimă* pătrundzind, la *ficați* le străbătea CIst 160; până la *plomâi* mărgându-le CIst 160; *capul* li să învârtejiia CIst 160; La *ochi albușuri* în giurul împregiurul *luminii* [...] nu are CIst 172; unde ar fi să fie *albușul ochiului*... CIst 172; tot *ochiul* [...] din *melciuri* afara ca a broascăi ies CIst 172; *coșul* îi răzsună CIst 172; *stomahul* rău CIst 175; grija neîncetată vlaga *inimii* topéște CIst 192; *uréche* destupată CIst 193; „vai, *mașele!* vai, *mănuntăile!* vai, *pântecele!* vai, *vintrile méle!*” CIst 195; Însă nu tot *stomahul* toată bucata mistuiaște, nici tot *gâtlejul* toată băutura priiméște... CIst 196; că numai acélea doară văpaia carea în *droburile* tale s-au așit a stânge vor putea CIst 196; ...de mare arsura *mașelor* CIst 196; ce *singele*, carile de prin toate *vinele* i să scurea, îi sugea CIst 196; în *pântece* puii șerpelui s-au zămislit CIst 198; Prin *pântece* cu mari dureri i-au născut CIst 198; „cuvintele ca puii ohendrii prin *trece* în ies” CIst 204; „...atuncea *gura* de voi închide, *pântecele* să-mi cașce și pre *spinare* plesnind, povéstea prin *trece* să izbucnească și *călcâiul* în locul *rostului* să grăiască voi lăsa” CIst 204; *glăvăfâna* cântariului CIst 234; nu puține căpuși pline de *singe* proaspăt trimasă CIst 252; cât asupra Inorogului *fiarea* își va fi tulburat CIst 255; *armurile* și *picioarele* denainte, *ochii* mierâi CIst 263; și ca cu *mânule* ciunte am apucat-o CIst 270; betejirea *inimilor* (CIst 275).

În detaliata descriere a Hameleonului (CIst 171-172), pe care o transcriem în continuare, sunt întrebuințați cei mai mulți termeni anatomici:

Chipul decât altor jiganii decât broaștei să asemănă, numai capul spinticătura gurii péstelui ce-i dzic lacherda să răduce; grumadzi n-are; gura mult spinticată și până la umere agiunge, căci, ca și péstele, grumadzi n-are, ce capul cu spinarea la un loc i să ține. De la cap până la coadă spinarea ca a porcului grebănoasă și gârbovă-i iaste. Peste tot trupul păr sau alt feli de püale nu are, ce în chipul sagriului soldzi mărunței și în vârș ascuțiței are. La ochi albușuri în giurul împregiurului lumini ca alte jigării nu are, ce pre unde ar fi să fie albușul ochiului, iarăși soldzișori ca și preste tot trupul are, numai mai mărunței; tot ochiul în chipul movieliței din melciuri afară ca a broascăi ies și de la rădăcină în sus, de ce mărș, să ascut, iară în vârșul ascuțitului lumina ochiului cât un grăunț de mac gălbinind să véde. Când într-o parte și într-alta va să caute, nu capul, ce melciurile ochilor își întoarce [...]. Picioare are patru, însă céle denainte la braț cu a moimăței își samănă; dégete cinci și lungșoare are, și, când cu palma prinde ceva, între doaă și între trii dégete palma i să închide și i să deșchide, de o parte dégetul cel mare și cu cel de lângă dânsul puind, iară de altă parte alalte trii rămâind. Coada cât a șoarecilor celor mari iaste de lungă, cu care nu mai puțin decât cu mânule prinde ce ar fi de prins, căci când va să să suie sau să coboare pre varga supțire, precum cu brâncele apucă, așé și coada în giur împregiur își împleticéște, ca din mâni de s-ar scăpa, de coadă spinzurat rămâind, iarăși a să apuca să poată. Limba nu mai scurtă decât coada îi iaste, încă poate și mai lungă să-i fie. Iară în vârșul limbii din fire așé iaste dărui, ca cum cleiu sau vâsc ar avea. [...] Alt glas sau cântec nu are, fără numai ca un foale, de văzduh împlându-să, când să răsufă, ca foalele când să răzsufă, coșul îi răzsună.

Și despre același personaj:

Hameleonul, din nări pufnind, pieptul izbind, din cap tremurând, din mâni aruncând, cu picioarele ca dulăii turbați țărna împrăștiind, din gură aspumând și toată icoana vrăjmășii de la inimă în față-și zugrăfind... CIst 204.

Elocvent este și portretul pe care fostul iubit îl schițează, cu gelozie, pentru noul iubit – un portret în care se resimt ecouri orientale și mioritice (cf. Giosu 1973:262-263):

iar acesta nou, vios, vlăgos, ghizdav și frumos, ca soarele de luminos, ca luna de arătos și ca omătul de albicios iaste; ochii șoimului, pieptul leului, fața trandafirului, fruntea iasiminului, gura bujorului, dinții lăcrămioarelor, grumadzii păunului, sprâncénele corbului, părul sobolului, mânule ca aripile, dégetele ca radzele, mijlocul pardosului,

statul chiparosului, pelița cacumului, unghete inorogului, glasul bubocului și vârtutea colunului are CIst 201.

Acest fragment este ilustrativ pentru felul în care Cantemir aduce în prim-plan, în plus față de contemporani, „aspectul fizic sugerat de detalii individualizatoare și plasticizante, ce indică o percepție aparte a portretului de tip clasic” (Chivu 2000:96).

La fel de grăitor, deși fără a fi legat în mod direct (cum este cazul fragmentelor comentate mai sus) de limbajul medical, este primul portret caricatural din literatura noastră veche, cel al Strutocamilei, pus în evident contrast cu al Helgei:

ghibul, gâtul flocos, pieptul, botioase genunchete, cătălige picioarele, dințoasă fălcile, ciute urechile, puchinoși ochii, suciți mușchii, întinse vinele, lăboase copitele Cămilei, cu suleaget trupul, cu albă pelița, cu negri și mângâioși ochii, cu suptiri degețelele, cu roșioare unghișoarele, cu molcelușe vinișoarele, cu iscusit mijlocelul și cu rătungior grămăgiorul Helgei CIst 115.

Apar, așadar, corpul în ansamblu (*trup*) și componentele sale generale: părțile (interne ale) corpului / membrele (*părțile / mădulele trupului, mădulele / mădule*), părul, pielea (*peliță, piiale*), porii pielii, oasele, mușchii, articulațiile (*articule, încheieturi*), sângele (*singe*) și venele (*vine*, prin intermediul cărora se observă *sfigmosul*, adică pulsul). De asemenea, se întâlnește în repetate rânduri aproape fiecare organ în parte: capul, craniul (*tidvã, glãvãțã⁸*), fața, ceafa (*cerbice*), ochii, globul ocular (*melciuri, melciurile ochilor*), pupila (*lumina, lumina ochiului*), sclerotica (*albușul ochiului, albușurile*), sprâncenele, urechile, gura (*gurã, rost*), limba, dinții, gâtul, partea din spate a / părțile laterale ale gâtului (*grumadzi*), esofagul (*grumadzi⁹*), laringele (*laringã, gãrtan, gãtlan, gãtlej*), pieptul, sternul / cavitatea toracică (*coș*), spinarea, mijlocul, inima, plămâni (*plomâi*), ficatul (*ficați*), vezica biliară (*fiare*), stomacul (*stomah*), intestinele (*mațe*), măruntaiele (*mãnuntãi, droburi*, cf. DER, s.v. *drob*), pânțele, vintrea (*vintrile*), brațele, mâinile (*mãnule¹⁰, brân-cã*, glosat prin „labã” în CIst Glosar), palmele, degetele, unghiile (*unghete*), picioarele, coapsele și partea (musculoasă a) piciorului de la genunchi la șold (*armurile și picioarele denainte*), călcâiul. Reține atenția substantivul *trece*, pluralul tantum („cuvintele ca puii ohendrii prin *trece* în ies [...] *povêstea prin trece să izbucnească*” CIst 204, probabil un

⁸ Contaminare între *glavã* și *cãpãțã*.

⁹ Cf. h. 149 (Sensurile lui GRUMAZ) din ALRR. *Sintezã II*.

¹⁰ Pentru pluralul *mãnu, mân*, v. h. 74 (Pluralul cuvântului *MÂNĂ*), din ALRM I/I, iar pentru forma de plural articulată hotărât *mãnule*, cf. DER, s.v. *mãnã*.

postverbal de la *a trece*, neatestat în dicționarele românești, explicat ca „[?] anus” în CIst Glosar.

Cu excepția neologismelor de origine latină (*laringă* și *pori*), respectiv greacă (*sfigmos*), toți termenii anatomici folosiți de Cantemir aparțin fondului vechi al limbii, majoritatea fiind moșteniți din latină sau formați în română.

5.2. Termenii medicali propriu-ziși sunt și ei ilustrativi pentru mai multe „subdomenii”, alături de sănătatea ca stare optimă a vieții în-tâlnindu-se termenii pentru desemnarea maladiilor, a simptomelor lor, a remediilor folosite pentru vindecare și a actanților care intervin în procesul de vindecare.

5.2.1. Sănătatea, stare generală normală, și calitatea omului de a fi **sănătos** sunt puse în contrast cu ceea ce le perturbă (boala, răul) și cu modalitățile de restabilire a lor (tămăduirea, vindecarea; vezi mai jos): *că precum o sănătate în multe mădulare a trupului, așé o omonie și o unire în multe năroade iaste CIst 116; „din rost Șoimului de la mine sănătate îi vii pofti” CIst 174; iară pre cel ei suppus întâi din sănătate, apoi și din viață îl izgonéște CIst 193; tuturor tămăduire și vindicare să nedejduiaște CIst 193; că la cel bolnav sănătatea de mare preț iaste CIst 196; ...de vréme ce nu chipul boalei în chipul sănătății, ce forma răului într-o formă mai rea și mai cumplită s-au mutat CIst 196; după liac ca acela tămăduirea care i să cuviniia îi vini CIst 196; (căci și de altă dată de otrăvita a văzduhului putregiune mântuindu-l, cu sănătatea vieții îl dăruisă) CIst 196; folositoare în trupul bolnavului CIst 78; (...ca otrava în mănuntăile sănătosului) CIst 78; și bolnave și sănătoase jigăanii CIst 91 etc.*

Se observă că, pentru Cantemir, *tămăduire* și *vindecare* par să nu fie sinonime. Dacă nu este vorba de procedeul retoric al insistenței, este posibil ca *tămăduire* să aibă sensul „aplicare a unui tratament”, proces la sfârșitul căruia se ajunge la *vindecare*. În mod firesc, cel sănătos și bolnavul sunt adesea puși în antiteză.

5.2.2. Numele de maladii, care constituie o componentă esențială a limbajului medical, își fac apariția încă din *Scara a numerelor și cuvintelor streine*. *Scara* conține un împrumut din latină (*cvartana*; în text, sub forma *cfartana*) și patru din greacă (*anthrax*¹¹, *lemarghia*, *melanholie* și *ipohondriac*). Putem adăuga aici, tot din greacă, adjectivul *hronică* din sintagma *boală hronică*, exemplificată la *Scară* prin tuberculoză (*oftică*) și hidropizie (*dropică*).

¹¹ În *Istoria ieroglifică*, termenul nu apare cu sensul medical, ci cu cel mineral: *munți de aur cu pietri de anthraxă fâgăduind CIst 173*.

În cuprinsul romanului, numele de boli sunt diverse și apar frecvent:

...pasirile, carile sau în clonț, sau în unghi lance otrăvite, aducătoare de rane **netămăduite** au CIst 69; mai cu iușor iaste a să sufferi **obrinteala ranii** la aer scoasă decât patima sufletului CIst 72; (că gălceava lungă atocma iaste cu **boala hronică**) CIst 74; din aer vreo **înădușală** sau **putregiune** nu i să naște CIst 74; ...spre **obrinteala** pizmei împușite, și cuvintele, și lucrurile s-au început, carile **ranelor** trupului monarhiilor nu tămăduire, ce burzuluire aduc CIst 84; cu **netămăduiță boală** pătimind CIst 84; (Căci foamea în toate dzile muritori a fi ne învață și iaste o **boală** carea nedespărțit tovarăș tuturor părților trupului și pururea să află de față. CIst 100; (că nu mai puțin zăbava prin lenevire stâlpui monarhiii, decât **cfartana** mădularele trupului scutură) CIst 110; (o, cât cu multul mai fericit iaste acela carile în **boală fără liac** cade decât acela carile în răutate neuitată, desfrânat să sloboade) (că mai bine ar fi cuiva cu 1000 de **rane** a să răni decât o dată pacoste și dosadă de-aproapelui său a pricini) CIst 112; așé neunirea în politie și neinvoința în cetate, **ciuma** și **langoare** cea mai rea și **troahna** cea mai lipicioasă iaste) CIst 116; ...de unde adevărata **inflăciune** scornindu-să, supt piialea Ursului izvoară de apă pururea piștitoare purciasără și cu această de năprasnă și mieșeloasă **boală**, înaintea a toate gloatele crăpă CIst 123; Vulpea [...] întâi în **melianholia ipohondriacă**, apoi în **tusa cu singe** mutându-să, de multă **vitionire** și **boală uscăcioasă**, toate vinile i s-au întins și toate mădularele i s-au zgârcit atâta cât piialea de oase și pieptul de spinare i să lipisă CIst 123; La chip vâștedă și gălbăgioasă, ca cei ce în **boala împărătiască** cad a fi să părea [Pleonaxia] CIst 131; Vulpea [...], pentru **slăbiciunea** ce i să tâmplase, la adunare să să afle nu putusă (că de multe ori cu prețul **boalei** statul iertăciunii să cumpără). CIst 144; ...căci în gios să să lunece stă împotrivă uscăciunea, cu **tusă** și cu opințele a-l lepăda nu mă lasă **slăbiciunea** CIst 144; ni a cădea, ni a să scula, de **slăbiciune** făcându-să... CIst 144; (că dragostea în inimă dospită, precum adese **slăbiciune**, așé de multe ori vârtute peste puțință naște) CIst 145; Unde el [= Inorogul] la loc slobod și la câmp larg a trăi deprins fiind, de năcaz, în curândă vrème în **melianholie**, din **melianholie** în **buhăbie**, din **buhăbie** în **slăbiciune**, din **slăbiciune** în **boală** și, în sfârșitul tuturor, din **boală** în moarte va cădea. CIst 148; cu văzduhul împreună și micile acélea lighioi cu nările sorbiia, carile, până la plomâi mărgându-le, mai mare **înădușală** le făcea CIst 160; a căruia **patimă** Inorogul vădzind... CIst 173; „...în cap urgie, în ochi **orbie**, în mâni **ciungie** să-mi vie” CIst 175; „Târâiaște-te, **boală**, și simți **boală** mai lângedă decât toată **boala!**” CIst 182; Hameleonul, de liac ca acesta de la sulimendriță înțelegând, macar că nu fără mari **slăbiciuni** și **leșinături**... CIst 196; de mare **arsura** mașelor CIst 196; iarăși **munci și dureri de naștere** îl cuprindea, în locul liacului otrava și în locul **sănătății** moartea cunoștea CIst 196; boldurile și strămurările **patimii** la simțirea durerilor îl

înțoarsă CIst 197; *Hameleonul patima* își povestea [...] *Inorogul dzisă*: „Ce fêl de *patimă* iaste carea te chinuiaște?” (CIst 197), (că răutatea *boalii* doftorii o tămăduiesc, iară *boala* sufletului liacurile apotecarilor nu știe CIst 197; (că *întunecimea minții*, decât a nopții mai grea și *piarderea socoteli* decât a căii mai primejdioasă iaste CIst 206; acélea toată clătirea otrăvii și a *melanholi* în fîcași mi-au scornit CIst 207; *rana* obrintindu-să și *patima* învechindu-să, a să vindeca cu nevoie va fi CIst 208; (căci la noi doftori sint carii daruri bune vădzind *boala* păcatelor cât de grea a tămădui pot) CIst 212; „Pre aceasta [...] vădzind-o, îndată în inimă *rană* nesufferită și *boală* netămăduită simțiu” CIst 215; (că decât *rana* dragostelor și decât *boala* iubostelor mai primejdioasă nici țirulicii au vădzut, nici doftorii au audzit) CIst 215; Pentru *stârpie* și pentru a zămislirii liac a cerca CIst 216; ca fiul cătră părinte de *apăsul* ce are să jeluiaște CIst 223; gonituri, lovituri și netămăduite *rane* CIst 238; (că obrinteala *ranii* de pre margini să cunoaște) CIst 240; precum vreun liac *slăbiciunii* și *pătimirii* lor va cerca CIst 250; de va și vreun liac asupra *mușcăturii* crocodilului CIst 262; *mosorătura* aceii lovituri *durerile* vechi în minte să aducă CIst 272; însă de *betejirea* inimilor foarte ferindu-ne CIst 275 etc.

La fel ca pentru organele anatomice, numele de boli sunt folosite atât cu sens propriu, cât (mai ales) cu sens figurat, cu referire la tarele sociale. Termenii generici *betejire*, *boală* (singur sau în sintagme: *boală hronică*, *boală fără liac*, *netămăduită boală*, *de năprasnă și mișeloasă boală*), *chin*, *dzăcare*, *munci*, *patimă* ‘suferință’¹², *rană* (*rane*) și *sifereală* ‘suferință’ sunt completați de numeroase denumiri ale maladiilor care pot afecta corpul omului, al animalelor ori al societății:

apăsul (grijile, neliniștea, anxietatea; „apăsare, păs, necaz”, CIst Glosar), *arsura*, *arsura mațelor*, *betejirea inimilor* (afecțiunile cardiace), *boala iubostelor* (boala din dragoste), *boala împărătiască* ([glosată de Cantemir însuși la *Scara a numerelor și cuvintelor ieroglificești*: *Boala împărătiască* Gălbănarea CIst 282; cf. MDA, s.v. *boală*, pentru sensul ‘melancolie’], *boala sufletului* (afecțiunile psihice), *boala uscăcioasă* (explicată în CII Glosar ca o „boală care usucă, care slăbește, oftica”), *buhăbia* ‘umflarea nefirească a trupului’ (derivat de la *buhab* = *puhav* TDRG s.v., cf. DER, s.v. *buh-*), *cfartana* (= *frigurile a patra dzi*), *ciuma*, *ciungia*, *dropica*, *durerile de naștere*, *înădușala* ‘sufocarea’, *înflăciunea*, *întunecimea minții*, *leșinăturile*, *lingoarea cea mai rea* (*lingoare* ‘boală; tifos, febră tifoidă’, v. Căprioară 2014:149-152), *mel(i)anholia* (și *melianholia ipohondriacă*), *mosorătura* ‘tumefacția, umflătura, tumoarea’ (derivat de la verbul *mosorî* ‘a umfla, a mări’, DER s.v., cf. TDRG s.v.)¹³,

¹² Cantemir exploatează iscusit resursele limbii, folosind trei sinonime de origini diferite: *chin* din maghiară, *muncă* din slavă și *patimă* din neogreacă.

¹³ Totuși, în CII Glosar: „*mosorătura* – capăt de os, tubercul osos”.

mușcătura animalelor, *obrinteala* ‘inflamarea’ *ranii*, *oftica*, *orbia*, *patima sufletului* („chin sufletesc” CII Glosar), *piarderea socotelii*, *putregiunea*, *slăbiciunile*, *stârpia* ‘sterilitatea’, *troahna cea mai lipicioasă* (*troahnă* ‘guturai, răceală, coryza’, unde adjectivul *lipicioasă* este lexicalizarea românească veche a sensului ‘molipsitor’, v. Căprioară 2014:256-257)¹⁴, *tusa cu singe*, *vitonirea* ‘slăbirea accelerată’ (derivat de la adjectivul *viton* ‘slab, descărnat’, de origine maghiară, v. DER s.v.), *urgia* (‘amețeața?, furia’, cf. DER s.v.). Un alt rău, de factură morală de astădată, care poate afecta ființa umană, este *boala păcatelor*.

Rețin atenția abstractele populare: *ciungie*, *orbie*, *urgie*, *dzăcare*.

Mai sunt prezente în roman și alte nume de maladii, explicate în CII Glosar după cum urmează: *betejire* „îmbolnăvire; dăunare, stricare, știrbire” („știrbire; vătămare”, în CIst Glosar; are și un antonim, vizibil în sintagma *paza nebetejirii ei* [= a cinstei] CIst 80), *boală de voie rea* „melancolie, indispoziție sufletească”, *dzăcare* „zăcere, boală la pat”, *fiare neagră* „bilă neagră; melancolie, indispoziție sufletească”, *frântură* „luxație”, *inimă rea* „tristețe, melancolie, indispoziție sufletească”, *încruntare* „însângerare, rănire” (derivat al lui *crunt* în sensul etimologic ‘plin de sânge, însângerat’, cf. DER s.v.), *patimă* „suferință, boală”, *stropșitură* „călcare în picioare; zdrobire, cf. *a zdrumica*” și *zbatere* „convulsie”. Giosu (1973:168) îl dă ca prezent în opera lui Cantemir și pe *gangrena*, împrumut din greacă, amintit prima dată la 1648 de mitropolitul Simion Ștefan în Predoslovia *Noului Testament de la Bălgrad*.

Cuvinte precum: *urgie*, *melianholie*, *slăbiciune* și chiar *vitonire* pot fi considerate ca desemnând mai degrabă stări de spirit defavorabile stării de sănătate a organismului, deci semne ale viitoare stări de boală, decât maladii propriu-zise.

Unii termeni se constituie în lanțuri de sinonime, precum: *boală hronică*, *boală fără liac*, *netămăduită boală*, care sunt reluate adesea la mică distanță, în structuri coordonate copulativ sau disjunctiv, cum se întâmplă pentru: *slăbiciuni și leșinături*, *înădușală sau putregiune* (deși în ultimul caz ar putea fi vorba de fenomene diferite care și-ar avea originea în aer).

Uneori, sunt amintite cauzele maladiei, dar și manifestările sale exacte: *ca cum de duh rău turburat ar fi fost, cu fălcile căscate, cu budzele lăsate și cu balele aspumate* CIst 199. Un motiv al bolii poate fi otrăvirea, produsă prin *toapsăc* ‘otravă’ < lat. *toxicum* ‘venin, otravă’, vezi Căprioară

¹⁴ În CII Glosar: „*troahnă* – 1. guturai; 2. flegmă”; în CIst Glosar: „*troahnă* – gripă, guturai”. Cuvântul putea avea și sensul de ‘epidemie’, așa cum rezultă din următorul pasaj din *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor: acmu și trohnă de boală îi intrasă în oameni* (apud Byck 1954:39).

2014:252: **toapsăcul** sufletului CIst 123; *Și giurământul nostru cel frământat cu zahar și dospit cu toapsăc amar cine i-l va da?* CIst 170; *că otrava limbii, pre tot toapsăcul cât de vrăjmaș, a toată jiganiia cât de cumplită cu multul covârșește* CIst 18. Din fericire, acesta are leac: *și toți antidotul toapsăcului precum să-l aréte pre Papagaie dacă rugară* CIst 119. Un alt motiv îl constituie vrăjile și farmecele, ca în credințele populare: *împotriva a toate vrăjile și farmecele Corbului liacuri ca acélea învățase* CIst 263.

În ceea ce privește structura etimologică, se observă și în acest subdomeniu prevalența cuvintelor din fondul vechi, mai cu seamă a termenilor formați în română prin derivare și compunere. Alături de cuvintele moștenite, unele păstrate regional (*apăs*), altele „retrase” în domeniul arhaismelor (*lângoare*), iar unele stabile în lexicul general românesc (*tuse*), se întâlnesc împrumuturi din slavă, maghiară și greacă. Împrumuturile recente latinești și grecești sunt explicate în *Scară...*; între acestea se numără câteva (*antrax, cronic și melancolie*) care vor rămâne în limbajul științific.

5.2.3. Numele de simptome sunt mai rare, iar autorul se simte dator să explice în *Scara a numerelor și cuvintelor ieroglicești* doar sintagma *chip vésted*, care ar reprezenta semnul lăcomiei invidioase: *Lăcomiia de râvna tuturor boléște*. Un termen din familia lexicală a lui *simptom* și, ca și acesta, cu etimologie multiplă, nu este folosit cu valoare medicală, ci cu sensul ‘iminent’: *cu vreo primejdie simtomatecă pénele li-ar cădea* CIst 80. Cu sens medical, termenul va fi utilizat peste aproximativ un secol (cf. Ursu 1962:278 s.v.).

Pe parcursul romanului se întâlnesc substantive și verbe care se referă la tot atâtea semne ale unor afecțiuni:

cu mari chinuri și dureri, însă suffere și priimește CIst 84; *toată fierbinteala care dogoreală și pârjol în tot trupul politii noastre pricinéște, în stâmpărarea și în temperamentul cel de sănătate și de viață izvorătoriu iaste* CIst 117; *(că precum o boală și o ferbinteală cât de puțin în trup sau o durére cât de mică într-un mădulariu tot trupul spre neaședzare și pătimire aduce)* CIst 117; *fără sudori și durori a fi nu să poate* CIst 130; *uscarea vinelor* CIst 144; *cu înădușală, fără răcoreală și cu înfocări fără stâmpărări inima mi s-au cuprins* CIst 145; *(că simpatie a adevăratului priiatin din durére a osului zdrobit puțină și mai nici puțină osăbire are)* CIst 145; *jigăniile săriia, să trântiia, suspina, stărnuta, capul li să învârtejiia, greața li să scorniia, iară altă ceva nici procopsiia, nici își folosiia* CIst 160; *Ce răul rău pate, că în locul foamei sajiul cu arsură și nesufferite durerile i să înmulțiră.* CIst 196; *macar că nu fără mari slăbiciuni și leșinături* CIst 196; *puii ohendrii și născuții lui [...]* *cu toapsăc și venin împlându-l în dureri așé mari și chinuri așé*

nesufferite CIst 196; *Hameleonul, într-atâtea durori ce să afla, frumoasă privala aceii monomahii durerile a-și uita il făcusă. [...] Ce a luptii privală săvârșindu-să, boldurile și strămurările patimii la simțirea durerilor îl întoarsără.* CIst 197; *Arsura carea în pânțele i s-au scornit* CIst 198; *dobitoacele ce în durerile sufferite nu simția, acéia în cele nesufferite să simțā* CIst 247; *umedzala tusei și izvorul flegmei* CIst 265; *sau tusă, sau gémere, sau alt chip de glas dobitocesc* CIst 265.

În CII Glosar sunt explicate și alte cuvinte din acest subdomeniu: *bobăetură* „aiureală, vorbă fără înțeles”, *buiguire* „aiureală, aiurare, vorbire fără șir” (cf. *buiguit* „zăpăcit, aiurit”, *buiguitor* adj. „în dodii, fan-tezist, fără înțeles”), *vitonime* „slăbiciune, slăbire, pierdere în greutate” și *vitonire* „slăbire”. *Buhăbie* „buhăială, umflare, umflătură”, ca și *tuse*, poate constitui deopotrivă un simptom și o boală în sine.

Așadar, pot fi considerate simptome: *bobăetura, buhăbia, buiguirea, durerea, ferbinteala, greața, înădușala, înfocările, leșinăturile, slăbiciunile, uscarea vinelor, vitonimea și vitonirea*, reprezentând, majoritatea, termeni formați pe terenul limbii române.

Uneori, anumite cuvinte pot fi interpretate ca termeni medicali doar dacă le privim în interiorul paralelismului organism social-corp uman, așa cum se întâmplă în următorul fragment: *ca într-acesta chip toată răciala carea înghețare aduce, și toată fierbinteala carea dogoreală și pârjol în tot trupul politii noastre pricinēște, în stâmpărarea și în temperamentul cel de sănătate și de viață izvorătoriu iaste aședzind priiatinilor megiași nesăvârșită de laudă materiia să dăm* (CIst 117). Este vorba, așadar, de termeni mai curând meteorologici, care în acest context par să primească valoare medicală. Se observă și aici dorința expresă a lui Cantemir de a introduce cuvinte neologice, precum *temperament*, care este cvasisinonim cu *stâmpărare* (cf. Ursu 1962:288, s.v. *temperat*).

6.4. Numele de remedii nu puteau lipsi dintr-un text în care apar toate celelalte subdomenii ale medicinei, tot așa cum nu pot lipsi din actul medical.

Cum era de așteptat, încă din *Scara a numerelor și cuvintelor streine* putem întâlni câțiva termeni neologici grecești (*antifarmac* și *antidot*), latinești (*pilula*, nearticulat, deci neadaptat morfologic) și arăbești (*mehlem* și *șerbet*), despre care am vorbit mai sus. Pentru cuvintele de origine arabă, Cantemir dă etimoanele îndepărtate. *Mehlem* este, de fapt, preluat din turcă, unde are această formă (cf. arab. *merhem*, în DER, s.v. *mehlem*). Potrivit aceluiași dicționar, etimonul lui *șerbet* are aceeași formă, *șirbet*, în arabă și turcă. În cazul lui *pilulă*, atrage atenția felul în care autorul introduce termenul, folosindu-se de trei sinonime, din care primul (*pirulă*) pare o adaptare recentă, cu disimulare, a cuvântului latin, al doilea (*gugoasă*)

reprezintă un cuvânt popular, iar ultimul (*bubușlie* ‘boabă, cocoloș’), un regionalism arhaic, derivat de la *boboș* ‘moțat’ și înrudit, probabil, cu *buburuză* (v. DELR s.v.). Mai ales ultimele două aveau nevoie de o completare care să le individualizeze în sens medical: „care dau doftorii de înghit pentru liacul”, adică pe care o înghit pacienții ca leac.

În roman, sfera remediilor se conturează mai ales cu ajutorul leacurilor și practicilor din medicina populară, în care plantele medicinale, pe de o parte, și descântecul, pe de altă parte, joacă un rol esențial:

vârtoase **liacuri** aduce ranelor (CIst 72), ...că cuvântul bun și neplăcut iaste ca **doftorii** grețoasă, însă folositoare în trupul bolnavului¹⁵ (CIst 78), A căruia dulce voroavă (a navarhului – n.n.) (...) nu otravă (...), ce tare **antifarmac** tuturor hulelor iaste (CIst 104), **Liacul** dară acestor mai sus pomenite boale și lineștea acestor clătite răscoale... (CIst 119), ...și toți **antidotul** toapsăcului precum să-l aréte pre Papagaie dacă rugară, Papagaia într-acesta chip începu: «Puțințele sint, o, priiatinii miei, recétele științii méle și mici și strâmpțe chichițele ierbilor **doftorii** méle (căci doftorul bun știința în cap, iar ierbile în câmp le are, și unde chichițele văruiute și pilulele șicuite sint, acolo bolnavul să amăgêște, iară nu să tãmduiaste)» (CIst 119), ... (că pre cât iaste de lãudat **doftorii** bună la boală, pre atãta iaste încã mai de lãudat aședzãmântul la rãscoolã) (CIst 119), ...și tot fêliul de **farmacul** descântãtoriu prin urechile tuturor au stropit (CIst 120), precum la rana rea și grea **mehlemul** și **liacul** de să și aflã... (CIst 174), ...macar că **doftorii** boalei aceștia nenedejdũitã iaste (CIst 174), ...precum boala ascunsã pre doftori și pre **doftorii** batgiocurêște (CIst 193), Și **liacul** aceii necunoscuté boale, ce ar fi și unde s-ar afla, nu știi. (CIst 195), ...însã dupã fire doftorul, dupã doftor **liacul** și dupã **liac** ca acela tãmduirea care i să cuviniia îi vini (CIst 196), **liacul** pre carile salmindra l-au învãțat... (CIst 198), **liacul** carile împotriva durerii de la Inorog poftiia (CIst 198), putérea cornului lui cu **antidotul** cel neprețuit... (CIst 203), **liacul** arsurii fiind... (CIst 206), Pentru stãrpie și pentru a zãmislirii **liac** a cerca... (CIst 216), **liacul** nesufferéliei méle (CIst 216), alalte **liacuri** (CIst 216), ...ca subt numele **doftorii** (...) otrava să vândzã (CIst 221), **descãntecul** vrãjii asupra Inorogului descãnta (CIst 237), (de multe ori pre durérea mare alta mai mare o tãmduiaste, și ce **mehlemul** nu vindicã, vindicã fierul, și ce fierul nu tãmduiaste cu mai mare usturime tãmduiaste focul) (CIst 247), ...precum vreun **liac** slãbiciunii și pãtimirii lor va cerca (CIst 250), ...cu **descãntecul** și **farmecele** rugãmintelor (CIst 253), ...de va ști vreun **liac** asupra mușcãturii crocodilului, pentru **liacul** ce mã întriabã (CIst 262), împotriva a toate vrãjile și **farmecele** Corbului **liacuri** ca acélea învãțase (CIst 263), împuțite ranele vrãjmășii cu **mehlemul** adevãratei dragoste ungãndu-sã să tãmduiascã (CIst 271).

¹⁵ Comparația vorbelor mângâietoare, dar sincere cu doctoria amară, dar binefăcătoare circula în epocă, fiind întâlnită și la Antim Ivireanul.

Așadar, fac parte din câmpul lexical al remediilor: *alefiul* (s.n. ‘unguent’, ‘alifie, unsoare’, în CII Glosar), *antidotul*, *antifarmacul* („antidot, leac contra otrăvirii”, în CII Glosar), *descântecul*, *doftoria*, *ierbile* (plantele medicinale), *liacurile*, *mehlemul* și *pilulele*¹⁶. De asemenea, farmecul, focul, fierul sau durerea mai mare pot fi, la rândul lor, leacuri, în sens metaforic. Se remarcă frecvența ridicată a termenului *leac* ‘medicament, remediu; tratament’, de origine slavă, prezent și în dialectul megleonoromân (DER s.v.). De fapt, se observă că majoritatea termenilor sunt împrumutați. Se pare că doar ierburile vindecătoare și descântecul reprezintă cele mai vechi mijloace de luptă împotriva bolii.

Descântecul par să-i fie bine cunoscute lui Cantemir, judecând după recurența referirilor la ele: *Spurcata jiganie cuvinte din multe sillave alcătuite din limbă a bolborosi și din budză a șopti începând, descântecul vrăjii asupra Inorogului descânta*. (CIst 235), *mreaja cu descântec asupra lui au împletit* (CIst 235), *vrăjile spre alte descântece s-au mutat* (CIst 237). Ele se află în imediata apropiere a vrăjilor. De asemenea, descântecul au virtuți tămăduitoare evidente, iar autorul le potențează hiperbolizându-le: «*Tată-mieu, glasul acel așé de tângăios și așé de mângăios audzind, îndată descântecul necromandii asupra laptelui a descânta încep (căci precum duhul Biruinții să fie într-acesta chip strigat pricepusă). Laptele, după descântec, îndată a să închea și mădularele unul de altul a să lega începură. După acéia vinele preste oase întinzându-să, toate părțile trupului a să clăti și suptirea peste dânsele pelicioară a să lipi vădzum.*» (CIst 215). În același sens, trebuie amintit că episodul tânguiri Inorogului cuprinde „structuri rimate și ritmate ce amintesc de descântec” (Chivu 2000:89).

6.5. Diverse

6.5.1. Recomandările medicilor reprezentau un lucru bine cunoscut pentru cineva aflat în vârful piramidei sociale a vremii. Termenul neologic de origine „italiană”¹⁷ *rețeta* este semnalat de autor încă de la *Scara a numerelor și cuvintelor streine*. Cantemir îl folosește la plural, într-o formă care corespunde altui etimon (it. *ricetta* < *recetta* < lat. *recepta*) decât cel corespunzător formei actuale din româna standard (ngr. *ρετσέττα*, cf. DLR s.v., SDLR s.v.): *Puțintéle sint, o, priiatinii miei, recétele științii méle* (CIst 119), alături de sinonimul parțial mai vechi *diată*, de origine neogreacă, care de obicei înseamnă ‘testament’, iar în text, ‘cerere expresă’: ...*(căci altă mâncare a mânca nici pofta mă îndemna, nici diiata doftorilor mă lăsa)* (CIst 144). Pentru cei încă nefamiliarizați cu

¹⁶ În CII Glosar: *pirula* „pilulă, comprimat farmaceutic; hap”.

¹⁷ De fapt, autorul se raportează la it. *ricetta*, dar se lasă influențat, așa cum dovedește fonetismul celor două variante ale cuvântului, în primul rând de ngr. *ρετσέττα*.

termenul străin, Cantemir dă soluția „locală”: *izvodzel de liacuri*, care are în componere un diminutiv ad-hoc de la *izvod* ‘inventar, listă, însemnare’, de origine slavă (DER s.v.).

Pentru a face o recomandare, medicul trebuie să pună mai întâi diagnosticul, pentru care autorul folosește din nou un sinonim parțial, *prognostic*, cu etimologie multiplă (cf. MDA, s.v. *pronostic*), dar aici probabil tot de origine greacă: ...*căci din prognosticul doftorului, precum la luna nu va ieși bine știia* (CIst 146).

6.5.2. Personalul medical nu lipsește nici el din *Istoria ieroglifică*. Mai întâi, se prezintă sub forma substantivelor neologice împrumutate din greacă (*apothecariu* „cela ce șede la prăvălie, și, mai cu de-adins, cela ce vinde ierbi, doftorie”; „farmacist, spițer” (CII Glosar), *anatomic* „cela ce știe meșterșugul mădularelor trupului, despicătoriu de stârvuri”; „anatomist; chirurg” (CII Glosar)] și din polonă (*țirulic* „vraciu carile tămăduiaște ranele, frânturile”, ‘chirurg’), pe care le aflăm deja consemnate în *Scara a numerelor și cuvintelor streine*. Pe *apothecar* „farmacist” îl întâlnim și în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* (v. Giosu 1973:176).

În cuprinsul romanului, întâlnim mai des *doftorul* sau *vraciul* și *apotecariul*, persoanele cele mai cunoscute prin implicarea în actul medical:

...*căci doftorul* bun știința în cap, iar ierbile în câmp le are (CIst 119), ...*și de acmu înainte vreo rămășiță de venin de-i va fi mai rămas, adevărații doftori pre lesne îl vor răzsipi* (CIst 120), *glasului lui liac să afle pre la toți vrăjitorii și doftorii vremii aceiia cerca, și acmu și doftorul cel bun găsisse și liacul nemerisă* (CIst 153), *precum boala ascunsă pre doftori și pre doftorii batgiocurște* (CIst 193), ...*însă după fire doftorul, după doftor liacul și după liac ca acela tămăduirea care i să cuviniia îi vini* (CIst 196), ...*(că răutatea boalii doftorii o tămăduiesc, iară boala sufletului liacurile apotecarilor nu știe)* (CIst 197), ...*(căci la noi doftori sint carii daruri bune vădzind boala păcatelor cât de grea a tămădui pot)* (CIst 212), «*câteva pene din aripa dreaptă mi-am betejit, deci, pentru ca să să îndreptédze, câteva dzile în odihnă să mă aflu doftorii mi-au poruncit*» (CIst 213).

Este prezent, de asemenea, *țirulicul* (‘Arzt’, < pol. *cyrulik*, TDRG s.v.), adică, de fapt, chirurgul (MDA s.v.): ...*(că decât rana dragostelor și decât boala iubostelor mai primejdioasă nici țirulicii au vădzut, nici doftorii au audzit)* (CIst 215). Disecțiile constituie de asemenea un atribut medical, de aceea îl putem include aici pe *anatomic* „cela ce știe meșterșugul mădularelor trupului, despicătoriu de stârvuri” (*Scara...*), substantiv de origine greacă, deși aici apare cu sensul „sfășietor, tăietor, spintecător” (v. CII Glosar): *între toate jiganiile nu numai bun și adevărat filosof, ce încă și ispitit, iscusit anatomic, Lupul iaste* (CIst 91).

Cantemir folosește în text și grecismul *therapevtis*, cu vag sens medical: *poate fi în vremea lor anagnostis a le citi, filosof a le tâlcui și therapevtis slujba a le plini să va afla* (CIst 261) și pe care îl explică la *Scară...* ca „cel ce face după voie; slugă, cel ce aduce altuia odihnă”. Giosu (1973) îl glosează ca „tămăduitor, vraci”.

Vrăjitorii, de fapt persoanele cu putere de decizie de la Înalta Poartă, sunt incluși, la rândul lor, contextual și alegoric, în rândurile personalului medical:

Deci vrăjitorii, jirtfa priimind, descântecul buiguirii le citiră, cu carile întâi pre Corb în somnul nesimțirii băgând, pe Vidră din scaun pohârniră; carea în legătura vrăjii stăpânit cunoscându-să, într-acélea părți mai multă zăbavă a face nu putu, ce îndată, cu Mreana, fiica Corbului, și cu alalți ai ei rude, lindini, păduchi, lipitori și cărci sculându-să, la gârlele Grumadzii Boului să dusă. Iară Inorogul, din bună voie pentru strajea în munți rămâind, pre Fil la moștenirea părințască trimasă. (CIst 189).

Deși nu face parte din categoria aflată aici în discuție, personajul-cheie, reprezentat de cel aflat în suferință, este cel ce dă un rost medicilor și farmaciștilor. Acesta apare în roman cu diferite nume, și în funcție de tipul sau intensitatea bolii de care suferă:

bolnavul, langedul: „Bolnavul să însănătoșadză, nepriiatinul să învârtoșadză, langedul să țapinește, slabul pașii își sprijeneste (CIst 237).

Cei ce suferă de boli mintale, *luații de minte, nebunii și uluiții*, sunt evocați, de asemenea: *...a nebunului* bolbăitură [„vorbire neînțeleasă”, CIst Glosar], *șie ură, iară a altora scărândăvitură* [„greață”, CIst Glosar] *iaste*” (CIst 108), *de ce să să apuce ca uluiții nu știa și ce să lucrédze ca luații de minte nu pricepea* (CIst 143).

6.5.3. Adjectivele legate de actul medical sunt indispensabile într-un text în care sunt prezente substantive din sfera medicinei. Reține atenția, mai întâi, împrumutul slavon *neisțelit* „Netămăduit, nevindecat. Lucru carile nu poate avea liac”, dat de autor în *Scara numerelor și cuvintelor streine*. Acesta avea în epocă, după cum se observă din explicația lui Cantemir, două sinonime locale mai vechi și, mai târziu, va fi înlocuit parțial de *incurabil*. În afara cuvântului slavon, își fac apariția în roman și alte adjective cu sens medical: *buiguit* „zăpăcit, aiurit”, *hronic* „cronic, îndelungat”, *ipohondriac* „ipohondru, trist, melancolic, pesimist”, *langed* „lanced, slab, abia auzit” (cu *langed glas dzisă* CIst 196), *obrintitor* „care obrintește, care înrăutățește o rană” („inflamator”, în CIst Glosar), *viton* „slab, debil, costeliv, puțintel, ușor în greutate”, extrase din Glosarul

ediției Panaitescu-Verdeș, dar și *bântuitor* „vătmător”, *dropicos* „bolnav de idropică, umflat, greoi”, *focată* „înfocată”, *puchinos* „urduros” și *urduros* „puchinos”, *topsăcos* (aerul) „otrăvitor” (CIst Glosar). În *Hronic*, li se adaugă *boliac* „beteag, bolnăvicios” (*apud* Giosu 1973:153).

Creații regionale arhaice par să fie adjectivele *tusăros* și *sughitoș* din: *tusăroasă* și *sughitoase* *răspunsurile jiganiilor acestora* (CIst 265). Pe *tusăros* ‘care tușește des, tușitor; însoțit de accese de tuse, deranjat de tuse’, DLR s.v. îl consideră învechit și regional, iar singura atestare veche este de la Cantemir. Totuși, adjectivul este înregistrat într-o formă substantivizată, într-o comunicare mai recentă din Bucium, Sălaj: *Mario, vrei să te măriți cu tusărosul ăla?*. După același dicționar, *sughitoș*, considerat învechit și rar, este atestat doar la Cantemir, ca și în TDRG s.v. Ca derivate cu sufixul *-os*, ele se încadrează alături de *dropicos* („bolnav de idropică, umflat, greoi”, în CII Glosar), *lipicios* ‘contagios’¹⁸: *...troahna cea mai lipicioasă iaste* (CIst 116) și *tremuros*: *...și așé, piciorul cât de dropicos și pasul cât de tremuros în ceva a să zătici și a să potici nu va avea* (CIst 117).

Iată câteva contexte în care sunt folosite și alte adjective cu valoare medicală:

ca un rău și beteag mădulariu din trupul monarhii... (CIst 84), ce spre zămslire clătire a face începură și acmu embrionați puii ohendrei (... pântecelii îi fărâma și pentru ca la lumină să iasă, vintrele îi spinteca (CIst 196), *«Iară de ti-ai din zavistiia véche clevela noaă a face pornit, să știi (că sabiia zavistiia mănunc nu are, și oricine a mână ar apuca-o, nerănit și nebetejit să rămâie nu poate)»* (CIst 200), *acmu la schimbarea lunii fiind, de boala ce avea turbat și tulburat să fie socotia* (CIst 205), *... (că rana poștei decât a fierului mai obrintitoare (... iaste)* (CIst 207), *nesupărat și nebetejit să te păzască* (CIst 221), *slobod și nebetejit scăpă* (CIst 225) *...precum Inorogul din fălcile crocodilului și din toate vicleșugurile nebetejit s-au mântuit* (CIst 233), *chipuri nebetejite și nepierdute păzeste* (CIst 244).

Adjectivul *beteag* este folosit adesea în construcții figurate, iar *lânged* intră într-o structură comparativă precum...și *simți boală mai lângedă decât toată boala!* (CIst 182).

6.5.4. Verbele legate de actul medical aparțin fondului vechi și popular al limbii și apar doar în roman:

...cu mari chinuri și dureri, însă suffere și priimește (CIst 84), *... (că nu mai puțin zăbava prin lenevire stâlpilor monarhii, decât cfartana*

¹⁸ Folosit în limbajul medical până după 1850, însă concurat de pe la 1830 de sinonimul neologic (Ursu 1962:54).

mădularele trupului *scutură*) (CIst 110), (...carile în boală fără liac *cade*) (CIst 112), ... (că mai bine ar fi cuiva cu 1000 de rane *a să răni*) (CIst 112), acolo bolnavul să amăgêște, iară nu să *tămăduiaște* (CIst 119), ... și mănuntăile a-și vărsa *s-au opintit*” (CIst 120), cu glas să *amuția*, cu mâni să *ciunția*, cu picioare să *ologia*, cu ochi să *orbiia* și încă cu duh să *înădușia* și cu sufletul în coș, în toate ciasurile să *omorâia* (CIst 154), jigăniile săriia, să trântiia, *suspina*, *stărnuta*, capul li să *învârtejiia*, greața li să *scorniia* (CIst 160), ...al căruia cumplită durere nu numai cât trupul le *beșica* (CIst 160), (precum boala ascunsă pre doftori și pre doftorii batgiocurêște și pre cel ce *dzace* până la moarte măgulêște) (CIst 193), pântecele îi *fărăma* și pentru ca la lumină să iasă, vintrele îi *spinteca* (CIst 196), «Întâi foamea *lângezind*, apoi focul m-au pârjolit...!» (CIst 197), «...liacul arsurii fiind, pojarul carile mănuntăile în *topiia* precum să-l potolească *socotiam*» (CIst 206), rana *obrintindu*-să și patima învechindu-să, a să vindeca cu nevoie va fi(CIst 208), căci la noi doftori sint carii daruri bune vădzind boala păcatelor cât de grea a *tămădui* pot (CIst 212), «...câteva péne din aripa dreaptă mi-am *betejit*, deci, pentru ca să să îndreptédze, câteva dzile în odihnă să mă aflu doftorii mi-au poruncit» (CIst 213), Bolnavul să *însănătoșadză*, nepriiatinul să *învârtoșadză*, langedul să *țăpinêște*, slabul pașii își sprijenêște (CIst 237), de multe ori pre durérea mare alta mai mare o *tămăduiaște*, și ce mehlemul nu *vindică*, *vindică* fierul, și ce fierul nu *tămăduiaște* cu mai mare usturime *tămăduiaște* focul (CIst 247), ...ca vrajea să ispitească de iaste cu puțință de atâtea cumplite rane inima Inorogului a să *vindeca* (CIst 257), împuțite ranele vrăjmășiii cu mehlemul adevăratei dragoste *ungându*-să să să *tămăduiască*” (CIst 271), *a răni* putere să nu aibă (CIst 271).

Reținem, așadar, verbele „medicale”: *a se amuți*, *a beșica*, *a beteji*, *a se ciunți* (variantă a lui *ciunti*, v. TDRG s.v.), *a dzăcea*, *a fermeca* (*fărmăca* „a uimi, a lua mințile”, CII Glosar), *a se înăduși*, *a se îndrepta* (‘a se face bine, a se vindeca’), *a se însănătoșa*, *a se învârteji*, *a se obrinti*, *a se ologi*, *a se omorî* (‘a se chinui’), *a se orbi*, *a (se) răni* („cu rane”), *a scutura* (‘a face să tremure’), *a stărnuta*, *a suferi* (*sufferi*), *a suspina*, *a (se) tămădui*, *a topsica* (‘a otrăvi, a intoxica’; cf. *topscat* ‘otrăvit’ și *veninat* ‘inveninat, veninos, otrăvit’), *a se unge*, *a (se) vindeca*. Putem adăuga expresiile verbale populare: *a cădea în boală* („fără leac”), *a-și vărsa mănuntăile* și, eventual, *a face clătire* ‘a se deplasa’ (despre organe sau făt), toate cu topică inversată, în logica hiperbatului. Doar contextual, fac parte din terminologia medicală ad-hoc verbele: *a fărăma*, *a se învechi*, *a pârjoli*, *a potoli*, *a sări*, *a se scorni* (‘a începe’), *a spinteca*, *a sprijini*, *a suspina*, *a se târî* (*târâi* „a trenea boala”, CII Glosar), *a topi*, *a se trânti*, *a se (în)țepeni* (*țăpini*).

Verbele populare *a tămădui* și *a vindeca* alternează în același fragment, asigurându-se astfel „variația formală a textului” (Chivu 2000:98).

La limita terminologiei medicale este expresia *a-și borî aburul*, echivalent expresiv găsit de Cantemir pentru *a-și da sufletul: preste puține dzile ș-au borât aburul* (CIst 123).

7. Concluzii

Într-o operă atât de amplă și de complexă cum este *Istoria ieroglifică*, nu putea lipsi reflectarea unui sector esențial al vieții: domeniul medical.

Cantemir pare să fi cunoscut o bună parte a secretelor medicinei, mai cu seamă ale celei empirice, așa cum arată fragmentele următoare:

Că odănoară Hameleonul putred și otrăvit aerul (carile Sam să chiamă) înghițind, de carile lovit și topsicat, acmu călea mai de pre urmă duhuri trăgea, a căruia patimă Inorogul vădzind, să milostivi (că inima milostivă cu cel ce-l doare o doare și cu cel pătimaș împreună pătimeste) și cornul cel ce a toată fire [sic] de bine făcătoriu iaste, spre putred și acmu mai împuțit trupul Hameleonului își întinsasă, cu a căruia ume-dzală, topsăcos aerul carile prin tot trupul lățit și împrăștiat îi era, spălând și toată putregiunea curățindu-i-o, iarăși la viață l-au întors. (CIst 173), ...și de iaste uréche destupată spre ascultarea cuvântului drept cunoaște (că uréchea astupată liacu îi iaste ca cu ce ar fi astupată să să scoață, iară căriia organul audzirii iaste betejit și de tot surdă, nici liacul pre lesne, nici trăsnetul tunului, nici buhnetul dobelor spre simțire a o aduce pot) (CIst 193).

Actul unei pseudonașteri este descris amănunțit, cu referire la pățania Hameleonului sfătuit de salamandră să înghită ca leac ouă de șarpe:

...ce spre zămslire clătire a face începură și acmu embrionați puii ohendrei (...) pântecele îi fărâma și pentru ca la lumină să iasă, vintrele îi spinteca (...) și așé (...) iarăși munci și dureri de naștere îl cuprindea (CIst 196).

Pe această lume, spune Șoimul la un moment dat, toate relele își pot găsi tămăduirea, numai moartea nu are leac:

Șoimul răspunsă: «...(de multe ori boala nenedejduită pre liac ș-au dat) și precum un cuvânt să dzice (morții numai liac între muritori nu s-au aflat; iară amintrilea viața stând și buna socoteală slujind, tuturor tămăduire și vindicare să nedejduiaște)». (CIst 193).

În plus, Cantemir este atât de bine inițiat în practicile farmaceutice, încât poate să imagineze pentru Hameleon, pe tiparul unui text științific medical (Chivu 2000:148), o falsă rețetă, care se constituie într-un model al imposibilului:

«Liacul și puterea liacului cornului meu spre otrava carea dina-fară vine slujéște, iară nu spre veninul carile dinluntru să naște (că rău-tatea boalii doforii o tămăduiesc, iară boala sufletului liacurile apotecarilor

nu știe). Ce pre cât a socoti pociu, receta liacului tău aceasta iaste: cornul cămilii, coama șerpelui, ochiul guziului orb și unghile peștelui luând, în laptele aspidei le fierbe, până din dzéce ocă, dzéce dramuri vor rămânea, carile în chipul alefiului făcându-să, când soarele ca luna va scădea cu o parte pre la rane te unge, iar cu altă parte la sfârșitul soarelui, apă din fărmușuri de marmure și din pilituri de aur storcând, o amestecă, și în chipul șerbetului făcând-o, o bea, și așé liacul îți vii afla.» (CIst 197).

De altfel, după cum arată Chivu (2000:147): „Structura fragmentului și caracteristicile sale morfo-sintactice sunt identice cu cele din rețetele uzuale la începutul secolului al XVIII-lea.” (v. și Chivu 1981: 221-231).

În sinteză, lexicul medical din *Istoria ieroglifică* este deosebit de bogat, cuprinzând substantive, adjective și verbe numeroase, majoritatea din fondul vechi și popular al limbii. Totuși, Cantemir introduce și un număr important de cuvinte împrumutate recent (unele chiar de el, pentru prima dată) din latină, greacă, arabă, italiană și polonă, dintre care unii vor intra și în terminologia științifică a medicinei.

Autorul reușește să armonizeze terminologia medicală populară cu cea a medicinei științifice, reprezentată de termeni culti, împrumutați. Sănătatea, ca element încărcat pozitiv, reprezintă starea normală și de aceea cuvinte din sfera sa semantică (*sănătate, sănătos, a se însănătoșa, a vindeca, vindicare, a tămădui, tămăduire* etc.) apar relativ rar.

Mai numeroase sunt cuvintele care se referă la boli (deopotrivă ale omului, în sens propriu, cât și ale organismului social, în sens moral), precum și la manifestările acestora (ca acțiuni) sau la efectele lor (ex.: *apăs, betejire, boală, boală împărătească, cfartană, ciumă, dureri / durori, dzăcare, ferbinteală, fiare neagră, inimă rea, langoare, melanholie ipohondriacă, obrinteală, pătimire, rane, slăbiciune, stârpie, toapsăc, troahnă, tuse* etc.). Majoritatea aparțin terminologiei populare.

Unii termeni medicali sunt folosiți în ample comparații între starea de boală care tulbură trupul și sufletul omului și starea de criză din societate: *...că precum o boală și o ferbinteală cât de puțin în trup sau o durere cât de mică într-un mădulariu tot trupul spre neaședzare și pătimire aduce, așé neunirea în politie și neînvoînța în cetate, ciuma și langoarea cea mai rea și troahna cea mai lipicioasă iaste* (CIst 116).

Bun observator al practicilor medicale, Cantemir include în cunoștință de cauză și nume de remedii (leacuri, tratamente, descânțece), precum și denumirile persoanelor care le administrează (*doftor, anatomic, apothecariu, therapevtis, ȕirulic, eventual vrăjitor*).

Fiind un principe luminat, Cantemir înclina, firesc, spre medicina științifică, dar cunoștea, fără îndoială, din mediul cu puternică componentă

tradițională de acasă, un întreg ansamblu de elemente medicale populare, având la bază practicile magice: *vraja*, *farmecul*, pe de o parte, și *descântecul*, ca antidot, pe de altă parte.

Așadar, Dimitriu Cantemir, cum însuși „semnează” în criptogramă pe pagina de titlu a *Istoriei ieroglifice*, este nu numai cel dintâi mare romancier al nostru, ci și un strălucit mediator cultural, cu bune cunoștințe de medicină populară și alopătă.

SURSE

- CII Glosar = *Glosar la Dimitrie Cantemir, Istoria ieroglifică*, Vol. I-II, Ediție îngrijită și studiu introductiv de P. P. Panaitescu și I. Verdeș, București, Editura pentru literatură, 1965, p. 1271 ș.u.
- CIst = Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, Ediție critică publicată sub îngrijirea lui Virgil Cândea, Vol. IV. *Istoria ieroglifică*, Text stabilit și glosar de Stela Toma, Prefață de Virgil Cândea, Studiu introductiv, comentarii, note, bibliografie și indici de Nicolae Stoicescu, București, Editura Academiei, 1973.

BIBLIOGRAFIE

A. Lucrări de referință

- Byck 1954 = Jaques Byck, *Vocabularul științific și tehnic în limba română din secolul al XVIII-lea*, în „Studii și cercetări lingvistice”, V, 1954, nr. 1-2, p. 31-43.
- Căprioară 2014 = Cosmin Căprioară, *Limba medicală populară românească*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2014.
- Căprioară 2015 = Cosmin Căprioară, *Contribuții la studiul limbajului medical popular românesc. Perspective lexico-semantice, etnolingvistice și stilistice*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2015.
- Chivu 1981 = Gheorghe Chivu, *Stilul celor mai vechi texte științifice românești (1640-1780)*. IV. *Stilul textelor medicale*, în „Limba română”, XXX, 1981, nr. 3, p. 221-231.
- Chivu 2000 = Gheorghe Chivu, *Limba română de la primele texte până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Variantele stilistice*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2000.
- Giosu 1973 = Ștefan Giosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, București, Editura Științifică, 1973.
- Munteanu 1974 = Ștefan Munteanu, *Evoluția limbajului medical românesc*, Timișoara, Institutul de Medicină, 1974.
- Nicolae 2020 = Florentina Nicolae, *Integrala operelor lui Dimitrie Cantemir ca proiect al Academiei Române*, în „Revista de Istorie și Teorie Literară”, nr. 1-4, 2020, p. 386-394.
- Petrovici 1958 = Emil Petrovici, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, în *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorilor*, București, 1958, p. 120-138.
- Purdela Sitaru 1999 = Maria Purdela Sitaru, *Enomediina lingvistică*, Timișoara, Editura Amarcord, 1999.

- Rosetti 1951 = Al. Rosetti, *Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în „Istoria ieroglifică”*, în „Buletinul științific al Academiei R.P.R., Secția de știința limbii, literatură și artă”, tom I, 1951, nr. 1-2, p. 17-38.
- Samaritan 1935 = Pompei Gh. Samaritan, *Medicina și farmacia în trecutul românesc*, vol. I (1382-1775), Călărași, 1935.
- Ursu 1962 = N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, Editura Științifică, 1962.

B. Atlase și dicționare

- ALRM I/I = Sever Pop, *Micul atlas lingvistic român*, Partea I, Vol. I. *Părțile corpului omenesc și boalele lui*, Cluj, Muzeul Limbii Române, 1938.
- ALRR. *Sinteză II* = Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sinteză*, Coord. Nicolae Saramandu, Vol. II, Colectiv redacțional: Verginica Barbu Mititelu, Mihaela Mariana Morcov, Manuela Nevaci, Carmen Ioana Radu, Daniela Răuțu, Dana-Mihaela Zamfir, București, Editura Academiei Române, 2012.
- DA/DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, Vol. I-XIX, București, Editura Academiei Române, 2010; în variantă electronică pe site-ul <https://dlr1.solirom.ro>.
- DELR = Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, *Dicționarul etimologic al limbii române (DELR)*, Vol. I, A-B, Editori Marius Sala, Andrei Avram, București, Editura Academiei Române, 2012; Vol. II, C, Partea I, *Ca-Cizmă*, Editori: Marius Sala, Andrei Avram, București, Editura Academiei Române, 2015.
- DER = Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și traducere de Tudora Șandru Mehedintzi și Magdalena Popescu Marin, București, Editura Saeculum I. O., 2007.
- MDA = Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, *Micul dicționar academic*, Ediția a II-a, București, Editura Univers Enciclopedic, 2010.
- SDLR = August Scriban, *Dicționarul limbii românești. (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*. Edițiunea întâia. Iași, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”, 1939.
- TDRG = Hariton Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch. Dicționar român-german, überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder, Band I-III*, Ediția a treia, revăzută și adăugită de Paul Miron și Elsa Lüder, vol. I-III, Clusium, Cluj-Napoca, 2000, 2003, 2005; în variantă electronică pe site-ul <https://tdrg.solirom.ro/>.

ETHNOIATRIE ET MÉDECINE DANS L'ISTORIA IEROGLIFICĂ « L'HISTOIRE HIÉROGLYPHIQUE » DE DIMITRIE CANTEMIR (Résumé)

L'objectif principal de notre recherche fut l'identification, la description et l'analyse de tous les aspects reliés au domaine médical, tels qu'ils se trouvent dans l'*Histoire hiéroglyphique*, à partir de l'« Échelle » (roum. *Scara*), une liste finale servant à interpréter ou décoder les noms et les mots étrangers (qui est, par sa fonction même, une synthèse de toutes les formes difficiles à comprendre, contenues dans ce livre). On peut observer, d'une part, l'introduction des termes médicaux néologiques (dont certains s'im-

poseront plus tard dans le langage médical roumain) et, d'autre part, l'allusion fréquente à des pratiques de médecine populaire, avec leur terminologie spécifique. Typologiquement, les termes médicaux, présents tout au long du roman, illustrent toutes les étapes de l'acte médical: les symptômes, les maladies, les traitements, les guérisons, mais aussi les organes anatomiques. La fréquence de ces éléments du langage médical, populaire et culte, et leur emploi dans de nombreux contextes allégoriques ou dans des comparaisons plastiques entre le corps humain et l'organisme social montrent, entre autres, les vastes connaissances médicales dont disposait le savant prince moldave.

Cuvinte-cheie: termeni de medicină populară, termeni medicali savanți, împrumuturi neologice, analogii, continuitate terminologică.

Mots-clé: termes de médecine populaire, termes médicaux scientifiques, empruntnéologiques, analogies, continuité terminologique.

ct.caprioara@yahoo.fr

ADJECTIVELE ADVERBIALIZATE DE ORIGINE LATINĂ ȘI VARIANTELE LOR LOCUȚIONALE ÎN SCRIERILE LUI DIMITRE CANTEMIR

ADRIAN CHIRCU
(Universitatea Babeș-Bolyai)

„...limba și stilul folosite de Dimitrie Cantemir trebuie înțelese drept un efort lăudabil din partea acestuia de a marca o etapă nouă în procesul de îmbogățire a lexicului cu elemente noi...”

(Dumitrescu 1977:9)

În studiul nostru ne propunem să relevăm anumite trăsături constante în privința folosirii adverbilor, identificate în textele scrise în limba română de principele Dimitrie Cantemir. Ne referim în mod special la adjectivele adverbializate moștenite din latină și la corespondentele lor frazeologice (constituite în mare parte în limba română, urmând un model latinesc apărut în latina populară), care conțin ca baze locuționale aceleași adverbe și care erau larg folosite în limba română veche.

1.1. Înainte însă de a intra în miezul subiectului pe care ne-am propus să-l tratăm, considerăm că este necesar să facem câteva remarci de ordin general asupra stării cercetărilor de ordin lingvistic consacrate operei lui Cantemir¹.

1.2. Din păcate, până astăzi, nu avem la dispoziție un studiu complet și complex în care să fie relevate particularitățile de ordin gramatical ale scrisului lui Dimitrie Cantemir, iar acest neajuns a fost semnalat și de către Ștefan Giosu, care, în urmă cu peste cincizeci de ani, constata că „preocupați [fiind] mai ales de alte aspecte ale limbii lui D. Cantemir, cercetătorii au trecut foarte repede peste particularitățile ei morfologice sau nici nu s-au oprit la ele” (Giosu 1973:119)².

¹ Nu avem în vedere studiile literare, cele istorice și (inter)culturale ce au ca punct de plecare opera lui Dimitrie Cantemir.

² Trebuie să recunoaștem că, secvențial, limba scrierilor cantemiriene a fost totuși avută în vedere; în acest sens, semnalăm următoarele contribuții: Ștefan Giosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic* (1973), Dragoș Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între Orient și Occident. Studiu de stilistică comparată* (1997), Oana Uță Bărbulescu, *Latinis litteris operam navare. Despre traducerea surselor latine și integrarea lor în Istoria ieroglică* (2011), Marcela Ciorța, *Formele verbale nepersonale în Divanul lui Dimitrie Cantemir*

2. Așa cum am anticipat, prin această nouă analiză dorim să continuăm unele cercetări anterioare ale noastre (Chircu 2007, 2015, 2021, 2022, 2023a, 2023b, Hummel, Chircu *et alii* 2019), cu scopul de a completa perspectiva asupra adverbului românesc cu noi date. După cum se știe, această clasă morfologică se caracterizează, pe de o parte, prin conservatorism, iar, pe de altă parte, prin inovație în raport cu latina (Ciompec 1985:43–109, Chircu 2008:99–146, Vasile 2013).

2.1. De asemenea, vrem să completăm cu noi date informațiile privitoare la adverbul cantemirian, repertoriate de către Ștefan Giosu în monografia sa (1973:135–136). Analizând scrierile cantemiriene, acesta observă, la fel ca Ovid Densusianu (1997 [1938]:586) că „și opera lui D. Cantemir ne duce la concluzia că limba veche era bogată în forme adverbiale” (Giosu 1973:135).

2.2. Autorul citat mai sus nu se apleacă pe îndelete asupra adverbelor, investigația sa limitându-se la câteva aspecte particulare (mai degrabă de inventar), printre care se numără „și formele diferite față de limba actuală ale unor locuțiuni adverbiale: *cu furișul* ‘pe furiș’ (H. 232), *cu multul* ‘cu mult’ (H. 8), *în scurt* ‘pe scurt’” (Giosu 1973:136).

3. Dintru început, trebuie să precizăm că adverbializarea adjectivelor nu este specifică numai latinei și limbilor romanice (Hummel 2017:13–46, Bourciez 1967:112, 260), ci ea caracterizează și alte familii de limbi (germanice sau slave, de pildă). Asupra adverbializării adjectivelor s-a scris destul de mult (cazul francezei, de pildă; Hummel, Gazdik 2021), însă, pentru limba română, ne-am raportat la patru studii sintetice (Ciompec 1985:46–57, 98–100, Chircu 2008:117–119, Vasile 2013:31–32, Mîrzea Vasile, Croitor 2017:227–253), în ale căror pagini este urmărită evoluția de la latină la română și generalizarea acestui tip de conversiune („orice adjectiv calificativ poate, în principiu, să fie folosit adverbial, restricțiile fiind numai de ordin semantic” Ciompec 1985:75).

3.1. În delimitarea inventarului adverbial ce caracterizează scrisul vechi românesc, în general, și textele cantemiriene, în special, ne-am ghidat, în principal, după un studiu al nostru anterior (Chircu 2022:1–16), în care am repertoriat și am ilustrat folosirea adverbială a unor adjective calificative (în bună măsură) de origine latină în primul veac (al XVI-lea) din care s-au păstrat surse scrise în românește.

Pe lângă cele patru contribuții deja amintite, în realizarea inventarului adverbial supus analizei, am luat în considerație atât de studiul lui

(2018) și Monica Vasileanu, *Începuturile scrisului în limba română: opera istorică a lui Dimitrie Cantemir* (2019). În afara acestora, mai există o serie de studii de mică întindere și eterogene tematic, reunite într-un volum colectiv de către Suzana-Carmen Dumitrescu, intitulat *Dimitrie Cantemir* (1977), dintre care ne interesează în mod particular cele semnate de Al. Rosetti (1977:219–223), Iorgu Iordan (1977:223–229) și Al. Niculescu (1977:245–250).

Al. Graur (1954), cât și glosarele scrierilor din secolul al XVI-lea (integrate în Corpusul SOR), precum și alte studii sau tratate diacronice românești (Densusianu 1997 [1938], Stan 2013, SOR, SLRV, OHRM etc.).

3.2. Pentru a ne înlesni cercetarea, am exclus adjectivele nume de culoare (*alb, albastru, galben, negru, roșu, verde*); la care se adaugă alte adjective asociate, în general, unor nume de persoane (*cărunt, orb, putred, sătul, sterp, surd, trist, vechi, viu*), pentru care nu s-au înregistrat folosiri adverbiale în perioada cercetată. De asemenea, am lăsat deoparte indefinitele cantitative *mult* (< lat. *multus* 'mult') și *puțin* (posibil < lat. **paucinus* 'puțin, mic, în cantitate mică'³).

Dat fiind că avem în vedere cuvintele moștenite, am exclus din analiza noastră adjectivele împrumutate (cu precădere din slavă: *iute, lesne, molcom, slab, slobod*), a căror folosire adverbială e relativ ridicată în vechiul scris românesc (în special în cazul lui *lesne*).

3.3. Apelând la criteriile menționate mai sus, am reușit să realizăm un inventar, care conține următoarele adjective:

acru (< lat. *acer* 'înepător, părunzător'), *adânc* (< lat. *aduncus*⁴ 'încovoiat, coroiat'), *ager* (< lat. *agilis* 'care poate fi mănuit cu ușurință'), (*în*)*alt* (lat. *altus* 'înalt, mare, adânc, profund'), *amar* (< lat. *amarus* 'amar'), *aspru* (< lat. *asper(us)* 'aspru'), *blând* (< lat. *blandus* 'mângâietor, lingușitor, dulce, ademenitor, seducător'), *bun* (< lat. *bonus* 'bun'), *cald* (< lat. pop. *caldus* < *calidus* 'cald, focos, negândit, temerar'), *cătelin* (< lat. **cautelinus* 'încet'), *chiar* (< lat. *clarus* 'clar, limpede, strălucitor'), *des* (< lat. *densus* 'des, dens, strâns, compact, plin de'), *deșert* (< lat. *desertus* 'părăsit, singuratic, pustiu'), *drept* (< lat. *directus* 'în linie dreaptă, drept, în unghi drept, direct, fără ocol'), *dulce* (< lat. *dulcis* 'dulce, plăcut la gust, savuros, plăcut, scump, iubit suave'), *ferice* (< lat. *felicem* 'roditor, cu succes, căruia îi reușește totul, fericit, norocos, propice, care te fericește'), *foarte* (< lat. *fortis* 'tare, solid, viguros, rezistent, energetic'), *frumos* (< lat. *formosus* 'bine format' < *forma*), *gras* 'gras' (< lat. *grassus* < *crassus* 'gros, dens, grosolan, necioplit'), *greu* (< lat. *greuis* < *grauis* 'greu, cu greutate, grav, greu de suportat, apăsător'), *gros* (< lat. *grossus* 'gros, grosolan'), *îngust* (< lat. *angustus* 'strâmt, îngust, în timp scurt, restrâns, limitat, greu, periculos, îngust (sufletește)'), *întreg* (< lat. *integrus* 'întreg'), *larg* (< lat. *largus* 'abundent, bogat, mult, generos, darnic'), *lat* (< lat. *latus* 'lat, larg, întins, mare'), *limpede* (< lat. *limpidus* 'limpede, transparent, curat'), *lin* (< lat. *lenus* < *lenis* 'lin, ușor, potolit, încet'), *lung* (< lat. *longus* 'lung, întins, vast, de durată'), *mare* (< lat. *maris*

³ Pentru alte etimologii atribuite acestui cuvânt destul de obscur, vezi CDER 6993.

⁴ După TDRG I s.v.; cf. CDER 82.

‘bărbătesc, de parte bărbătească’⁵), *mărunt* (< lat. *minutus* ‘mic, mititel, minuțios, mărunț, neînsemnat, tăiat, scurt’), *mic* (posibil < lat. **miccus* ‘mic’⁶), *moale* (< lat. *mollis* ‘moale, mlădios, flexibil, ușor, blând, gingaș, delicat’), *neted* (< lat. *nitidus* ‘strălucitor, lucios, frumos, îngrijit, elegant’), *nou* (< lat. *nouus* ‘nou’), *plin* (< lat. *plenus* ‘plin, umplut, încărcat, corpulent, gros, gras’), *rar* (< lat. *rarus* ‘rar, puțin dens, rarefiat, puțin numeros’), *rău* (< lat. *reus* ‘culpabil, acuzat, învinuit’), *rece* (< lat. *recens* ‘proaspăt, de curând, recent, cu forțe proaspete’), *repede* (< lat. *rapide*, adv. sau **rapidis* < *rapidus* ‘care ia cu sine totul, care prăpădește, repede, iute, violent’), *sătul* (< lat. *satullus*, dimin. < *satur* ‘sătul’), *scurt* (< lat. **excurtus* ‘scurt’), *sec* (< lat. *siccus* ‘uscăt, lipsit de umezeală, rece’), *strâmb* (< lat. *strambus* < *strabus* ‘sașiu’), *strâmt* (< lat. **strictus* < *strictus* ‘strâns, strâmt’), *(i)u(șor)* (< lat. *leuuis* ‘ușor, fără greutate, ușor de digerat, care se mișcă ușor, repede’ + -ș- + -or diminutival < lat. -olus), *tare* (< lat. *talis* ‘de acest fel, astfel de’), *târziu* (< lat. *tardiuus* ‘târziu, lent’), *(ade)văr* (< lat. *uerus* ‘adevărat, autentic, veritabil, drept, just’), *vârtos* (< lat. **uirtosus* < *uirtuosus* ‘puternic’ < *uirtus* ‘putere’⁷).

3.4. Având la dispoziție acest prim inventar al adjectivelor adverbializate care pot fi întâlnite în textele românești din secolul al XVI-lea, am considerat că nu este lipsită de interes aplicarea unei aceleași „radiografieri” și la scrierile cantemiriene, spre a urmări evoluția și dinamica unora dintre adverbele românești, alături de variația prepozițională (stabilitatea anumitor prepoziții care se combină cu adverbe spre a forma a unități frazeologice).

3.5. După cum bine s-a observat, în limbile romanice și, implicit, și în română, prepozițiile au cunoscut o largă întrebuințare, în special în situațiile în care aveau ca adjunct un centru adverbial: „limba română se situează printre limbile romanice care au dezvoltat în mare măsură procedeul alăturării de prepoziții pe lângă adverbe, pentru a putea exprima mai pregnant diferitele nuanțe ale ideii exprimate de verb, în ceea ce privește locul, timpul și modul și, uneori, deosebirile dintre stare și mișcare” (Ciobanu 1961:46).

3.6. Printre prepozițiile (simple sau compuse) care se asociază unui adjectiv-adverb în limba română, se numără: *a, cu, de, de-a, din, dintru, în, întru, p(r)e, până, pentru*. Acestea apar în grupările Prep. + adjectiv-adverb în toate cele trei scrieri cantemiriene din care am constituit corpusul nostru.

⁵ Cuvânt cu etimologie insuficient clarificată, cf. CDER 5091. Pentru argumentarea provenienței rom. *mare* din comparativul lat. *maiolem*, cf. Giurgea 2016: *passim* și în special 378, 384.

⁶ Cf. CDER 5252.

⁷ Posibil derivat în românește, nu continuator al unui adjectiv latinesc; cf. CDER 9301.

Majoritatea acestor unități frazeologice constituite pe tărâmul limbii române sunt modale, prepoziția (prepozițiile) „întărind valoarea adverbului pe lângă care stă (*de asemenea, în adevăr, într-adins, pe furiș*). Faza inițială a fost cea fără prepoziție. În limba actuală, adeseori s-au generalizat în cazul acestor adverbe construcțiile compuse cu prepoziție, mai puternice, pe câtă vreme cele fără prepoziție se folosesc din ce în ce mai rar” (Ciobanu 1961:65).

4. Pentru studiul nostru, textele lui Dimitrie Cantemir avute în vedere au fost următoarele: *Divanul sau gălceava înțeleptului cu lumea* (CD.1698), *Istoria ieroglifică* (CIL.~1705) și *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* (CH.1717-23).

4.1. În urma parcurgerii acestor trei opere cantemiriene, am exclus din lista întocmită inițial adjectivele care nu cunosc o întrebuințare adverbială (cu sau fără prepoziție) la Cantemir, respectiv *acru, ager, amar, aspru, bun, cald, îngust, limpede, gras, gros, mic, moale, neted, pedestru, rece, repede, sec, subțire, timpuriu, turbure*. Această delimitare ne-a ajutat în fapt să restrângem cercetarea și să circumscriem mult mai bine faptele de limbă avute în vedere.

4.2. În ceea ce privește unitățile adverbiale reținute pentru investigația de față (neprepoziționale sau prepoziționale) și integrate în corpusul nostru analitic, am putut remarca următoarele aspecte, relevante nu numai pentru scrisul cantemirian, ci și pentru epoca în care au fost scrise textele sale.

4.2.1. În cazul cuvântului *adevăr*, compus la origine (Chircu 2023a), se observă faptul că valoarea adverbială a acestuia începe să se piardă, fiind tot mai des concurat de participiul verbului *a adevăra*, respectiv *adevărat* (3) și de cele câteva unități frazeologice ce conțin adverbul inițial *adevăr* (Prep. + *adevăr*), la rândul său constituit prin compunere (*a + de + văr*):

- (1) ca niște brudii și tineréle de vârstă (sau **mai adevăr** să dzicem) ca niște strânsuri (CH.1717-23:8^v).
- (2) și **adevăr** ar fi scris, toată credința ș-au pierdut (CH.1717-23:541).
- (3) Și aceasta **adevărat** că bine au dzis (CH.1717-23:5^v).

Dintre combinațiile prepoziționale pe care le-am identificat, se pare că eruditul moldovean le preferă pe cele cu *întru* (*într-adevăr, întru adevăr*) și mai rar cu alte prepoziții (*cu adevăr, de pildă*):

- (4) că **întru adevăr** îți voi povesti (CD.1698:10^v).
- (5) Că **într-adevăr**, puternică dreapta Celui Preaputernic clătește și mută împărățiile (CH.1717-23:149).

- (6) **întru adevăr** de credzut iaste, că nu numai prin a lui Dumnădzău mai denainte prin scrisoare însămnate porunci... (CD.1698:118^f).
- (7) aleasără ca iarăși pre Lup de față să chême și **mai cu adevăr** pentru a Strutocamilii fire să să înștiințedze (CII.~1705:66).

4.2.2. *Adânc* este folosit cu valoare adverbială doar într-unul dintre texte (CII.~1705), dar rareori și numai precedat de prepoziție:

- (8) însă, oare, cine s-ar afla în lexicoanele etimologhicești ca încă și **mai dintr-adânc** și mai curat numele ei să ne tâlcuiască? (CII.~1705:49^v).
- (9) Și cine ieste acela carile **mai într-adânc** lucrurile firești și ființele trupești să fie pătruns? (CII.~1705:51).
- (10) și încă vicleșugul a unor dobitoace **dintr-adânc** pricepând, toată avuția răspunsurilor sale în cea mai de desupt tainița tăcerii își zidi (CII.~1705:100).

4.2.3. În ceea ce-l privește pe *blând*, acesta este întrebuințat o singură dată (în CH.1717-23), neprepozițional, ceea ce sugerează o reducere a întrebuințării sale adverbiale (cel puțin la Cantemir):

- (11) și pe cei ce Peloponisu și câteva alte locuri de a țărâi grecești apucasă, călcându-le trufié, i-au făcut să îmble mai **blând** și mai plecat (CH.1717-23:483).

4.2.4. În scrierile sale, Cantemir nu face apel la *căținel* (*cățilin* / *cățelin*), care este concurat de (*pre*) *încet*, ci numai la forma diminutivală (cu prepoziție), pe care n-am întâlnit-o decât într-un singur text (CD.1698):

- (12) ce și **pre cătineluș** mai ades ce pică pe corabie a înneca pot (CD.1698:128^f).

4.2.5. Adverbul *chiar*, întrebuințat de Cantemir în sensul primar ('clar, limpede'), este folosit în numeroase contexte și în toate textele (cu multe ocurențe în CH.1717-23). Varianta prepozițională nu am reperat-o în niciuna dintre scrieri și probabil că nici nu circula în perioada vechiului scris românesc (cf. DAs.v. *chiar*). În unele contexte, statutul primar de cuvânt „plin” se reflectă și în posibilitatea gradării, ca și în aceea a coordonării cu un alt adverb de mod (de diferite origini). La fel ca alte adverbe pe care le-am urmărit în această cercetare (vezi și mai sus, **4.2.1.-4.2.4.**), *chiar* are o poziție specifică (antepunere) în raport cu verbul-centru (cf. DIG 182):

- (13) carile să fie aiave și **chiar** ți să arată (CD.1698:VII^f).
- (14) Apoi aceastași **chiar** să poate dovedi (CH.1717-23:192).
- (15) ce ar trebui mai **chiar** și mai curat a să înțăleage (CH.1717-23:343).
- (16) Papagaia ieste, carea mai **chiar** cuvintele dobitocului sămăluitoriu a urma poate (CII.~1705:49^v).
- (17) cu dobitocul acesta în parte **chiar** vom putea pricepe. (CII.~1705:72).

4.2.6. *Des* este sporadic în scrierile lui Cantemir și uneori pleonastic – ca multe alte asocieri de cuvinte (vezi exemplul 18). La fel de rară (mai puțin de 10 ocurențe) este și varianta rezultată din sudarea cu prepoziția *a* (*ades*); caracterul lexicalizat al acesteia din urmă se vede în combinarea cu alte prepoziții (*în ades*):

- (18) că **des** și de multe ori la muritori să véde putérnicul nebun în fruntea sfaturilor (CII.~1705:85^v).
- (19) carile cu tine **ades** războiu a bate obiciuit iaste, **ades** că-ți iaste cu dânsul a te bate să gândești (CD.1698:103^v).
- (20) Iată că céle patru stihii cine de sine **în ades** să sfădesc (CD.1698:94^v).

4.2.7. În privința lui *deșert*, Cantemir nu-l întrebuințează ca adverb decât în combinație cu prepoziții, specific scrisului său fiind *în deșert*, adeseori reperabil în CD.1698 (o singură ocurență *întru deșert*, în același text):

- (21) **în deșert** osteniia limba, de n-ar fi fost a Mântuitorului milă (CD.1698:75^v).
- (22) Așeadară, **în deșert** lumea pre cel de înțelepciune cuprins a amăgi siléște (CD.1698:80^r).
- (23) ce numai **în deșert** ș-au pierdut osténeala și vrémea (CH.1717-23:471).
- (24) să rump și nevoințele lui **în deșert** să fac (CH.1717-23:21^v).
- (25) Și așé, nici truda mea până înr-atâta **în deșert** fără mulțámire și fără folos ar fi rămas (CII.~1705:3).
- (26) Lupul cu iute fereală lovitura **în deșert** îi scoasă (CII.~1705: 62^v).
- (27) Nu **întru deșert** și fără ispravă odănăoară laconii, fiilor săi celor tineri, din necinstita beție a-i întoarce vrând (CD.1698: 112^v).

4.2.8. *Drept* (*dirept*, *derept*) este destul de bine reprezentat în limbile neolatine, descendenții romanici ai lat. *directus* cunoscând întrebuințări diferite și semnificații diverse.

În româna veche și la nivel dialectal, *drept* adverbial și structurile prepoziționale în care intră au o frecvență ridicată (Chircu 2021), iar textele cantemirene nu fac excepție. În general, *drept* și unitățile frazeologice corespondente intră în organizarea unui grup verbal, ca adjunct suprimabil (DIG 287) și au sensul de 'direct, sincer, corect, în linie dreaptă, fâțiș, nu strâmb':

- (28) Nice te ispiti pre strâmbele cărări că vei **drept** a îmbla putea (CD.1698:83^{bisv}).
- (29) și precum sint, așea **drept** le giudecă și le socotéște (CD.1698:84^r).
- (30) decât carile pentru greci și pentru Greția nici grecul în Greția pentru moșie-sa **mai drept** și mai adevărat a scrie și a lăuda ar fi putut (CH.1717-23:41).

- (31) După acéstea domnul Ioan, vădzind că nărocul în toate părțilé îi deșchide calea biruinții, mai mult zăbavă nefăcând, au întins **drept** la Thessalonic (CH.1717-23:489).
- (32) Trula cea din mijloc **drept** asupra isimeriii căuta (CII.~1705:110).
- (33) Și din sorbitură pre supt pământ, **drept** de-a crucișul spre apus ca la 400 de mile mǎrgând (CII.~1705:118).

4.2.8.1. Am repertoriat destul de multe structuri prepoziționale cu *d(i)rept* (cf. DIG 287), mai numeroase în CII.~1705), în comparație cu alte adjective-adverbe discutate *supra* sau *infra*. În unele cazuri, poate fi observată și articularea formală analogică (exemplele 36-39), fără implicații de ordin morfosintactic:

- (34) Bine că pentru a lor viață și avuție **pe drept** mi-ai spus (CD.1698:9^v).
- (35) giur să-m spui **pe drept** (CD.1698:32^f).
- (36) Pre carea noi, ca pe un vǎrtos și tare scut îmbrățășind, drépte arme **pe dreptul** vom apuca (CH.1717-23:5^v).
- (37) că de amentrelea pre singur drumul și cursul firii precum iaste **de-a dreptul** de vom socoti (CH.1717-23:39).
- (38) cu moartea, moarte să răsplătească **mai cu dreptul** a fi giudecând (CH.1717-23:487).
- (39) Dintre doi stâlpi **de-a dreptul** împotrivǎ până la ceialalți stâlpi uliță dreaptǎ și tot într-o măsurǎ de latǎ să ducea (CII.~1705:106^v).
- (40) nu are de la cela carile prin gurile tuturor **pre drept** să hulêște (CII.~1705:56).

4.2.8.2. Spre deosebire se structurile exemplificate sub **4.2.8.1.** (unde se pot vedea cazuri în care adjectivul adverbializat suferǎ o a doua conversiune, dobândind mărci nominale⁸ în combinație cu o prepoziție), în cele de mai jos avem de-a face cu o situație clar diferită. Faptului că lui *drept* nominalizat i se atașează mărci nominale *obligatorii* (în speță articolul) i se adaugǎ acela al unei conversiuni a întregului grup prepozițional, care devine locuțiune prepozițională cu regim cazual specific (genitiv); sensul însuși este altul decât în celelalte cazuri de folosire adverbială independentă sau în combinație cu prepoziții, structura întreagǎ funcționând ca o prepoziție cu sens local, în care semantismul originar al adjectivului *d(i)rept* este complet șters:

- (41) iatǎ că nici până la hotarǎle Dachiii n-au agiuns, ce numai până **în dreptul** gurii Dunării (CH.1717-23:271).
- (42) de la Cǎmpulungul Moldovenesc până la Cǎmpulungul Muntenesc și **până în dreptul** Severinului (CH.1717-23:299).
- (43) Așijderea alalte trule fietecarea **în dreptul** zodiacii ceriului din meșterșug era pusǎ (CII.~1705:110^v).

⁸ Facultative în anumite cazuri, a se compara exemplele 36 și 40.

4.2.9. *Dulce* adverbial are un număr redus de ocurențe în cele trei texte din corpus, probabil și ca urmare a concurenței pe care i-o fac alte unități lexicale și frazeologice (*cu blândețe, cu dulceață*):

- (44) O, cât de svânt, cinstit și **dulce** fulgerând, adecă străluminând, am vedea-o! (CD.1698:108^f).
- (45) Cari, macar că chipul **dulce** a grăi, frumos a scrie și aburii slavăi cu meștersug a vâna, îi laudă și să miră (CH.1717-23:4^v).
- (46) carile, cu dragoste priimindu-l, **cu dulce** în cămara inimii sale îl ascund (CII.~1705:72).

4.2.10. În textele consultate nu l-am întâlnit decât o dată pe *ferice*, într-un grup adjectival cu complement prepozițional în acuzativ. Această situație se explică prin faptul că întrebuițarea sa începea să fie tot mai limitată, iar unele texte din epocă par să confirme această tendință de limitare a întrebuițării sale la structurile cu *de* postpus:

- (47) **Ferice** de Vidră, carea mai denainte epitrop dobitoacelor era (CII.~1705:127^v).
- (48) Și **ferice** iaste **de** dânsul căce ș-au împlut costul vieții sale și la adinci bătrânețe au agiunsu! (CD.1698:38^f).
- (49) o, **ferice de** voi și de monarhiia voastră, când nedéjdea voastră în credința Inorogului viți aședza și din aședzimântul lui lineștea vă viți aștepta (CII.~1705:277).
- (50) alegând pre unii care **mai ferice** ar fi fost **de** dânsii așeși, de nici și-ar fi mai scris ceva (CH.1717-23:162).

4.2.11. Adverbul *foarte* cunoaște cele două ipostazieri curente din limba română veche (Stan 2013:305), și anume autonom sintactic în cadrul unui grup verbal (a) și modificator de gradare a superlativului la adjective și adverbe (b) – ceea ce sugerează un stadiu intermediar de gramaticalizare.

Atunci când se întâlnește în vecinătatea unui verb (a), *foarte* este sinonim cu *vartos* și întrebuițat la fel ca acesta:

- (51) și, ca dâmsul, a mă păzi **foarte** mi să cuviind cade [sic] (CD.1698:20^f).
- (52) mi-ai arătat drumul și a drumului eșire cum să cade, **foarte** îți mulțămăsc (CD.1698:35^f).
- (53) Vlahii, dzice, aceștia au limbă de-ș **foarte** asemănă cu limba italienească, însă atâta-i de stricată ... (CH.1717-23:134).
- (54) Așé Lupul, vrând-nevrând, și precum de aceasta poruncă **foarte** să să fie bucurat arătând (CII.~1705:102).

Întrebuițarea de marcator al gradării (b) este, de cele mai multe ori, identică uzului standard actual:

- (55) că împărăția ceriului iaste **foarte** efină (CD.1698:13^v).
- (56) carea **foarte** bine știu că-ți va plăcea (CD.1698:37^f).

- (57) iară sunetul de unde să iasă, **foarte** molcom tace (CH.1717-23:101).
 (58) Atuncea, lupii fără de nici o grijă, **foarte** pre lesne preste gard sărind și în ocolul cel mai dinluntru întrând... (CII.~1705:60^v).
 (59) Așijderea, alalți a vicleșugului părtași: „**foarte** bine, **foarte** bine”, ni din budză mormăia, ni din colți clănțăia (CII.~1705:101).

Într-un singur enunț, în calitate de modificador de gradare, *foarte* apare însoțit de prepoziția *de*, probabil prin analogie cu alți modificatori de același tip (*atât de*, *cât de*, *destul de*):

- (60) carele **foarte de rău** pre romani purtase și cu dese războaie (CH.1717-23:146).

4.2.12. Dintre toate adjectivele-adverbe cu autonomie sintactică, *frumos* cunoaște cele mai multe contextualizări în dependență de un centru verbal (în multe cazuri, acesta este un *verbum dicendi* sau *monstrandi*):

- (61) pentru că **frumos** Seneca adeverește (CD.1698:59^v).
 (62) Pentru că **frumos** svântul arată Avgustin: (CD.1698:62^f).
 (63) cum **frumos** grăeaște Esthir (CD.1698:II^v).
 (64) Pentru care lucru **frumos** mărturiseste Isaiia (CD.1698:78^f).
 (65) Precum **frumos** voroveste Seneca (CD.1698:83^{bisv}).
 (66) **frumos** ne arată Cornilie Agrippa (CH.1717-23:109).
 (67) macar că cine nu știe vorovi și tace **frumos** voroveste (CII.~1705:68).

În general, adverbul *frumos* este dependent, în cadrul enunțurilor, de un centru verbal (ca în exemplele de mai sus), dar se întâlnesc și cazuri în care este integrat într-un grup adjectival (cu centru adjectival calificativ sau participial):

- (68) O, cât de nesocotiți și nebuni sint carii trupul său **frumos** alcătuit, împodobit și mândru stolit a fi poftesc (CD.1698:112^v).
 (69) Toate sămințele, ierbile și unsoarele **frumos** mirositoare (CII.~1705:8^v).
 (70) Cântare alcătuită, dulce, **frumos** întocmită (CII.~1705:11).
 (71) tocmit și **frumos** vierșul muzicai alcătuit (CII.~1705:36).

4.2.13. Adverbul *greu* poate fi și el întrebuințat singur sau ca bază locuțională (mai ales), cel mai adesea alături de prepoziția *cu*:

- (72) Omul în voia lui, cât să sue, atâta mai **greu** cade (CD.1698:141^f).
 (73) macară că trupeste **greu** ți să va părea, rabdă și mult te zăbăvește (CD.1698:129^v).
 (74) în câte țări sau provincii să să fie fost împărțit Dachia foarte **greu** iaste a să desluși (CH.1717-23:14).
 (75) Că mai **greu** nu iaste de giudecat decât pâra între doi priiatini (CII.~1705:42).

Ca bază locuțională, *greu* este reperabil în toate cele trei texte pe care le-am examinat, exclusiv alături de prepoziția *cu*, formând o locuțiune (*cu greu*) care se păstrează ca atare până în zilele noastre:

- (76) Ce iarăși de tot de această lume a te lepăda **cu greu** și să pare; și îți iaste voia ca într-această lume nu de tot pustiu și sărac să fii, și în viața ta și oarece îndemână să cunoști **cu greu** iaste; căci „precum iaste cămilii greu prin urechile acului a intra, încă **mai cu greu** bogatului în [îm]părăția ceriului” (CD.1698:44^f).
- (77) că **cu greu** și așeși peste puțină iaste adevărții cunoscute, socoteala să nu să lipască (CH.1717-23:433).
- (78) Și eu până într-atâta de la toți de la voi m-am **așe de greu** osândit (CII.~1705:28^v).

4.2.14. *Înalt* este folosit adverbial într-un singur text (CII.~1705) – ceea ce ține de caracterul periferic al întrebunțării sale adverbiale în scri-sul vechi românesc:

- (79) Brehnăcile **înalt** pentru paza străjilor să înălța (CII.~1705: 157^v).
- (80) Iară când muștele de bunăvoie le părăsiia și mai **înalt** în aer să suia (CII.~1705:159).

4.2.15. Nu am reperat în operele cantemiriene adverbul etimologic compus *încet* (*în-* + *cet* < lat. *quietus*) decât în structuri prepoziționale, pe care Cantemir pare a le fi considerat mai expresive și, prin urmare, mai adecvate scrisului său. Încărcătura stilistică e și mai evidentă în cazul repetițiilor:

- (81) pre acela acéle plăcute **pre încet**, pre lesne la céle neplăcute celor plăcute vecine îl vor abate (CD.1698:127^v).
- (82) când voroviia **pre încet** și lin în nucă suflând, să videa că sloboade foc din gură (CH.1717-23:36).
- (83) fără numai **pri-ncet** curgerea lui socotind și în scurtă vréme atâta călătorie ce face vădzind și adevărat, de mirat lucru iaste că cu câtă lină curgere ce are, acéste 5015 de mile în 40 de dzile le călătorește (CII.~1705:117).
- (84) iară o parte de uni împrăștiindu-se până la Machedonia și la țara grecească să fie agiuns, aceștia cu toții **pe-ncet, pe-ncet** s-au potopit (CH.1717-23:304).
- (85) în carile minte și într-o parte și într-alta întorcându-să, **pri-ncet, pri-ncet**, ca cuțitul pre cute să ascute (CII.~1705:122^v).

Totuși *încet* apare ca bază derivativă în structura derivatului adverbial diminutival *încetișor*:

- (86) carile spunea precum nepriiatinii de acolea nu departe, plini de pradă și de dobândă, vin **încetișor** (CH.1717-23:457).
- (87) oftatul și suspinul totdeodată supt un glas alcătuind, **încetișor**, cum i să părea și prea tare, cum altora să audziia (CII.~1705:102).

4.2.16. În ceea ce privește adverbul *larg*, acesta are o frecvență mai ridicată. Cu mici excepții (vezi exemplele 88, 100), el este inclus în structuri prepoziționale:

- (88) De care lucru, Lupul aicea înțelegând, perii de pre spinare a-și rădica și pre nări **mai larg** a sufla au început (CII.~1705:135).

Trebuie semnalată, de asemenea, includerea lui *larg* în expresii correlative cu adjectivul adverbializat *lat*, în diverse combinații prepoziționale:

- (89) Istoricii grecești pomenesc, din carii mai întâi Nichita Honiiatis, a cui istorie **în larg și în lat** pentru războaiele românilor noștri cu împărații Țarigradului [...] vom istorisi (CH.1717-23:418).
 (90) Pentru greșala dară anului ieșirii domnilor de la Ardial [...] **pre larg și pre lat** să arătăm, aicea în sfârșitul aceștii cărți (CH.1717-23:556).

4.2.17. Așa cum am anticipat, adverbialul *lat* este și el prezent, însă nu cunoaște foarte multe contexte, chiar dacă, în perioada vechiului scris românesc, era relativ frecvent. Textele cantemiriene studiate conțin doar câteva ocurențe:

- (91) Dachia, dzice, odată să chema prea **lat** olatul carile cuprinde Transilvanie cu amândoaă Valahiile, dintre carile una Valahie Mare, iară alta Valahie Mică să chiamă (CH.1717-23:13).
 (92) pentru ca după pofta lor slobod și **lat** să poată stăpâni (CH.1717-23:294).
 (93) stând această familie la împărăție, stăpânirea vlahilor mult va crește și cu multe țări și orașe adăogându-să, **lat** să va lăți (CH.1717-23:462).

4.2.18. De asemenea, *lat* apare și în structuri correlative frecvent întâlnite în vechiul scris românesc, ca (*în*) *lung și (în) lat*):

- (94) însă **în lat și în lung**, carile să fie fost peste tot a hotarălor obârșii, la scriitori câtăva neatocmire [sic] aflăm (CH.1717-23:10).
 (95) carile, **în lat și în lung** de numele și de niamul aceștii săminții scriind (CH.1717-23:23).
 (96) au mârș asupra lor și după biruință țărăle lor **în lung și în lat** li-au prădat și li-au pustiit (CH.1717-23:251-252).
 (97) cât să fie de **lat** și de **lung** pot ști cei ce mapele vor cerca (CH.1717-23:299).
 (98) în **lat** și în **lung** mult și precum i-au fost voia prădând și ardzind, cu pace s-au întors la Țarigrad (CH.1717-23:375).
 (99) carii cât de **lat** și de **lung** stăpânesc cine iaste carile să nu-i știe (CH.1717-23:496).

Într-un singur context, *lat* apare pleonastic alături de *larg*:

- (100) Acestea din tot duhul dacă **larg și lat** ritorisi Papagaia (CII.~1705:97^v).

4.2.19. Adverbul *lung* independent se întâlnește o singură dată, corelat (poate cvaslocuțional) cu *lat*:

(101) carii cât de **lat** și de **lung** stăpânesc cine iaste carile să nu-i știe (CH.1717-23:496).

4.2.19.1. În schimb, *lung* apare frecvent în structuri prepoziționale de două tipuri: pe de o parte, cu prepozițiile aglutinate (*îndelung*), iar, pe de alta, cu prepozițiile detașate, semnificațiile fiind (în special pentru *îndelung*) temporale și modale:

(102) Cu cât mai **îndelung** cu deprinderea păcatului te vii îndeletnici (CD.1698:115^r).

(103) **îndelung** răbdătoriu, mult milostiv, nice după fărădelegile noastre face noao (CD.1698:46^r-46^v).

(104) însă câteva carile la istoria lui Ioan Cantacuzin pentru vlahi **în lung** să pomenească le va afla cititoriul unde vom dzice lucrurile tâmlate pre vrême [sic] acestui împărat Ioan Cantacuzin (CH.1717-23:134).

(105) Istoria Attilii pentru aceasta oarecé **mai pre lung** din-ceputul până la sfârșitul lui am adus-o (CH.1717-23:257).

(106) îi căzniiia, adecă ascuțind pari **de-a lungul**, pen trup le bătea și așe întâpați, în pământ îi înfingea [sic] (CH.1717-23:337).

(107) Și ce să-ți spuii mai **îndelung**, ce pre scurt (CD.1698:27^r).

4.2.19.2. O mențiune trebuie făcută și pentru includerea locuțiunii *în lung* într-o expresie corelativă în care topica elementelor corelate poate varia (*în lung și în lat*, dar și *în lat și în lung*) (91-93):

(108) au mârș asupra lor și după biruință țărâle lor **în lung și în lat** li-au prădat și li-au pustiit și tot niamul lor supt giugul împărățiii li-au pus (CH.1717-23:251-252).

(109) au trecut Dunărea și întrând în țărâle lor și **în lung și în lat** mare răzșipă și pradă făcând, s-au întors cu izbândă la Țarigrad (CH.1717-23:257).

(110) ce Cardamir, craiul bolgarilor, neîndrăznind înainte a-i ieși, Constantin, **în lat și în lung** mult și precum i-au fost voia prădând și ardșind, cu pace s-au întors la Țarigrad (CH.1717-23:375).

(111) de acolo spre părțile de Crivăț slobodzindu-să, **în lung și în lat**, toată țara moschicească au prădat și au fărmat (CH.1717-23:513).

(112) precum să videa ca la 700 mile **în lung și în lat** tot uscatul între bălți cuprindea (CII.~1705:104^v).

(113) și cu vârvurile munților de-a tocma câmpul dinspre apus **în lat și în lung** să întindea (CII.~1705:104^v).

(114) Lumina capiștii **în lung** de 30 coți, iară **în lat** de 24 de coți era (CII.~1705:108).

4.2.20. Adjectivul-adverb *lin* este și el prezent în textele lui Cantemir, care îl folosește independent (nu în combinații prepoziționale):

- (115) a. biruiți și slăbănogiți fiind, romano-dachii în Dachia noastră era, și **lin** trăia (CH.1717-23:201).
 b. Theodoric încă, după sfatul împăratului lăsindu-să și vădzind că alalți gotthi din neamul lor acmu în Galia **lin** trăia (CH.1717-23:310)
- (116) o ascundea în buci, de ciia, când vorovii pre încet și **lin** în nuică suflând (CH.1717-23:84).
- (117) Iară între tulburările munților Inorogul la câmpii lăcașului său, **lin** și fără grijă, viața-și petrecea (CII.~1705:145^v).
- (118) Rar și departe pășește, pri-ncet și **lin** pașii își clătēște (CII.~1705:75).
- (119) Dară **lin** suflând austrul adevēriții și într-o parte dând poalele hainei adevărului, grozavă goliciunea minciunii descoperindu-să să arată (CII.~1705:36^v).

4.2.21. Întrebuințarea adverbială a lui *întreg* este limitată la un singur text (CH.1717-23), unde toate ocurențele fac parte din structuri prepoziționale, dintre care unele funcționează ca locuțiuni prepoziționale cu regim de genitiv:

- (120) Însă iarăși el să nu fi avut cap carele să poată **di-ntreg** a scorni și a tocni minciună ca aceasta (CH.1717-23:109).
- (121) pre carile vor unii așē numai **pe-ntreg** și fără nici o socoteală, cu mulți ani mai denainte de desălecatul ei cu romani să i-l dea (CH.1717-23:319).
- (122) ce încă așēși din sine necusută fiind și neavând pre unde o descoasă, **pri-ntreg** au despīcat-o ș-au sfărmat-o (CH.1717-23:382).
- (123) făcând și deșchidzind cale de trii dzile, tot **pri-ntregul** munților (CH.1717-23:515-516).

4.2.22. Dintre textele parcurse, unul singur (CH.1717-23) are folosiri adverbiale le adjectivului *nou* (numai în structura prepozițională *de nou*), ceea ce sugerează că *nou* cu valoare de adverb nu era întrebuințat de către Cantemir (dar nici de alți autori). Prin urmare, *nou* nu are o pre-dispoziție de a se adverbializa:

- (124) pofta adevēriții [...] poftēște să le dovedim, precum cesteia [sic], ce cât de târdziu și **de nou** să dzic, altele să nu fie fără numai iarăși acēlea ce în vremile lor adevărat au fost și s-au lucrat (CH.1717-23:319).
- (125) ce până nu va vīdea altă povestire **de nou** adusă asupra ceii vechi (CH.1717-23:172).

4.2.23. Tratăm sub același paragraf adjectivul-adverb *mănunt* / *mărunt* și folosirea sa cu prepoziție (Prep + *amănunt* / *amărunt*) – tip destul de bine reprezentate în vechiul scris românesc (Chircu 2023:294-307); Cantemir nu are decât combinații prepoziționale, în care sunt incluse prepozițiile (*cu*, *de* și *p(r)e*, *spre*). *P(r)e amănuntul* / *amăruntul* este cel mai frecvent și pare a a constitui o preferință pentru Cantemir:

- (126) foarte cu toată nevoița și **cu amănuntul** să să socotiască (CD.1698:42^f).

- (127) carii au scris pentru lucrurile ungurești nici pre unul **cu amănuntul** și prin multă vreme necercat n-am lăsat (CH.1717-23:104-105).
- (128) aceasta prin pricinile firești **de amănuntul** să o ispitim (CII.~1705:74^v).
- (129) și **de-amănuntul** a le însămnă au stătut de vom căuta rândul poveștii pre alesul (CH.1717-23:156)
- (130) Bine dară și **pre amăruntul** a tuturor lucrurilor mărime și a toată lumea lărgime sama le ia (CD.1698:96^f).
- (131) și altele **pe amănuntul** câte mai sus am pomenit, de le va lua cineva sama binișor (CH.1717-23:120).
- (132) atâtea cetăți și orașe pomeneste în Dachia că li-au tocmit Iustinian [...], de carile **pre amănuntul** și de toate anume sintem să dzicem la viața lui Iustinian (CH.1717-23:120).
- (133) carii cu ceialalți împreună lucrurile **mai spre amănuntul** începură a scutura (CII.~1705:83^v).

4.2.24. *Plin* adverbial nu este prezent în scrierile lui Dimitrie Cantemir, ci doar compusul său prepozițional (sudat) *deplin*, care are desul de multe ocurențe, în general în dependență de un centru-verb:

- (134) și atuncea **deplin** să te fericești (CD.1698:61^f).
- (135) Și măcar că **deplin** și cum să cade a pricepe nu vei putea (CD.1698:88^v).
- (136) carele mai denainte să viclenisă, supt acest împărat așeși **deplin** ș-au răscumpărat volnicia (CH.1717-23:426).
- (137) pentru ca să facă **deplin** voia împăratului (CH.1717-23:76).
- (138) carile toate în monarhul, matca și mamca noastră **deplin** să cuprind (CII.~1705:139^v).

4.2.25. Spre deosebire de *des*, care cunoaște și varianta prepozițională *ades* (vezi **4.2.6.**), în textele cantemirene e prezent doar *rar* (nu și varianta sa compusă *arar*, care caracterizează mai ales graiurile nordice):

- (139) Carea **rar** știută și adeverită iaste (CD.1698:115^v).
- (140) fără veste lovia și nu **rar** până supt Udriiu năvăliia (CH.1717-23:462).
- (141) acela de bunăvoie lepădat a videa cuiva **rar** s-au tâmplat (CII.~1705:142).
- (142) **Rar** și departe pășește, pri-ncet și lin pașii își clătêște (CII.~1705:75).

4.2.26. Adjectivul-adverbializat *rău* are un număr semnificativ de ocurențe în operele cantemirene consultate, aflându-se în dependență de un verb (cel mai adesea) sau de un adjectiv:

- (143) Că nu **rău** și fără socotială, ce bine și cinsteș iaste de viețuit (CD.1698:100^v).
- (144) **rău** i-au bătut (CH.1717-23:31).
- (145) cu nările trăgând, mai **rău** să înădușește (CII.~1705:159^v).
- (146) Așijdirea a lumii, adecă a trupului, **rău** cunoscute și strâmb grăite minciuni (CD.1698:V^f).
- (147) alții **rău** răniți deși scăpasă, nu era de nici o triabă (CH.1717-23:460).

Singurele variante prepoziționale ale adverbului *rău* le-am identificat în structura unei unități frazeologice ce caracterizează astăzi limba vorbită:

(148) Asan apucasă și pe frate-său Ioan zălog cu sine luase, însă lucrurile tot **din rău mai în rău** să pohârniia (CH.1717-23:459).

4.2.27. *Sătul* nu este folosit cu valoare adverbială de către Cantemir, ci doar variantele sale compuse (*destul* și *îndestul* - nu și în CD.1698), cu prepoziția aglutinată (forma prepozițională neaglutinată nu am reperat-o: *până la sătul, din sătul* 'pe săturate'; cf. DLR s.v.):

(149) căci pre unele locuri are drumuri și mai deșchisă și ape mai multe pentru hrana oștii socotiia că va găsi **destul** (CH.1717-23:458-459)

(150) și a mă mira **destul** nu pociu (CII.~1705:79^v).

(151) pentru carile pre la locul și vrémea sa, **îndestul** s-au pomenit (CH.1717-23:532).

(152) Că amintrilea mulți înțelepciunea cuvântului **îndestul** au (CII.~1705:65).

4.2.28. *Scurt* adverbial independent nu apare decât o dată în textele parcurse, dar în combinație cu prepoziții (*pre scurt* și *în scurt*) este mult mai frecvent. Acestea din urmă sunt însoțite și de marcatori de gradare (comparativ și superlativ) sau de aproximare:

(153) și mai **pre scurt**: mai bine pre mine decât raiul ai alége (CD.1698:30^v).

(154) **În scurt** a trăi și pre toate dzilele numai o singură viață socotéște! (CD.1698:115^f).

(155) și încă și stăpânirea Dachiii măluroasă, **foarte pre scurt** li-au fost (CH.1717-23:275).

(156) **cât de pre scurt** să însămnăm, precum și a altor alor noștri vecini, a lésilor adecă (CH.1717-23:405).

(157) cum mai **pre scurt** și mai aieva a-ți dejgheuca mă voi sili (CII.~1705:159^v).

(158) Acéste dară, **can pre scurt**, o, iubite prietine, în Cămilă și în firea ei așé socotesc, și cu tot adevărul așé și sint (CII.~1705:74^f-74^v).

4.2.29. În ceea ce privește adjectivul adverbializat *strâmb*, acesta este prezent în inventarul nostru, dar sporadic, predominantă fiind folosirea independentă (cu prepoziție apare o singură dată):

(159) Și de acéstea de toate de câte m-ai întreat drept a-ți spune nu mă voiu rușina,căci nu **strâmb** și vrédnic de ocară, ce drept și vrédnic de laudă am făcut (CD.1698:10^v).

(160) Și celuia ce **strâmb** lucriadză, în loc de simbrie, iadul i să dă (CD.1698:55^v).

(161) Acolo a lui făgăduințe, porunci, învățături, urgii și pilde de arătare să află, drept sau **strâmb** făcătorilor scrise (CD.1698:125^f).

(162) însă nu ca sirinele precum (pre pizmă) dzici tu, nici măgulindu-i ca să-i înnec, precum (**pre strâmb**) rău grăești tu (CD.1698:20^f).

4.2.30. *Strâmt* cunoaște o singură ipostaziere (cea prepozițională), sinonimă cu *pre scurt*, în opoziție cu locuțiunea *pre larg*. Cantemir folosește varianta fonetică *strâmp*, cu conservarea grupului *mpt* (< lat. **strictus* < *strictus*):

(163) Și pentru ca **pe strâmp** să dzicem aicea, carile în țăsătura Hronicului **pre larg** sint să să pomeniască (CH.1717-23:16^v).

4.2.31. Adjectivul-adverb *tare* nu este întrebuințat prepozițional de către Dimitrie Cantemir, dar apare relativ frecvent fie în cadrul unui grup verbal (aproape exclusiv), fie în cadrul unui grup adjectival, la diferite grade de comparație (poate cu modalitățile cele mai diversificate de superlativ, în raport cu adverbele discutate până aici). Nu este folosit ca marcator de gradare:

(164) Au nu mi să cade mie acmu **tare** și fără îndoință să mă nădejduesc (CD.1698:26^v).

(165) Cătră aceasta dară, tot omul deplin spre a sufletului nevoiță și osirdie **foarte tare** a să pune îi trebuie (CD.1698:43^f).

(166) carile noi **foarte tare** a ne feri trebuie (CD.1698:112^f).

(167) într-amândoi ca-n niște nepriatini [sic] totodată toporul să-și fie îndreptat și **așe de tare** să-i fie lovit, cât cu o lovală pe amândoi deodată să-i fie despocat din cap până în oblâncul șelii (CH.1717-23:114-115).

(168) **cât mai tare** au putut trecând, au agiuns la lacul ce să chiamă Fileatina (CH.1717-23:205).

(169) ce iaste mai de triabă și mai hiriș tuturor stăpânitorilor buni, adecă a dreptății țitioriu și a răutății **tare** pedepsitoriu. (CH.1717-23:216).

(170) **atâta de tare** l-au lovit cu buzduganul în cap, cât capul învârtindu-i-să, s-au pornit ca mortul de pe cal (CH.1717-23:495).

(171) căci gura desfrânată **mai tare** aleargă decât piatra din deal răsturnată (CII.~1705:66).

4.2.32. *Târziu* începe să se specializeze ca adverb de timp, fiind prezent și în scrisul cantemirian, întotdeauna independent. Este de observat prezența lui în câteva structuri destul de fixe și cu tendință de lexicalizare ca locuțiuni (*macar cât de târdziu, târdziu mai pre urmă*):

(172) Aceasta dară a venirii lui Hristos dzi și a giudețului de apoi ființă, macar cât de **târdziu**, însă nu va tréce (CD.1698:116^v).

(173) ... **târdziu** să gătește / Spri-acea boală liac, prin multe zăbăvi, deaca să-ntărăște (CD.1698:130^f).

(174) **târdziu** mai pre urmă au început cea din truda și chiteala omească a purcéde (CH.1717-23:3).

(175) După Omir poet<ic>ul, **târdziu** mai pre urmă scris-au mai denainte de toți, cu chip istoricesc (CH.1717-23:4).

(176) iară Avrelian mai pre urmă **târdziu** iarăși le întorsése (CH.1717-23:240).

(177) **ce cât de târziu** și de nou să dzic, altele să nu fie fără numai iarăși acelea ce în vremile lor adevărat au fost și s-au lucrat (CH.1717-23:319).

(178) Carea **prea târziu** sau nici odănoară din gurile năroadelor și din șoptele gloatelor a o scoate nu va putea (CII.~1705:78).

4.2.33. Adverbul (*i*)ușor, concurat adesea de *lesne*, apare în textele cantemiriene mai frecvent în structuri prepoziționale și mai rar independent (numai o ocurență în CH.1717-23):

(179) în doaăsprădzéce părți a-l împărți am socotit, precum pentru mai lesne alcătuirea scării, așé pentru **mai pre iușor** pecetluirea istoriiei în ciara pomenirii alegând (CII.~1705:6^v).

(180) ca nu singur pre tine din vinovății și-n greșéle **pre iușor** să te socotești (CD.1698:135^r).

(181) Așé dară, într-atăta de nume și de niamuri zămintea, cum s-ar putea singură a dachilor stăpânire dintr-altora a să despărți **nu cu iușor** lucru a fi ni să pare (CH.1717-23:28).

(182) mai **cu iușor** ieste a să suferi obrinteala ranii la aier scoasă decât patima sufletului cătră împotrivicul său arătată (CII.~1705:20).

(183) că lui Paris mai **cu iușor și mai pre lesne** fără împărăție, fără moșie și așéși fără viață îi păre a fi, decât fără privala frumséțelor... (CH.1717-23:49).

În unele contexte, (*i*)ușor apare chiar pleonastic alături de *pre lesne* (a se vedea și exemplul 183):

(184) Deprinderea mult plătéște, cu carea toate mai **pre lesne** și mai **pre iușor** să fac (CD.1698:120^v).

(185) adevărații doftori **pre lesne** îl vor răzsipi și înțelepții deregători **pre ușor** tot lucrul, precum să cade, îi vor tocmi (CII.~1705:96^v).

4.2.34. Specific limbii române, adjectivul-adverb *vârtos* apare în numeroase contexte, concurându-l pe indefinitul cantitativ *mult*. Amândouă aceste adverbe apar atât autonom, cu funcție plină, cât și ca modificatori de gradare (superlativ). Când este autonom, acest adverb se află mai ales la gradul comparativ de superioritate (*mai vârtos*, *mai mult*):

(186) multe războaie și omorări groaznice dintr-îmbe părțile s-au făcut, **vârtos** bătându-să (CH.1717-23:50).

(187) carile o dată **vârtos** îl apuci, cu vârtoase într-un loc stare și cu răbdare îl moștinaște. (CD.1698:129^v).

(188) Latini **vârtos** îi gonia, macar că ceva stricăciune nu le putea face (CH.1717-23:484-485).

(189) încă **mai vârtos** de la ceia carii înțelepciunii nu urmează (CD.1698:108^v).

(190) cu atăta cu cât ari putea om deplin să să facă și **mai vârtos** dumnădzăesc și aceluiași Dumnădzău să se asemene (CD.1698:108^v).

(191) Deci și apa carea în lacul munților era adunată, loc de curgere aflând, încă **mai vârtos**, cu răpegiunea sa acmu moale tina acéia a săpa și **mai vârtos** a o răzsipi încépe (CH.~1705:116^v).

(192) créde, ce ascunsul inimii tale **mai vârtos** cu privirea străbate, căruia ție **mai vârtos** decât alții cunoscătoriu a fi ți să cade (CD.1698:136^v).

5. Discuțiile punctuale pe marginea inventarului adverbial prezentat sub **4.2.** dovedesc că Dimitrie Cantemir simțea nevoia unei selecții nu atât a adjectivelor-adverbializate, cât mai ales a unităților frazeologice la care recurgea pentru nuanțarea expresiei în cadrul enunțurilor și pentru reducerea repetițiilor supărătoare.

5.1. Probabil că eruditul moldovean considera că, pentru a avea o limbă curată, îngrijită, era potrivit să renunțe la variația formală a unităților frazeologice (limba lui Cantemir pare a fi mai așezată decât cea a altor scriitori). Am sesizat și o limitare a întrebuițării locuțiunilor care includ nominale cu formă articulată în favoarea celor cu nominal nearticulat.

5.2. Mai mult decât alte texte anterioare sau contemporane, scrierile cantemiriene reflectă o restrângere a formelor adverbiale primare în favoarea structurilor prepoziționale, explicabilă prin tendința de întărire a semnificației adverbilor, care ar avea drept repercusiune evitarea unor confuzii intraenunțiale – cu atât mai mult, cu cât dislocările sunt frecvente în textele supuse analizei.

6. Așadar, analiza faptelor de limbă sugerează că, în cazul lui Cantemir, avem a face, pe de o parte, cu o întrebuițare destul de susținută a prepozițiilor care însoțesc adjectivele-adverbe, iar, pe de altă parte, asistăm la stabilizarea unor locuțiuni. Se poate observa o oarecare preferință a cărturarului moldovean pentru anumite tipare frazeologice. Asemenea analize de detaliu ne ajută să înțelegem nu numai bogatul scris cantemirian, ci și eforturile acestuia a îngriji limba și de a o nuanța.

6.1. Devierile de la normele scrisului din epocă nu sunt semnificative, ci constau în opțiuni prin care Cantemir încerca să-și armonizeze scrisul prin selectarea unor forme adverbiale adecvate.

6.2. Investigații ca cea de față ne ajută să înțelegem întrebuițarea adjectivelor adverbializate în limba română veche și ne permite să urmărim dezvoltarea internă a acestui tip de adverbe (simple) în cadrul limbii române, pentru ca apoi să le putem raporta fenomenul analog din alte limbi romanice – care în stadiile mai vechi se caracterizau printr-o frecvență mult mai ridicată a adjectivelor adverbializate decât în faza contemporană.

SURSE

- CD.1698 = Dimitrie Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Virgil Cădea, București, Editura pentru Literatură, 1969, p. 1-418; am trimis la paginile din textul original, indicate pe margine de editor.
- CH.1717-23 = Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, vol. I-II, ediție îngrijită, studiu introductiv, glosar și indici de Stela Toma, București, Editura Minerva, 1999-2000, p. 1-274 (I), p. 5-223 (II); am trimis la paginile din textul original, indicate pe margine de editoare.
- CH.~1705 = Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, ediție îngrijită de P. P. Panaitescu și ilustrată de Simona Runcan, București, Editura Minerva, 1973, p. 5-444; am trimis la paginile din textul original, indicate pe margine de editor.

BIBLIOGRAFIE

- CDER = Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*. Ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru-Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Editura Saeculum I. O., 2002.
- Chircu 2007 = Adrian Chircu, *Locuțiunile adverbiale de tipul: de-a lungul, de-a gata, de-a binelea*, în Gabriela Pană Dindelegan (coord.), *Limba română – stadiul actual al cercetării*, Actele celui de-al 6-lea Colocviu al Catedrei de limba română (29-30 noiembrie 2006), București, Editura Universității din București, 2007, p. 67-75.
- Chircu 2008 = Adrian Chircu, *L'adverbe dans les langues romanes. Études étymologique, lexicale et morphologique (français, roumain, italien, espagnol, portugais, catalan, provençal)*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2008.
- Chircu 2015 = Adrian Chircu, *Un tipar locuțional adverbial în limba română veche: pre larg, pre scurt, pre lesne*, în *Variația lingvistică: probleme actuale (Actele celui de-al 14-lea Colocviu Internațional al Departamentului de lingvistică „Variația lingvistică: Probleme actuale”, Departamentul de lingvistică, Universitatea din București, București, 28-29 noiembrie 2014)*, vol. I (*Gramatică, Istoria limbii române, filologie, dialectologie*), coordonatoare Rodica Zafiu și Isabela Nedelcu, București, Editura Universității din București, 2015, p. 11-19.
- Chircu 2017 = Adrian Chircu, *Historical overview of Romanian adverb*, în Martin Hummel, Salvador Valera (eds), *Adjective Adverb Interfaces in Romance*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2017, p. 207-225.
- Chircu 2021 = Adrian Chircu, *Variație diatopică adverbială. Observații asupra hărții 1481 [(Am mers) de-a dreptul la primărie] din ALR. Serie nouă, vol. V, în Studii de lingvistică. În onoare marelui Lăzăr Ionescu-Ruxăndoiu și Mihaela Mancaș*, coordonatoare Oana Chelaru-Murăruș, Mihaela-Viorica Constantinescu, Claudia Ene, Gabriela Stoica, Andra Vasilescu, vol. II, București, Editura Universității din București, 2021, p. 537-545.
- Chircu 2022 = Adrian Chircu, *Les adjectifs-adverbes hérités du latin en ancien roumain. Le XVIe siècle (Corpus CAR.XVI)*, în *CORPUS*, 23, 2022, p. 1-16, disponibil la <<http://journals.openedition.org/corpus/6971>> (consultat în 25/10/2023).
- Chircu 2023a = Adrian Chircu, *În detaliu despre adverbul (a)mănunt. Observații asupra hărții 1333 (...cu de-amănuntul...) din ALR. Serie nouă, vol. V, în 1521-2021, în Graiurile muntenesti de la scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung la cercetările dialectale actuale. Simpozion organizat de Departamentul de dialectologie și*

- sociolingvistică, București, 9-10 decembrie 2021*, coordonatoare Dana-Mihaela Zamfir, Daniela Răuțu, Marinela Bota, Cluj-Napoca, Editurile Scriptor & Argonaut, 2023, p. 294-307.
- Chircu 2023b = Adrian Chircu, *Un adverb scos la iveală din vechile scrieri românești: adevăr. Contribuții etimologice, lexicale și gramaticale*, în *Philologica Jassyensia*, anul XIX, nr. 1 (37), 2023, p. 13-32.
- Ciobanu 1961 = Fulvia Ciobanu, *Valorile prepozițiilor în construcție cu adverbele*, în *Studii de gramatică*, vol. I, coordonatori Al. Graur și Jacques Byck, București, Editura Academiei, 1961, p. 43-66.
- Ciompec 1985 = Georgeta Ciompec, *Morfosintaxa adverbului românesc. Sincronie și diacronie*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.
- Ciortea 2018 = Marcela Ciortea, *Formele verbale nepersonale în Divanul lui Dimitrie Cantemir*, Editura Aeternitas, Alba Iulia, 2018.
- DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române*. Sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Tomul I, partea II: C, București, Tipografia Ziarului „Universul”, 1940.
- Densusianu 1997 [1938] = Ovid Densusianu, *Histoire de la langue roumaine. I – Les origines. II – Le seizième siècle*, Ediție critică și note de V. Rusu, prefată de B. Cazacu, Editura „Grai și Suflet – Cultura Națională”, București, 1997.
- DIG = *Dicționar de interpretări gramaticale. Cuvinte mici, dificultăți mari*, coordonator Gabriela Pană Dindelegan, București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2020.
- Dumitrescu 1977 = *Dimitrie Cantemir*. Antologie, prefată, cronologie și bibliografie coordonată de Suzana-Carmen Dumitrescu, București, Editura Eminescu, 1977.
- Giosu 1973 = Ștefan Giosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, București, Editura Științifică, 1973.
- Giurgea 2016 = Ion Giurgea, *Etimologia adjectivului mare. O reconsiderare necesară*, în „Limba română”, LXV, nr. 3, p. 378-386.
- Graur 1954 = Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, București, Editura Academiei, 1954.
- Hummel 2017 = Martin Hummel, *Adjectives with adverbial fonctions in Romance*, în Martin Hummel, Salvador Valera (eds), *Adjective Adverb Interfaces in Romance*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2017, p. 13-46.
- Hummel, Chircu et alii 2019 = Martin Hummel, Adrian Chircu, Jairo Javier Garcia Sánchez, Benjamín Garcia-Hernández, Stefan Koch, David Porcel Bueno, Inka Wissner, *Prepositional adverbials in the diachrony of Romance: a state of the art*, în „Zeitschrift für romanische Philologie”, 135/4, 2019, p. 1080-1137.
- Hummel, Gazdik 2021 = Martin Hummel, Anna Gazdik, *Dictionnaire historique de l'adjectif-adverbe*, vol. I-II, Berlin-Boston, Walter de Gruyter GmbH, 2021.
- Iordan 1977 = Iorgu Iordan, *Cu privire la limba lui Dimitrie Cantemir*, în Dumitrescu 1977, p. 223-229.
- Mîrzea Vasile, Croitor 2017 = Carmen Mîrzea Vasile, Blanca Croitor, *Properties of Romanian adverbs and adjectives from a categorial status perspective*, în Martin Hummel, Salvador Valera (eds), *Adjective Adverb Interfaces in Romance*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2017, p. 227-353.
- Moldovanu 1997 = Dragoș Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între Orient și Occident. Studiu de stilistică comparată*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1997.
- Nicolae 2006 = Florentina Nicolae, *Neolatina cantemiriană. Studiu de sintaxă asupra operelor lui Dimitrie Cantemir De antiquis et hodiernis moldaviae nominibus și Historia moldo-vlachica*, București, Editura „Cartea Universitară”, 2006.
- Niculescu 1977 = Al. Niculescu, *Structuri sinonimice binare în stilul lui Dimitrie Cantemir*, în Dumitrescu 1977, p. 245-250.

- OHRM = Maiden, Martin *et alii*, *The Oxford History of Romanian Morphology*, Oxford, Oxford University Press, 2021.
- Rosetti 1977 = Al. Rosetti, *Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în Istoria Ieroglifică*, în Dumitrescu 1977, p. 219–223.
- SLRV = *Sintaxa limbii române vechi*, coordonator Gabriela Pană Dindelegan, editor consultant Martin Maiden, București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2019.
- SOR = *The Syntax of Old Romanian*, coordonator Gabriela Pană Dindelegan, Oxford, Oxford University Press, 2016.
- TDRG = H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*. Bukarest, Staatsdruckerei. Band I, 1903; Band II, 1911; Band III, 1924.
- Stan 2013 = Camelia Stan, *O sintaxă a limbii române vechi*, București, Editura Universității din București, 2013.
- Uță Bărbulescu 2011 = Oana Uță Bărbulescu, *Latinis litteris operam navare. Despre traducerea surselor latine și integrarea lor în Istoria ieroglifică*, București, Editura Universității din București, 2011.
- Vasile 2013 = Carmen Vasile, *Adverbul românesc între continuitate latină, specific balcanic și evoluție internă*, București, Editura Muzeului Național al Literaturii române, 2013.
- Vasileanu 2019 = Monica Vasileanu, *Începuturile scrisului în limba română: opera istorică a lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Universității din București, 2019.

LES ADJECTIFS ADVERBIALISÉS ET LEUR EMPLOI EN
STRUCTURES PRÉPOSITIONNELLES DANS LES ÉCRITS DE
DÉMÈTRE CANTEMIR

(Résumé)

Dans son étude, l'auteur se propose d'observer quelques constantes particulières répertoriées en vieux roumain et qui sont aussi présentes dans les écrits de Démètre Cantemir. Plus précisément, il s'agit des adjectifs adverbialisés et de leurs correspondants phraséologiques ayant pour noyau les mêmes adverbes, qui ont eu une fréquence notable. Nous avons pu constater qu'à côté des situations où l'adverbe est employé tout seul, il existe des locutions à base adverbiale (dont l'adverbe provient d'un adjectif).

L'interprétation du matériel puisé à trois textes de Cantemir comprend des observations étymologiques, lexicales, grammaticales, toutes à l'intérieur d'une perspective diachronique.

Ce type d'analyse illustrera sans doute une partie, même séquentielle, de la dynamique interne de la langue roumaine, sous l'aspect de la variation adverbiale, telle qu'elle est percevable dans les textes roumains de l'érudit moldave. Elle nous aidera à comparer le cas du roumain aux autres idiomes romans, qui, à leur tour, connaissent des emplois similaires des adverbes, surtout aux niveaux oral et dialectal.

Cuvinte-cheie: română veche, adjective adverbializate, unități frazeologice, diacronie, scrieri ale lui Dimitrie Cantemir.

Mots-clés: vieux roumain, adjectifs adverbialisés, unités phraséologiques, diacronie, œuvres de Démètre Cantemir.

adichircu@hotmail.com

OBSERVAȚII PRIVIND FRECVENȚA DERIVATELOR CU *NE-* ÎN SCRIERILE ROMÂNEȘTI ALE LUI DIMITRIE CANTEMIR

ANDREEA DINICĂ

(Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
al Academiei Române)

Ceea ce urmărim în articolul de față este o analiză a particularităților de frecvență și folosire a derivatelor cu *ne-* în textele originale românești ale lui Dimitrie Cantemir, în contextul mai larg al descrierii poziției derivării cu *ne-* în limba română, axate pe următoarele probleme: încadrarea lui *ne-* în clasa prefixelor, alternativele la formele prefixate cu *-ne* (structuri corespondente sinonime / cvasisinonime), concurența în clasa prefixelor, valorile semantice, probleme ale definirii derivatelor în *ne-* și funcțiile stilistice ale acestora.

1. Probleme generale privind poziția derivării cu *ne-* în română

1.1. Încadrarea lui *ne-* în clasa prefixelor. Prefixul *-ne* aparține clasei prefixelor negative, realizând negația *morfolexicală* (spre deosebire de negația morfosintactică) prin atașarea la diferite tipuri de teme lexicale:

– adjective (*nepretențios*), substantive (*neliniște*), mai rar infinitive verbale (*necinsti*);

– forme verbale nepredicative (participiu, gerunziu, supin) – care, spre deosebire de verbele predicative, realizează negația prin atașarea prefixului negativ, și nu prin juxtapunerea adverbului de negație *nu*.

1.2. Alternative la utilizarea prefixului *ne-*: structuri corespondente (cvasi)sinonime. Pentru negația de constituent (nonpredicativă), româna folosește adverbul de negație *nu*, în combinație cu alte cliticke adverbiale:

– pentru valoarea cantitativă: *nu prea înalt*, *nu foarte interesant*, *nu tocmai bun*;

– în negația adversativă: *nu răsfățat*, *ci obraznic*;

– alți indici de negație, precum *deloc*: *o persoană deloc obosită*.

1.3. Concurența în clasa prefixelor. Prefixul de origine slavă *ne-* se află în concurență cu alte afixe derivate (aproximativ) echivalente ca valoare, dintre care cele mai multe sunt modalități absente din limba română veche și specifice fazei împrumuturilor romanice:

– prefixul de origine latină *in-*, introdus în secolul al XIX-lea prin intermediul împrumuturilor latino-romanice. În concurență dintre derivatele

cu *ne-* și cele cu *in-*, trebuie observat că semnificația nu este totdeauna identică: *nelegal* / *ilegal*, *neflexibil* / *inflexibil*;

– prefixul de origine latină *non-*, prezent aproape exclusiv în terminologia științifică: *nonromanic*, *nonnatural*;

– anumite întrebuițări ale prefixului privativ *a-* (*asimetric*) și ale prefixului opozitiv *anti-* (*antimoral*);

– anumite întrebuițări ale prefixului privativ *des-* / *dez-* (*dezarmat* = *ne-în-armat*)¹.

1.4. Valoarea semantică a derivării cu *ne-*. Sistemizarea categoriilor negației i se datorează lui Aristotel, care distingea trei tipuri de opoziții care implică negația: contradicția, contrarietatea și privarea (Cuzzolin 2021:56). Tot Aristotel interpreta negația morfologică în cazul adjectivelor și al substantivelor ca absență sau lipsă a calității ori a conținutului termenului implicat. De la sensul de lipsă sau separare prin care se conceptualizează privarea, se dezvoltă tipologic și valoarea peiorativă sau aproximarea (Cuzzolin 2021:58). Tot din perspectivă tipologică, strategia cea mai frecventă de realizare a negării substantivelor și a adjectivelor o constituie prefixarea.

1.4.1. Valoarea tipică. În bibliografia românească sunt numeroase studii care au în vedere specificul prefixului *ne-*. Originea este slavă, dar se consideră că forme ca lat. *necessus* ‘necesar, indispensabil’ sau *nefastus* ‘profan, nereligios’, împrumuturi neologice în română, sunt formate cu prefixul latinesc *ne-* (cf. Ernout-Meillet s.v. 1° **ně**) într-un stadiu arhaic al limbii (Cuzzolin 2021:66). Prefixul românesc *ne-* este corespondentul lat. = *in-* – după cum reiese, de exemplu, din foarte numeroasele echivalări în română ale termenilor latinești în *Dicționarul* lui Teodor Corbea (Chircu 2018: 240-248).

În principiu, *ne-* este *indicele contrarietății* (Otobîcu 1958), putând forma fără nicio dificultate adjectivul cu valoare opusă al fiecărui adjectiv pozitiv *cinstit* – *necinstit*, *cunoscut* – *necunoscut*. În cadrul acestei valori se pot circumscrie câteva subdiviziuni (FCLR II 1978):

– opoziția, contrariul: *neadevărat*, *nevăzut*, *neprieten*;

– lipsa, absența, insuficiența noțiunii exprimate de forma neprefixată: *necopt* = care nu e copt, care e insuficient copt; *nefiert* = care nu e fiert, care e insuficient fiert;

– inferioritatea calitativă (caz în care derivatele în *ne-* prezintă o nuanță depreciativă): *neminte* = minte proastă; *netrai* = trai rău;

¹ Pentru valoarea negativă a lui *des-* / *dez-* în concurență cu *ne-*, vezi Mărgărit 2013:31-37.

– intensitatea: *neastâmpărat* – unde, pe lângă situarea în contrast cu desemnatul bazei neprefixate ('care nu e astâmpărat'), apare un sens suplimentar iterativ ('mereu fără astâmpăr');

– parțialitatea: unele derivate nu neagă sensurile corespondentului neprefixat în toate asocierile lui sintagmatice, ci numai un sens special rezultat dintr-o combinație specială: *netot* = care nu e întreg / *tot* la minte, care nu are *toată* mintea.

1.4.2. Valori atipice. Unele derivate cu *ne-* se îndepărtează de „schema” desemnării sensului contrar celui pe care îl exprimă corespondentul neprefixat, raportându-se la acesta din urmă printr-o relație care nu mai este de antonimie, ci doar constituie, în același câmp semantic, un contrast care nu este bipolar: *nedumerit* = *ului* / *surprins*. Unele derivate au evoluat atât de diferit de temă, încât înțelesul lor nu mai este raportat la înțelesul termenilor nederivați (*nebun*, *necuratul*). Uneori raportarea contrastivă la tema neprefixată se asociază cu includerea unei trăsături semantice suplimentare, aceea de atribuire a calității în cel mai înalt grad: *nespus*, *negrăit*, *neînțeles*, *necuprins*, *nenumărat*, *neprețuit*, *nesfârșit*, *neînchipuit*, *neconținut* etc. – serie derivativă numită ulterior și *superlativ al excepției*.

1.5. Probleme ale definirii derivatelor în *ne-*

1.5.1. Schema de bază. Definițiile de dicționar adoptate pentru derivatele în *ne-* (cf. Popescu 2000:259-266) sunt de tipul: *neX* = relativ + *a fi* la forma negativă + X. Astfel de definiții trimit la cuvântul corespunzător neprefixat (X), definit la locul lui alfabetic, prezentând avantajul de a nu pierde din vedere niciunul din posibilele sensuri ale derivatului în *ne-* – grație faptului că urmăresc, prin paralelism, toate sensurile bazei de derivare (lucru marcat grafic prin indicații de număr de sens, stabilite în urma operației de corelare semantică).

1.5.2. Devieri de la schema de bază. Devierile de la schema lexicografică specifică sunt determinate de situațiile semnalate sub **1.4.2.**, adică de cazurile în care relația semantică dintre tema lexicală neprefixată și corespondentul ei prefixat cu *ne-* nu este una de opoziție (contrast bipolar), așa încât *neX* ≠ *care nu este X*. Cauzele inaplicabilității acestei scheme sunt fie inexistența lui X, fie faptul că X are un sens mult prea îndepărtat de sensul lui *neX*.

Acest tip este ilustrat de derivate ca *negrăit*: în acest caz, definiția „care nu este grăit” se poate admite numai la unul dintre sensurile formei prefixate cu *ne-*, în timp ce alt sens al formei prefixate – acela de ‘inefabil’, rezultat din fenomene semantice succesive – rămâne în afara acestui tip de definiție, care într-un astfel de caz devine inoperantă. În același tipar relațional intră *neadormit* (având, alături de ‘care nu a adormit’, sensul

‘treaz’ = ‘viu, activ; necruțător’), iar cazul extrem este ilustrat de *nebun* (care a evoluat atât de mult față de sensul etimologic, încât a ajuns imposibil de definit prin ‘care nu este bun’).

1.6. Caracteristici morfologice. O diferențiere la nivel morfologic între derivatele în *ne-* și corespondentele lor neprefixate se observă în comportamentul diferit în raport cu categoria numărului, care la abstractele negative prezintă o variație inexistentă la abstractele pozitive corespunzătoare (Wald 1983). Corespondentele negative ale anumitor abstracte *singularia tantum* (fără formă de plural) au forme de plural prin care sunt desemnate subclase / tipuri de manifestare a conceptului redat prin noțiunea abstractă: *chibzuință* – *nechibzuințe*, *clariate* – *neclarități*, *cuviință* – *necuviințe*, *dreptate* – *nedreptăți*, *fericire* – *nefericiri*, *îndeplinire* – *neîndepliniri*, *liniște* – *neliniști*, *socotință* – *nesocotințe*.

1.7. Trăsături stilistice. Capacitatea derivatelor în *ne-* de a exprima valori stilistice a fost semnalată și descrisă în diverse studii, cu punctul de pornire în diverse opere literare, pe de o parte, și diverse direcții de dezvoltare a unor valori stilistice speciale, pe de altă parte. Trăsătura principală în valorificarea literară a prefixării cu *ne-* pare să fie atașarea acestui afix la teme lexicale care în limba standard nu sunt compatibile cu prefixarea negativă². Extinderea posibilităților de combinare ale lui *ne-* în cadrul perechilor lexicale (*casă-necasă*) și productivitatea acestui procedeu în afara literaturii este o altă direcție de folosire generatoare de valori stilistice (cf. Coteanu 1956).

Pe o altă axă decât cea a compatibilității / incompatibilității cu teme lexicale, prefixul *ne-* poate fi „neutralizat” prin combinarea non-standard cu alte prefixe privative: așa este cazul derivatelor supraprefixate de tipul *nedesgătită*, *nedessulemenită*, prezente la Mateiu Caragiale (cf. Ștefan 1995).

2. Particularități ale derivatelor cu *ne-* în opera lui Dimitrie Cantemir. Una dintre cele mai puternice trăsături de stil din *Istoria ieroglifică* este inventivitatea lexicală – crearea de derivate inexistente în limbă, într-un scop evident satiric. În inventarul elementelor lexicale create de Cantemir prin dezvoltarea derivării lexicale dincolo de limitele pe care le avea în acea epocă în română, un procent important este reprezentat de derivatele în *ne-*, iar valoarea stilistică a acestei creativități rezultă din recursivitatea procedurii în același enunț: *cămila nepăsărită și pasirea necămită*, *căriia unii*, *alcătuindu-i numele*, *Struțocămilă îi dzic* (I.I. 425).

² Coteanu 1956, Nestorescu 1969, Diaconescu 1974 remarcă folosirea negativă a unor substantive cu sens concret în opoziție cu uzul curent, îndeosebi în poezie (la Eminescu, Nichita Stănescu, Ion Alexandru, Ion Gheorghe și alții: *necuvinte*, *nefoc*, *nepește*, *nepiatră*, *neculori*, *necizmari*, *neauzul*, *nevăzul* etc.; Băcilă 2012, 2013 analizează derivate în *ne-* în lirica lui Traian Dorz.

2.1. Derivate reale

2.1.1. Adjectivele participiale. Procedeul creativității lui Cantemir la nivelul derivării cu *ne-* pornește evident de la frecvența pe care o au în limba română adjectivele participiale negative; acestea sunt folosite de Cantemir atât în textul propriu-zis, cât și în glosările prin care explică elementele lexicale introduse de el în româna începutului de secol XVIII:

cursul istorii[i] **necurmat** și *stâlpul voroavii* **nefârâmat** *vei afla*. I.I. 386;
socoteala ce în gânduri își pusese în véci **nemutată** și **neschimbată** *să rămâie* I.I. 410;
aducătoare de rane **netămăduite** I.I. 410;
toți câmpii pustii și **necălcați** I.I. 412;
puterea învățaturii aceștiia cu mare frică, cu **neîncetat** *tremur și cu* **nespusă** *groază* I.I. 412;
în samă **nebăgate** *pricini* I.I. 412;
întunecat (căci lumina mare pre cea mică întunecă) și **nearătat** *era* I.I. 417;
chiote **netocmite** și *huiete* **neaudzite** I.I. 417;
nechemată *ai vinit* I.I. 419;
toate turmele și neamurile a tuturor muștelor la masă **nechemate** și *la ospăț* **neîmbiiate** *a vini* I.I. 568;
negreșit socotesc că cum cu mare obrăznicie la adunare chemată te-ai aflat, așe mai cu mare nerușinare de nime **neîntrebată** I.I. 420;
nepoftită *învățătură și* **necersută** *sfătuitură* I.I. 420;
despre **nenumărații** *nepriiatini a o străjui și* **nebiruită** *a o păzi* I.I. 429;
să-i păzești cinstea **nebetejită** I.I. 429;
argumenturi **nebiruite** I.I. 436;
nici **nestrăbătută** *a pământului grosime* I.I. 431;
în toate împotrivnicele fortune **nedespărțită** *soție* I.I. 432;
în toată alégerea **negreșit** și **nesmintit** *să fie* I.I. 443;
despre partea sufletului cu multul mai mult nesățios și **nesăturat** *iaste* I.I. 440;
căci lăcomiia, de iaste în săturare **nesăturată**, *cu cât în foame mai nesățioasă va fi* I.I. 457;
Ca într-acesta chip orice în republica noastră clătit, strămutat și **neaședzat** *ar fi* I.I. 470;
gâlciavă **nepărăsită** și *tulburare* **neodihnită** I.I. 486;
a adevărului **netăcut** *crainic* I.I. 547;
pre **nebiruite** *spétele Leului, neostenite aripile Vulturului răsărind* I.I. 499;
cu o **nepotolită** și **nestânsă** *de foc pară îi pârjoliia* I.I. 413-414;
pre atâta nesufferire aduce și cuvântul **nealcătuit** *la uréchea bine ascultătoare* I.I. 445-446;
ielcovan *turc. Gonitoriu de vânt să cheamă, un fél de pasiri carile nepărăsit în sus și în gios pe mare zboară* I.I. 396;
parola *ital. Cuvânt, cuvânt dat stătătoriu, neîntors* I.I. 400;
polos antarctic *el. Stea neclătită, împotriva ceștii ce să véde de la noi.* I.I. 402;

himera el. Dihanie carea în lume nu să află, ciuda *nevădzută*, *neaudzită* I.I. 406.

Uneori participii negative curente în limbă apar în glosarea unor participii insolite:

nedierisit el. *Nedespărțit*, lucru carile într-altă parte nu să poate abate I.I. 399;

neistelit slov. *Netămăduit*, *nevindecat*, lucru carile nu poate avea liac. I.I. 399.

Iar aceste participii negative insolite pot fi coocurente în text cu participii curente în limbă:

forma aceasta numai după socoteala loghicilor, *nedierisită* și *nestricată* și în tot chipul adevărată a fi credea. I.I. 427.

Ca forme verbale, participiile au avantajul de a se preta la jocuri de cuvinte constând în alternarea cu forme pozitive din paradigma aceluiași verb:

căci lăcomiia, de iaste în *săturare nesăturată*, cu cât în foame mai nesățioasă va fi I.I. 457;

între sine o luptă nesimțită simția I.I. 414;

tocmit și frumos viersul muzicai alcătuit de la cât de ascuțitele la audzire urechi abătându-l, *neaudzit* îl face I.I. 433;

Între participiile adjectivale negative folosite de Cantemir trebuie remarcate și cele cu valoare de superlativ de excepție:

Și așe acești doi împărați într-un nepovestit chip cu duhurile în sine tare să lupta I.I. 414;

mintea și înțelepciunea lor cu nespuse măriri în ceriu rădicară I.I. 415;

senatorii după ce cu nesăvârșite (precum s-au dzis) și vécinice laude cineși pre împăratul său binecuvântară I.I. 416;

nenumărate picăturile ploii I.I. 417.

2.1.2. Gerunziile. La fel ca participiile, gerunziile au, grație statutului de forme verbale (la care opoziția afirmativ/negativ constituie o categorie morfologică), o disponibilitate maximă de combinare cu prefixul negativ *ne-*, pe care Cantemir o valorifică din plin; structurile binare (pe-rechile formă afirmativă-formă negativă) se actualizează îndeosebi cu verbul *a vrea* și mai rar cu alte verbe:

Și iată că dintr-adunările voastre, vrând-nevrând, îm caută a lipsi I.I. 423;

și vrând și nevrând îi va căuta a mERGE I.I. 423;

de care lucru, sau vrând, sau nevrând într-o parte dându-te, eu fără nici un agiutoriu în gura și vrajba precum a Corbului, așe a altora carii caută în gura Corbului voui cădea I.I. 429-430;

și pagubă de i s-ar aduce, sau necunoscând și nevrând, sau vrând și cunoscând, priimște I.I. 413;
având, de nu va avea, și neavând, de va avea I.I. 566;
bine sfârșit cuvântului său nepuind I.I. 419;
ceva împiedecare nepuindu-să I.I. 416;
și ce mai cu cuviință de grăit și de făcut ar fi nedomirindu-să I.I. 418;
careia în Strutocamilă cercându-să și neaflându-să, iată, dară, că pasire a fi nu poate. I.I. 434;
slăbiciunea neprietinului neștiind I.I. 474;
în ceva nerăspundzind I.I. 474;
puterile trupului neclătind I.I. 477;
pre altul neîntrebând I.I. 490;
preste toată știința și nedéjdea lor nespuind și neivind, preste măsură le dă I.I. 492;
a aștepta neputând I.I. 507;
altă grijă nepurtând I.I. 516;
în ce învălit și cu ce legat să fiu nepricepând I.I. 541.

2.1.3. Adjectivele. În această clasă intră, sub aspectul combinării cu prefixul *ne-*, mai multe categorii, începând cu adjectivele neanalizabile lexical, continuând cu derivatele cu sufixe adjectivale specifice și apoi cu acele adjective care, la fel ca cele participiale (vezi 2.1.1.), se raportează la teme verbale – și anume adjectivele deverbative în *-toriu*.

fără cunoștința lucrului de vrédnic sau de nevrédnic a-l alége I.I. 443;
despre partea sufletului cu multul mai mult nesățios și nesăturat iaste I.I. 440;
căci lăcomiia, de iaste în săturare nesăturată, cu cât în foame mai nesățioasă va fi I.I. 457;
Nemilostiv, carile nu știe a să milostivi I.I. 392;
unde lipséște începătura stăruitoare, toate mijloacile începăturii nestăruitoare să să facă I.I. 417;
nestătătoriu și de răscoale și gâlcéve scornitoriu I.I. 437;
Șoimul de vicleșug neștiutoriu iaste I.I. 642;
cu de tot nerăspunderea necunoscătoriu I.I. 469.

2.1.4. Substantivele. În linia a ceea ce s-a arătat deja în ilustrarea claselor de sub 2.1.1.-2.1.3., substantivele la care productivitatea combinării cu *ne-* este maximă sunt acelea care au trăsături comune cu ale verbului, și anume abstractele deverbale.

2.1.4.1. Infinitivele substantivizate

nepriimirea firii I.I. 391;
Nebăgarea în samă I.I. 393;
Mărimea sufletului, neînspăimare I.I. 398;
toate spre tulburare și neaședzare să întorsése I.I. 417;

spre paza *nebetejirii* I.I. 429;
 alora spre mai mare *neascultare* și *neședzare s-au făcut* I.I. 433;
 toate spre tulburare și *neședzare să întorsese* I.I. 417;
nesufferire aduce și cuvântul nealcătuit la *urêchea bine ascultătoare* I.I. 445-446;
 câtă *înăcăjire* bolbăitura minciunii în *urêchea dreaptă*, atâta *nesuferire* săgetătura adevărului în inima necurată aduce I.I. 467;
 cu de tot *nerăspunderea necunoscătoriu* I.I. 469;
 a inimilor într-un gând *neîmpreunare* aduce I.I. 470;
 negreșit socotesc că cum cu mare obrăznicie la adunare nechemată te-ai aflat, așe mai cu mare *nerușinare de nime neîntrebată* I.I. 420.

Perechile contrastive accentuează efectul stilistic:

iubirea dară cătră cea șie de asemenea va să arête, *neiubirea* cătră cel șie nu de asemenea I.I. 418.

2.1.4.2. Alte tipuri de abstracte verbale. Uneori infinitivele substantivizate prefixate cu *ne-* alternează cu deverbativele negative în *-ință*:

că precum o boală și o fierbințeală cât de puțin în trup sau o durere cât de mică într-un mădulariu tot trupul spre *neședzare* și pătimire aduce, așe *neunire* în politie și *nevoința* în cetate ciurma și langoare [sic] cea mai rea și troahna cea mai lipicioasă iaste I.I. 495;
 învoința sufletelor și unirea inimilor lucrurile din mici mari le crește. Iară *neînvoința* și *neunirea* lor din cât de mari mici și cât de curând le răzspêște I.I. 495.

Alteori abstractele în *-ință* apar în afara coocurenței cu infinitive; la fel ca în toate celelalte clase de cuvinte la care este atașabil *ne-*, și la acestea alternarea perechilor (formă prefixată-formă neprefixată) este valorificată în jocuri de cuvinte:

precum *știința* lucrurilor iaste lumina minții, așe *neștiința* lor iaste întunecarea cunoștinții I.I. 428;
 la cei mai puțin domoliți *neputința* prinde obrazul *putinții* și de lucrurile de neputut să apucă I.I. 415;
 supt poala *priinții* sau a *nepriinții* I.I. 418;
 a tot lucrului *știința*, decât *neștiința*, mai bună și mai de folos a fi dzicea I.I. 655.

2.1.4.3. Substantive propriu-zise. Productivitatea derivării cu *ne-* la substantivele propriu-zise constă în recursivitatea acestei prefixări la un număr limitat de unități lexicale, dintre care unele au avut o frecvență specifică în limba română veche; așa este, de pildă, *neprieten* folosit în locul lui *vrăjmaș*:

nenumărații neprietini a o străjui și nebiruită a o păzi I.I. 429;
ce slăbiciunea neprietinului neștiind I.I. 476.

Alte derivate sunt mai rar atestate în limba română veche, deși au avut o circulație reală și se regăsesc și în alte texte:

în toată nefrica și negrija să afla I.I. 572;
sufletul suppus de țenchiul negrijei departe stă I.I. 411.

Ceea ce este caracteristic pentru stilul *Istoriei ieroglifice* este însă folosirea derivatelor cu *ne-* – fie frecvente, fie izolate – în structuri contrastive, adică în coocurență cu formele neprefixate:

frica neprietinului afară scoate dragostea priietinului I.I. 429;
nici între mare și mică bucata sau înghițitura mai de sațiu sau mai de nesățiu a fi socotesc I.I. 431;
în carile nici cinstei în ceva betejire, nici spre a necinstii obrăznicire să să dea I.I. 414.

2.1.5. Adverbele. Inventarul adverbilor propriu-zise (independente de procedeu conversiunii gramaticale) derivate cu *ne-* este destul de redus. Clasa derivatelor cu sufixul specific *-eaște* este ilustrată de un derivat insolit, în care prefixarea aparține, de fapt, adjectivului: *nesimțitoriu* a fost un adjectiv frecvent în româna veche, iar pe baza lui Cantemir crează forma insolită:

Câtăva vreme dară războiu ca acesta, ca cum duhnicesc s-ar putea dzice, între acești doi monarhi vrăjmași să bătea și unul a altuia pofta nesimțitoréște tare pătrundea I.I. 414.

Specifică pentru poziția derivării cu *ne-* în clasa adverbilor este existența câtorva forme participiale care funcționează adverbial, ca forme lexicalizate, numai în variantele prefixate cu *ne-*: *neapărat* 'imperios', *negreșit* 'cu siguranță':

negreșit socotesc că cum cu mare obrăznicie la adunare chemată te-ai aflat I.I. 420.

Un participiu care a fost folosit adverbial pe scară largă în limba română veche, numai în forma negativă (formând, astfel, pereche cu *neapărat*, dar deosebindu-se de acesta prin caracterul efemer) este *nepărăsit*, lexicalizare a sensurilor 'obligatoriu' și 'neîncetat' (cf. DLR s.v.); Cantemir îl folosește numai cu cel de-al doilea sens:

spre răutăți noă nepărăsit o împingea I.I. 452;
așe unul după altul nepărăsit urmând I.I. 390;
oricât de străpmtă ar fi, nepărăsit și neabătut să călătoriască I.I. 575;
toată hergheliia nepărăsit ocoliia I.I. 462.

2.2. Derivate neviabile în limba actuală. Între numeroasele derivate folosite de Cantemir, unele nu depășesc epoca sa; există forme prefixate cu *ne-* atestate izolat chiar și în scrisul lui Cantemir. Caracterul efemer al multora din impresionant de numeroasele derivate cu *ne-* (grupate în categoriile fundamentale pe care le-am prezentat în paginile precedente) se explică prin mai multe cauze:

– fie prin caracterul arhaic al bazelor de derivare (*nebetejire* ‘neștirbire, nealterare’, *nedodeit* ‘nesupărat, nederanjat’, *neînvoită* ‘neînțelegere, dezbinare’, *nenevoită* ‘rea-voință lenevire, pasivitate’, *neprepus* ‘certitudine’, *nescuciurat* ‘necercetat’);

– fie prin preferința limbii pentru un sinonim (cu sau fără prefixul *ne-*), care a sfârșit prin a se impune în locul derivatului cu *ne-* (*nedeprins* ‘neobișnuit, neîndemânatic, neînvățat’, *nedogorit* ‘neaprint, neîncălzit, neînroșit’, *nefărâmat* ‘întreg’, *nefățărnicit* ‘sincer, de încredere’, *nepărăsire* ‘perseverență’, *nepierdut* ‘conservat, păstrat, nemodificat’, *nepriimire* ‘antipatie, antagonism’, *nerăspundere* ‘tăcere, neparticipare la discuție’, *netrezire* ‘adormire’, *nezburare* ‘incapacitatea de a zbura’);

– fie – și aceasta rămâne, în esență, partea cea mai remarcabilă a creativității lingvistice a lui Cantemir – prin rațiunea *stilistică* a creării celor mai multe derivate de acest tip.

3. Concluzii. Deși în studiile actuale (vezi mai sus, nota 2) se consideră că procedeul de utilizare a derivatelor în *ne-* este un element de modernitate (valorificat cu precădere în lirica secolului al XX-lea), Cantemir se dovedește a fi intuit puterea stilistică a jocului cu aceste derivate încă de acum 300 de ani. Particularitățile semantice ale acestui prefix, în diferite contexte, precum și dificultățile de definire a derivatelor în raport cu baza pot duce adesea la situații ambigue; dincolo de ambiguitatea de principiu a atașării lui *ne-*, Cantemir se vede a fi găsit întotdeauna modalitățile proprii de a transmite sensurile pe care le avea în minte.

Concluzia cea mai importantă, la nivel de istorie a lexicului românesc, este că, în ciuda obișnuinței de a considera frecvența derivatelor cu *ne-* în limba română veche ca pe un indiciu de preeminență a modelelor lingvistice slave, pe de o parte, și a sărăciei lexicului vechi românesc, pe de altă parte, exemplul lui Cantemir arată că prefixul *ne-* avea în sistemul formării cuvintelor o poziție aparte și că derivarea prin folosirea lui putea răspunde în egală măsură nevoii de acoperire lexicală a unor noțiuni noi și nevoii de a „traduce” cuvinte vechi într-un limbaj deschis către nebănuite conotații.

SURSE

II. = Dimitrie Cantemir, *Opere, I. Divanul. Istoria ieroglicică. Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, vol. I, 2003, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă.

BIBLIOGRAFIE

- Chircu 2018 = Adrian Chircu, *De negativa prefixatione in Dictiones Latinae cum Valachica interpretatione. Observații asupra tâlcuirii de către Teodor Corbea a derivatelor negative latinești în vorbe românești*, în Coman Lupu (ed.), *Studii Romanice I. Omagiu profesorilor Florica Dimitrescu și Alexandru Niculescu la 90 de ani.*, București, Editura Universității din București, 2018.
- Cuzzolin 2021 = Pierluigi Cuzzolin, *Negative adjectival morphology in Latin*, în „Journal of Latin Linguistics”, XX, nr. 1, p. 53-74.
- DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române*. Serie nouă. Redactori responsabili: acad. Iorgu Iordan, acad. Alexandru Graur și acad. Ion Coteanu. Tomul VII, Partea 1, Litera N, Editura Academiei, București, 1971.
- Dumitrescu 1973 = D. Dumitrescu, *Procedee morfo-lexicale de negare a adjectivului în spaniola contemporană în comparație cu româna*, în „Studii și cercetări lingvistice”, 1974, nr. 1, p. 37-44.
- Ernout-Meillet = Alfred Ernout, Antoine Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, Klincksieck, 1932.
- Florea 2012 = Ion Florea, *Prefixele de negare în limba română literară* (online: <http://alil.academiaromana-is.ro/wp-content/uploads/2012/05/Sistemul-prefixelor-de-negare-in-limba-romana-literara.pdf>).
- Gherasim, Verșina 2008 = A. Gherasim, M. Verșina, *Caracterul ludic al derivatelor (Cu referire la prefixe)*, în „Revista științifică a Universității de Stat din Moldova”, 2008, nr. 6 (16), p. 72-76.
- Mărgărit 2013 = Iulia Mărgărit, *Despre suprapunerea valorică a unor prefixe: des- / ne-*, în „Limba română”, LXII, nr. 1, p. 31-37.
- Otobîcu 1958 = C. Otobîcu, *Unele observații cu privire la valoarea semantică a prefixului -ne*, în „Limba română”, VII, nr. 4, p. 43-52.
- Popescu 2000 = M. Popescu, *Cuvintele negative într-un dicționar al limbii române*, în „Fonetică și dialectologie”, XIX, p. 259-266.
- Wald 1983 = Lucia Wald, *Note asupra pluralului abstractelor negative*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XXXIV, nr. 5, p. 471-474.

REMARKS ON THE OCCURRENCE OF *NE-* DERIVATIVES
IN THE ROMANIAN WORKS OF DIMITRIE CANTEMIR
(Abstract)

This article offers a synthetic view on the frequency and usage of *ne-* derivatives in Dimitrie Cantemir's original Romanian texts, within the broader context of describing the position of *ne-* derivation in the Romanian language. The analysis focuses on issues like (i) the classification of *ne-* within the class of prefixes, (ii) the alternatives to *ne-* prefixed forms (corresponding synonymous / quasi-synonymous structures), (iii) the competition within the class of prefixes and their semantic values, (iv) aspects concerning the definition of *ne-* derivatives and their stylistic functions.

Cuvinte-cheie: negație, morfologie derivațională, prefix;

Key-words: negation, derivational morphology, prefix.

IV

**DE LA LIMBA SCRIERILOR
LUI DIMITRIE CANTEMIR LA DIALECTOLOGIA
ȘI TOPONIMIA EPOCII NOASTRE**

TIPURI DE ÎNTREBĂRI UTILIZATE ÎN ANCHETELE DIALECTALE EFECTUATE LA ROMÂNII DIN STÂNGA PRUTULUI ȘI DIN BUCOVINA DE NORD

MARIA MARIN

(Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti
al Academiei Române)

În *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, Dimitrie Cantemir susține și demonstrează unitatea de origine și de limbă a tuturor românilor și continuitatea locuirii lor pe teritoriul vechii Dacii, înțelegând prin aceasta că românii în Evul Mediu au trăit fără întrerupere pe tot pământul românesc și, mai mult, au format până prin veacul al XIII-lea un singur stat românesc¹.

Este de reținut de aici importanța lui Cantemir ca unul dintre cei mai vechi autori care au afirmat originea comună a românilor trăitori pe teritoriul cunoscut și păstrat, pe cât istoria le-a permis.

Menționăm, dintru început, că sectorul nostru, numit actualmente „Departamentul de dialectologie și sociolingvistică” al Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al. Rosetti” al Academiei Române, împreună cu Institutul de Lingvistică al Academiei de Științe din Chișinău, și-au propus, la începutul anilor '90 ai secolului trecut, realizarea unor cercetări dialectale asupra graiurilor dacoromâne vorbite la periferia spațiului lingvistic românesc.

Acestea s-au desfășurat în mai multe etape, începând din anul 1991, și au vizat, pentru început, localități din Republica Moldova, din Transnistria și din nordul Bucovinei și al Maramureșului.

Observațiile care urmează se referă, cu deosebire, la aria transnistreană, de unde, în perioada 1991-1995, cu aprobarea și mijloacele financiare ale Academiei Române, au fost cercetate douăzeci și una de localități cu populație românească, aflate, subliniem, chiar la periferia spațiului lingvistic românesc. Acestea se găsesc în patru zone situate pe teritoriul Ucrainei de azi, respectiv: regiunea Odesa, raioanele Reni și Ismail (unde se vorbesc graiuri de tip muntelesc de nord-est), raioanele Ananiev și Kotovsk

¹ *Istoria literaturii române, I, Folclorul, literatura română în perioada feudală (1400-1780)*, Editura Academiei, București, 1964.

(cu graiuri moldovenești vorbite în stânga Nistrului), regiunea Cernăuți (cu graiuri bucovinene de nord), la care se adaugă trei localități din Republica Moldova, situate în zona transnistreană, în Ținutul Orheiului și, respectiv, în raionul Vulcănești².

La aceste cercetări dialectale a participat o echipă de dialectologi de la fostul Institut de Fonetica și Dialectologie „Al. Rosetti” al Academiei Române, alături de Vasile Pavel și Valentina Corcimari de la Institutul de Lingvistică al Academiei de Științe din Chișinău.

Cercetările s-au desfășurat în mai multe etape, începând din anul 1991 și până în 1995, iar observațiile care urmează se referă, cu deosebire, la aria transnistreană.

Localitățile cercetate au fost selectate în funcție de vechimea satelor, de prezența lor în rețeaua ALM și de situarea acestora, mai ales, în zone cu populație preponderent românească.

Caracterul unitar (și unic) al cercetării de care ne ocupăm este asigurat, pe de o parte, prin metodele unitare utilizate, prin implicarea unei singure echipe în realizarea ei, dar și prin caracterul omogen al acesteia, prin faptul că toate cele trei deplasări pe teren au fost realizate (în perioade scurte de timp, de câte șase-zece zile fiecare), și, cum am mai spus, de către o singură echipă de cercetători.

În general, în anchetele de tip AFLR³, textele înregistrate sunt rezultatul răspunsurilor obținute de către anchetatori / cercetători la întrebările formulate de aceștia în timpul anchetei și adaptate situației concrete. Desfășurarea anchetei⁴ și, implicit, aceste răspunsuri variază în funcție de claritatea și pertinenta întrebărilor din partea cercetătorului, dar și de cunoștințele și talentul vorbitorului-informator.

Subliniem și de această dată că, spre deosebire de cercetările / anchetele specifice atlaselor lingvistice – în cazul cărora materialul este obținut pe baza unui chestionar unic, dinainte stabilit, abaterile de la acesta putând fi cu totul întâmplătoare –, în cazul cercetării de tip AFLR, discuția cer-

² Vezi lucrarea *Graiuri românești din Basarabia, Transnistria, nordul Bucovinei și nordul Maramureșului. Texte dialectale și glosar*, de Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, Tipografia „Bucureștii Noi”, București, 2000.

³ Sigla pentru Arhiva Fonogramică a Limbii Române, care cuprinde totalitatea materialului dialectal înregistrat pe benzi de magnetofon de către dialectologii de la București, începând din deceniul al VII-lea al secolului XX.

⁴ Subliniem că, în general, anchetele lingvistice se desfășoară într-un mediu familiar și familial, respectiv, în casa vorbitorului de grai.

cetătorului cu vorbitorul de grai este permanent adaptată momentului, împrejurărilor și dispoziției celor doi protagoniști – anchetator și informator.

Întrebările adresate în timpul cercetărilor pe care le prezentăm în acest articol se referă, în marea lor majoritate, la viața de zi cu zi a satului, a comunității vizitate, la ocupațiile acesteia, la vechimea ei, la topografia și toponimia locului etc.

Astfel, de exemplu, la o întrebare-rugămintă precum: „Spuneți-ne, vă rugăm, ce știți despre istoria, despre satul ista, Giurgiulești?; spuneți-ne care sunt toate părțile din jurul satului”, informatorul vorbitor de grai trece în revistă cea mai mare parte a hotarului localității, cu principalele nume topice și cu explicațiile legate de acestea; pentru aproape fiecare loc, punct geografic, toponimic, el are câte o explicație plauzibilă:

„Părtea dreăptă di sat⁵/ dac-aț vinit pe-acólo drept/ terénu/ da? de la Tun⁶ pîn-la Brázda⁷ Réni/ terénu// Așá// Mai sus únde să ridică de-acúma vun Kilométru... cêvâ și acólo-î [k] să numéște [k] să numéá... părtea Drâcîni/ cîmpul acêla vrâzicâ în dreăpta să numéá únde... ș-acúma să numéște părtea Drâcîni//

[Era multă dracilă, tufari?]⁸

drâcînă/ drâcînă/ aiçgâje [= aceea] căre înțepă și făce flôrğa albâstrâ... ája [k] ála să numéá părtea Drâcîni/ lócu pod⁹//

și textul continuă cu prezentarea amănunțită a întregii zone din jurul localității Giurgiulești, text din care spicuim alte câteva fragmente:

dúpă spúșele tátăluț meș/ dúpă auzíte de la óámení mai bătrîni/ sátu ista Ġurgúlești... a trecut un ĩ còbân/ cu hóile/ căre a pascút în pășúnile Moldóvi// din România/ așá ni spungá/ din Munténia a fost còbánu cêla// și trecîn ĩnçóáce/ a ajúș la málu Prútuluț cît a mînat ĩel óile/ țe-a dat și țe-a adăpát/ și... s-a oprít și... s-a... sâ să hódineáscá// și în tímpul ásta vrâzicâ

⁵ Pentru a facilita parcurgerea și înțelegerea textelor exemplificatoare, spre deosebire de lucrarea amintită (vezi nota 1 de mai sus), de unde am preluat aceste exemple și unde este folosită o transcriere fonetică riguroasă, în intervenția de față am adoptat o transcriere simplificată, păstrând doar elementele strict necesare pentru a nu pierde din particularitățile specifice graiului. Astfel, în cazul de față, numele proprii au fost redactate cu inițiale majuscule, dar, în schimb, în locul semnelor de punctuație obișnuite, am respectat scrierea cu bare oblice, care ni se pare mai adecvată pentru redarea unor elemente specifice exprimării orale, cum ar fi, de exemplu, intonația (cf. capitolul *Transcrierea fonetică* din lucrarea citată în nota 1).

⁶ Informatorul se referă la un toponim *La Tun*, numit așa pentru că în locul respectiv a rămas mult timp un tun din perioada celui de-Al Doilea Război Mondial.

⁷ Termenul *brazdă* este folosit cu sensul ‘limită, hotar între două localități’.

⁸ Întrebarea este adresată de către unul dintre cercetătorii de la Chișinău.

⁹ *pod* este folosit aici cu sensul ‘loc așezat, podiș’.

a-nĉepút o plóáje/ sǎ plóyo// ři... ȳerǎ o colibǎ micǎ/ acólo trǎjá... ũ_ȳom cu o fiméje/ ři ȳel sǎ duĉ-acólo sǎ stea la dos¹⁰ la coliba acéje//

ři... hai „da ĉine ȳeřtǐ tu? ĉǎ sǎ intri iĉǐ la noi ĳn colibǎ?” ĉǎ le ȳerǎ fricǎ/ atúnĉa ȳerǎȳ gǎidúĉǐ [= haiduci] / vinĉǎȳ/ řǎĉǎȳ... luǎȳ plecǎȳ// „bǎ ȳo řint_ǎ un ĉobǎn Ĝǎȳȳu”//

ĉ... „bine! ĉobǎn Ĝǎȳȳu/ pořtím/ intrǎ!”// [...]

„ǎpǎȳ mǎȳ sǎ řtiřǐ/ de azǐ ĳnǎinte... sǎtu ĉesta sǎ řiȳe-n númele tǎȳ Ĝȳȳulĉstǐ”// Ĝȳȳu ȳerǎ/ dȳar p-órmǎ l-a numít [k] da dȳodǎtǎ¹¹ a fost sǎtu ȳesta Ĝȳȳu/ p-órmǎ l-a numí_Ĝu [k] ásta súde di anǐ ĳ_ȳrmǎ/ p-órmǎ l-a numít Ĝȳȳulĉstǐ/ da//

Textele înregistrate din satele vizitate de către echipa noastră cuprind diverse referiri ři informaȳii cu privire la originea ři vechimea acestora.

Rǎspunsurile informatorilor sunt bine cǎntǎrite, fǎrǎ consideraȳii personale sau lipsite de teme. Astfel, de exemplu, privitor la satul Nestoita, din raionul Kotovsk, regiunea Odesa, discuȳia ĳncepe cu unele reȳineri din partea informatorului, reacȳie provocatǎ de ĳntrebarea, pare-se nepotrivitǎ, adresatǎ de cǎtre anchetatoarele: „řtiři cine ĳs mai vechi aicea ĳn sat, moldovenii sau ucrainenii?”, la care informatorul, precaut, ocoleřte rǎspunsul:

nu v-oȳ řpúne/ de ásta ȳo nu v-oȳ řpúne// ři sǎ vǎ řpuȳ ȳo?... ȳo va poř sǎ vǎ řpuȳ ři... di ũndi s-o ľuǎt nazvǎniǎ¹²/ cum/

[„Nazvania” de unde s-a luat?]

nazvǎ [r] nazvǎnia s-o ľuǎ_dĉ-atǐta¹³ ĉǎ merřĉé řǎmeni cu tovarǎ¹⁴ la vindút la Catovsk¹⁵/ duřé tovaru la vindút ři dǎĉǎ sǎ opré aǐřia/ sǎ duřé la Bǎrzava¹⁶ fǎrǎ řicǎ// ři dĉ-atǐt [r] dĉ-atǐta znǎĉitǐ¹⁷... ře řtoǐáte¹⁸ Neřtoita//

[Da’ o fi sat vechi?]

sǎtu [r] sǎtu_ȳ bǎtrǐn/ sǎtu áre maȳ mul_de dvĉřti¹⁹/ tóĉno²⁰ ĉǎ ȳo aȳ_řitǐ_ĉinǐřca²¹

¹⁰ *sǎ stea la dos* ‘sǎ se adǎposteascǎ’.

¹¹ *deodǎtǎ* are ĳn aceste graiuri sensul ‘deocamdatǎ, mai ĳntǎi’.

¹² *nazvǎnia* ‘denumirea, numele’; graiurile romǎneřti din aceastǎ arie sunt – la fel ca cele din Ucraina – invadate de ĳmprumuturi din rusǎ ři din ucraineanǎ.

¹³ *de-atǐta* are aici sensul ‘de aceea’.

¹⁴ *tovaru* ‘marfa’.

¹⁵ *Catovsk* = orařul Kotovsk.

¹⁶ *Bǎrzava* = orařelul Bǎrzava.

¹⁷ *znǎĉitǐ* (rus.) ‘ĳnseamnǎ; vasǎzicǎ’.

¹⁸ *ře řtoǐáte*, imperativ slav: ‘nu vǎ oprǐȳi, nu staȳi’.

¹⁹ *dvĉřti* ‘douǎ sute’.

²⁰ *tóĉno* ‘tocmai’.

[Da?]

da ȳesti istorie ŝi la ȳe//

Alte texte conțin amintiri, întâmplări din viața comunității sau chiar a zonei avute în vedere. Așa este textul care povestește despre marea foamete din 1931, care, precum reiese din cele narate de către o informatoare din Martânoșa, regiunea Kirovograd, pare-se că nu a fost naturală, ci provocată:

în treiđăŝiuna de ani²² o fost máre hólod²³// Kít [= pită] o fost/ da nu ni-o da [...] nu ŝtiŭ di ŝe/ da noi frecám aŝá ȳa skíŝele²⁴ ŝélęa/ li fręacám ŝi punĳém ĩŭ gırá/ ŝi mĳncám// da do²⁵ nu ni-o dat/ nu ŝtiŭ di ŝe [...] ęáminĳ ĩnfláŭ/ tarĳ-o fost/ ŝ-o murĳ di hólod/ ŝ-a lui nóstru bunĳélu²⁶ o murĳt//

Există, bineînțele, și situații în care informatorul nu știe cum să explice crearea toponimului despre care l-au întrebat informatoarele și își mărturisește neștiința cu multă naivitate:

[Dar știe cineva despre numele acestea de dealuri, de ce or fi numite așa? O fi vreo poveste, să zicem, pentru denumirea *La sárături*, amintită de dumneavoastră. De ce îi zice așa?]

de ŝe? așa-ȳ denuńręa/ lócu// na! ca noi sá ŝtim... ĩn ŝe loc se află terénu căala/ sá ŝtim unde ȳ,

răspuns înregistrat din satul Proboțești, comuna Târnauca, raionul Cernăuți.

Întrebările din partea cercetătorilor acoperă, în general, o gamă largă de subiecte; recunoaștem, însă, că peste unele dintre ele s-a trecut, poate, destul de ușor. O astfel de întrebare se referă la „neamul moldovenilor”, cum îi spune o informatoare din Martânoșa, regiunea Kirovograd, întrebare înregistrată în anul 1995:

[De ce credeți că sunteți moldovancă?]

aŝá n-an rodĳt²⁷ moldovenĳ/ ŝ-aŝá ŝi máma o fost, aŝá ŝi bunélu/ ŝi bunélu bătrĳn²⁸ aŝá o fost/ tot// toŭ aŝá or fost ŝi aŝá sĳntém ŝi noi//

²¹ *căniŝca* ‘cărticica, broșura’.

²² Modalitate de reda numeralele mari care exprimă anii calendaristici (aici: 1931) influențată de idiomul slav dominant.

²³ *hólod* ‘foamete’.

²⁴ *aŝá ȳa*: informatoarea arată cum freca în palme spicele de grâu.

²⁵ *da do* ‘dar totuși’.

²⁶ *bunĳélu* ‘bunicul’.

²⁷ *ne-am rodĳt* ‘ne-am născut’.

²⁸ *bunelu bătrĳn* ‘străbunicul’.

Pornind de la asemenea declarații, putem spune că, în „peregrinările” noastre științifice, am avut șansa „să ne întâlnim cu istoria Moldovei” trăită de românii cu care am stat de vorbă. Aproape fiecare localitate dintre cele cercetate de noi are o „poveste” care-i explică numele, dar în care se vorbește și despre istoria auzită sau chiar trăită de oamenii cu care am avut șansa să stăm de vorbă și să-i înregistrăm.

Astfel, de exemplu, în satul Igești, comuna Târnuța, raionul Storojineț, regiunea Cernăuți, în anul 1992, un vorbitor de 83 de ani, cu numele de familie Scripa, declară că în satul său acest nume

je familie di rădeș/ de-a lu Ștefan șel Măre

și că în zonă:

sáte de răzeș/ sîntem númaj n'oi/ [satele] R'ópçea/ Baníla/ Šudóju/ Crásna/ și do'á Pătră'jur'// [...] Ájîs o luptát Ștefan Vódá/ de-aiše... pînă la Grigóri Gíca Vódá/ la Polóngea// iel o arát aiše... o samanát gîndá//

[Pe aicea o fost Dumbrava Roșie?]

Dumbráva Róše/ dā// Dumbráva Róše/ cum ieș de-aiși pî' la... la Šernă'ú'// pi séja párti//

[De unde știți „povestea” asta?]

ne-o povestít tót bătrîni// [...] ș-ácúm mai iésti// stejári séja// dā// a! iel [Ștefan cel Mare] o fost ũ_om... cam pu'ín' ũ'ámin' ca iel...//

Alături de problemele de interes larg, cu rezonanță în comunitatea cercetată, anchetele noastre au urmărit documentarea aspectelor ce țin de viața de zi cu zi a satului, a comunității, de ocupațiile acesteia etc. Unele întrebări au fost adresate câte o singură dată, deși ele ating chestiuni importante din viața zonei cercetate.

Astfel, într-un singur sat s-a întrebat dacă oamenii locului știu de unde și când au venit, cum au ajuns aici, întrebare la care un vorbitor de 78 de ani din localitatea Nesfoia, din Bucovina de nord, surprins și mirat de întrebare, răspunde cu nonșalanță:

N-am vînit di nicăur' [= nicăieri]/ noi de aiçe sîntém cu tot ne'amu nost//

Și, mai departe, cu mult patos și cu putere de convingere, informatorul relatează despre trecutul și faptele înaintașilor:

și bunîélu bătrîn, așa o fost, tot așa or fost și așa sîntém și noi//

O declarație mai convingătoare și mai de suflet decât aceasta nu trebuie căutată și credem, totodată, că este greu de găsit.

Înainte de a încheia cele câteva observații prilejuite de cercetarea dialectală prezentată aici pe scurt, dorim să insistăm asupra bogăției materialului înregistrat cu această ocazie – atât din punctul de vedere al informațiilor lingvistice (ca mostră de grai), cât și în ceea ce privește datele istorice și geografice despre zona de care ne-am ocupat.

În încheiere, subliniem caracterul unitar și unic al cercetării la care ne-am referit în paginile precedente, desfășurate într-o perioadă neobișnuit de scurtă și fără modificări în structura grupului de cercetare. Ea ne-a permis să documentăm, în pragul secolului XXI, imaginea Moldovei istorice: Moldova marelui voievod militar Ștefan cel Mare și a marelui principe cărturar Dimitrie Cantemir.

BIBLIOGRAFIE

ALM = *Atlasul lingvistic moldovenesc*, redactat de Rubin Udler și Victor Comarnițchi, cu participarea lui Vasile Melnic și Vasile Pavel, vol. I, 1, 2; II, 1, 2, Chișinău, 1968-1973.

SPECIFIC QUESTIONS USED DURING THE DIALECTAL INQUIRIES IN THE ROMANIAN-SPEAKING AREAS EAST OF THE PRUT-RIVER AND IN NORTHERN BUKOVINA

(Abstract)

Our paper concerns a local search which brought together, during the last decade of the XXth century, a group of dialectologists from Bucharest and one from Chișinău, intending to record on tape native speakers of Romanian from several villages situated east of the Prut, as well as in northern Bukovina.

The special status of these areas, both dominated by Slavic not only at the official level, but also through cohabitation with Slavic-speaking people, put an additional problem for the searchers, beside the customary procedure in dialectal inquiries. It was necessary to fathom the historical and ethnic conscience of the Romanian subjects, their ability to explain their origin and to account for the way they designated the geographic reality in which they lived.

Cuvinte-cheie: români în mediu slav, anchetă lingvistică, toponime, explicații istorice.

Key-words: Romanian among Slavic-speaking people, linguistic inquiry, topic names, historical accounts.

NUME DE FAMILII BOIEREȘTI ÎN *DESCRIPTIO MOLDAVIAE* ȘI LOCUL LOR ÎN STRUCTURA TOPONIMIEI ROMÂNEȘTI

ADELINA EMILIA MIHALI

(Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”
al Academiei Române)

1. Introducere

1.1. Cu *Descriptio Moldaviae*, Dimitrie Cantemir deschide drumul cercetării interdisciplinare în cultura română. De altfel, Constantin Noica (2002:78) afirma: „Cultura noastră începe cu Dimitrie Cantemir”. Scrisă în latină între 1714 și 1716, lucrarea lui Cantemir este „cea dintâi care aruncă o privire generală asupra vreunui ținut românesc și în același timp într-un cadru larg” (G. Pascu, în *Introducere* la traducerea din 1923), autorul oferind, în cele trei părți ale cărții (Partea I: *Geografica*, Partea a II-a: *Politica*, Partea a III-a: *Despre starea bisericească și politică a Moldovei*), informații geografice, istorice, economice, sociopolitice și administrative, etnografice și, nu în ultimul rând, lingvistice.

În partea a II-a a lucrării, Cantemir consacră un capitol nobilimii moldovenești, discutând despre modul în care domnitorii au conferit titluri boierești pentru acte de eroism, despre originea boierilor moldoveni și despre organizarea și rolul nobilimii la curtea domnească. Vechimea familiilor boierești din Moldova diferă, deoarece, după cum afirmă și autorul, „de Dragoș, descălecătorul Moldovei, grade superioare de onoare au fost atribuite nu acelor care puteau dovedi mai multe titluri ale strămoșilor, ci care prin vitejie și credință întreceau pe ceilalți” (Cantemir [1716] 1923:138-139). De asemenea, în zonele pustiite de năvălirile tătare au fost colonizați „țărani alungați din Polonia”, care au dat numele lor satelor nou formate sau „ceia [sic] ce este mai probabil, au adoptat numele satelor ca semn de nobilitate” (*ibid.*). Astfel, nobilimea moldoveană nu este, în totalitate, băștinașă, ci are origini sârbești, bulgare, grecești, tătare, cercheze, abaze și poloneze; contextul politic din vestul Europei a determinat stabilirea în Moldova a unor familii (nobile sau nu) din alte zone din Balcani sau din Asia, vitejia și credința acestora fiind răsplătite cu titluri nobiliare.

Ca urmare a sporirii numărului de boieri din Moldova, domnitorii „au găsit de cuviință să despartă toată nobilimea în trei clase” (Cantemir [1716] 1923:139): 1. boierii, ridicați de Domn la funcții mai înalte ale sta-

tului și urmașii lor; 2. curtenii, care „au primit de la strămoși ca moștenire vreun sat două” (*ibid.*:140); 3. călărășii, care au primit moșii de la domnitor și, în schimbul lor, sunt obligați să îl urmeze în război. La aceștia se adaugă răzeșii, „pe care putem să-i numim mai bine coloni liberi decât nobili” (*ibid.*), care locuiesc împreună într-un sat și își lucrează pământul singuri sau cu slujitori plătiți.

Cantemir precizează și faptul că familiile de boieri menționate în documentele istorice ale Moldovei, începând de la constituirea ei, s-au menținut, cu o excepție („familia lui Vasile Albanezul, Domnul Moldovei, care odinioară întrecea în mărime pe toate celelalte, iar azi s-a stins cu totul”: *ibid.*), chiar dacă averea le-a fost împuștinată.

Fără a ține seama de rang, deoarece „toate între ele se consideră egale în demnitate” (*ibid.*), autorul consemnează numele a 74 de familii boierești (dintre care două familii sunt enumerate cu câte două nume diferite: *Costachieștii* sau *Gavriliștii*; *Durăceștii* sau *Doneștii*)¹. Dimitrie Cantemir notează numele de grup (numele neamului), uneori făcând completări istorice și observații referitoare la originea familiei.

1.2. Lucrarea noastră cuprinde câteva observații referitoare la numele familiilor boierești menționate de Dimitrie Cantemir și la rolul lor în structura toponimiei românești. Corpusul a fost extras din *Descrierea Moldovei* în traducerea prof. univ. dr. Giorge Pascu, publicată la Editura „Cartea românească” din București în 1923 și a fost verificat cu versiunea în latină, publicată în tomul I din *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, Colecția *Opera Omnia*, 2010. Pentru a ilustra relația dintre antroponomia medievală și toponimie, am supus atenției noastre doar acele nume de persoană, excerptate din lista notată de Cantemir, identificate în structura toponimelor din Moldova.

În lucrarea amintită, Dimitrie Cantemir indică doar numele de grup ale familiilor boierești, astfel încât cercetarea noastră a urmărit stabilirea numelor de familie de la care sunt formate aceste colective și locul lor în sistemul denominativ actual, precum și modul în care s-au conservat în toponimia din Moldova, atât ca oiconime, cât și ca nume de locuri din hotarul satelor. Studiul nostru își propune să răspundă la următoarele întrebări: 1. Toponimia validează sau nu afirmația lui Cantemir referitoare la legătura dintre numele satelor și cele ale boierilor ce le aveau în posesie?, 2. Câte dintre aceste numiri topice sunt actuale? și 3. Numele familiilor nobiliare, consemnate de Dimitrie Cantemir și conservate în toponimie, se întâlnesc astăzi ca nume de familie în Moldova?

¹ Numărul numelor consemnate de Cantemir diferă de la o ediție la alta: în ediția din 1909, publicată la Editura Librăriei SOCEC, sunt 76 de familii, în traducerea lui Pascu (1923) sunt 74, iar în tomul I din *Operele Principelui Demetriu Cantemiru* – 75.

2. Nume de persoană în *Descriptio Moldaviae*

2.1. Trebuie să precizăm că ramuri ale unor familii boierești menționate de Cantemir au avut un rol important și în istoria Țării Românești (*Cantacuzino, Ghica, Racoviță, Ruset*). Relațiile dintre provinciile istorice locuite de români, Transilvania, Moldova și Țara Românească, „au fost permanente, neîntrerupte și multilaterale”, „sprijinite de interesele economice și politice comune” (DRH. D I:V).

Un rol important în dezvoltarea legăturilor dintre Moldova și Țara Românească l-a avut Poarta Otomană, astfel încât membri ai familiilor nobiliare din Moldova sunt numiți pe scaunul Țării Românești și invers (un exemplu este Simion Movilă, descendent al Movileștilor, care domnește în Țara Românească, iar după moartea fratelui său, Ieremia Movilă, ajunge pe tronul Moldovei). În acest context, un nume de persoană, menționat de Cantemir, poate să lipsească din registrul antroponimic actual al Moldovei, dar să fie cunoscut în sudul României (de exemplu, *Cantacuzino*, pe care, pe baza surselor consultate de noi, nu l-am întâlnit, în prezent, ca nume de familie în Moldova, dar care este atestat în sudul țării).

2.2. Majoritatea antroponimelor menționate în *Descriptio Moldaviae* desemnează familii cunoscute, care au marcat istoria Moldovei (*Cantacuzino, Carp, Catargiu, Movilă, Racoviță, Sturza*), unele importante în sfera politică până la instaurarea comunismului. Câteva nume, precum *Clucer*, nu au însă rezonanță atât de mare în secolul al XXI-lea.

Numele de grup înregistrate de Cantemir, redade în formă articulată, sunt formate cu sufixele *-ești* și *-eani*, ambele indicând descendența de la numele întemeietorului familiei sau al celui care a dat numele familiei (cf. Pascu 1916:68, Iordan 1963:157-161, Bolocan 1975:187). În puține cazuri, numele de grup este o formă de plural rezultată din adăugarea desinenței *-i* direct (fără sufixare) la nume de familie.

Se impune a se preciza că nu putem nota cu exactitate numărul antroponimelor, menționate de Cantemir, care s-au conservat în toponimia Moldovei, deoarece nu avem o bază exhaustivă de date toponimice. Pe baza surselor consultate de noi, am obținut 30 de nume de persoană care se regăsesc fie ca nume topice simple, fie ca segmente din structura unor toponime compuse²:

Arbureștii < n. pers. *Arbure*, var. a n. pers. *Arbore*. În 1453, *Ivan Arbure* (*Arbure cel Bătrân, Arburi*) este pârcălab de Neamț (vezi Gonța 1995:366), iar într-un document din 1588 este menționat *neamul arburesc*

² Pentru celelalte antroponime consemnate de Cantemir, veni *Anexe*.

(vezi Gonța 1995:52). Nicolae Stoicescu (1971:261) precizează că numele *Arbure* este atestat încă din secolele al XIV-lea-al XV-lea. În documentele din secolul al XVII-lea, sunt menționați mai mulți membri ai acestei familii: *Gligorie Arbure*, *Pătrașco Arbure*, *Toader Arbure* (vezi Gonța 1995). Conform DFNFR, n. fam. *Arbore* are 168 de purtători, dintre care 102 în Moldova.

Bașotestii < n. fam. *Bașotă*. În 1428, *Manuil Bașotă* dăruiește un sat mănăstirii Neamț (vezi Gonța 1995:405) În secolul al XVII-lea sunt atestați: *Dima Bașotă*; *Gheorghe Bașotă*, mare medelnicer; *Nicodim Bașotă*, monah; *Pătrașco Bașotă*, logofăt; *Toader Bașotă*, pivnicer (vezi Gonța 1995:63). În *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)* se găsesc trei membri ai acestei familii (vezi Ungureanu 1997). Despre familia *Bașotă*, Lecca 2015:23 afirmă că „e veche românească și datează înainte de secolul al XVI-lea”, completând că ultimul descendent, Anastase Bașotă, moare „după 1860”, având o singură fiică, Elena, măritată cu cneazul George Cantacuzino, guvernatorul Basarabiei (Lecca 2015:25). N. fam. *Bașota*, *Bașotă* sunt înregistrate doar în Transilvania și Crișana (vezi DFNFR).

Bogdăneștii < n. pers. *Bogdan*, numele întemeietorului Moldovei ca stat de sine stătător. În secolele al XV-lea-al XVII-lea, n. pers. *Bogdan* a avut o frecvență ridicată, atât ca nume unic, cât și ca prenume sau supranume (vezi Gonța 1995:75-77). În prezent, ca nume de familie, se bucură de o largă răspândire în Moldova (vezi și DFNFR). În NALR-Mold. *Date*:31, în Cărlibaba, este menționat n. fam. *Bogdan*, cu precizarea „venit din Maramureș”.

Bohușeștii < n. pers. *Bohuș*, *Buhuș*: vezi *iazul lui Buhuș* în hotarul satului Cuciurul, ținutul Cernăuți, menționat la 1575 (vezi Gonța 1995:86) și *Cârstea Buhuș* (1569), numit și *Bohuș*, *Buhuși* (*ibid.*:101). Documentele din secolul al XVII-lea cuprind referiri la mai mulți purtători ai numelui *Buhuș*: 1605 *Ionașco Buhuș*, 1606 *Alexandru Buhuș*, 1608 *Dumitru Buhuș*, 1617 *Pătrașco Buhușu*, 1621 *Gligorie Buhuș*, sec. XVII *Gheorghe Buhuș* (vezi Gonța 1995:86). Lecca 2015:37 notează că familia *Buhuș* „joacă [un] mare rol în secolul al XVII-lea”, iar descendenți din ramuri mai îndepărtate există și în Basarabia (vezi și Stoicescu 1971:355-361, Ungureanu 1997). *Buhuș* este cunoscut și astăzi, ca n. fam., în Moldova (vezi și DFNFR).

Bouleștii < n. pers. *Bou(l)*: 1478 *Dragoș Boul*, vornic (Gonța 1995:163). În *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova* găsim informația că urmașii lui Dragoș Boul „au alcătuit familia Boul” (Stoicescu 1971:269), membrii acesteia fiind menționați și în secolele următoare (vezi Gonța 1995:177, s.v. *Drăguș Boul*; Stoicescu

1971:352-353; Ungureanu 1997). Ca nume de familie, figurează și în Moldova (vezi DFNFR).

Cantemirii, „originari din Hersonesul tauric” (Cantemir [1716] 1923:141), cu un rol important în istoria Moldovei (vezi Stoicescu 1971:367, Ungureanu 1997; Atanasiu 2020), este un colectiv format, fără sufixare, de la n. pers. *Cantemir*, existent în Moldova (vezi LASV:88; PABC:53; PAIS:75, 282; PANT:72, 290).

Carpeștii, despre care Lecca 2015:471 nota „provin din provinciile baltice”, stabilindu-se în Moldova în secolul al XVI-lea (vezi și Ungureanu 1997; Atanasiu 2020), este format prin sufixare de la n. pers. *Carp*, existent și astăzi în Moldova (vezi LASV:88; PABC:53, 253; PAIS:76, 282, 310; PANT:72, 290, 390; PAVR:42; pentru județul Botoșani, vezi NALR–Mold. *Date*:110). La 1435 este menționat un *Carp*, vornic în sfatul domnesc (vezi Gonța 1995:93).

Catargieștii < n. pers. *Catargi(u)*. Mai mulți membri ai acestei familii au funcții înalte în stat (vezi Stoicescu 1971:369-372, Ungureanu 1997; Atanasiu 2020). În documentele istorice, sunt menționați: 1604 *Apostol Catargiu / Catarsil*, paharnic; 1726 *Ilie Catargiu*, mare logofăt; *Ioan Catargi*, care legalizează o copie de pe un act domnesc la 19 iunie 1820 (vezi Gonța 1995:93). N. fam. *Catargiu* figurează în registrul antroponimic actual din Moldova (vezi LASV:88; PABC:53, 235; PAIS:76, 310; PANT:73, 291; PAVR:42; vezi și NALR–Mold. *Date*:42-43, 95, 151).

Cerchezeștii (Cantemir [1716] 1923:141) este format prin sufixare de la n. pers. *Cerchez*, la origine etnonimul ‘cerchez’; Lecca 2015: 59 precizează că cerchezii au venit în Moldova prin 1630, fapt ce explică menționarea lor târzie în documente (vezi Stoicescu 1971:373-374; Gonța 1995:120; Ungureanu 1997). De asemenea, Lecca 2015:60 notează: „această familie s-a stins cu desăvârșire în linie directă”. În ceea ce privește n. fam. *Cerchez*, precizăm că nu l-am întâlnit în sursele consultate de noi.

Chiriaceștii < n. pers. *Chiriac*, care figurează în documente atât ca nume unic, cât și ca prenume sau supranume ereditar: 1594 *Toader Chiriac*; 1602 *Andrei Chiriac* (vezi Gonța 1995), existent ca n. fam. în Moldova (vezi PABC:56, 236; PAIS:82-83, 310, 330; PANT:76-77, 293, 390; PAVR:43-44, 91; pentru județele Botoșani și Vaslui, vezi NALR–Mold. *Date*:123, 125, 135, 139, 313).

Crupienschieștii este un nume de grup format de la un nume de familie polonez, *Crupenschi* (Cantemir [1716] 1923:141 îl prezintă ca pe un „neam care se trage din Jora de la Cârligătura”), atestat în secolul al XVII-lea (Gonța 1995:141). Ca n. fam., se întâlnește în Moldova (vezi PABC:65, 238; PAIS:104).

Drăguseștii (*Draguszetii*: OPDC:115) < *Draguș*, *Drăguș*, var. ale n. pers. *Dragoș*. În documente, antroponimul *Dragoș* se întâlnește încă din secolul al XIV-lea: 1392 *Dragoș Viteazul* / *Dragoș de la Neamț* (Gonța 1995:164), iar variantele *Draguș*, *Drăguș* sunt înregistrate în documentele din secolul al XV-lea: 1443 *Drăguș*; 1449 *Draguș* (*ibid.*:176, 167). În același secol (vezi Gonța 1995), *Dragoș* apare fie ca nume unic (1432 *Dragoș de la Stavnic* și în toponimie: 1435 *Câmpul lui Dragoș*), fie ca prenume (1452 *Dragoș Albescu*) sau patronimic (1433 *Costea Dragoș* / *Costea Dragoșevici*, fiul lui *Dragoș Viteazul*). De altfel, numele primului descălecător în Moldova este *Dragoș I* sau *Dragoș Vodă*. În prezent, *Dragoș*, *Drăguș* se întâlnesc ca n. fam în Moldova (*Dragoș*: PAIS:115; PANT:99; PAVR:51, 107; *Drăguș*: PAIS:116; PAVR:51, 110).

Găneștii < n. pers. *Ganea* (*Gane*, *Gănea*), menționat în documentele din secolul al XV-lea: 1440 *Gănea (Gănea)*, 1470 *Ganea*, 1491 *Gane* (vezi Gonța 1995:221, 231). În secolele următoare apare ca supranume ereditar: 1579 *Ionașco Ganea*, 1617 *Ion Ganea*, 1820 *Pascal Gane* (*ibid.*:326, 345, 538). Numele de grup *Găneștii* este amintit într-un act din 1546 („familia hiclenește împreună cu Pătrașco <comis> fiul lui Bran <pârcălab>” (*ibid.*:231). În *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)* sunt menționați 13 membri ai acestei familii (vezi Ungureanu 1997). În prezent, *Gane(a)* se întâlnește, în Moldova, ca n. fam. (vezi LASV:118, 308, 333; PABC:76-77, 192, 242; PAIS:128; PANT:108, 395; PAVR:54, 114).

Ghengheștii < n. pers. *Ghenghe(a)*, menționat în documentele moldovenești din secolul al XVI-lea (vezi Stoicescu 1971:306, 400-401; Gonța 1995:232, s.v. *Cozma Ghenghea*, *Gligorie Gheanghea*, *Ionașco Ghenghea*). În secolul al XVII-lea sunt amintiți: 1602 *Ghenghea (Ghianghia)*, vornic; 1607 *Ghenghea* din Vlădești; 1609-1610 *Ghenghea*, mare spătar în sfatul domnesc; 1625 *Gheanghea*, vistiernicel din Bătrânești (Gonța 1995:232). N. fam. *Ghenghe* este cunoscut în onomasticonul actual din Moldova (vezi LASV:119; PAIS:131; PANT:110).

Micleștii < n. pers. *Micle(a)* sau n. fam. *Miclescu*. Începând cu secolul al XV-lea, documentele fac referiri la mai mulți purtători ai numelui *Micle(a)*: 1433, 1480, 1622 *Micle*; 1428, 1431, 1508, 1546 *Miclea*; 1495 *Miclea Bălcescu*; 1448 *Miclea Grecul*; 1531 *Prodan Miclea*, *Sas Miclea* etc. (vezi Gonța 1995:449-450). La 26 iunie 1796, *Iancul Miclescu*, paharnic, „poseduiește” un act domnesc (Gonța 1995:287). Nicolae Stoicescu (1971:415-416) precizează că în secolul al XVII-lea, mai mulți membri ai familiei *Miclescu* sunt mari dregători. În acest context, suntem de părere că numele de grup *Miclești* poate proveni atât de la n. pers. *Micle*, cât și de la *Miclescu* (*Micle* + suf. patronimic *-escu*), în acest caz suf. *-ești* fiind pluralul sufixului *-escu*. Ambele forme sunt

cunoscute ca n. fam. în Moldova (*Miclea*: LASV:152; PABC:97; PAIS:176; PAVR:65; *Miclescu*: LASV:152; PAIS:174; PANT:400).

Mileștii < n. pers. *Mile(a)* sau n. fam. *Milesku*, cunoscute în istoria Moldovei (vezi Bacalov 2012; vezi și Ungureanu 1997), existente ca n. fam. și în Moldova (*Milea*: LASV:154; PABC:98, 247, 276; PAIS:178, 282, 318; PANT:142, 327; PAVR:66, 102, 110, 130; *Milesku*: LASV:154; PAIS:178). *Mile(a)* este menționat în secolele al XV-lea-al XVI-lea: 1432 *Mile*, 1535, 1546 *Milea* (Gonța 1995:465). Într-un document din 1621 este consemnat numele *Mileștii*, „lângă satul Șeicani” (*ibid.*).

Movileștii < n. pers. *Movilă*, existent ca n. fam. în Moldova (vezi LASV:158, 359; PABC:100; PAIS:184; PANT:146, 330, 401; PAVR:67, 113, 122). Cronicarul Ion Neculce consemnează în a cincea narațiune din *O samă de cuvinte* episodul în care, căzând de pe cal în timpul unei bătălii, voievodul Ștefan cel Mare a încălecat pe calul oferit de aprodul Purice – care, în plus, s-a „făcut movilă” pentru a-l ajuta să încălece. Anecdota se află la originea ridicării aprodului Purice la rang de boier și a schimbării numelui din *Purice* în *Movilă*, constituind începutul istoriei neamului Movileștilor, care a domnit atât în Moldova (Ieremia, Simion), cât și în Țara Românească (Simion, Gavrilă). Documentele consemnează mai mulți purtători ai supranumelui *Movilă* (*Moghilă*), înrudiți între ei (vezi Stoicescu 1971:317-319, Gonța 1995:473): *Ion Movilă* (1545) și fratele său, *Vascan Movilă* (1553); *Ieremia Movilă* (1569), *Simion Movilă*, *Toader Movilă*, *Gheorghie Movilă* (1574) – fiii lui Ion Movilă; *Constatin Movilă* (1597), *Alexandru Moghilă* (1615) – fiii lui Ieremia Movilă; *Gavril Movilă* și *Mihail Moghilă* (1606) – fiii lui Simion Movilă. Supranumele este menționat în documente și în 1490, în varianta *Moghilă* (vezi Gonța 1995:471), cu palatalizarea³ lui *v* la *g*. În perioada 1835-1856, sunt menționați doi boieri cu numele *Movilă* (vezi Ungureanu 1997), astfel încât Lecca 2015:144 comentează că această familie „azi e cu totul stinsă”.

Murguleștii < n. pers. *Murgu(l)*, menționat în documente atât ca nume unic (1528 *Murgu*: Gonța 1995:474), cât și ca supranume ereditar (sec. XIV-XV *Giurcea Murgu*, 1432 *Ivașco Velud Murgul*, 1491 *Ion Murgul*, 1500 *Dragoș Murgu* etc.; *ibid.*). Ca n. fam. se întâlnește și în Moldova (vezi LASV:160, 359; PABC:101, 208, 248; PAIS:186; PANT:148; PAVR: 68, 120, 130, 148).

Paladieștii (un neam despre care Cantemir [1716] 1923:141 spune că sunt „greci”) este format de la n. fam. *Palade*, cu var. *Paladi*, menționat în secolul al XVII-lea: 1600 *Paladi*, 1623 *Palade* (Gonța 1995:535; vezi și

³ Raportul real dintre formele cu [v] și cele cu [g] este, de fapt, destul de complicat și legat de etimologia cuvântului *movilă*; vezi Avram 2000:84, 85, 87.

Stoicescu 1971:422-423). În *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)* sunt menționați 11 membri ai acestei familii (vezi Ungureanu 1997). Ca n. fam., *Palade / Paladi* se întâlnește și în *Moldova (Palade: LASV:168, 239, 269, 361; PABC:106, 249; PAIS:198, 278, 289, 320; PANT:158, 335; PAVR:71, 95, 131; Paladi: PABC:106, PAIS:198)*.

Pisoschieștii („poloni” după Cantemir [1716] 1923:141) are la bază n. pers. *Pisoschi* (= *Pisovschi*: vezi DNFR). În documentele din secolul al XVII-lea sunt amintiți: 1610 *Pisoțchi*, pârcălab de Soroca; 1625 *Gligorcea Pisoțchi / Gligorcea Pisoțchie*, martor; 1617 *Pisovschii*, diac (vezi Gonța 1995:568). Menționat și în *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)* (vezi Ungureanu 1997), *Pisoschi* este cunoscut, ca n. fam., în județul Suceava (vezi LASV:174).

Prăjeștii < n. pers. *Praja* sau n. fam. *Prăjescu*, menționate în secolele al XVI-lea-al XVII-lea (vezi Gonța 1995:573): 1555 *Praja*, stăpân în Nănești pe Cobâl⁴; 1609 „nepoata lui *Praja*”; 1597 *Gligorie Prăjescul*, 1579 *Ion Prăjăscu*, 1610 *Arpentie Prăjescu*, 1620 *Lupul Prăjescu*, 1621 *Ionașco Prăjescul* etc. Ca n. fam., ambele sunt existente în *Moldova (Praja: PAVR:75; Prăjescu: PABC:114; PAIS:216; PANT:169)*.

Racoviștii < n. pers. *Racoviță*, existent, ca n. fam., în *Moldova* (vezi LASV:181, 271; PABC:115, 252; PAIS:220; PANT:172, 404; PAVR:76, 95, 123). Membri ai acestei familii au domnit în *Moldova* și, ulterior, în Țara Românească (*Mihai Racoviță*, *Constantin Racoviță*), sau au deținut importante dregătorii în *Moldova* (vezi Stoicescu 1971:430-433). Înainte de secolul al XVI-lea, familia purta numele *Cehan* (cf. *Ionașco Cehan Racoviță*: Gonța 1995:344). În *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)* sunt înregistrați 10 membri ai familiei *Racoviță* (vezi Ungureanu 1997).

Sturdzeștii < n. fam. *Sturza*, menționat în documente, atât ca nume unic, în forma *Sturdzea*, *Sturzea* (1495 *Sturzea*, 1625 *Sturdzea*: vezi Gonța 1995:640), cât și ca supranume ereditar: 1546 *Ion Sturza*, sec. XVI *Gligoraș Sturza*, 1779 *Dumitru Sturza* (vezi Gonța 1995:640; vezi și Stoicescu 1971:444-446). În *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)* figurează 23 de membri ai acestei familii (vezi Ungureanu 1997). Ca n. fam., este cunoscut și în *Moldova*, scris fie *Sturza* (vezi LASV:197, 243, 323; PANT:188), fie *Sturdza* (vezi PAVR:82).

Șoldăneștii < n. pers. *Șoldan*, menționat în documentele din secolele al XV-lea-al XVII-lea: 1411 *Șoldan Petru*, 1608 *Șoldan*, 1617 *Șteful Șoldan* (Gonța 1995:645; vezi și Stoicescu 1971:447-448), existent, ca n.

⁴ În 1428 este amintită *biserica de la Praja*, închinată mănăstirii Bistrița (vezi Gonța 1995:573).

fam., în Moldova (vezi LASV:199, 378; PABC:128; PAIS:247, 324; PANT:189, 407).

Tălăbeștii < n. pers. *Tălabă, Talabă*, menționat în secolul al XVI-lea: 1619 *Tălabă* din Ghițivoești (vezi Gonța 1995:660), 1623 *Pătrașco Talabă* (*ibid.*:550; vezi și Stoicescu 1971:330) și existent, ca n. fam., în Moldova (vezi PABC:128; PAIS:249; PANT:352).

Tăutuleștii < n. pers. *Tăutu(l)*, menționat în documentele istorice atât ca nume unic: 1595 *Tăutul*, diac; 1601 *Tăutul*, logofăt (vezi Gonța 1995:661), cât și ca supranume ereditar: 1475-1510 *Ion Tăutul*, 1495 *Dragomir Tăutul*, 1592 *Andrei Tăutul*, 1599 *Drăgan Tăutul / Dragan Teutul*, 1614 *Dumitrașco Tăutul*, 1617 *Athanasie Tăutul*, 1625 *Gavril Tăutul*, 1792 *Costantin Tăutul* (*ibid.*) etc. Ca n. fam. este întâlnit și în Moldova (vezi LASV:202, 244, 290; PABC:130; PAIS:251; PANT:192, 353).

Tomășeștii < n. pers. *Tomaș* < n. fam. magh. *Tamás* (Kázmér 1993), existent, ca n. fam., în Moldova (vezi LASV:204; PABC:256; cf. și n. fam. *Tamaș*: LASV:201; PABC:129, 297; PAIS:249, 324; PANT:191, 353; PAVR:83). Documentele înregistrează atât var. *Tomaș* (vezi Gonța 1995:699), cât și var. *Tamaș* (*ibid.*:658), *Tămaș* (*ibid.*:660).

Totoești < n. pers. *Totoi(u)*, existent, ca n. fam., în județul Iași (vezi PAIS:257, 325). În 1560 este menționată *Totoaia*, mama lui *Nicula Totoiu* (vezi Gonța 1995:700).

Uriceștii < n. pers. *Ureche*, scris și *Ureache, Ureacle, Urechi, Uriache*: 1407 *Petru Ureche / Petru Ureacle*, 1518 *Ion Ureche / Vană Ureacle / Vanea Ureaclea / Oană Ureacle*, 1572 *Nestor Ureche / Nestor Urechi / Nistor Ureache / Nistor Uriache*, 1600 *Danciul Ureche*, 1604 *Vasilie Ureche* etc. (Gonța 1995:715; vezi și Stoicescu 1971:282, 332, 453). În *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)* sunt înregistrați 3 membri ai familiei Ureche (vezi Ungureanu 1997). Este întâlnit ca n. fam. în Moldova (vezi LASV:210, 245, 275, 326, 366; PABC:135; PAIS:264; PANT:202, 357).

Zorileștii < n. pers. *Zorilă*, existent, ca n. fam., în Moldova (vezi LASV:216; PABC:139, 273; PAIS:275, 290, 348; PANT:361). În 1452 este menționat n. pers. *Zorilă*, cu referire la „satul lui pe Tigheci” (Gonța 1995:751).

3. Locul numelor de familie boierești în structura toponimiei din Moldova

O mare parte dintre numele consemnate de Cantemir au trecut în sfera toponimiei, desemnând fie sate, fie realități geografice. De altfel, una dintre sursele toponimiei este antroponimia, Candrea (1935-1936, *apud*

Dragu 1973:52) afirmând că „pentru a studia cu folos toponimia (...) trebuie, înainte de toate, să cunoști bine numele proprii de oameni, căci cel puțin 50-60% din numele topice din țara românească au drept origine nume de oameni”.

Multe localități din Moldova poartă și astăzi numele boierilor de odinioară. În unele situații, determinantul antroponimic a fost exclus (este vorba în special de așezările cu același nume, diferențiate prin numele proprietarilor, care au format satul actual sau de satele cunoscute în trecut cu numele mai multor boieri, în funcție de stăpânire). În multe cazuri, toponimia minoră conservă numele vechilor boieri. De asemenea, nu putem omite nici localitățile care au primit, oficial, un nume comemorativ sau legat de istoria Moldovei. Astfel, cele 30 de nume analizate mai sus se regăsesc în toponimie.

3.1. Oiconime, hidronime și toponime minore (actuale) care conservă numele boierului proprietar

Arbore⁵: *Arbore*, sat în com. Arbore SV (1862-1924 *Arborea*; 1787 *Arbore-Solca*), →⁶ *Pădurea Arborenilor*, pădure pe teritoriul satului Arbore; *Drumul la Arbore*, drum spre satul Arbore. Numele provine de la cel al boierului *Luca Arbure*, portar de Suceava (vezi TTRM II₁).

Arborea, sat în com. George Enescu BT (1871-1896 *Arbore*; 1873 *Cotuna Arbore*), → *Dealul Arborea*, *Iazul Arbore* (*Iazu Arboria*: NALR–Mold. Date:113). La origine se află n. fam. *Arbure* (1630 *Toader Arbure*, proprietar al unei părți din satul Cordureni) (vezi TTRM II₁).

Bogdan: *Apa Bogdăanii*, afluent al pârâului Simila (Băcani VS: NALR–Mold. Date: 292).

Bogdana, sat în com. Ștefan cel Mare BC, situat pe pârâul *Bogdana*, afluentul Trotușului, → top. *Pădurea Bogdana*, pădure lângă satul Bogdana; *Mănăstirea Bogdana*, așezare formată în jurul mănăstirii, înglobată în satul Bogdana; *Șesul Bogdana*, șes de-a lungul pârâului Bogdana. Se leagă de numele voievodului *Bogdan al II-lea*, fiul lui Alexandru cel Bun (vezi TTRM II₁).

Bogdanu, afluent al Zeletinului (Buda, com. Răchitoasa BC: NALR–Mold. Date:292) → *Șipotu Bogdanului* (*ibid.*).

Bogdanu, pădure (Buda, com. Răchitoasa BC: NALR–Mold. Date:292).

La Bogdan, parte a satului Buda, com. Răchitoasa BC (NALR–Mold. Date:292) → *Dealul Bogdanului*; *Drumul Bogdanului* (*ibid.*).

⁵ Pentru o mai bună imagine a relației dintre antroponimie și toponimie, am optat pentru a nota, în fața fiecărei serii toponimice, numele de persoană care stă la baza denumirilor.

⁶ Săgeata indică polarizarea toponimică.

Başotă: *Boşteni*, atestat în forma *Başoteni*, parte a oraşului Paşcani IS. Provine de la numele boierului *Manuil Başotă*. Forma actuală se datorează evoluţiei fonetice: *Başoteni* > (asimilare regresivă) *Boşoteni* > (sincopă) *Boşteni* (vezi TTRM II₁).

Buhuş: *Buhuş*, localitate componentă a oraşului Buhuş BC, → *Dealul Buhuşului* – *Runcul Buhuşului*; *Lacul de la Buhuş*, lac pe râul Bistriţa; *Podul Buhuşului*, pod peste râul Bistriţa. Cel care a dat numele a fost aga *Theodor Buhuş*, care a înfiinţat în 1823 târgul pe moşiile *Bodeşti* şi *Bucureşti* (pe care s-a format Buhuşul) (vezi TTRM II₁).

Carp: *Moara Carp*, sat în com. Moara SV. Are la bază n. pers. *Carp*, fost proprietar al morii (TTRM II₁).

Catargiu: *Dealul Catargiu* (Belceşti IS: NALR–Mold. Date:188).

Chiriac: *Râpa Chiriacu* (Păltiniş BT: NALR–Mold. Date:135).

Gane(a): *Găneşti*, sat în com. Ion Neculce IS. S-a format de la n. pers. *Gane*, „al cărui descendent este menţionat la 1433, când Ilie I îi dăruieşte Matuşitei «un sat pe Plotuniţa [= Valea Velniţei], la câmp, anume unde a fost Neagoe Gănescul»” (TTRM II₁).

Ghenghe(a): *Ghengheşti*, sat în com. Drăguşeni GL. – TTRM II₁ trimite la n. fam. *Ghenghe*, de origine maghiară, „cunoscut şi în Maramureş şi menţionat la 1620-1621, când fraţilor Ionaşco şi Grigore Ghenghe li se întăreşte satul Popeşti de pe Bârzota”.

Micle / Miclescu: *Micleasca*, teren pentru agricultură în satul Lieşti GL (NALR–Mold. Date:366).

Mile(a): *Mileanca*, sat în com. omonimă BT, → *Dealul Milencei*, *Iazul la Mileanca* (vechi: *Iazul lui Milea*). Provine din n. pers. *Milea* + suf. *-eanca* (vezi TTRM II₁).

Movilă: *Dealul Movilenilor* (Larga-Jijia, com. Movileni BT: NALR–Mold. Date:173). *Iazu Movilenilor* (Larga-Jijia, com. Movileni BT: NALR–Mold. Date:173).

Murgu: *Murgeni*, sat în com. Murgeni VS, → *Dealul Murgeni*; *Mănăstirea Murgeni*, fostă mănăstire pe Dealul Murgeni. La origine se află n. fam. *Murgu*. Doi membri ai acestei familii, boierii Dragoş şi Toader Murgu, cumpără la 1500 satul Murgeni (vezi TTRM II₁).

Sturza: *Iazu Sturzii* (Rădăruţi-Prut BT: NALR–Mold. Date:137). *Luceni Sturzoaia*, parte a satului Luceni, com. Victoria IS, care „ţine acum de Icuşeni” (NALR–Mold. Date:174). *Sturza*, teren agricol în satul Matca GL (NALR–Mold. Date:365).

Şoldan: *Şoldăneşti*, localitate componentă a oraşului Fălticeni SV, *Uliţa despre Şoldăneşti*, stradă în oraşul Fălticeni; *Dealul Şoldăneştilor*; *Pârâul Şoldăneştilor*; *Iazul Şoldăneştilor*. Toate au la bază numele boierului *Petru Şoldan*.

Tămaș: *Tămași*, sat în com. omonimă BC, → *Tămașa*, moșia satului *Tămași* (1851); *Dealul Tămași*; *Pârâul Tămași*; *Tămășelul*, afluent de stânga al Siretului, în aval de pârâul *Tămaș* (vezi TTRM II₁).

Tămașul, afluent de stânga al Siretului, cunoscut și cu numele *Valea Tămașului* (NALR–Mold. Date:278).

Tăut: *Tăutești*, sat în com. Ungureni BT, → *Dealul Tăutulești*; *Pârâul Tăutulești*. Sunt formate de la n. pers. *Tăutul*, „menționat la 1562, când un logofăt *Tăutul* este proprietar al unei părți a satului Călugăreni din vecinătate” (TTRM II₁).

Tăutești, sat în com. Zamostea SV, < n. fam. *Tăutul*, „menționat la 1742, când vistiernicul *Tăutul* avea în proprietate jumătate din satul Zamostea, moștenire «de la neamul dumisale *Tăutuleștii*»” (TTRM II₁).

Totoiu: *Totoiești*, sat în comuna Ierbiceni IS, → *Pârâul Totoiești* sau *Valea Totoiești(lor)*, afluent al Bahluiului; *Dealul Totoiești(lor)*; *Iazul Totoiești*. Sunt formate de la n. pers. *Totoiu*, menționat la 1560 (vezi TTRM II₁).

3.2. Oiconime în care nu se mai păstrează numele proprietarului, dar care au fost precedate de numiri mai vechi în care acesta era transparent

Boul: *Davidenii Boului* (1685-1693), astăzi *Davidenii*, sat în com. Țibucani NT. La origine se află numele vistiernicului *Ștefan Boul* (vezi TTRM II₁).

Carp: *Tungujenii Spătarului* [Grigore] *Carp* (1839), *Tungujii Spătarului Carp* (1841) sau *Tungujeii Spătarului Carp* (1844), în trecut parte – alături de *Tungujeii*, al paharnicului Toader *Carp* și al răzeșilor (1838) – a satului *Tungujeii*, com. Țibănești IS (vezi TTRM II₁).

Țibăneștii lu Carp (NALR–Mold. Date:201), astăzi *Țibănești*, sat în com. Țibănești IS (vezi și TTRM II₁). Aici se află conacul lui Petre P. *Carp*.

Catargiu: *Porceștii Logofătului Catargiu* (1845), *Porceștii Catargiului* (1853) sau *Porceștii-Catargiu* (1889), sat (alături de alte două, *Porceștii Răzești*, *Porceștii Mănăstirii Precistei*, denumite după proprietar) inclus în satul *Porcești*, astăzi *Moldoveni NT* (vezi TTRM II₁).

Cerchez: *Șendricenii lui Cerchez* (1854), *Șendricenii-Cerchez* (1860) sau *Șendricenii-Cerchezi* (1864); cf. satul *Șendriceni BT*; sunt formate de la numele *Costache Cerchez* (vezi TTRM II₁).

Gane(a): *Ciumuleștii Ganei* (1854), *Ciumuleștii-Gane* (1887), *Ciumuleștii-Ganea* (1899); cf. satul *Ciumulești*, com. Vadu Moldovei SV. Numele originar este al clucerului *Ioniță Gane* (vezi TTRM II₁).

Mateienii Ganii sau *Odaia Mateienii Ganii* (1833), fost sat; cf. satul *Mateieni*, com. Dimăcheni BT. Acestea au la bază numele comisului *Dimitrache Gane* (vezi TTRM II₁).

Miclescu: *Dămilenii Miclescului* (1864), *Dămilenii-Miclescu* (1900) sau *Dămilenii Miclești* (1900), sat denumit după proprietar, *Vasile Miclescu*. Cf. *Dămileni*, sat în com. Cristești BT (vezi TTRM II₁).

Palade / Paladi: *Mânzații lui* [Ioan] *Paladi* (1833), *Mânzații Vornicului Paladi* (1834), astăzi *Mânzați*, com. Alexandru Vlahuță VS (vezi TTRM II₁).

Pisoțchi: *Odaia Ichimenii lui* [Alistar] *Pisoțchi* (1833), *Odaia Ichimenii PISOȚCHEȘTILOR* (1834), *Ichimenii lui PISOȚCHI* (1876), *Ichimenii PISOȚCHEȘTILOR* (1838) sau *Ichimenii-PISOȚCHI* (1886), sat denumit, în trecut, după proprietar, astăzi *Ichimeni*, com. Avrămeni BT (vezi TTRM II₁, s.v. *Iachim*). Unele variante au -s- preconsonantic: *Pisoschi*, *Pissoschi*, *Pisoski* (*ibid.*).

Prăjescu: *Stolnicenii-Prăjescu*, astăzi *Stolniceni*, sat în com. *Stolnicenii-Prăjescu* IS. Este explicat în acest fel: „Forma *Stolnicenii-Prăjescu* marchează, cu o întârziere de peste două secole, trecerea proprietății de la urmașii întemeietorului satului la fam. Părjescu, începând din anul 1609, când vistierul Nicoară Părjescu cumpără de la Toader Calapod jumătate din satul Stolniceni” (TTRM II₁).

3.3. Denumiri actuale, oficiale, arbitrare sau cu rol comemorativ

Bogdan: *Bogdăneștii*, sat în com. Scorțeni BC. După TTRM II₁, este o „denumire oficială arbitrară, pentru a se înlocui un oiconim considerat inestetic” (înainte se chema *Râpa Iepii*).

Cantemir: *Budu-Cantemir*, sat în com. Stăniliești VS, format din satele *Budu* și *Cantemir*. Numele comemorativ *Cantemir* s-a adăugat fiind „motivată de faptul că în apropierea satului a avut loc în 1711 bătălia dintre moldovenii conduși de domnitorul Dimitrie Cantemir și turci” (TTRM II₁).

3.4. Foste sate numite după proprietari

Chiriac: *Rușii lui Chiriac* (1854), sat ce aparținea de *Bălineștii Ruși*, numit după proprietar, *Teodor Chiriac*. Cf. satul *Bălinești*, com. Grămești SV (vezi TTRM II₁, s.v. *Bălenii*).

Crupenschi: *Hotcăuții lui Crupenschi* (1841), fost sat pe teritoriul actualului sat Panaitoiaia BT. Numele se leagă de comisul *Grigore Crupenschi* (vezi TTRM II₁).

Mile(a): *Milești*, fost sat în partea de sus a satului Smulți, com. Smulți GL, cunoscut și cu numele *Slobozia Mileștii* (1816); *Dealul Mileștilor*, *Valea Mileștilor*. Numele pe care îl evocă este al judelei *Milea Uliul*, menționat la 1448 (vezi TTRM II₁).

Movilă: *Slobozia Movilei*, fost sat (atestat la 1744) în partea de sud a satului Odaia Manolache, com. Vânători GL, atestat și cu numele *Slobozia Căpitanului Movilă* (1772), *Slobozia Movilă* (1833), *Slobozia Movila* (1860). Are la bază numele lui *Constantin Movilă* (vezi TTRM II₁).

Tălabă: *Tălăbești*, „fost sat la confluența Călmățuiului cu Bârladul, la SE de satul hanul Conachi, com. Fundeni, județul Galați” (TTRM II₁); *Tălăbeasca*, moșia fostului sat Tălăbești; *Balta Tălăbească*; *Movila Tălăbească*. S-a format de la n. fam. *Tălabă* „care se regăsește mai târziu, la răzeșii proprietari ai moșiei satului vecin Tomcești, menționați la 1632, când fiicele lui Eremia Tălabă și fiii lui Dumitru Tălabă vând partea bunicului lui, Toma Tălabă, respectiv a unchiului lor, Pătrașco Tălabă” (TTRM II₁).

Tămaș: *Tămășeni*, fost sat în nordul satului Umbrărești GL; *Gârla de la Tămășeni*. Se bazează pe numele cneazului *Tamaș*, „menționat la 1414 într-un document prin care Alexandru cel Bun îi dăruiește panului Toader Pitic «un sat pe Bârlad, unde este altă casă a lui, unde sunt cnejii Tamaș și Ivan»” (TTRM II₁).

Tăut: *Tăutești*, fost sat lângă Urlați, com. Dimitrie Cantemir VS. Provine din numele boierului *Tăutul*, menționat la 1590-591, „când strănepoții logofătului Tăutul își împart ocinile, între care și jumătate din satul Tăutești de lângă Urlați” (TTRM II₁).

Tăuți, fost sat la sud de satul Cavadinești, com. Cavadinești GL, se raportează la *Dragomir Tăutul*.

Ureche: *Urechea*, fost sat la sud-vest de satul Pietroșica, com. Coarnele Caprei IS.

La acestea adăugăm și câteva toponime care nu sunt nume de sate:

Codru Ghenghii, „fostă «pădure meree» la obârșia pâraielor Suhurlui, Covurlui, Hobana, Bârzota și Corod” (TTRM II₁).

Dealul de la Ureche (*Dealul lui Ureche*, *Dealul Ureche*), deal lângă Iazul de la Ureche.

Hârșova lui Racoviță, (vechi) mănăstirea (vezi TTRM II₁).

Iazul de la Ureche, iaz la sud de satul Pietroșica, com. Coarnele Caprei IS, menționat și cu numele *Iazul lui Ureche*, *Iazul Ureche*. Se leagă de numele boierului *Nestor Ureche*, fost proprietar al iazului.

4. Concluzii

Cercetarea întreprinsă de noi a reliefat următoarele aspecte:

- cu puține excepții, antroponimele notate de Cantemir se regăsesc astăzi ca nume de familie în Moldova, chiar dacă purtătorii lor nu au descendență boierească;
- toponimia conservă numele boierilor de odinioară, atât ca toponime majore (oiconime, hidronime), cât și ca toponime din hotarul satului.
- Cantemir a anticipat corect legătura dintre toponimie și antroponimie, cu observația că, în cazurile discutate de noi, pare mai probabil ca satul să fie numit după boier și nu invers.

ANEXE

Pe lângă numele de grup analizate de noi, sunt consemnate de Cantemir și următoarele antroponime:

- Abazeștii** < n. fam. *Abaza*, boieri originari din Abazia, stabiliți în Moldova „din timpul lui Vasile Lupu, secolul a XVII-lea, fiind «cerchezi de-ai lui Vasile Lupu», cum le zice Cronică” (Lecca 2015:5).
- Arapeștii** < n. pers. *Arapul* (vezi Gonța 1995:51).
- Asanii** < n. pers. *Asan*; Cantemir precizează că membrii acestei familii „se trag din Asan, fratele lui Ioan, Domnul Valahilor, menționat de Honiates” (Cantemir [1716] 1923:140).
- Balșeștii**, cu precizarea lui Cantemir [1716] 1923:140) „două familii”, format de la n. pers. *Balș* (vezi Gonța 1995:61).
- Bantașeștii** < n. pers. *Bantaș*, *Bantăș*: 1495 *Bantăș*, slugă domnească; 1580 *Bantăș*, diac; 1603 *Bantăș*; 1610 *Bantăș*, paharnic (Gonța 1995:62; vezi și Stoicescu 1971:342-343). În secolul al XIX-lea, sunt menționați boierii *Bantăș* și *Bantoș* (vezi Ungureanu 1997).
- Bozerenii** < n. fam. *Bozariu*, *Bozaru*, existent în județul Iași (vezi DFNFR).
- Burgheleștii** < n. pers. *Burghele(a)*: 1622 *Burghelea* (Gonța 1995:87).
- Cantacuzenii**, „greci, de la Ioan Cantacuzen, împăratul Constantinopolei” (Cantemir [1716] 1923:140), cu un rol important în istoria Moldovei și a Țării Românești (vezi și Stoicescu 1971:361-367, Ungureanu 1997, Atanasiu 2020) < n. pers. *Cantacuzin(o)* (vezi Gonța 1995:92).
- Carabaceștii** < n. pers. *Carabăț*; într-o mențiune din 1528-1546, figurează numele *Petru Carabăț*, mare vornic (vezi Gonța 1995:565), iar în secolul al XVII-lea, *Cărăbăț Darie*, pârcălab (Stoicescu 1971:298, 372).
- Ciabanestii** < n. pers. *Ciaban* ? sau, mai degrabă, *Cioban* (vezi Gonța 1995:110).
- Ciaureștii** < n. pers. *Ceauru* (vezi Stoicescu 1971:450).
- Cișeștii** (*Czifestii*: OPDC:115, *Țișeștii*: Cantemir [1716] 1909:209). Cf. *Țișescu*, boier moldovean (DOR 397).
- Ciogoleștii** < n. pers. *Ciogolea* (vezi Gonța 1995:111).
- Clucereștii** < n. pers. *Cluceru* sau n. fam. *Clucerescu* (vezi DOR:244); în *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)* este amintit un membru al familiei *Clucerescu* (vezi Ungureanu 1997).
- Constachieștii** sau **Gavrilișeștii** < n. pers. *Costache* / *Costachi* (prin oficializarea pronunțării locale, cu închiderea lui *e* final la *i*), respectiv *Gavriliță* (vezi Gonța 1995:120; vezi și Stoicescu 1971:382-385, Ungureanu 1997, Atanasiu 2020). Gavril Costachi, tatăl caimacamului Constantin Costachi (cca. 1660-1737), a fost numit *Gavriliță*.
- Costineștii** („sârbi” după Cantemir [1716] 1923:141) < n. pers. *Costin* (vezi Gonța 1995:129-131; vezi și Stoicescu 1971:385-392).
- Darieștii** < n. pers. *Darie* (1616 *Darie*, *Darie Turca*: Gonța 1995:148).
- Doniceștii** < n. pers. *Donici* (vezi Gonța 1995:158; vezi și Stoicescu 1971:394, 395; Ungureanu 1997, Atanasiu 2020).

- Durăceștii** sau **Doneștii** < n. pers. *Durac* (menționat în documentele din secolul al XVI-lea în formele *Dura*, *Durac*, *Durachi*: Gonța 1995:195), respectiv *Done(a)* (vezi Gonța 1995:157-158, Ungureanu 1997).
- Frățiceștii** (*Fraticzestii*: OPDC:115, *Frățiceștii*: Cantemir [1716] 1909:209) – ar trimite la n. pers. *Frățică*, *Fratici*, însă, deoarece în documentele din secolele al XVII-lea este amintit *Ștefan Frățiță*, medelnicer (vezi Gonța 1995:652; vezi și Stoicescu 1971:400), iar boieri cu numele *Frățița* sunt consemnați și în *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)* (vezi Ungureanu 1997), considerăm că este vorba de n. grup *Frățițești*.
- Goianeștii** < n. pers. *Goian* (vezi Gonța 1995:263).
- Hăbășeștii** < n. pers. *Hăbășescu* (1619 *Ion Hăbășescu*, fiul lui Lupul mare vornic: Gonța 1995:326).
- Hânceștii** < n. fam. *Hâncu*, menționat în documente și în formele *Hanco*, *Hâncul*: 1473 *Hanco* / *Hâncul*, ceașnic (Gonța 1995:276); 1528 *Raicov Hâncul* (*ibid.*:578), 1605 *Hanco* (*ibid.*:275).
- Hisăreștii** < n. pers. *Isar*, cu *h* protetic. În 1621 este menționat *Isar Grămei* din Călinești, martor (Gonța 1995:358), iar Nicolae Stoicescu (1971:411) menționează un *Isar*, grec, mare jitnicer (sec. al XVII-lea), ai cărui urmași vor deține, la rândul lor, funcții înalte în stat (vezi Stoicescu 1971:411).
- Hrisoverghii** („greci, familie împărătească” după Cantemir [1716] 1923:141) < n. pers. *Hrisoverghi*, întâlnit în documente, scris *Hrisoverghe*, *Hrisoverghi*, *Hrisoverghis*: 1575 *Nicolae Hrisoverghis*, stolnic și cămăraș (Gonța 1995:515); 1602 *Hrisoverghe*, pârcaș de Neamț; 1827 *Hrisoverghi*, vornic mare (*ibid.*:182). În secolul al XVII-lea, *Hrisoverghi Nicolae* și *Hrisoverghi Manolachi* au funcții de stat (vezi Stoicescu 1971:408).
- Isăceștii** < *Isăcescul*, înregistrat în documente ca supranume ereditar: 1593 *Nicolai Isăcescul*, 1744 *Vasilie Isăcescul* și, într-o mențiune târzie din secolul al XVII-lea, *Ionașco Isăcescul* (vezi Gonța 1995:358). În secolul al XIX-lea sunt menționați patru boieri cu numele *Isăcescu* (vezi Ungureanu 1997).
- Mihuleștii** < n. pers. *Mihu(l)* (vezi Gonța 1995:461).
- Mireștii** < (posibil) n. pers. *Mir(u)*, *Mira*, *Miro* (vezi DNFR); într-un document din 1529, este amintit n. pers. *Mir*: „unde a șezut Mir, în satul de pe Tutova” (Gonța 1995:465); cf. *Mirul*, n. mold. (DOR:111) și *Miru*, n. fam. în județul Iași (vezi PAIS:179).
- Moțoceștii** (*Mozoczestii*: OPDC:116; *Moțoceștii*: Cantemir [1716] 1909:209), cu precizarea „această familie numără 5 Domni” (Cantemir [1716] 1923:141)¹; deoarece, în secolele al XVI-lea-al XVII-lea, sunt mari dregători cu numele *Moțoc* (vezi Stoicescu 1971:317, 419-420; Gonța 1995:473), considerăm că este vorba de n. grup *Moțocești*.
- Năculeștii** < n. pers. *Nacu(l)*, menționat în documente (vezi Gonța 1995:477; vezi și Stoicescu 1971:420-421); cf. și n. pers. *Naca* (Gonța 1995:477).
- Neculeștii** („greci”, *ibid.*) < n. pers. *Necula*, înregistrat în documentele din secolele al XVI-lea-al XVII-lea ca nume unic (vezi Gonța 1995:502-503).
- Petraliphii** („greci”, Cantemir [1716] 1923:141).

- Pilateștii** < n. pers. *Pilat*, consemnat în documente fie ca nume unic: 1528 *Pilat*, stăpân în Bumbesti și Zlătărești (Gonța 1995:568), fie ca supranume ereditar: 1552 *Isac Pilatu* (*ibid.*:355), 1574 *Petrea Pilat* (*ibid.*:558), 1622 *Vasilie Pilat* (*ibid.*:734).
- Razii** („greci”, Cantemir [1716] 1923:142) < n. pers. *Razu* < gr. *Razu* (vezi DNFR); cf. boierul *Gheorghe Razu*, menționat în secolul al XIX-lea (vezi Ungureanu 1997).
- Ropceneștii** < n. pers. *Ropcean* < *Ropcea*.
- Rusetesții** („greci”, Cantemir [1716] 1923:142), notat și *Russetesții* (OPDC:116), < n. pers. *Ruset* (vezi Stoicescu 1971:435-440) sau *Rosseti* ?.
- Stârceștii** < n. pers. *Stârcea*, scris în documente și *Stârcea* (Gonța 1995:636; vezi și Stoicescu 1971:442-443).
- Șepoteneștii** – cf. n. fam. *Șipotean*.
- Șepiliceștii** < n. pers. *Șepilici*, menționat în secolele al XVI-lea-al XVII-lea (vezi Gonța 1995:644 și Stoicescu 1971:329, 446-447).
- Tălăbeștii** < n. pers. *Talabă*, menționat în secolele al XVI-lea-al XVII-lea (Gonța 1995:658 și Stoicescu 1971:330).
- Tălpeștii** < n. pers. *Talpă*, menționat în documente ca nume unic, 1621 *Talpă*, socrul lui Ionașco Neaniul pârălab, și ca supranume ereditar: 1593 *Vasilie Talpă*, 1613 *Gavril Talpă*, tatăl lui *Gligorie Talpă*, stolnic mare (1579-1619) și al lui *Ionașco Talpă*, pârălab de Neamț (1605), 1617 *Andreiaș Talpă*, 1621 *Lupul Talpă* (vezi Gonța 1995:658).
- Tudorieștii** („greci”, Cantemir [1716] 1923:142) < n. pers. *Tudori* (vezi Stoicescu 1971:452) < gr. *Todoris* (vezi DNFR).
- Turculeștii** < n. pers. *Turculeș*. În *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)* sunt menționați șapte boieri cu acest nume (vezi Ungureanu 1997); cf. n. pers. *Turcul*, menționat în documentele din secolele al XVI-lea-al XVII-lea (vezi Gonța 1995:710).
- Vărlăneștii** < n. pers. *Vărlan*, scris *Vărlan* într-un document din 1623 (vezi Gonța 1995:736).
- Zoreștii** (*Zorestii*: OPDC:116, *Joreștii*: Cantemir [1716] 1909:208) < *Jora*, numele unei vechi familii de boieri din Moldova (vezi Gonța 1995:372), cu alternanța consonantică j-z.

SURSE

- Cantemir [1716] 1909 = Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, cu o notiță introductivă, note explicative, un portret și o chartă de Miron Nicolescu, București, Editura Librăriei SOCEC & Co.
- Cantemir [1716] 1923 = Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei, traducere de pe originalul latinesc la 200 de ani de la moartea autorului (21 August 1723)* de Dr. George Pascu, București, Editura „Cartea Românească”.

- NALR–Mold. *Date = Noul atlas lingvistic al Românei. Moldova și Bucovina. Date despre localități și informatori*, de Vasile Arvinte, Stelian Dumistrăcel, Ion A. Florea, Ion Nuță, Adrian Turculeț, București, Editura Academiei, 1987.
- OPDC = *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, tipărite de Societatea Academica Romana, *Tomu I. Descriptio Moldaviae*, cu charta geografica a Moldaviei si unu facsimile, Colecția *Opera Omnia*, Bucuresci, Typographia Curtii (Lucratorii Associati).
- TTRM II₁ = *Tezaurul Toponimic al Românei. Moldova. Volumul II: Mic dicționar toponimic al Moldovei structural și etimologic. Partea I: Toponime personale*, sub redacția prof. univ. dr. Dragoș Moldovan, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014.

BIBLIOGRAFIE

- Atanasiu 2020 = Mihai-Bogdan Atanasiu, *Lista marilor dregători din Moldova veacului al XVIII-lea*, în Mihai-Bogdan Atanasiu, Mihai Mârza (editori), *Mari familii boierești din Moldova în veacurile XVII-XIX: referințe identitare și manifestări de putere*, Iași, Editura universității „Al. I. Cuza”, 2020, p. 341-454.
- Avram 2000 = Andrei Avram, *Probleme de etimologie*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2000.
- Bacalov 2012 = Sergiu Bacalov, *Despre satele Milești: neamurile boierești Milescu și Milici. Studiu istorico-genealogic*, Colecția „Din tradițiile Basarabiei”, Chișinău, [f. e.], 2012.
- Bolocan 1975 = Gh. Bolocan, *Modele derivate în toponimie*, în „Limba Română”, XXIV (1975), nr. 3, p. 187-197.
- DFNFR = *Dicționar de frecvență a numelor de familie din România*, vol. I, A-B, redactor responsabil prof. univ. dr. Teodor Oancă, Craiova, Editura Universitaria, 2003.
- DNFR = Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.
- DOR = N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, Editura Academiei, 1963.
- Dragu 1973 = Gh. Dragu, *Toponimie geografică*, partea I-a, Centrul de multiplicare al Universității din București, 1973.
- DRH. D I = *Documenta Romaniae Historica. D. Relații între Țările Române (1222-1456)*, vol. I, întocmit de acad. Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad D. Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, București, Editura Academiei, 1977.
- Gonța 1995 = *Documente privind istoria României. A. Moldova, veacurile XIV-XVII (1384-1625). Indicele numelor de persoane*, întocmit de Alexandru I. Gonța, ediție îngrijită și Cuvânt înainte de I. Caproșu, București, Editura Academiei Române, 1995.
- Iordan 1963 = Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, [București], Editura Academiei, 1963.
- Kázmér 1993 = Kázmér Miklós, *Régi magyar családnevek szótára XIV-XVII. század*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.
- LASV = *Lista abonaților la serviciul telefonic din Municipiul și județul Suceava, 1984*.
- Lecca 2015 = Octav George Lecca, *Familii de boieri mari și mici din Moldova: istorie și genealogie după izvoare autentice*, coord. ediție Ion Bănșoiu, București, Editura Paideia, 2015.
- Noica 2002 = Constantin Noica, *Jurnal filozofic*, ediția a III-a, București, Editura Humanitas, 2002.
- PABC = *Cartea de telefon Pagini albe Bacău, 2005-2006*.

PAIS = *Pagini aurii Iași, 2001-2002.*

PANT = *Pagini aurii Neamț, 2000-2001.*

Pascu 1916 = Dr. G. Pascu, *Sufixele românești*, București, Edițiunea Academiei Române, 1916.

PAVR = *Cartea de telefon Pagini albe Vrancea, 2006-2007.*

Stoicescu 1971 = Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV-XVII*, București, Editura Enciclopedică Română, 1971 .

Ungureanu 1997 = *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)*, întocmită de Mihai Răzvan Ungureanu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1997.

Abrevieri

n. pers. – nume de persoană

top. – toponim

n. fam. – nume de familie

suf. – sufix

Sigle pentru județe

BC – Bacău

BT – Botoșani

GL – Galați

IS – Iași

SV – Suceava

VS – Vaslui

GENTRY FAMILIES NAMES IN *DESCRIPTIO MOLDAVIAE* AND THEIR PLACE IN THE STRUCTURE OF ROMANIAN TOPONYMY (Abstract)

Our paper includes some observations regarding the names of the gentry families (*boyars*) mentioned by Dimitrie Cantemir and their role in the structure of Romanian toponymy. The corpus was extracted from the Romanian translation of *Descriptio Moldaviae* (made by Prof. Univ. Dr. Gorge Pascu in 1923). We have analyzed only those personal names given by Cantemir, which can be identified in the structure of toponyms in Moldova. Our study aims to answer the following questions: 1. Does the toponymy validate or not Cantemir's statement regarding the connection between the names of the villages and those of the boyars who owned them?, 2. How many of these topical names are current? and 3. Can the names of gentry families, recorded by Dimitrie Cantemir and preserved in toponymy, be found today as surnames in Moldova?

Cuvinte-cheie: antroponimie, nume de grupuri, nume de familie, toponimie.

Keywords: anthroponymy, group name, surname, toponymy.

mihaliadelina@gmail.com

PENTRU O ALTFEL DE DESCRIERE A SUBDIALECTULUI MOLDOVEAN. ASPECTE PRIVIND FENOMENELE DE SCURTARE, ASURZIRE ȘI SINCOPARE A VOCALELOR

MIHAELA MARIANA MORCOV
(Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al. Rosetti”
al Academiei Române)

Vocalismul subdialectelor dacoromâne a fost descris, de cele mai multe ori, din punctul de vedere al aperturii și al locului de articulare, nu și al duratei vocalelor. Totuși, nu putem să nu observăm că în subdialectul moldovean se manifestă frecvent tendința de scurtare a vocalelor, mergând chiar până la dispariția acestora în poziție neaccentuată, ceea ce imprimă un ritm mai alert vorbirii decât în celelalte subdialecte. Una dintre puținele contribuții care ating problema dispariției vocalelor la nivel dialectal este studiul Ancăi Ulivi despre sincopă în dialectele sud-dunărene.

Anca Ulivi observă că în dialectele sud-dunărene, sincopa vocalei în poziție neaccentuată înainte de lichidă sau între două lichide (*ginerle, nurărlı*) (Ulivı 1991:20) este constant întâlnită. Tot Anca Ulivi face paralele, din acest punct de vedere, între dacoromână și aromână, arătând că în aromână, spre deosebire de dacoromână, fenomenul a dobândit statutul de normă (Ulivı 1991:21).

Cu referire strictă la dacoromână, fenomenul afonizării vocalei finale *ă* este menționat de cercetătorul Dorin Urișescu printre particularitățile care deosebesc graiul bihorean de celelalte ramuri ale subdialectului crișean (Urișescu 1984: 288).

În cele ce urmează ne propunem să evidențiem formele sub care se manifestă fenomenul de diminuare a intensității vocalelor în subdialectul moldovean. Fenomenele asupra cărora ne vom opri sunt: reducerea sonorității (sau semiasurzirea), asurzirea, scurtarea, sunetele slab perceptibile și foarte slab perceptibile și sincopa. Ne interesează frecvența fenomenelor în discuție, precum și contextele în care se manifestă acestea. Totodată, vom compara situația înregistrată în subdialectul moldovean cu datele pe care ni le furnizează celelalte subdialecte.

Datele. Analiza noastră valorifică materialul din atlasele lingvistice. Atlasele lingvistice pe care le-am consultat includ, pe lângă seria de

atlase lingvistice regionale tipărite, și *Atlasului Lingvistic audiovizual al Bucovinei* (ALAB)¹.

Pentru început, menționăm faptul că, în majoritatea cazurilor, sunt afectate vocalele cu deschidere medie sau cele închise: *bolôhán, crátîțâ, Kátrâ, bolhánî* Vom urmări care este ponderea acestor fenomene, pentru fiecare vocală, atât în poziție inițială sau finală de cuvânt, cât și în interiorul cuvântului

1. Subdialectul moldovean

1.1. Situația vocalelor în poziție finală. Cele mai multe cazuri de asurzire a vocalelor se înregistrează în poziție finală.

1.1.1. Vocalele centrale. Majoritatea exemplurilor arată că cele mai afectate sunete în această poziție sunt vocalele închise *â* și *î*. Dintre acestea, cea la care se întâlnește cel mai frecvent fenomenul asurzirii este *â* (151 de exemple, față de 94 de exemple pentru *î* final asurzit), în formele de singular sau de plural ale substantivelor: *fățâ, fâfi, căsâ, căsî, măsâ, măsî, cărâ, cărî, căruțâ, tâmplî (tâmplâ)* (NALR. *Mold.-Bucov.* I, MN 9; *ibid.* II, MN 88, 127-128; *ibid.* III, h. 210, MN 158; *ibid.*, I, MN 6). Asurzirea variază în funcție de structura fonetică a cuvintelor, dar fenomenul nu este predictibil. Am observat doar că în cazul a două cuvinte cu structură fonetică asemănătoare, cum sunt *masă* și *casă*, fenomenul asurzirii este mult mai frecvent decât în cazul celorlalte substantive. *Tâmplî (tâmplâ)*, de exemplu, este asurzit sporadic și numai în sudul Moldovei (NALR. *Mold.-Bucov.* I, MN 6). Variante cu vocala finală asurzită au fost atestate frecvent și în cazul lui *fățâ (fâfi)*, unde probabil are un rol și caracterul dur al africateri. O dovadă care confirmă vulnerabilitatea lui *â / î* precedate de *s* și *ț* este, pe lângă frecvența atestărilor, faptul că fenomenul este prezent izolat și în Crișana și, pe alocuri, în Muntenia (vezi mai jos) – unde ocurente în poziție finală sunt însă doar vocalele cu deschidere medie, *ă* și *e*. De asemenea, distribuția geografică a fenomenului variază, în funcție de cuvintele și de variantele luate în considerare. Pentru formele de singular *măsâ (măsî), căsâ (căsî), fățâ (fâfi)*², exemplele arată că tendința se manifestă cu precădere în Bucovina și în nordul

¹ Din ALAB nu am luat în considerare răspunsurile înregistrate în localitățile de huțuli sau polonezi, întrucât prezența asurzirilor în aceste puncte de anchetă poate să reflecte o tendință caracteristică limbilor slave. Rămâne să urmărim într-o cercetare ulterioară ponderea asurzirilor și a scurtărilor la comunitățile aloglote din Bucovina, pentru a evalua impactul pe care contactul lingvistic l-a avut, probabil, asupra vorbitorilor de limbă română.

² Închiderea vocalei desinențiale *-ă* apare în Moldova în ambele stadii, *-â* și *-î*, de aceea nu vom mai nota, de aici înainte, dubletele în *-î* la fiecare cuvânt din seria pe care o discutăm.

Moldovei. În cazul lui *crătiță*, de exemplu, fenomenul este mai accentuat în sudul zonei, unde variantele cu *î* final asurzit formează o arie dispersată.

Semiasurzirile, care reprezintă faza incipientă a fenomenului, se manifestă, în general, tot în aria de răspândire a asurzirilor: 25 de ocurențe pentru *â* final și 3 ocurențe pentru *î* final, în formele de singular sau de plural ale substantivelor. În aria de nord a subdialectului (și mai ales în Bucovina), fenomenul semiasurzirii afectează, în poziție finală, și vocale care au un grad de deschidere mai mare decât *â* sau *î*.

Cazuri de asurzire sau semiasurzire ale lui *î* deschis (cu 2 ocurențe: *ruábî* și *tarabónî*) (NALR. *Mold.-Bucov.* II, h. 148, pct. 467; ALAB, harta *Roabă*, Sucevița, bărbat vârstnic) au fost înregistrate preponderent în Bucovina. Variante cu *ă* final asurzit au fost înregistrate în 12 localități pentru cuvintele *casă*, *masă*, *piatră*, *mîncă* (variantă a lui *minte*), *sólniță* (NALR. *Mold.-Bucov.* II, MN 88, MN 127, ALAB, h. *Piatră*, NALR. *Mold.-Bucov.* I, MN 5, MN 124, pct. 493). Pentru *ă* final semiasurzit, în formele de singular sau plural ale lui *casă*, *masă*, *tărăbuanță*, *crătiță*, *tîmplă*, *frîntă*, s-au înregistrat 8 exemple, dintre care 7 provin din Bucovina, iar unul, din nordul Moldovei: pct. 461 (cu două ocurențe), 465, 480, 483 (cu două ocurențe), 491, 495, 496, 565. Realizări semiasurzite pentru *ă* închis au fost atestate izolat, dar tot în Bucovina (două ocurențe: *casă*, *mășă*, pct. 484 și 496).

Sporadic, atât *â*, cât și *î* în poziție finală se pot realiza ca sunete (foarte) slab perceptibile. Exemplele de care dispunem arată că sunetele (foarte) slab perceptibile au tendința să apară, în mod special, în Bucovina și în sudul Moldovei (pentru cuvintele *casă* și *masă*) (ALAB, h. *Casă*, Vatra Moldoviței, femeie tânără; NALR *Mold.-Bucov.* II, MN 88, MN 127-128).

Pentru *a* final asurzit am întâlnit două exemple în NALR. *Mold.-Bucov.*: *frîncă* și *copită* (NALR. *Mold.-Bucov.* I, MN 5, pct. 485; *ibid.*, III, MN 160). Materialul din ALAB analizat de noi furnizează un singur exemplu pentru *a* final cu scurtime: *lumînară* (Argestru, femeie vârstnică). *A* final semiasurzit a fost atestat ocazional și numai în Bucovina și în nordul Moldovei, pentru forma articulată hotărât a substantivelor *masă* (pct. 464, 554, 565), *tâmplă* (pct. 565), *copită* (NALR. *Mold.-Bucov.* I, MN 6; *ibid.* III, MN 160).

1.1.2. Vocalele anterioare. Pentru asurzirea vocalei *e* (cu varianta *ě*) nu s-au înregistrat exemple decât în Bucovina (un exemplu pentru *cășe*, în Chilișeni, subiectul este o femeie tânără); cf. ALAB, mai multe exemple pentru *mîntě* / *mîntě*, *frîntě*, *dîntě*, *sărě*, în pct. 461 (cu trei ocurențe) și 465 (cu două ocurențe). *E* final închis este, de asemenea, foarte rar afonizat. Printre răspunsurile consemnate în ALAB sau în NALR. *Mold.-Bucov.* II la întrebările *Casă*, *Piatră* și *Roabă*, nu am

întâlnit decât 5 exemple pentru *căse*, *roșbe*, *kétre* și variantele fonetice ale acestora; cf. ALAB, harta *Casă, Roabă, Piatră*, loc. Sucevița (2 informatori), loc. Chilișeni, loc. Cârlibaba (2 informatori); cf. și NALR. *Mold.-Bucov.* II, MN 89, pct. 538.

Într-un punct din Bucovina (465), subiectul anchetat a furnizat un răspuns cu *e* velar asurzit (fenomenul este ilustrat de pluralul *mășe*). După părerea noastră, caracterul sporadic al atestărilor are legătură, în acest caz, cu faptul că vocalele *e* (*ě*) și chiar și *ę* (*ę*) sunt foarte rar atestate în subdialectul moldovean (închiderea până la stadiul *i* fiind, cum se știe, un fenomen specific graiurilor moldovenești).

Cazuri de asurzire sau semiasurzire a vocalei *i* au fost atestate sporadic (cu 7 ocurențe, dintre care 4 în Bucovina, și 3 în sudul Moldovei, pentru *pietri*, *mješ*, *cási*, *părėti*, *frúnti*, cf. ALAB, Grănicești și Argeștru; NALR. *Mold.-Bucov.* II, MN 91, 127, 89, pct. 465 – de două ori –, pct. 641 și 653, NALR. *Mold.-Bucov.* I, MN 5, pct. 625). Distribuția geografică a răspunsurilor arată că fenomenul se manifestă, în mod special, în Bucovina. În această arie, atrage atenția localitatea 465, pentru care avem două exemple cu *i* deschis asurzit.

Pentru *i* final asurzit (în formele de plural ale lui *piatră* și *casă*), vorbitorii au furnizat 25 de exemple. Asurzirile sunt mult mai numeroase în cazul lui *i* final din forma de plural a lui *piatră*. În relație cu situația înregistrată pentru pluralul lui *casă*, această deosebire se explică prin distribuția diferită a vocalelor. În formele de plural de la *casă* sau *masă*, *i* final trece frecvent la *â* sau la *î* – ceea ce ține, evident, de contextele de ocurență ale vocalei. *I* final asurzit sau semiasurzit se întâlnește în variantele de plural ale lui *copită* (un punct din nordul Moldovei, 6 puncte din Bucovina, 8 puncte din sudul Moldovei), precum și la pluralul lui *semn* (5 puncte din Bucovina, 8 puncte din sudul Moldovei), la care se adaugă variantele fonetice ale lui *sare* (3 puncte din Bucovina și 5 puncte din sudul Moldovei), unde constatăm că asurzirea poate afecta și consoana vibrantă precedentă (*sárĭ*) (NALR. *Mold.-Bucov.* III, MN 160, *ibid.* MN 168, NALR. *Mold.-Bucov.* II, MN 124, *ibid.*). Pentru *tari* (structură fonetică de același tip cu *sari*), fenomenul a fost consemnat, de asemenea, dar mai rar (3 puncte din sudul Moldovei: 647, 663, 665), într-o arie fluctuantă, care coincide aproximativ cu cea a răspândirii pronunțării asurzite a lui *i* final din *firi* (pluralul lui *fir*) și din *sari* (NALR. *Mold.-Bucov.* I, MN 11; *ibid.*, h. 7; *ibid.*, II, MN 124). În schimb, pentru pluralul lui *piatră*, constatăm 24 de cazuri de asurzire și 11 cazuri de semiasurzire a lui *i* final (NALR. *Mold.-Bucov.* II, MN 91-92). Fenomenul este înregistrat în diverse puncte din Bucovina, nordul și sudul Moldovei. Relevantă

deci pentru fenomenul asurzirii pare a fi nu vecinătatea dintre vocala *i* și vibranta *r*, ci ocurența lui *i* după un grup *muta cum liquida*. Această tendință se confirmă în cazul pluralului lui *capră* (unde constatăm 12 atestări cu *i* final asurzit sau semiasurzit și câteva atestări cu diverse alte grade de deschidere ale vocalei finale) și mai ales al pluralului lui *tâmplă* (cu 23 de ocurențe pentru *i* final asurzit) (NALR. *Mold.-Bucov.*, III, MN 168). Deși ariile nu se suprapun întotdeauna, observăm o relativă consecvență a fenomenului asurzirii sau semiasurzirii lui *i* final. Exemplele de care dispunem ne arată că acesta are loc mai frecvent în Bucovina și, mai ales, în sudul Moldovei. În această zonă, asurzirea are tendința de a se realiza sistematic în localitățile 663, 665, pentru *i* precedat de *r*, în cazul cuvintelor *tare*, *sare*, *subțire* (la acesta din urmă, asurzirea se produce numai în punctul 663), precum și în pluralul lui *fir* (în acest din urmă caz, forma atestată se aliniaza celorlalte exemple în punctul 665); vezi hărțile (*vorbesc*) *Tare*, *Sare*, *Fir* (*de păr*), din NALR. *Mold.-Bucov.*, I, II. În mod inexplicabil însă, în cazul formei *nari* (< *nare*, variantă morfologică a lui *nară*) nu sunt înregistrate asurziri sau semiasurziri. Atât *i*, cât și *î* (*â*) precedate de *r* au tendința de a se pronunța sistematic semiasurzit în următoarele puncte cartografice din Bucovina: 467, 474, 483 și 485 (vezi forma de plural a lui *car* și variantele lui *sare* din NALR. *Mold.-Bucov.* I, II). Pentru *minti* (variantă fonetică a lui *minte*), *i* final este, de asemenea, asurzit sau semiasurzit preponderent în Bucovina (5 puncte) și în sudul Moldovei (7 puncte, care formează chiar o microarie; NALR. *Mold.-Bucov.* I, MN 5). Formele acestui cuvânt confirmă tendința de (semi)asurzire a lui *i* final în localitățile bucovinene 467, 474 și 483, precum și în punctele 663 și 665 din sudul Moldovei (*ibid.*). Aria de răspândire a fenomenului cuprinde, în cazul lui *frunti*, și puncte din nordul sau centrul Moldovei. Pentru *dinti*, (semi)asurzirea nu a fost notată decât în Bucovina, în punctele 467, 474, precum și în puncte învecinate din aceeași arie (468, 482).

Punctul de anchetă 467, unde se observă o recurență a fenomenului, se află în imediata vecinătate a punctului 465 (unde am arătat deja că se întâlnesc numeroase cazuri de asurzire a lui *i* final deschis).

1.1.3. Vocalele posterioare. Variantele cu *u* final asurzit sau semiasurzit se întâlnesc cu precădere în Bucovina (NALR. *Mold.-Bucov.* I, h. 3, 5, 24). Fenomenul asurzirii este ilustrat de pronunțarea prepoziției *cu* în Bucovina și în sudul Moldovei (*ibid.*, h. 24, pct. 461, 485, 502, 563, 657, 664, 670, NALR. *Mold.-Bucov.* III, MN 160, pct. 461; ALAB, h. *Polonic*, Frătăuții Vechi, bărbat tânăr, *ibid.*, Sucevița, bărbat tânăr, Cârlibaba, bărbat tânăr, Bulai, bărbat tânăr). În formele de genitiv *căpulu* sau *yókilu* (din Bucovina), *u* final este, de obicei, semiasurzit: NALR. *Mold.-Bucov.* I, h. 3, 5, pct. 488 (unde informatorul a pronunțat cu *u* final semiasurzit atât

în răspunsul *vîrvu cǎpulu* 'creștetul capului', cât și în *gauázę cǎpulu* 'țeastă'), pct. 493 (pentru *mǎlile cǎpulu* și *cǎda ókilu*). Fenomenul a mai fost înregistrat și în punctul 555, din nordul Moldovei (în comuna Tătǎruși, din județul Iași), pentru sintagma *vîrfu cǎpulu* (*ibid.*, h. 3).

Contextele analizate nu conțin exemple în care vocala *a* sau vocalele cu deschidere medie, *ǎ* sau *e* (și variantele acestora) să se realizeze ca sunete slab perceptibile. Nu am înregistrat nici situații în care *i* final silabic, aflat chiar în poziție de asurzire sau semiasurzire, să devină sunet slab perceptibil. Materialul dialectal cartografiat în NALR. *Mold.-Bucov.* I (h. 24) conține un exemplu care ilustrează fenomenul de trecere a lui *u* final silabic (provenit din reducerea *-luǐ > -lu*) în categoria sunetor asilabice: *cu cǎda uóçil^u* (pct. 485, Bucovina).

1.2. Vocale în poziție medială

Vocalele mediale afectate de fenomenul asurzirii / scurtării sunt întotdeauna neaccentuate.

Cuvinte ca *bǎtrǎnețe*, *scǎntei*, *fântână*, *șindrilă* (cu variantele *șindrilă* și *șindlîlă*) și *drǎnițǎ* (cu varianta fonetică *drǎnițtǎ*) arată că, de regulă, în poziție protonică, *î* (cu varianta *â*) nu se afonizează (cf. NALR. *Mold.-Bucov.* II, MN 58, 114, 112-113, h. 165, MN 109-110). Pentru scurtarea alofonei *â* în poziție protonică, am înregistrat un singur răspuns (ALAB, h. *Cǎrǎmidă*, loc. Cǎrlibaba, bărbat tânăr). În poziție posttonică, *î* este asurzit sporadic – fenomen care se poate constata urmărind variantele lui *piepten(e)*. Acestea au fost înregistrate în două localități din Bucovina (NALR. *Mold.-Bucov.* I, h. 8, pct. 467 și 496). *Î* posttonic în contextele *rǎgâi* sau *lǎcrâmi* nu se asurzește și nu trece în categoria sunetelor slab perceptibile (NALR. *Mold.-Bucov.*, I, h. 44, 72). În poziție protonică, vocalele *î* și *â* pot să își diminueze intensitatea sau chiar să dispară – doar în anumite condiții. Am înregistrat două tipuri de contexte care pot afecta intensitatea vocalei *î* sau a altor vocale:

a. între nazalele *m* și *n*;

b. înainte de o lichidă.

Prima situație este ilustrată de variantele fonetice ale cuvântului *lumânare*, pentru care s-au înregistrat exemple cu *î* (*â*) scurtat, semiasurzit și slab perceptibil (NALR. *Mold.-Bucov.* II, MN 117). Între *m* și *n*, *î* este cel mai frecvent asurzit (9 exemple, care provin din sudul Moldovei) (*ibid.*). Exemplele cu *î* (*â*) scurtat au fost notate exclusiv în Bucovina (ALAB, h. *Lumânare*, Frătăuții Vechi, Chilișeni, Vatra Dornei, Vatra Moldoviței). Semiasurzirea lui *î* a fost atestată într-o singură localitate din sudul Moldovei (punctul 626). *Î* este slab perceptibil într-o localitate din Bucovina și în două localități din sudul Moldovei (pct. 501, 621, 624)

(NALR. *Mold.-Bucov.*, II, MN 117). Ca sunet slab perceptibil, înainte de o lichidă, *î* a fost notat într-un punct din Bucovina: *timîlt*^{˘j}ALAB, harta *Temelie*, loc. Chilișeni, bărbat tânăr).

Într-o localitate din nordul Moldovei și în două localități din Bucovina, variantele de singular sau de plural ale lui *cărămidă* pun în evidență semiasurzirea și scurtarea lui *ă* protonic (NALR. *Mold.-Bucov.* II, MN 90, pct. 555; ALAB, h. *Cărămidă*, Vatra Moldoviței, femeie vârstnică, Argeștru, bărbat vârstnic).

În cuvinte polisilabice, *e*, *j* sau *i*, aflați în poziție protonică, se pot scurta. Ilustrative, pentru această situație, sunt 4 răspunsuri asociate, în ALAB, cu forma de singular sau plural a cuvântului *acoperiș* (cf. ALAB, h. *Acoperiș*, Vatra Moldoviței, femeie vârstnică, Cârlibaba, bărbat tânăr, Frătăuții Vechi, bărbat tânăr, bărbat vârstnic). Un alt stadiu al fenomenului este, tot în Bucovina și în același context, semiasurzirea lui *i* < *e* protonic (NALR *Mold.-Bucov.*, II, h. 158, pct. 464).

În 4 localități din Bucovina, variantele cuvântului *temelie* (cu pluralul *temelii*), indică, de asemenea, o predispoziție către scurtare a vocalelor *e*, *j* și *i*, în poziție protonică și înainte de o lichidă (cf. ALAB, loc. Vatra Moldoviței, femeie tânără, Frătăuții Vechi, femeie tânără, Grănicești, bărbat tânăr, Chilișeni, bărbat tânăr). Legătura dintre scurtare și închidere este confirmată de faptul că nu au fost înregistrate cazuri de scurtare a vocalei *e*. Tendința de sincopare a lui *i* înainte de o lichidă este ilustrată atât în Bucovina, cât și în sudul Moldovei de formele de plural articulat ale cuvintelor *moale* (adjectiv substantivizat) și *pieptene* (NALR. *Mold.-Bucov.* I, h. 3, h. 8).

Pentru *i* posttonic în cuvintele trisilabice, asurzirile însumează cel mai mare număr de atestări (34 pentru *crătiță*, *drăniță*, *creștitu*, *răpidi* / *răbidia*). Exemplele din această categorie sunt răspândite în toată Moldova și Bucovina (NALR. *Mold.-Bucov.* II, MN 141, h. 165, *ibid.*, I, h. 3, MN 32-33). Frecvența cu care se produce asurzirea explică apariția sunetelor slab perceptibile. Am depistat 7 exemple (toate în localități din sudul Moldovei) pentru forma articulată a lui *creștet*, pentru *cratiță* și pentru *repede*: *creștitu* (pct. 650, 654, 656, 662, 670), *craćhă* (pct. 610), *răb/pideă* (pct. 616; NALR *Mold.-Bucov.* I, h. 3; *ibid.*, II, MN 141; *ibid.* I, MN 32). În mod excepțional, s-a înregistrat un răspuns cu *i* slab perceptibil și în nord: *crătîi* (pct. 555; *ibid.*). Semiasurzirile se produc mai rar în acest context. Dispunem de două exemple pentru forma de singular a lui *cratiță* (pct. 465 și 493 din Bucovina) și de un exemplu pentru forma de plural (pct. 634 din sudul Moldovei). Materialul înregistrat în Bucovina conține și un caz de reducere totală a lui *i* posttonic, până la sincoparea silabei care îl conține: *crăfi*

(NALR. *Mold.-Bucov.* II, MN 141, pct. 464). Pentru sincoparea lui *i* posttonic în variantele cuvântului *repede*, s-au înregistrat două răspunsuri în sudul Moldovei (pct. 636 și 663).

Tendența se manifestă cu precădere în condițiile în care *i* se află între două lichide. Pentru același sunet, în același cuvânt (*șalele*, atestat în varianta dialectală *șălili*), exemplele inventariate pun în evidență 8 cazuri de scurtare și 11 cazuri de reducere a perceptibilității (atestate în diverse localități din Moldova și Bucovina). În contextul menționat, sunetul se poate asurzi (este cazul exemplelor *moălĭi căpuluĭ* și *șălĭi*, înregistrate în punctele 644 și 663 din sudul Moldovei) și, în cele din urmă, se sincopează, varianta *șălile* evoluând în două puncte învecinate din nordul Moldovei (555 și 563) fie la stadiul final *șălĭi*, fie la forma *șălĭi*, în care palatalizarea lichidei reflectă timbrul vocalei dispărute.

Urmărind formele de plural articulat ale cuvântului *sudoare*, constatăm că între o vibrantă și o laterală *i* se poate fie scurta, fie poate deveni din ce în ce mai slab perceptibil, până la sincopă (NALR. *Mold.-Bucov.* I, MN 24). Forme cu *i* scurt și slab perceptibil au fost înregistrate în punctele 591 și, respectiv, 569 din centrul Moldovei. Varianta sincopată *sudôrĭ* a fost înregistrată în punctul 501 din Bucovina. Numărul redus de atestări se explică prin faptul că răspunsurile prin plural articulat (contextul fonetic în care se produce fenomenul de care ne ocupăm) sunt ocazionale. De aceea, ele vor fi corelate cu răspunsurile care fac parte din aceeași categorie și care provin din alte zone ale țării, pentru a se putea stabili dacă este vorba, într-adevăr, de o tendință generală și nu de fapte de limbă izolate.

Având în vedere situația înregistrată în atlasele lingvistice, asurzirile și scăderea perceptibilității sunetelor sunt fenomenele cele mai frecvente la care ne raportăm pentru a descrie situația lui *i* în interiorul cuvântului (23 de asurziri și 18 cazuri de reducere a perceptibilității, în comparație cu 4 exemple de scurtări și 3 sincope). Fenomenul este mai pregnant în cazul în care vocala se află între două lichide.

În Bucovina, variantele cuvântului *bolovan* arată că, prin repetare, *o* precedat de lichidă are tendința de a-și diminua intensitatea (cf ALAB, h. *Piatră*). Materialul din ALAB ne oferă doar trei exemple în acest sens. Semnificativ pentru noi este însă faptul că în toate cele trei cazuri reprezentative pentru atestările lui *bolovan*, cel de-al doilea *o* ilustrează cel puțin una dintre ipostazele fenomenului. Sub forma scurtării și a diminuării perceptibilității, el a fost înregistrat în Argestru (*ibid.*). Forma cu *o* scurta în același context a mai fost notată în localitatea Frătăuții Vechi. Forma cu sincopă, *bolhanĭ*, a fost înregistrată în Vatra Moldoviței (*ibid.*). Forma de plural a cuvântului *polonic* ilustrează situația în care vocala afectată este cea care precedă lichida. Vocale care se scurtează în acest caz este cea din silaba inițială (ALAB, harta *Polonic*, Grănicești, femeie tânără).

Vocala *u* este, de asemenea, vulnerabilă în vecinătatea unei lichide. În cazul formei de genitiv *cápu(u)*, în Bucovina, s-au înregistrat 6 răspunsuri care confirmă fenomenul asurzirii atât înainte, cât și după lichidă (NALR. *Mold.-Bucov.* I, h. 3, pct. 461, 465, 467, 468, 471, 554). Semiasurzirea este prezentă în două localități din Bucovina și nordul Moldovei (NALR. *Mold.-Bucov.* I, h. 3, pct. 488, 555; *ibid.*, h. 5, pct. 488, 555). Forme cu *u* scurtat și slab perceptibil, ocurente în același context, au fost înregistrate izolat și numai în Bucovina (*ibid.*, h. 3, pct. 494).

Sintetizând informațiile din această secțiune, constatăm că, indiferent de vocala pe care am luat-o în discuție, asurzirea, semiasurzirea, scurtarea sau sincoparea vocalelor au loc, în mod special, în vecinătatea consoanei *l*. Au tendința să se pronunțe ca sunete șoptite sau să dispară vocalele urmate în silaba următoare de vocale cu același timbru (este cazul vocalelor labiale). Fenomenele la care ne-am referit se află în strânsă legătură cu poziția accentului, cu gradul de apertură a vocalei (vocalele cu deschidere mică și medie sunt mai predispuse asurzirii sau scurtării) și cu numărul de silabe (în interiorul cuvintelor cu mai mult de două silabe, vocalele cu deschidere mică au tendința de a se reduce).

2. Concluzii referitoare la situația subdialectului moldovean.

Cele mai multe dintre fenomenele semnalate sunt asurziri (semiasurziri). Ele afectează vocalele situate în poziție finală, dar nu au un caracter regulat.

Există, în mod cert, o corelare între asurzire și închidere. Cele mai frecvente vocale afectate de fenomenul asurzirii sunt *â / î, ă și i*.

Vocalele mai deschise și foarte deschise (ex. *a*) nu sunt semiasurzite sau scurtate decât în mod excepțional. Nu am întâlnit cazuri de asurzire sau de sincopare a lui *a*, nici de reducere a perceptibilității lui și nici de sincopă.

Sunetele slab perceptibile au fost înregistrate foarte rar, dar ele pot fi ocurente atât la finală de cuvânt, cât și în interiorul acestuia.

Reducerea sonorității se realizează gradual. Varietatea răspunsurilor pentru forme substantivale articulate, de exemplu, ne permite să sesizăm relația dintre fenomenele care afectează aceeași vocală.

În vecinătatea unei lichide sau a unei nazale, vocalele închise au tendința să-și diminueze sonoritatea. Un alt element care contribuie la diminuarea sonorității sau la suprimarea totală a sunetului este caracterul repetitiv (ocurența înainte de o silabă cu vocală identică).

Ținând seama de situația înregistrată la finală de cuvânt sau în interiorul cuvântului, putem conchide că diminuarea intensității vocalelor se manifestă cu precădere în Bucovina și în sudul Moldovei. Ariile care se formează în aceste zone nu sunt însă compacte. Deși fenomenele nu se

manifestă cu regularitate, constatăm că isoglosele se suprapun frecvent în punctele cartografice 465, 467, 474 și 483 din Bucovina.

3. Situația înregistrată în celelalte subdialecte dacoromâne

3.1. Deosebiri pe baza atlaselor lingvistice. În afara subdialectului moldovean, fenomenul (semi)asurzirii la finală de cuvânt nu se produce în cazul formelor de singular sau de plural ale substantivelor ca *piatră* sau *roabă*, indiferent dacă vocalele *ă* și *e* își păstrează sau își reduc apertura (cum se întâmplă în Moldova și Bucovina); ne bazăm pe materialele din Arhiva NALR. *Ban.*, întrebările 657, 663; NALR. *Criș.* II, h. 301, 306; ALRR. *Mar.* IV, MN XIV, h. 250; ALRR. *Trans.* III, h. 292, h. 295; ALRR. *Munt.-Dobr.* II, h. 172 (MN), h. 174 (MN); NALR. *Olt.* II, h. 187, MN 24.

În Banat, Maramureș și Oltenia, *ă* și variantele *ã* și *â* nu se afo-nizează în formele de singular sau de plural ale cuvintelor *casă*, *masă* și *tâmplă* (Arhiva NALR. *Ban.*, întrebările 652, 772; NALR. *Ban.* I, h. 25, pct. 2, 16, 18, 33, 71, 74; ALRR. *Mar.* IV, MN XIII-XIV; *ibid.*, I, h. 46, pct. 223, 233, NALR. *Olt.* I, MN2, *ibid.*, II, MN 185, h. 239). Nici în Transilvania nu s-au înregistrat exemple care să ateste (semi)asurzirea vocalelor finale *ă* și *â* din formele de singular sau de plural ale celor trei cuvinte (ALRR. *Trans.* III, MN 25). În mod excepțional, vocala *â* se realizează ca sunet slab perceptibil în pluralul lui *masă*, în punctul 273 din Transilvania (ALRR. *Trans.* III, MN 35).

La finala cuvintelor *dinte*, *minte* sau *frunte* nu se manifestă tendința de asurzire a vocalelor anterioare (NALR. *Ban.* I, h. 66; Arhiva NALR. *Ban.*, întrebările 93, 94; NALR. *Olt.* I, h. 68, MN 1-2).

În ariile de nord-vest și de sud ale domeniului dacoromân lipsesc, în general, exemple care să ilustreze asurzirea lui *i* sau a vocalelor mai deschise *î*, *ê* și *e* după *r*, în formele de plural ale lui *fir* sau în cazul variantelor fonetice ale cuvintelor *tare*, *subțire* și *sare* (NALR. *Ban.* I, h. 8, pct. 15, 17, 21, 100, Arhiva NALR. *Ban.*, întrebarea 65, pct. 15, 17, 20, 36; *ibid.* întrebarea 169, pct. 15, 17, 20; *ibid.*, întrebarea 763, pct. 15, 17, 20, 51; NALR. *Criș.* I, h. 10, pct. 127-130, 133, 135-137, 163 etc.; *ibid.*, h. 11, pct. 102, 104, 128 etc.; *ibid.* II, h. 369, pct. 109, 126, 127, 131, 135, 191 etc.; ALRR. *Mar.* I, h. 64; *ibid.*, h. 11; *ibid.*, IV, MN I; *ibid.*, MN XVII; ALRR. *Trans.* I, h. 10, pct. 327, 389, 399; *ibid.*, MN 3, pct. 327, 328, 389, 443 etc.; *ibid.*, h. 11; *ibid.* III, MN 34; ALRR. *Munt.-Dobr.* I, h. 4, pct. 722, 723, 725, 726, 728, 733, 746, 747, 750; *ibid.*, MN 38; *ibid.*, MN 4; *ibid.* II, MN 222; NALR. *Olt.* I, MN 1; *ibid.*, MN 3; *ibid.*, MN 1; *ibid.* II, MN 30). Rarele cazuri de asurziri care afectează vocalele anterioare, în contextul fonetic menționat, sunt localizate în Crișana. Asurzirea lui *i* deschis, ocurent în poziție finală, se produce în forma de singular a

adjectivului *subțire*, în punctul cartografic 161 din centrul Crișanei (NALR. *Criș.* I, h. 11). Un exemplu atipic de asurzire a vocalei *e* a fost identificat de noi printre răspunsurile pentru forma de plural a substantivului *fir* (*ibid.*, h. 10, pct. 123).

În nord-vestul țării și în Oltenia nu au fost înregistrate cazuri de asurziri, scurtări sau sincopări ale lui *e* (*i*) posttonic în interiorul cuvintelor trisilabice (NALR. *Ban.* I, h. 4; *ibid.* II, h. 269; NALR. *Criș.* I, h. 5, h. 178; ALRR. *Mar.* I, h. 5; ALRR. *Trans.* I, h. 6; *ibid.*, II, MN 10; *ibid.*, III, h. 364; NALR. *Olt.* I, h. 2; *ibid.* II, h. 252). Păstrarea duratei nu are legătură cu gradul de apertură, întrucât, pe lângă exemplele cu *e* posttonic, există și forme cu *i* primar sau secundar (provenit din *e*), dar neafonizat și nesincopat, ex: *crășcitu căpuluĵ* (NALR. *Ban.* I, h. 4, pct. 75); *crăștĵ*, *mălile căpuluĵ*, *mălĵi căpuluĵ* (NALR. *Criș.* I, h. 5, pct. 135, 179, 195), *crăștĵ* (ALRR. *Mar.* I, h. 5, pct. 223); *mălĵĵ căpuluĵ*, *mălile căpuluĵ* (ALRR. *Trans.* I, h. 6 pct. 251, 274, 299, 323, 426, 427); *răpĵĵĵ*, *răpĵĵĵĵ*, *răpĵĵĵĵ* (ALRR. *Trans.* II, MN 10, pct. 297, 304, 312, 352, 372); *răpĵĵi* (ALRR. *Munt.-Dobr.* I, h. 87, MN, pct. 722, 723, 726, 728, 729, 736); *crătiĵă* (NALR. *Ban.* II, h. 269, pct. 44, 53, 78); *crătiĵă* (ALRR. *Trans.* III, h. 364, pct. 337, 338, 341, 364, 394); *crătiĵă* (ALRR. *Munt.-Dobr.* I, h. 239, MN); *crătiĵă* (NALR. *Olt.* II, h. 252, pct. 901, 930, 970, 971 etc.).

Analizând variantele fonetice ale cuvântului *lumânare*, remarcăm că nu există cazuri de asurzire sau de scurtare a lui *î* între *m* și *n* în aria (nord-)vestică și sudică a teritoriului dacoromân (NALR. *Ban.* II, h. 231; Arhiva NALR. *Criș.*, întrebarea 731; ALRR. *Trans.* III, MN 32; ALRR. *Munt.-Dobr.* I, h. 204; *ibid.*, MN 212; NALR. *Olt.* II, h. 218; *ibid.*, MN 28).

În graiurile din sudul țării, vocala anterioară care îl precedă pe *l* din *temeliĵe* nu se modifică (ALRR. *Trans.* III, h. 293; ALRR. *Munt.-Dobr.* II, h. 172, NALR. *Olt.* II, h. 188). În ceea ce privește situația din nord-vestul țării, nu avem exemple la care să ne raportăm, întrucât, cu excepția a două puncte din nordul Transilvaniei, în această zonă a țării, sensul 'temelie' a fost redat prin alte cuvinte (ALRR. *Trans.* III, h. 293; NALR. *Ban.*, II, h. 204; NALR. *Criș.* II, h. 302; ALRR. *Mar.* II, h. 247).

Nu s-au înregistrat cazuri de afonizare sau de scurtare a lui *ă* proto-nic în interiorul cuvântului *cărămidă* (NALR. *Criș.* I, h. 299; ALRR. *Munt.-Dobr.* II, h. 171; NALR. *Olt.* II, MN 23-24). Pentru cuvântul *acoperiș*, materialul examinat nu conține nici cazuri de scurtare sau de afonizare a vocalei anterioare aflate în poziție proto-nică (NALR. *Ban.* II, h. 220; NALR. *Criș.* I, h. 330; NALR. *Mar.* IV, MN XV; ALRR. *Trans.* III, h. 316; ALRR. *Munt.-Dobr.* II, h. 187; NALR. *Olt.* II, h. 206). Este adevărat însă că, în acest context, păstrarea duratei vocalice se asociază,

în general, cu menținerea gradului de apertură. Legătura dintre durată și gradul de deschidere se poate confirma prin comparație cu exemplele din Bucovina, unde vocala afonizată sau scurtată este întotdeauna închisă (vezi observațiile privind variantele cuvântului *acoperiș* din secțiunea 1.2.).

Pentru cuvântul *bolovan*, am întâlnit numai exemple cu *o* pro tonic păstrat (NALR. *Criș*. II, notele la h. 301, pct. 108; *ibid.*, notele la h. 351, p. 184; NALR. *Olt*. II, MN 24, întrebarea 666, pct. 975, 977).

Nu există cazuri de afonizări sau sincope ale lui *i* din forma articulată a pluralului *șale* în Banat și nici în Transilvania (Arhiva NALR. *Ban.*, întrebarea 304; ALRR. *Trans*. I, h. 141). Absența unor variante similare cu cele întâlnite în Moldova este grăitoare în ceea ce privește deosebirile lingvistice dintre Moldova și Banat – în condițiile în care închiderea (*șalili*) este frecvent atestată în Banat (Arhiva NALR. *Ban.*, *ibid.*).

Exemplele care provin din partea de nord-vest a țării și din Oltenia arată că în aceste zone nu se manifestă tendința de afonizare sau de sincope a vocalei *i* între *r* și *l* (NALR. *Ban*. I, notele la harta 109, pct. 35, 60, 38, 64; ALRR. *Trans*. I, MN 6, întrebarea [305], pct. 287; NALR. *Olt*. I, h. 99, pct. 970, 985, 995).

3.2. Asemănări între graiurile moldovenești și celelalte graiuri dacoromâne. Pentru singularul cuvântului *casă*, au fost înregistrate sporadic, în Crișana, forme cu *ă* final (cu variantele *ă* și *â*) asurzit (NALR. *Criș*. II, h. 298, pct. 158, 164, 194). În aceeași arie, vocala finală *ă* și alofonele acesteia (*ă* și *â*) sunt asurzite sporadic sau devin sunete slab perceptibile atât în formele de singular, cât și în cele de plural ale cuvântului *masă* (NALR. *Criș*. II, h. 376, pct. 158, 161, 164, 194). Localitățile unde au fost notate aceste variante sunt situate în Bihor, ceea ce confirmă tendința graiului bihorean către afonizarea vocalei finale *-ă*.

Ariile difuze, formate de variantele cu finala asurzită a cuvintelor *casă* (*case*), *masă* (*mese*), se suprapun în sud-vestul Munteniei (ALRR. *Munt.-Dobr*. I, h. 170, pct. 758-760, 775, 782, 789, 810, 832, 845, 854, 863; *ibid.*, h. 225, MN, pct. 818, 835, 863). Fenomenul s-a extins în puncte izolate din restul zonei și chiar și din Dobrogea (punctul 898, pentru forma de singular, *masă*). Un stadiu mai avansat al fenomenului, constând în apariția sunetelor slab perceptibile, este ilustrat tot într-o localitate din Dobrogea (pct. 878) de forma de plural *mes^{ts̥}* (*ibid.*). Frecvența variantelor fonetice asemănătoare cu cele înregistrate în subdialectul moldovean este remarcabilă, având în vedere că în Muntenia asurzirile au un caracter excepțional.

Exemple cu *â* final asurzit în cazul formelor de singular sau de plural ale lui *față* au fost înregistrate în 3 localități din nordul Banatului și în 4 localități din Muntenia (NALR. *Ban*. I, h. 44, pct. 12, 13, 18; ALRR.

Munt.-Dobr. I, h. 26, MN, pct. 844, 847, 863, 869). Unele variante de pronunțare a lui *față* (*fețe*) în aceste două zone ilustrează, de asemenea, fenomenul asurzirii lui *ă* final (NALR. *Ban.* I, h. 44, pct. 77, 85; ALRR. *Munt.-Dobr.* I, h. 26, MN, pct. 773, 778, 779, 818). Variante cu *ă* închis asurzit au fost notate în punctul 164 din centrul Crișanei și în 5 puncte din Muntenia și Dobrogea (NALR. *Criș.* I, h. 56; ALRR. *Munt.-Dobr.* I, h. 26, MN, pct. 796-798, 854, 899). Pronunțări de acest tip nu se întâlnesc niciodată în Maramureș și în Transilvania (ALRR. *Mar.* I, h. 50; ALRR. *Trans.* I, h. 63).

Exemple care să pună în evidență asurzirea vocalelor finale (și în mod special a celor anterioare) în contextul fonetic specific cuvintelor *dinte*, *frunte* sau *minte* au fost atestate sporadic în Crișana și în Muntenia (NALR. *Criș.* I, h. 97, pct. 153, 161; *ibid.*, h. 30, pct. 163, 164; ALRR. *Munt.-Dobr.* I, MN 31, pct. 789, 823; *ibid.*, MN 1, pct. 769, 793-795, 807, 844; h. 13, pct. 795, 823).

Fenomenele sincopării și scurtării lui *i* neaccentuat între două lichide au fost înregistrate în mai multe localități din partea de sud a țării: *mǎlle căpului* (cf. ALRR. *Munt.-Dobr.* I, h. 1 pct. 753, nord-estul Munteniei), *mǎlǎle căpului* (*ibid.*, pct. 775), *șǎlǎli* (ALRR. *Munt.-Dobr.* I, h. 64, pct. 843, 850), *șǎlǎle* (*ibid.*, pct. 845), *șǎlǎle / șǎlǎli* (*ibid.*, pct. 711, 718, 832), *șǎlli* (*ibid.*, pct. 857, 865,), *șǎlǎle* (NALR. *Olt.* I, h. 98, pct. 975, 976, 978), *șǎlǎle* (*ibid.*, pct. 995, 970). În acest caz, ca și în Moldova și Bucovina, fenomenele se corelează, în general, cu închiderea vocalelor afectate.

Pentru sincoparea lui *i* aflat între *r* și *l* am întâlnit un singur exemplu în afara ariei subdialectului moldovean: varianta de plural articulat, *urcǎrli*, înregistrată într-o localitate din Muntenia (ALRR. *Munt.-Dobr.* I, h. 20, pct. 866).

În nordul Crișanei și în sud-estul Munteniei, *u* precedat de o lichidă se poate scurta, ca și în Bucovina: *bǎșca căpului*, *cu cǎda ȳǎtului*, *cú* (*cu*) *cǎda ókului* (NALR. *Criș.* I, h. 7, pct. 198, 201; *ibid.*, h. 44, pct. 197; ALRR. *Munt.-Dobr.* I, h. 18, pct. 844, 855, 861). În graiurile din nordul Crișanei avem un exemplu de asurzire a lui *u* înainte de lichidă: *cu cǎda ȳótlǎli* (NALR. *Criș.*, h. 44, pct. 207). Unele dintre exemplele amintite mai devreme ne arată că în sud-estul Munteniei *u* se scurtează, de asemenea, în fonetică sintactică (ALRR. *Munt.-Dobr.* I, h. 18, pct. 839, 861, 861).

*

Deși se află într-un stadiu incipient, analiza comparată a datelor prezentate în studiul de față este sprijinită pe un material suficient pentru a demonstra că asurzirea și fenomenele asociate cu aceasta sunt elemente care definesc, alături de alte fapte lingvistice binecunoscute dialectologilor, fonetica subdialectului moldovean. Totodată, perspectiva din care am examinat faptele înregistrate în atlasele lingvistice oferă informații suplimentare în legătură cu locul pe care îl ocupă subdialectului moldovean în raport cu celelalte unități dialectale ale dacoromânei. Corelând informațiile ilustrative pentru fiecare arie a teritoriului dacoromân, constatăm că putem stabili analogii, în mod special, cu subdialectul crișean și cu cel muntean.

În încheiere, ne exprimăm speranța ca analiza fenomenului pe care l-am urmărit în acest articol să fie dezvoltată în viitoarele lucrări de fonetică dialectală, iar această particularitate a graiurilor moldovenești să-și găsească locul potrivit în manualele și tratatele ulterioare de dialectologie a limbii române.

SURSE

- ALAB = *Atlasul lingvistic audiovizual al Bucovinei*, de Florin-Teodor Olariu (director de proiect), Luminița Dana Botoșineanu, Veronica Olariu, Anamaria Gheorghiu, Alexandru-Laurențiu Cohal (colaborator), Ramona Luca, Silviu Bejinariu (colaborator), <https://www.philippide.ro/alab/index.html>.
- ALRR. *Munt.-Dobr.* I, II = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia și Dobrogea*. vol. I-II, de Teofil Teaha (coordonator), Mihai Conțiu, Ion Ionică, Paul Lăzărescu, Bogdan Marinescu, Valeriu Rusu, Nicolae Saramandu, Magdalena Vulpe, București, Editura Academiei Române, 1996.
- NALR. *Criș.* I, II = *Noul atlas lingvistic român. Crișana*, de Ionel Stan, Dorin Urișescu, vol. I, Editura Academiei Române, București, 1996, vol. II, Editura Academiei Române, București, 2003.
- NALR. *Olt.* I, II = *Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia*, sub conducerea lui Boris Cazacu, de Teofil Teaha, Ion Ionică, Valeriu Rusu, vol. I, București, Editura Academiei, 1967; vol. II, București, Editura Academiei, 1970.
- NALR. *Mold.-Bucov.* I, II, III = *Noul atlas lingvistic al României. Moldova și Bucovina*, de Vasile Arvinte, Stelian Dumistrăcel, Ion A. Florea, Ion Nuță, Adrian Turculeț, volumul I, Editura Academiei, București, 1987; volumul al II-lea, Editura Academiei Române, Iași, 1997; volumul al III-lea, de Vasile Arvinte, Stelian Dumistrăcel, Ion Florea, Ion Nuță, Adrian Turculeț, Luminița Botoșineanu, Doina Hreapcă, Florin-Teodor Olariu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2007.
- Ulivu 1991 = Anca Ulivi, *Observații asupra sincopii în dialectele românești sud-dunărene*, în „Fonetică și Dialectologie”, X, București, Editura Academiei Române, 1991, p. 19-29.
- Urișescu 1984 = Dorin Urișescu, *Subdialectul crișean*, în *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, Editura „Scrisul Românesc”, 1984, p. 284-320.

POUR UNE DESCRIPTION DIFFÉRENTE DES PARLERS MOLDAVES.
SUR LES PHÉNOMÈNES D'ASSOURDISSEMENT,
RÉDUCTION DE LA DURÉE ET SYNCOPE DES VOYELLES
(Résumé)

À l'encontre de la situation enregistrée dans les autres aires du daco-roumain, les parlers moldaves témoignent d'une forte tendance vers la diminution et la réduction des voyelles. En essayant de comprendre ce phénomène, nous nous sommes proposé dans cet article de mettre en évidence, à l'aide des exemples extraits des atlas linguistiques, des aspects concernant la fréquence, la distribution géographique et les contextes où se manifestent les phénomènes qui ont retenu notre attention. On a constaté que les voyelles finales sont souvent assourdies. Même les cas illustratifs pour les manifestations extrêmes de ce phénomène sont beaucoup plus nombreux dans les parlers moldaves que dans le reste du territoire daco-roumain. En Bukovine et en Moldavie, on a trouvé 37 exemples de voyelles difficilement perceptibles et 10 syncopes, contre 3 cas de sons difficilement perceptibles et 4 syncopes fournies par les patois de Valachie et d'Olténie, qui sont les plus proches du sous-dialecte moldave. Parmi les éléments qui favorisent la réduction progressive des voyelles nous mentionnons le degré d'aperture (le phénomène affecte particulièrement les voyelles fermées – étymologiques ou secondaires), la longueur syllabique des mots et l'environnement des voyelles (proximité des consonnes liquides).

Cuvinte-cheie: vocală, asurzire, scurtare, sincopă, accent.

Mots-clé: voyelle, assourdissement, abrègement, syncope, accent.

mihmorcov@yahoo.com

DE LA OBSERVAȚIILE LUI DIMITRIE CANTEMIR LA REALITĂȚILE DIALECTALE: CÂTEVA NUME DE VASE ÎN ANCHETELE ALR*

VERONICA ANA VLASIN

(Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”
al Academiei Române)

G. Pascu, traducătorul lucrării *Descriptio Moldaviae* (1716)¹, notează în introducerea ediției sale bicentenare (p. VII-VIII), pe lângă diferite mențiuni referitoare la tipurile de informații ce se găsesc în lucrarea lui Cantemir, următoarele:

„Pentru dialectologie îs foarte interesante următoarele constatări ale lui Cantemir [...] «Cei care locuiesc pe Nistru amestecă multe cuvinte leșești și mai multe vase de întrebuințare casnică le denumesc cu cuvinte leșești, încât de un alt Moldovan abia pot fi înțelese. Cei care locuiesc în munții spre Țara Ungurească se folosesc mai adeseori de cuvinte ungurești. Fălciienii amestecă limba moldovenească cu cea tătărească, Gălățenii cu cea grecească și turcească»² (vezi și harta 1).

* Material elaborat în cadrul proiectului GAR 2023-2025: *Alimentația în documentele etnografice și lingvistice interbelice din patrimoniul institutelor clujene ale Academiei Române. Corpus digital de referințe și transferul cunoașterii către sectorul agroalimentar – ADELIS* (2024-2025), finanțat de Academia Română prin Fundația „Patrimoniu”.

¹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*. Traducere de pe originalul latinesc la 200 de ani dela moartea autorului (21 August 1723), de Dr. Giorge Pascu, profesor la Universitatea din Iași, București, Editura „Cartea românească”, 1923.

² Reproducem aici pasajul în versiunea latină, după ediția *Demetrii Cantemirii, Principis Moldaviae Descriptio Antiqui et Hodierni Status Moldaviae / Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei* [,] *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, Ediție critică întocmită de Dan Slușanschi, Institutul Cultural Român, București, 2006: *Qui ad Tyratem habitant multa Polonica intermiscent, et plura vasa, domesticis usibus inservientia, Polonicis denominant vocabulis* [subl. n.], *ita ut ab alio Moldavo vix intelligi possint. Qui in Alpibus, versus Transsylvaniam, vivunt, saepius Hungaricis utuntur vocibus. Falcienses Tartarico, Galaczienses Graeco Turcicoque sermone Moldavum corrumpunt* (p. 352; fragment redat după ms. C, numit și „Sturzanus”, transcris pe la jumătatea deceniului al șaptelea al veacului al XVIII-lea, după cum se precizează în prefața ediției, la p.12).

În textul propriu-zis al traducerii sale (vezi Partea a III-a, capitolul IV: *Despre limba moldovenilor*), G. Pascu dă o versiune ușor diferită față de cea din introducere: „Cei care locuiesc pe Tyras amestecă multe cuvinte polone și mai multe vase de întrebuințare casnică le denumesc cu cuvinte poloneze, așa că de un alt Moldovan cu greu pot fi înțelese. Cei care locuiesc în munții spre Transilvania adeseori se folosesc de cuvinte ungurești. Fălciienii amestecă moldoveneasca cu tătăreasca, Gălățenii cu cea grecească și turcească” (Cantemir, *Descr.*:181).

1. Pornind de la observația lui G. Pascu, demersul nostru urmărește câteva nume de vase și recipiente, înregistrate în anchetele pentru *Atlasul lingvistic român* (ALR), pentru a vedea în ce măsură observațiile lui Cantemir pot fi corelate cu materialul dialectal cules după 200 de ani de la moartea sa și în perioada imediat următoare mențiunii făcute de G. Pascu³. În acest scop, am selectat câteva chestiuni din ALR I (material inedit) pentru a vedea modul în care se individualizează terminologic zona Moldovei, din punctul de vedere al repartiției geografice a termenilor înregistrați și al originii acestora, și am acordat o privire specială chestiunii 698 *pâlnie*, pentru care ALR înregistrează în Moldova termenul *leică*, atestat pentru prima oară în *Istoria ieroglică* (1705) a lui Dimitrie Cantemir (cf. TDRG³ s.v.).

1.1. Vasele, instrumentele și uneltele casnice reprezintă un domeniu tematic investigat pe larg în cadrul anchetelor lingvistice și etnolingvistice, fapt deloc surprinzător, având în vedere că avem de-a face cu obiecte – și cuvintele care le numesc – extrem de des întrebuințate în viața de zi cu zi a comunităților rurale, pentru prepararea, stocarea sau conservarea hranei.

Fără a face un istoric al anchetelor lingvistice care cuprind între ariile tematice și chestiuni care urmăresc documentarea denumirilor pentru vase și recipiente de uz casnic, amintim doar că acestea sunt prezente în anchetele lingvistice indirecte, în speță în chestionarele Muzeului Limbii Române (1922-1938) (cf. Adam, Berindei, Vlasin 2021:37-38), precum și în anchetele lingvistice directe pentru *Atlasul lingvistic român* I și II (1930-1938), unde culegerea de material lingvistic beneficiază de avantajele metodelor geografiei lingvistice aplicate cu rigurozitate, de specialiști în domeniu.

1.2. În anchetele pentru ALR I și ALR II, domeniul tematic avut în vedere cuprinde: în ALR I, cap. *Obiectele din casă*, chest. 693-727 (vezi *Chestionarul* ALR I), în ALR II, cap. *Vase, scule*, chest. 3914-3986 (vezi *Chestionarul* ALR II), la care se adaugă numeroase chestiuni cu referire la recipiente, unelte, instrumente utilizate pentru prepararea pâinii, a produselor lactate, a produselor apicole, viticole, agricole etc., care sporesc considerabil numărul cuvintelor care denumesc acele obiecte din gospodăria țărănească, legate de prepararea, consumul și păstrarea alimentelor (solide și lichide)⁴.

³ Anchetele pentru ALR I și II au avut loc în perioada 1930-1938.

⁴ Domeniul tematic al vaselor și recipientelor casnice este prezent în *Chestionarul* NALR, Capitolul 3. *Casa*, unde îi sunt dedicate aproximativ 30 de chestiuni cu referire la vasele și ustensilele de bucătărie, însă inventarul acestora este mai mare, dacă le luăm în considerare și pe cele care apar în alte capitole referitoare la diferite domenii de activitate (vezi și cap. 4. *Curtea*, din *Chestionarul* general, și cap. 2. *Viticultura*, cap. 3. *Apicultura*, Cap. 5. *Oierit* din *Chestionarele speciale*).

1.3. Materialul lingvistic rezultat în urma anchetelor ALR a fost parțial editat și publicat: a se vedea volumele ALR II/I, ALR II, s. n. și ALRM II, s. n. (de exemplu, *Farfurie (de porțelan)*, harta 1046 din vol. IV și harta 842 din ALRM II, s. n., vol. II (vezi harta 2); *Pâlnie (de turnat mustul în butoi)*, harta 234 din vol. I, harta 158 din ALRM II, s. n., vol. 1 (vezi harta 3); însă nu există studii special dedicate acestei arii tematice, decât cu referire la anumite tipuri de activități rurale, pentru care sunt folosite unelte, recipiente și vase (cf. Pavel 1973, Popescu-Sireteanu 2015).

2. În cele ce urmează, ne vom opri asupra chestiunilor 693 *blid*, 698 *pâlnie* și 699 *sticlă* din ALR I, material cules de Sever Pop în perioada 1930–1936.

2.1. Harta cu răspunsurile pentru chest. 693 *Blid* ilustrează prezența a două arii mari (vezi harta 4):

stráchină (cu variantele *stráichină*, *stránchină*, *stráchină*) < mgr. *όσπράκκηρος*, cf. Mihăescu 1966:120 (enumerat printre împrumuturile prin filieră slavă la p. 127 și 187), atestat⁵ în 1640 (vezi DLR s.v.⁶) cuprinde Moldova, Bucovina, Basarabia, Muntenia și Dobrogea, Oltenia;

*blid*⁷ < paleosl. *bljudŭ* (atestat în 1561 la Coresi, *Tetr.*:30^v, 50^v, 80^v, 81^r, 145^r) apare în Banat, Crișana, Maramureș și Transilvania.

Ceilalți termeni înregistrați de ALR I pentru această chestiune sunt:

táier (atestat în 1778, vezi DLR s.v.) și variantele lui, *tăiér(i)*, *tinéri* < magh. *tányér*, răspândit în Banat; *tálger* (atestat în 1588, în *Cuv. I*:193/21, vezi DLR s.v.) < magh. *tálgyer* apare în 9 puncte din sud-vestul și nord-vestul Crișanei și în vestul Transilvaniei, în majoritatea cazurilor ca al doilea răspuns, alături de *blid*;

tánder, variantă a lui *tenghél* (în DLR) < magh. *tengely*, este atestată în 1888, la Frâncu-Candrea, *M.*:106;

ceanác, *cenác* ‘vas mare din pământ sau de lemn’, consemnat în 1871 în LM I, ulterior și la Manolescu, I.:66) < turc. *čanaq* (vezi DA s.v.

⁵ Pentru urmărirea atestărilor termenilor de care ne-am ocupat în această cercetare am folosit, pe lângă exemplele din DA (DLR), corpusurile electronice <http://corpus-delr.lingv.ro> și <https://corpus-dlr.lingv.ro>.

⁶ Termenul este definit în DLR ca „1. Vas de argilă (smălțuit și decorat) sau, p.ext., de lemn, (rar) de metal, (ușor) adâncit și lărgit pe margini, întrebuițat (la țară) mai ales ca farfurie; (regional) blid, taler”, ce cuprinde Moldova, Bucovina, Basarabia, Muntenia și Dobrogea, Oltenia” (DLR s.v. *stráchină*).

⁷ În DA, *blid* este definit ca: „1°. Vas de pământ s. de metal (mai rar de lemn Pamfile, I. C. 172), în care se pun bucatele ce se servesc la masă (astăzi, mai mult la țară); cfr. *farfurie* (2°), *strachină*, *taler* (*talger*, *teler*, *tăier*), *disc*, *castron*, *tipsie*” (DA s.v.).

ceanac) este prezent în punctele 782 (nordul Munteniei) și 960 (sud-estul Munteniei, aproape de Dunăre), ca răspuns dublu, alături de *strachină*;

farfurie, atestat la Neculce, *Let.*:189^r/25 (1743) cu sensul învechit de ‘porțelan’, împrumut din tc. *fārfūrī* ‘porțelan’ („acesta din pers. *fāgfuri* „chinez”), răspândit la noi, probabil, și prin neogreci (*φαρφορπί* „porțelan”). Sensul „taler” s-a dezvoltat în limba română⁸; azi cuvântul a devenit literar, pătrunzând astfel și în Ardeal, unde nu era cunoscut” (vezi DA s.v.) este prezent în doar 10 puncte, dintre care 3 sunt aflate în jurul orașului București.

Alți termeni apar sporadic, în câte un singur punct din rețeaua anchetată: *castrón* (cf. săs. *Kastrol*, sb. *kastrola*, pol. *kastrol*), atestat în 1870 la Costinescu, V., (vezi DA s.v.) apare în pct. 180, dublându-l pe *blid*;

scáfă < ngr. *σκάφη*, definit în DLR s.v. ca „2. (Învechit și regional) Recipient din lemn, de obicei în formă de strachină de diverse dimensiuni, întrebuințat la stâne sau în gospodăriile țărănești la pregătirea, la păstrarea bucatelor sau la servirea acestora la masă, la spălarea vaselor etc.; spec. blid, strachină (de lemn)”, apare în punctul 18. După exemplificările din TDRG III:1374, termenul este atestat, cu acest sens, în *Biblia* de la 1688 (vezi și DLR s.v.);

găvan „II. Obiect scobit s. care prezintă forma unei cavități. 1°. strachină s. blid mare (PAMFILE, I. C. 392), de lemn s c o b i t [...], întrebuințat mai ales la țară ca vas de bucătărie (H. IX 497) s. pentru prepararea bucatelor la câmp [...] pare a fi înrudit cu bulg., sârb. *vagan* «strachină de lemn» [...]; cuvântul există și la megleniți: *găvană* „farfurie de lemn”. Cfr. *gavanos*” (DA s.v.); cf. bg. *ваган*, ngr. *βαγανί*, srb. *vagan* (MDA s.v. *găvan*);

hârb < bulg. *хѣрб* „2°. P. ext. Blid de pământ sau de metal (PAMFILE, I. C. 391), cratiță (LB), strachină sau farfurie (ZANNE, P. IX 317), vas pentru gătit bucate (H X 7, 70, 410, 436)” (DA s.v.);

stebălă este un termen care ar părea o variantă fonetică a lui *stebălă*, cuvânt înregistrat în sursele lexicografice românești cu sensul ‘tulpină’ pe care îl avea v.sl. *СТѢБАЛЪ* (*στέλεχος* caudex Miklosich *Lex.*: 899): „(Învechit și popular) Tulpină” (DLR s.v. *stebălă*); cu acest sens, cuvântul este atestat în 1561 la Coresi, *Tetr.*:44^r, 53^v, 94^r, 100^v.

Cu un sens cu totul diferit, din sfera semantică ‘farfurie’, cuvântul a fost notat în punctul 677, cu mențiunea [V] și determinantul *de lemn*⁹ (dublându-l pe *strachină*). Este greu de stabilit o legătură între cuvântul

⁸ Este atestat în 1793 în zona Râmnicului, vezi Iorga, S. D. VIII:28.

⁹ De altfel, precizarea materialului din care este confecționat recipientul a fost notată pentru cele mai multe dintre răspunsurile înregistrate, acest lucru fiind solicitat informatorului prin întrebarea suplimentară: *Din ce este?* (vezi *Chestionarul* ALR I, chest. 693).

vechi românesc înregistrat în dicționare și termenul dialectal de care ne ocupăm aici. Deși existența acestuia din urmă pare ignorată în lexico-grafia românească, forma *steablo* ‘farfurie întinsă, de dimensiuni mai mari; platou’ este prezentă și folosită în mod curent de vorbitori bilingvi haholi din loc. Letea¹⁰ (jud. Tulcea); ‘platou în care se scoate peștele din ciorbă’, în loc. Sfântu Gheorhe, Caraorman și Murighiol¹¹ (jud. Tulcea), ‘fărăș din lemn folosit pentru scosul apei din barcă’, în Dunavățu de Jos¹² (jud. Tulcea), aflate în aceeași arie cu punctul 677 (Beștepe), unde a fost înregistrată forma *steablă*. Dezvoltarea unui sens profund diferit de cel pe care îl avea v.sl. *стѣблѣ* (și pe care îl are și ucr. *стебло*, cf. [https:// sum.in.ua/s/steblo](https://sum.in.ua/s/steblo)) rămâne o problemă deschisă.

2.2. Răspunsurile înregistrate pentru noțiunea ‘sticlă’ (recipient: chest. 699 *Sticlă*) se repartizează în cinci arii mari (vezi harta 5):

sticlă și variantele sale (fonetice): [stá/iclă], *stácle*, *stéiclă*, *stéclă*, st[jă]clă < v. sl. *стекло*, împreună cu derivatul *sticluță* (și varianta fonetică st[jă]clută) cuprind o arie foarte mare, acoperind Oltenia, Muntenia și Dobrogea, sudul Basarabiei, vestul Moldovei, iar în Bucovina, în unele puncte, dublând termenul *șip*). *Sticlă* este atestat începând cu secolul al XVI-lea (1561: Coresi, *Tetr.* 50^v, 83^r, în forma *stăclă*¹³; 1567–1568 Coresi, *T. Ev.-Mol.* 203^v, 220^v etc.; exemple în DLR s.v.). Varianta *stéclă* este atestată începând din secolul al XVII-lea, în 1640–1660: *V. Sf. Vasile* 61^v; 1646: *Prav. Mold.* 115; 1668–1670: *Istorie* 24; 1678: *Cheia în.* 8^v; 1678–1689: Danovici, *Cronograf* 17; 1705: Cantemir, *Ist. ier.* I 87, 107^v; *Ist. ier.* II 228^v; 1717–1723: Cantemir, *Hr.* 1400;

uiágă și variantele *oiágă*, [uăjágă], *uiáglă*, *iágă*) < magh. *üveg* sunt răspândite în Banat, Crișana, Maramureș și vestul Transilvaniei. Termenul se întâlnește pentru prima oară în dicționarul lui Samuil Micu (1780–1801; vezi și DLR s.v.), cu sensul ‘sticlă’; sensul metonimic ‘recipient, vas făcut din sticlă’ este atestat în 1825 în LB (cf. DLR s.v. *uiágă* 2.) și apoi în 1831, în Vasici-Ungureanu, *Dietet.*: 91/24; el este înregistrat și de Cihac (CDED II:518);

termenul *glajă*, raportat etimologic la germ. *Glas*, formează o arie compactă în Transilvania și vestul Moldovei. Cu sensul ‘material’ este atestat încă din 1804 (Iorga, S. D. XII:156), iar cu sensul ‘vas’, în 1890 (Marian, *Nu.*:510; vezi DA s.v.);

¹⁰ Comunicat de Elena Mocanu, prin amabilitatea colegei noastre, Cosmina Timoce Mocanu.

¹¹ Comunicat de Florica Sidorencu (Sfântu Gheorghe) și Feodosia Butiri (Caraorman), Olga Siminivshi (Murighiol), prin intermediul domnului Alexandru Chiselef.

¹² Comunicat de Maria Efimov, prin intermediul domnului Alexandru Chiselef.

¹³ Varianta *stăclă* este prezentă și la T. Corbea, *D.* (1700; recurent în definiții).

șip (var. *șup*) < cf. magh. *sip* ‘țeavă; fluier; lulea’ (DLR s.v. *șip*⁴), atestat prima oară la în Biblia de la 1688, este prezent în partea de nord a Moldovei, în Bucovina și Basarabia;

garafă (*gărafă*) < n.-grec. *γαράφα* (de origine arabă) (DA s.v.) apare în sudul și centrul Moldovei și al Basarabiei, adesea ca dublet pentru *sticlă* sau *șip*. *garafă* e atestat în 1837 (Gorjan, *H.* III, iar începând cu 1840, la V. Alecsandri; în 1846 Drăghici, *R.*:10, 31, 32, 59 etc.);

clondir < n.-grec. *κλοντήρι* (*κρουτήρι*), bulg. *k(r)ondir* (*krončil*), atestat prima dată în 1649, în *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul (vezi DA s.v.), apare în trei puncte din sudul Olteniei și într-unul din nordul Munteniei.

2.3. O deosebit de clară delimitare a ariilor lexicale pentru noțiunea ‘pâlnie’ se poate vedea pe harta 6, alcătuită pe baza răspunsurilor la chestiunea 698 din ALR I.

pâlnie, cu variantele bisilabice *pâlnje*, *pâlne*, *pâne* < slavon *пальник este prezent în Oltenia, Muntenia și Dobrogea, sudul Moldovei, partea sud-vestică a Basarabiei, la nord de brațul Chilia. Prima atestare a lui *pâlnie* se găsește într-un document din 1815, publicat de Iorga (S. D. XIX:59; vezi DLR s.v.);

tolcéri(u), cu variantele *tolcér*, *tulcér*, *tol[t]éri*, *tiolcéri*, reflex al magh. *tölcsér*, ocupă aria vestică (Banat, vestul Olteniei, Crișana, Maramureș, partea de nord și vest a Transilvaniei și zona central-vestică a Moldovei). Este atestat pentru prima dată în jurul jumătății secolului al XVII-lea, în *Anon. Car.*:4706, și mai târziu în 1700, în *Lex. Mars.*:1121.

Zona centrală a teritoriului dacoromân – împrejurimile Sibiului, la sud de Sighișoara, zona Brașovului și partea de nord a Munteniei este acoperită de împrumutul german [trîhtâr], cu variantele *trictâr*, *triftâr*, *triftor*, *triptâr*, *tristâr* (= germ. *Trichter*). Prima atestare consemnată în DLR este din Mândrescu, *I. G.*:96; var. *trihter* apare la Piuariu-Molnar, *W.* (1822).

Menționăm aici și termenul *hunie* < bulg. (sârb.) *hunija* (< n.-gr. *χονί*, turc. *huní* – DLR s.v.), înregistrat în dialectul aromân, care în ancheta ALR nu a fost înregistrat în graiurile dacoromâne – deși fusese atestat și la nord de Dunăre, în 1715, în Diichiti, *Cron. exp.*:43, 44, 62, 64.

Termenul *leică* < rus. *лейка*¹⁴ (DLR s.v. *leică*²) este înregistrat de ALR în jumătatea nordică a Moldovei, în Bucovina, pe întreg teritoriul

¹⁴ Menționăm prezența formei [lîȋca] la vorbitori de dialecte ucrainiene din România (Crăciunești, jud. Maramureș – comunicat de colega noastră Crina Ludmila Pop; Murighiol, jud. Tulcea – comunicat de Olga Siminivski, prin intermediul domnului Alexandru Chiselef). Vezi și *лѣйка* ‘pâlnie’ în *Dicționar ucraïnean-român / Українсько-румунський словник*, Editura Didactică și Pedagogică, București, România, Editura

Basarabiei și în două puncte din Dobrogea, unde coexistă cu variantele *pâlnie* / *pâlne*. În DLR s.v. *leică*², cuvântul este definit astfel: „s.f. (Mold., Bucov. și prin nordul Dobr.) **1.** Obiect, de obicei în formă de con (din tablă sau din doage) prin care se toarnă lichidele în vasele cu gura strâmtă sau în butoaie; *pâlnie* (**I**), *h u n i e*, *t o l c e r*, *t r i h t ă r*”.

Cuvântul este atestat pentru prima dată la Dimitrie Cantemir, în 1705¹⁵, în *Istoria ieroglifică*:

*Însă cumpăna din driapta la pământ atârna, iară cumpăna din stânga ca pana în aer giuca (că unde nesațiul stăpânește, acolo toată lumea decât bobîta strugului mai mică iaste). Iară în mâna stângă ținea o leică [s.n.] a căriia țievie până gios, la picioarele scaunului agiungea și deasupra cuptorașului celui de aramă într-o gaură ce avea să sprijeniia. Deci, pre cât socoteala mea agiungea, prin leică [s.n.] printr-aceia toate cealea ce să punea trecea și în cuptorașul cel de aramă să topiia, de ciia, în pară aprinzindu-să, scaunul în carele boadza ședea, să făcea (Cantemir, *Ist. Ier.* I:176).*

3. Din punctul de vedere al modului în care se individualizează terminologic zona Moldovei, bazându-ne pe cele trei noțiuni analizate, constatăm continuitatea cu aria sudică (Oltenia, Muntenia și Dobrogea) în cazul termenului *strachină*, continuitate menținută, parțial, în cazul lexe-mului *sticlă*. Ceea ce putem lesne constata, pe baza hărții 5, este faptul că în Moldova, Bucovina și Basarabia avem de-a face, pe de o parte, cu prezența variantei primare a cuvântului, *steclă* (în Bucovina și în partea de sud-vest a Basarabiei), și a fonetismelor rezultate prin diftongarea lui *e* la *je* (*stjeclă*) (în sudul Basarabiei); alt fonetism specific ariei moldovenești este trecerea diftongului *je* la *ja* (într-o arie compactă în vestul Moldovei și în câteva puncte în nordul Basarabiei), forma *sticlă* fiind înregistrată doar în sud-vestul Moldovei și în sudul Basarabiei.

Interesant este și faptul că pentru această noțiune, zona Moldovei, a Bucovinei și a Basarabiei pare a prefera termenul de origine maghiară *șip*, pe care îl dublează, în partea centrală, cu *garafă*, de origine greacă.

În schimb, termenul *leică*, pentru noțiunea ‘pâlnie’, răspândit în partea centrală a Moldovei, în Bucovina și în Basarabia, delimitează net această zonă de partea de sud a Moldovei, care prezintă continuitate cu

Alexandru cel Bun, Cernăuți, Ucraina (reproducerea identică a ediției din 1964). La Pascu, *Suf.*:231, termenul este considerat de origine bulgărească (< *leika*).

¹⁵ Ulterior, 1848: Drăghici, *R.*:406; 1855: A. Cantacuzino, *S. T.*:51; 1889: Sevastos, *N.*:300; 1900: ȘIO II:405, s. v. *hunie*; 1900: Zanne, *P.*, V:381; Sadoveanu 1904a:234, 1904b:620; 1905:418; 1916: Pascu, *Suf.*:231; 1924: Resmeriță, *D.* s. v. *hunie*, unde *leică* e dat ca sinonim, alături de *pâlnie*; CDER:4777 (ediția I); CDED:169; DLRLV:168; TDRG II:901 etc.

subdialectele sudice ale dacoromânei, prin lexemul *pâlnie* – tot un împrumut slav, dar mult mai vechi (cf. TDRG III:1163), probabil general dacoromân înainte de pătrunderea împrumuturilor din limbile slave de est în aria estică și din maghiară și germană în aria vestică.

Leică își dovedește vitalitatea, fapt confirmat de anchetele NALR, așa cum se poate vedea pe harta 7, alcătuită¹⁶ pe baza materialului necartografiat din NALR–Mold. și Bucov., vol. II, planșa 127, pentru chestiunea 771 ('pâlnie'). Datele din NALR–Mold. și Bucov. le confirmă, pe de o parte, pe cele din ALR, în privința ariei de răspândire a termenului *leică*¹⁷, în timp ce dezvoltarea de variante fonetice (*lecă*, *letcă*) dovedește utilizarea lui frecventă și continuă. Deși în materialul din NALR–Mold. Bucov. cuvântul *pâlnie* (ori variantele sale: *pâlnie*, *pâlne*, *pârne*, *pânlie* etc.) se extinde în aria lui *leică*, el pare o influență a limbii literare (termenul dialectal specific rămânând, în continuare, *leică*), adesea dublând termenul moldovenesc în răspunsurile la anchetă. Aceași viabilitate a termenului *leică* se reflectă și pe harta 708 din ALM (partea I, vol. II), unde *pâlnie* apare în doar 9 puncte, în sudul Basarabiei, iar în punctele 1-5 din regiunea Transcarpatică este înregistrat termenul *tolcer(i)*, ca o convergență în plus cu aria vestică.

4. Urmărind termenii înregistrați pentru cele trei chestiuni discutate și repartiția lor geografică, constatăm următoarele:

– existența a două arii mari, pe care le conturează extensiunea dialectală a două împrumuturi vechi: *blid*, de origine slavă și *strachină*, de origine mediodonească; la acestea se adaugă două arii mai restrânse, ale cuvintelor *taier / tăier* (atestat în 1778) și *talger* (atestat în 1588), ambele de origine maghiară, pentru noțiunea 'blid'; *farfurie* (atestat în 1793), de origine turcă, este prezent în 8 puncte din aria lui *strachină* și în alte două din aria lui *blid*. Ceilalți termeni înregistrați au una-două ocurențe. Pentru majoritatea termenilor înregistrați de Sever Pop, sunt notate precizări suplimentare referitoare la materialul din care sunt confecționate recipientele și, uneori, la volumul lor;

– existența a patru arii mari ale termenilor înregistrați pentru noțiunea 'sticlă': *sticlă / steclă* (atestat începând de la sfârșitul secolului al XVI-lea, 1588/1640-1660), de origine slavă veche (inclusiv aici și derivatul *sticluță*), *uiagă* (atestat la sfârșitul epocii dacoromâne vechi, 1780-1801), de origine maghiară, *glajă*¹⁸ (atestat abia în 1804), de origine germană, *șip*, de

¹⁶ Îi mulțumim, și pe această cale, colegului nostru Florin-Teodor Olariu, care ne-a furnizat macheta hărții în format electronic, pe baza căreia am realizat harta 6.

¹⁷ Remarcăm faptul că informatorul din punctul 474 consideră termenul de origine germană: „asta-i tot vorbă nemțească”.

¹⁸ În secolul al XVII-lea, influența germană se intensifică în Transilvania, ca urmare a ocupării ei de către austrieci în 1687. În secolul al XVIII-lea, austriecii și-au extins

origine maghiară și într-o arie mai restrânsă și mai puțin compactă, termenul *garafă* / *gărafă* (atestat în 1688), de origine neogreacă.

– existența a patru arii mari, extrem de bine delimitate, ale cuvintelor *pâlnie* (cuvânt prezent în sursele vechi românești de pe la sfârșitul secolului al XVII-lea, dar, în modul cel mai probabil, cel mai vechi din această serie sinonimică), de origine slavă, *tolcer* (atestat în 1650), de origine maghiară, *leică* (atestat în 1705) de origine rusească (conform DLR) și *trihțar* (atestat în 1822 în forma *trihțer*), de origine germană, pentru noțiunea ‘pâlnie’.

5. Concluzii

Datele oferite de cele trei chestiuni analizate relevă următoarele aspecte:

Dimitrie Cantemir a observat, cu 200 de ani înainte de datele înregistrate de ALR, varietatea etimologică a cuvintelor care aparțin domeniului tematic „vase de întrebuințare casnică”, fenomenul diferențierii lexicale afectând și cuvinte ce fac parte din fondul lexical de bază al limbii¹⁹.

În ceea ce privește cele câteva lexeme avute în vedere, materialul analizat în acest articol se limitează la împrumuturi din diverse straturi cronologice, elementul moștenit rămânând în afara investigației noastre²⁰; dar ariile pe care le-am putut configura pe baza lor – și a variantelor lexicale (și fonetice) – reflectă vechimea unor termeni, precum și dinamica răspândirii altora, intrați mai târziu în limbă. Ariile, ce diferă de la o chestiune la alta, pun în lumină atât fenomene de continuitate între subdialectele dacoromânei, cât și fenomene de întrepătrundere, sau, dimpotrivă, delimitare exactă a zonelor de influență.

Subdialectul moldovean se evidențiază prin:

– extremă omogenitate, în cazul termenului *strachină*;
– păstrarea variantei fonetice primare *steclă*, cu evoluția fonetică specifică la *stjéclă* și de aici la *stjăclă*, în concurență cu *șip*, destul de bine

influența atât prin incursiuni, cât și prin stabilirea unui număr considerabil de negustori și meseriași în Muntenia. Tot în secolul al XVIII-lea apar primii coloniști germani în Banat; „o ultimă regiune în care s-a manifestat influența directă a limbii germane este nord-estul țării, unde ocupația austriacă a permis un contact mai strâns între vorbitorii de limbă germană și cei de limbă română. Influența exercitată de populațiile germane s-a manifestat mai ales în domeniul culturii materiale: comerț, meserii, obiecte de uz casnic etc. S-au introdus termeni care se folosesc și acum în regiunile unde aceste populații au venit în legătură directă cu românii” (Roceric 1961:178).

¹⁹ „La analiza lexicului din punct de vedere etimologic și a circulației lui, se observă în subdialectul moldovean o interesantă împletire de termeni de diverse origini, mai ales în ceea ce privește noțiuni care nu intră în lexicul de bază. În grupul graiurilor de nord se constată o influență a graiurilor ucrainene și germane, iar în sud mai multe elemente de origine rusă, bulgară și turcă” (Lăzărescu 1984:233).

²⁰ Deși elementul moștenit este bine reprezentat în acest câmp semantic: *oală*, *urcior* / *ulcior*, *(a)stupuș*, *cep* etc.

delimitat de aria lui *steclă*, în ambele arii inserându-se *garafă* (*gărăfă*); partea vestică a Moldovei reflectă, prin prezența termenului *glajă*, o influență dinspre Transilvania.

– noțiunea pe baza căreia se delimitează cel mai bine cele două arii mari ale subdialectului moldovean²¹ este ‘pâlnie’; distribuția celor doi termeni înregistrați, *leică* și *pâlnie*, confirmă observațiile lui Dimitrie Cantemir din *Descriptio Moldaviae*.

SURSE

- Anon. *Car.* = *Dictionarium valachico-latinum (Anonymus Caransebesiensis)*, Ediție îngrijită de Gh. Chivu, București, Editura Academiei Române, 2008 (text din c.1650).
- Biblia* (1688) = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, Tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban-Vodă Cantacuzino, și retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988.
- A. Cantacuzino, *S. T.* = Alecu Cantacuzino, *Serile de toamnă la țară*, Ediție îngrijită de Livia Grămadă, Cluj, Editura Dacia, 1973 (prima ediție: 1855).
- Cantemir, *Descr.* = Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Traducere de pe originalul latinesc la 200 de ani dela moartea autorului (21 August 1723), de Dr. Gorge Pascu, profesor la Universitatea din Iași, București, Editura „Cartea românească”, 1923.
- Cantemir, *Hr.* = Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, în *Opere*, I, *Divanul. Istoria ieroglifică. Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Editura Academiei Române – Univers Enciclopedic, București, 2003, p. 805-1509 (scris între 1717 și 1723).
- Cantemir, *Ist. ier.* = Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, Vol. I-II, Ediție îngrijită și studiu introductiv de P. P. Panaitescu și I. Verdeș, București, Editura pentru Literatură, 1965.
- Cheia în.* = Ioannykij Haleatovskyj, *Cheia înțelesului*, Ediție, indice de nume și glosar de Rodica Popescu, Prefață de Alexandru Mareș, București, Editura Libra, 2000.
- Corbea, *D.* = Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, Ediție îngrijită de Alin-Mihai Gherman, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001. [Manuscris autograf din ultimii ani ai sec. al XVII-lea, ante 1703.]
- Coresi, *T. Ev.-Mol.* = Coresi, *Tâlcul evangheliilor și Molitvenic rumânesc*, Ediție critică de Vladimir Drimba, București, Editura Academiei Române, 1998 (text din 1567-1568).
- Coresi, *Tetr.* = *Tetraevanghelul tipărit de Coresi, Brașov, 1560-1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăcești, 1574*, Ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, București, Editura Academiei, 1963.
- Costinescu, *V.* = Ion Costinescu, *Vocabular româno-frances*, București, 1870.
- Cuv.* = B. Petriceicu-Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, Tomul I. *Limba română vorbită între 1550-1600. Studiu paleografico-linguistic* de B. Petriceicu Hasdeu...; Tomul II. *Cărțile poporane ale românilor în secolul XVI...*; Tomul III. *Istoria limbei*

²¹ Sever Pop (1941:425-426) remarcă unitatea remarcabilă a graiurilor din Bucovina de Nord, Basarabia și regiunea din stânga Nistrului, ca urmare a acțiunii celor 4 factori („forțe ale limbii române”) ce se manifestă în cadrul limbii: a) *unitatea lingvistică* remarcabilă a limbii române; b) *reacțiunea* puternică împotriva limbilor înconjurătoare; c) *conservarea* patrimoniului lingvistic transmis pe cale orală; d) *asimilarea* elementelor străine din teritoriul locuit de români.

- române. Partea I. *Principie de lingvistică*, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, București, Editura Didactică și Pedagogică, [vol.] I-III, 1983-1987.
- Danovici, *Cronograf = Cronograf, Traducere din limba greacă de Pătrașco Danovici*, Ediție îngrijită de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 2 vol., 1998-1999 (text din c. 1678-1689).
- Diichiti, *Cron. exp.* = Constantin Diichiti, *Cronica expediției turcilor în Moreea. 1715*, publicată de N. Iorga, București, Atelierele Grafice Socec & Co. Societate anonimă, 1913.
- Frâncu-Candrea, M. = Teofil Frâncu și George Candrea, *Românii din Munții Apuseni (Moșii)*, Scriere etnografică cu 10 ilustrațiuni în fotografie, București, Tipografia Modernă, 1888.
- Gorjan, H. = *Halima sau povestiri mitologicești arabești, pline de băgări de seamă, și de întâmplări foarte frumoase și de mirare*, Traducere de I. Gherasim Gorjan. București, vol. III, 1837.
- H I-XVIII = *Răspunsuri la Chestionarul lingvistic al lui B. P. Hasdeu*. (Manuscris legat în 18 volume) (cifra romană indică volumul manuscrisului, cea arabă, localitatea anchetată).
- Iorga, S. D. I-XXXI = N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. I-XXXI, București, Editura Minerva, 1901-1916.
- Istории* = Herodot, *Istории*, Ediție îngrijită de Liviu Onu și Lucia Șapcaliu, Prefață, studiu filologic, note, glosar de Liviu Onu, Indice de Lucia Șapcaliu, București, Editura Minerva, (Ediții critice), 1984 (text din 1668-1670).
- Klein (Micu), D. = Samuil Klein, *Dictionarium Valachico-Latinum*. Bevezető tanulmányal közzéteszi Gáldi László (Erdélyi Tudományos Intézet). Budapest, Királyi magyar egyetemi nyomada, 1944.
- Lex. Mars.* = Il „*Lexicon Marsilianum*”. *Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*, Ediție îngrijită de Carlo Tagliavini, București, Cultura Națională, 1930.
- Manolachi Drăghici, R. = *Rețete cercate în număr de 500 din bucătăria cea mare a lui Robert, întâiul bucătar a Curții Franței*, Traducere de Manolachi Drăghici (1846), Ediție nouă de Olga Rusu și Constantin Armand Vizitiu, Iași, Editura Opera Magna, 2005.
- Manolescu, I. = N. Manolescu, *Igiena țăranului*, București, Lito-Tipografia Carol Göbl, 1895.
- Marian, Nu. = S. Fl. Marian, *Nunta la români*, Edițiunea Academiei Române, București, Tipografia Carol Göbl, 1890.
- Mardarie, L. = Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-românesc și tâlcuirea numelor din 1649*, Publicate cu un studiu, note și indicele cuvintelor românești de Grigorie Crețu, cu mai multe facsimile, București, Edițiunea Academiei Române, Carol Göbl, 1900.
- Mândrescu, I. G. = Simion C. Mândrescu, *Influența culturii germane asupra noastră. Influența germană asupra limbii române*, Iași, Tipografia Editoare „Dacia”, Iliescu, Grossu & Comp., 1904.
- Neculce, Let. = Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1982.
- Pamfile, I. C. = Tudor Pamfile, *Industria casnică la români. Trecutul și starea ei de astăzi. Contribuțiuni de artă tehnică și populară*, București, Tipografia „Cooperativa”, 1910. (Academia Română, *Din viața poporului român. Culegeri și studii*. VIII)
- Pascu, Suf. = Giorge Pascu, *Sufixe românești*, București, Edițiunea Academiei Române, 1916.
- Piuariu-Molnar, W. = I. Piuariu-Molnar, *Wörterbüchlein deutsch und wallachisches. Vocabularium nemțesc și românesc*, Sibiu, Martin Hohmaister, 1822.

- Prav. Mold.* = *Carte românească de învățătură*, Ediție critică întocmită de colectivul pentru vechiul drept românesc al Academiei Române, condus de acad. Andrei Rădulescu, București, Editura Academiei, [1961] (prima ediție: 1646).
- Sadoveanu, O. = Mihail Sadoveanu, *Opere*, Ediție începută sub îngrijirea autorului, ulterior îngrijită de Constantin Mîtru, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă / Editura Minerva, 22 vol., 1954-1973.
- Sadoveanu 1904a = Mihail Sadoveanu, *Șoimii*, în Sadoveanu, O., vol. I, p. 181-370.
- Sadoveanu 1904b = Mihail Sadoveanu, *Crâșma lui Moș Precu și alte câteva povestiri*, în Sadoveanu, O., vol. I, p. 553-649.
- Sadoveanu 1905 = Mihail Sadoveanu, *Amintirile căprarului Gheorghiiță*, în Sadoveanu, O., vol. II, p. 343-530.
- Sevastos, N. = Elena Didia Odorica Sevastos, *Nunta la români*, București, Tipografia Carol Göbl, 1889.
- Vasici-Ungureanu, *Dietet.* = P. Vasici-Ungureanu, *Dietetica sau Învățătura a păstra întreagă sănătate; a domoli boalele; a se feri de primejdia morții și a se mântui dintr-însa*, Buda, Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești, 1831.
- V. Sf. Vasile = *Viața Sfântului Vasile cel Nou și vămile văzduhului*, Studiu filologic, studiu lingvistic, ediție și glosar de Maria Stanciu-Istrate, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2004.
- Zanne, P. = Iuliu A. Zanne, *Proverbele românilor*, vol. I-X, [București], Editura Librăriei Socec, 1895-1912.

BIBLIOGRAFIE

- Adam, Berindei, Vlasin 2021 = Gabriela Violeta Adam, Cosmina-Maria Berindei, Veronica Ana Vlasin, *Food as a Research Topic in the Romanian Linguistic Questionnaire-Based Inquiries*, în „Transylvanian Review”, XXX, 2021, Supplement, nr. 2, edited by Otilia Hedeșan, Cosmina Timoceanu-Mocanu, *Multi-valent Research on Food. Building the Romanian File*, Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies, p. 31-45.
- Chestionarul ALR I* = *Chestionarul Atlasului lingvistic român I*, elaborat, în cadrul Muzeului Limbii Române, sub conducerea lui Sextil Pușcariu, de Sever Pop și editat, în cadrul Institutului de Lingvistică și Istorie Literară, de Doina Grecu, I. Mării, Rodica Orza, S. Vlad, Coordonator I. Mării, Cluj-Napoca, Universitatea din Cluj, Institutul de Lingvistică și Istorie Literară, 1989.
- Chestionarul ALR II* = *Chestionarul Atlasului lingvistic român II*, elaborat, în cadrul Muzeului Limbii Române, sub conducerea lui Sextil Pușcariu, de Emil Petrovici și editat, în cadrul Institutului de Lingvistică și Istorie Literară, de Doina Grecu, I. Mării, Rodica Orza, S. Vlad, Coordonator I. Mării, Cluj-Napoca, Universitatea din Cluj-Napoca, Institutul de Lingvistică și Istorie Literară, 1988.
- Chestionarul NALR* = E. Petrovici, B. Cazacu, *Chestionarul Noului Atlas lingvistic român*, în „Fonetica și dialectologie”, V, 1963, p. 157-271.
- Lăzărescu 1984 = Paul Lăzărescu, *Subdialectul moldovean*, în *Tratat*, p. 208-240.
- Mihăescu 1966 = H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XVI-lea*, Editura Academiei, București, 1966.
- Pavel 1973 = Vasile Pavel, *Terminologia agricolă moldovenească*, Chișinău, 1973.
- Pop 1941 = Sever Pop, *Importanța graiurilor românești din Bucovina, Basarabia și regiunea transnistreană*, în „Revista Fundațiilor regale”, VIII, august 1941, p. 424-436.
- Popescu-Sireteanu 2015 = Ion Popescu-Sireteanu, *Termeni păstorești pentru vase, unelte și instrumente, boli și leacuri*, Iași, Editura Printis, 2015.
- Roceric 1961 = Alexandra Roceric, *Elemente germane în limba română (pe baza ALR)*, în „Fonetica și dialectologie”, 1961, III, p. 177-189.

ȘIO = Lazăr Șăineanu, *Influența orientală asupra limbei și culturii române*. vol. II, *Vocabularul*, 1. *Vorbe populare*, 2. *Vorbe istorice*, București, Socec, 1900.
Tratat = Tratatul de dialectologie românească, coordonator V. Rusu, Craiova, Editura „Scrisul românesc”, 1984.

SIGLE

Atlase

- ALM = *Atlasul lingvistic moldovenesc*, întocmit sub conducerea lui Rubin Udler. Vol. I, partea I, *Fonetica*, de Rubin Udler; Partea a II-a, *Fonetica*, de Rubin Udler, *Morfologia*, de Vasile Melnic, Chișinău, 1968; Vol. II, partea I, *Lexicul*, de Victor Comarnițchi, Chișinău, 1972; Partea a II-a, *Lexicul*, de Vasile Melnic și Vasile Pavel, Chișinău, 1973.
- ALR I = Sever Pop, *Atlasul lingvistic român*, partea I, Material inedit aflat în arhiva Institutului de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj-Napoca.
- ALR II/I = *Atlasul lingvistic român*. Partea II, de Emil Petrovici, vol. I. A. *Corpus omenesc, boale (și termeni înrudiți)*. B. *Familia, nașterea, copilăria, nunta, moartea, viața religioasă, sărbători*. C. *Casa, acareturile, curtea, focul, mobilierul, vase, scule*, Muzeul Limbei Române – Otto Harrassowitz, Sibiu-Leipzig, 1940.
- ALR II s.n. = Emil Petrovici, *Atlasul lingvistic roman*, Partea a II-a, Serie nouă, Redactor principal Ioan Pătruț, vol. I-VII, Editura Academiei, București, 1956-1972.
- ALRM II s.n. = Emil Petrovici, *Micul atlas lingvistic roman*, Partea a II-a, Serie nouă, Redactor principal Ioan Pătruț, vol. I-IV, Editura Academiei, București, 1956-1981.
- NALR–Mold. Bucov. = *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni. Moldova și Bucovina*, vol. II, de Vasile Arvinte, Stelian Dumistrăcel, Ion Florea, Ion Nuță, Adrian Turculeț, Iași, Editura Academiei Române, 1997.

Dicționare

- CDED = A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*. Vol. II. *Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*. Francfort, Ludolphe St. Goar; Berlin, S. Calvary; București, Sotschek, 1879.
- CDER = Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*. Ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru-Mehedinți și Magdalena Popescu Marin. București, Editura Saeculum I. O., 2002. Ediția I: *Diccionario etimológico rumano*, Universidad de La Laguna, Biblioteca filológica, 1958-1966.
- DA în CLRE: Academia Română, *Dicționarul limbii române [DA]* (1913-1949), ediție digitală anastatică în *CLRE. Corpus lexicografic românesc electronic*, 2021-2022, <https://dlr1.solirom.ro/>
- DLR în CLRE: Academia Română, *Dicționarul limbii române [DLR]* (1965-2010), ediție digitală anastatică în *CLRE. Corpus lexicografic românesc electronic*, 2022, <https://dlr1.solirom.ro/>.
- DLRLV = Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780). Termeni regionali*. București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987.
- LB = *Lesicon românesc-latinesc-unguresc-nemțesc, care de mai mulți autori, în cursul a trideci și mai multor ani s-au lucrat*, seu: *Lexicon valachico-latino-hungarico-germanicum quod a pluribus auctoribus decursu triginta et amplius annorum elaboratum est*. Buda, Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești, 1825.

- LM = A. T. Laurian și I. C. Massim, *Dicționarul limbei române*. După însărcinarea dată de Societatea Academică Română. Elaborată ca proiect. București, Noua Tipografie a Laboratorilor Români. Tomu I (A-H), 1871 [în realitate: 1873]; tomu II (colaboratori Iosef Hodoș și G. Barițiu: I-Z), 1876; tom. III: *Glossariu, care cuprinde vorbele din limba română străine prin originea sau forma lor, cum și cele de origine înduioasă*, 1871 [în realitate: 1877].
- MDA = *Micul dicționar academic*, ediția a II-a, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2010.
- Resmeriță, D. = Alexandru Resmeriță, *Dicționarul etimologico-semantic al limbei române, care arată originile și semnificațiile vorbelor, a numirilor geografice române și a multor nume de persoane. Întocmit după cele mai noi cercetări filologice, cu o prefață asupra formării Limbei Române*, Institutul de Editură „Ramuri”, S. A. Craiova, 1924.
- TDRG = H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, Bukarest, Staatsdruckerei. Band I, 1903; Band II, 1911; Band III, 1925.
- TDRG³ = H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 3., nebearbeitete Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder, Band II, D-O, 2003, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

FROM DIMITRIE CANTEMIR'S OBSERVATIONS
TO THE DIALECTAL REALITIES:
SOME NAMES FOR HOUSEHOLD DISHES IN ALR INQUESTS
(Abstract)

Our paper is a research on the nouns referring to household dishes and utensils, in their dialectal variety, such as it is reflected in the maps of the Romanian Linguistic Atlas (*Atlasul lingvistic român* = ALR) and the later regional atlases. At the origin of this search was the intention of comparing Dimitrie Cantemir's linguistic observations concerning this lexical field (and its diversification to the point of engendering inter-regional communication breaches) with the dialectal diversification of the same field at the epoch of the organized linguistic inquests.

Based on three inedited questions from ALR I's questionnaire: 693 *blid* 'plate / bowl', 698 *pâlnie* 'funnel' and 699 *sticlă* 'bottle', we mapped the answers in order to see how the Moldavian area is terminologically individualized according to the geographical distribution of the registered terms and their origin. We paid special attention to the question 698 *pâlnie* 'funnel', for which ALR I registers in Moldova, among others, the term *leică*, first used in Romanian by Dimitrie Cantemir himself in his *Istoria ieroglică* (1705).

Cuvinte-cheie: nume de vase și recipiente, varietate lexicală, observațiile lui Dimitrie Cantemir, anchetele ALR.

Keywords: names for household dishes and holders, lexical diversification, Dimitrie Cantemir's observations, ALR inquests.

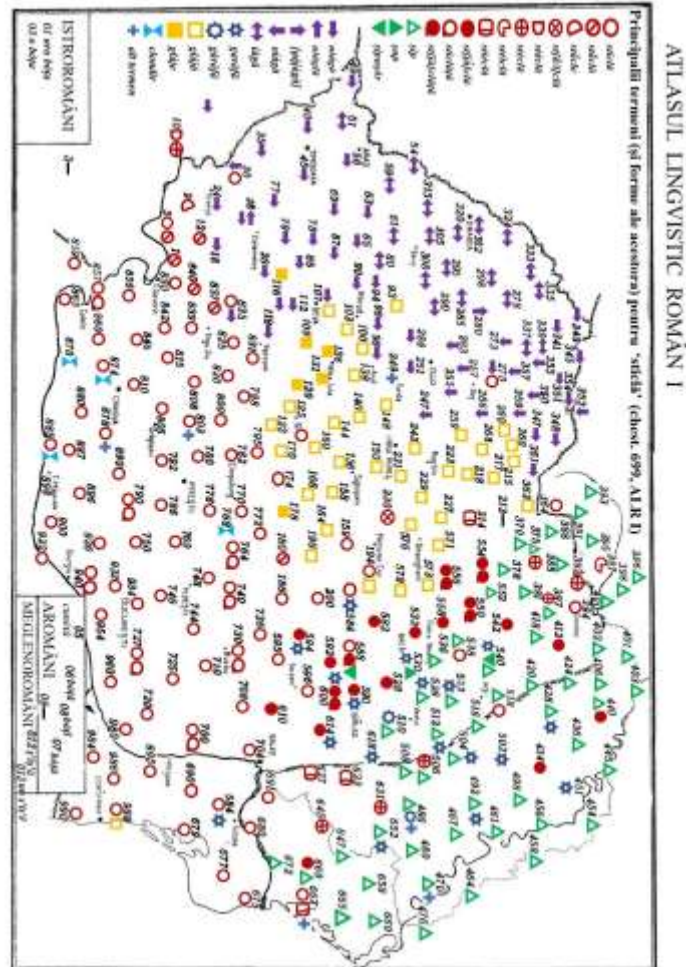
ANEXE

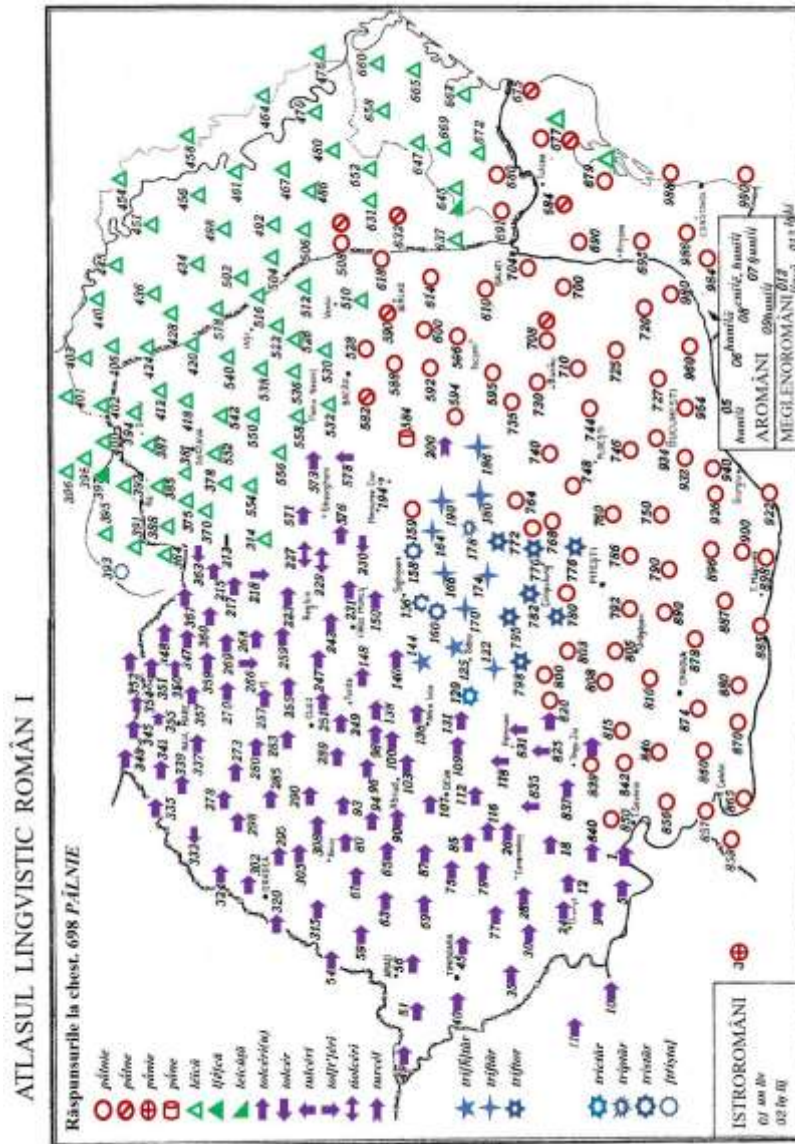
Harta 1. Reproducere a hărții Moldovei lui Cantemir

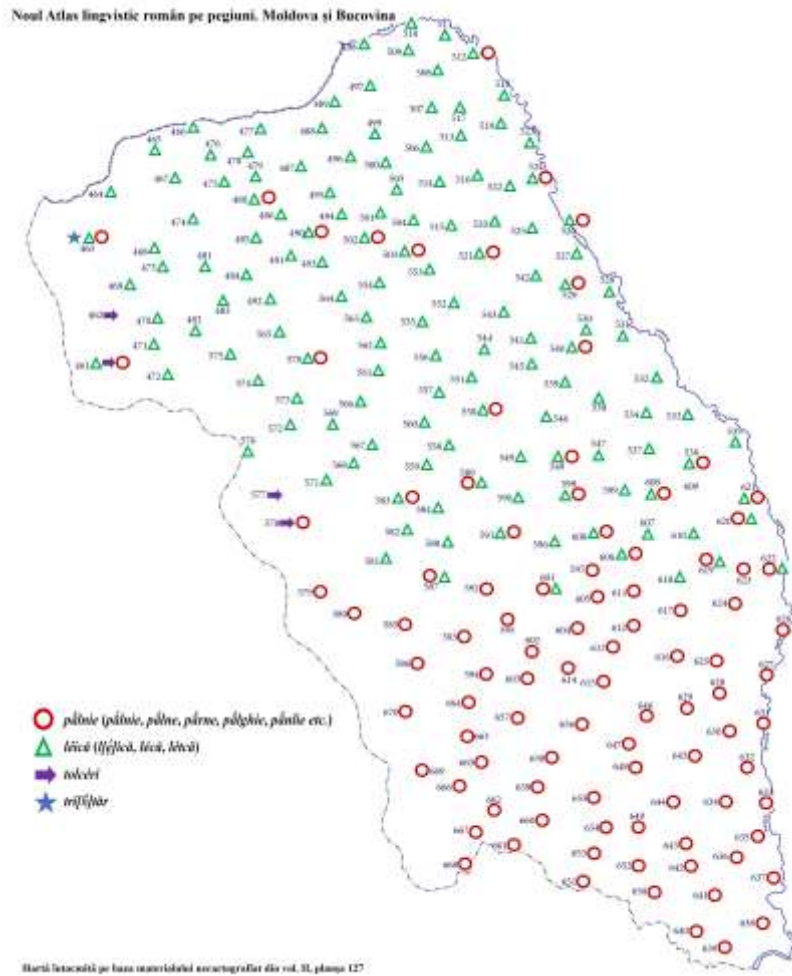
Harta 2. Farfurie – h. 842 din ALRM II, s. n., vol. II

Harta 5. Principali termeni pentru 'sticlă' (și variantele lor)

Harta 6. Răspunsurile la chest. 698 PĂLNIE

Harta 7. Temeni pentru 'pâlnie' în NALR–Mold. Bucov.

LAT. *REDŪCERE* ȘI EXPRIMAREA SENSULUI 'A (SE) (A)SEMĂNA' ÎN ROMANITATE

DANA-MIHAELA ZAMFIR

(Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al. Rosetti”
al Academiei Române)

Între cercetarea expusă în paginile următoare și scrierile românești ale lui Dimitrie Cantemir există o legătură-pretext, și anume faptul că una dintre puținele surse românești vechi în care se întâlnește continuatorul român al lui *redūcere* (REW 7149) este opera pe care domnitorul și cărturarul moldovean și-a redactat-o în limba țării sale.

Am pornit cercetarea de la acest verb (cuvânt moștenit care nu se mai păstrează decât cu totul izolat, într-o mică arie dialectală din nord-vestul Dacoromaniei; cf. DLR s.v. *răduce*¹) pe care Cantemir îl folosește de câteva ori de în scrierile sale românești, a cărui formă este *răduce* (rezultatul regulat al evoluției verbelor latine în *re-*, cf. *rămănea* < *remānere*, *răpăusa* < *repausāre*, *răpune* < *reponere*, *răsări* < **resalīre* < *resilīre*, *răsuna* < *resonāre*) și care, „amplificat” cu un *a-* protetic, apare în două variante sintactice: una intransitivă (*a arăduce cu*) și una cu reflexiv în dativ (*a-și răduce cu*), ambele cu sensul ‘a se asemana cu’.

În legătură cu acest verb, extrem de rar folosit în scrierile vechi românești și extrem de rar atestat în sursele dialectale, cercetarea noastră se va extinde în două direcții:

- problema reflexelor lat. *redūcere* și *addūcere* în limbile romanice;
- problema exprimării sensului ‘a (se) (a)semăna’ în romanitate.

1. Lat. *redūcere* (REW 7149) în romanitate

1.1. Aspectul semantic. Concordanțe romanice. Lat. *redūcere* are continuatori în toată Romania, dar cu o remarcabilă varietate de sensuri; sensul ‘a semăna’ individualizează româna – neexistând, din acest punct de vedere, decât o singură concordanță, și aceea parțială, cu o altă arie a romanității, în sensul existenței unui alt continuator al familiei lui *dūcere*, asociat cu lexicalizarea sensului ‘a semăna’, în catalană: *adur* < *addūcere*.

Sensul etimologic (sensul lui *red(d)ūcere* în latina clasică, cf. EM 186¹⁻² s.v. *dūcere*) este cel normal rezultat din valoarea prefixului *re-*: ‘a aduce înapoi; a reduce’ (în DiLatRo 1039²: ‘a aduce înapoi; a însoți (la înapoiere); (mil.) a retrage; (rar) a aduce în altă stare’) – deci un sens exprimat în prezent în română prin neologismul (dubletul etimologic) *a reduce*; sensul verbului moștenit *a răduce* (‘a asemana, a compara’), inexistent nici în latină, nici în altă parte a Romaniei, constituie deci o dezvoltare semantică specifică românei. Această dezvoltare nu poate fi privită separat de

folosirea verbului *a aduce* cu sensul ‘a asemana’ (cf. DA s.v. *aduce* III, 2°) – fenomen care se suprapune cu cel din catalană (vezi mai sus).

1.2. Aspectul formal. Problema formală care intervine în evoluția istorică a lui *reducere* este aceea a protezei lui *a-* (vezi mai sus), fenomen care, în afară de română, mai apare în italiană și în idiomurile retice – unde *a-* inițial nu poate proveni din *ad-* (verbul având deja prefixul *re-*), deci reprezintă, la fel ca în română, un fenomen pur fonetic.

2. Perechea *a aduce (cu)-a(-și) (a)răduce (cu)* în istoria limbii române

2.1. *a aduce* ‘a asemana’ în limba română veche. Cu sensul ‘a semăna cu cineva’ (*Ion aduce cu tată-său*), *a aduce* este atestat rar în epoca veche a limbii române, fiind folosit de câteva ori în acest fel de către Miron Costin:

Și întru unile voroave [limba ... italienilor] peste samă își aduce cu a noastră NM 248 [12^r]:1-2; *Însă numai atâta am putut ceti, cealelalte slove, deși[-]și¹ aduc cu latinești, iară a înțelege limba latinească, nici într-un chip să priceape.* NM 257 [21^r]:18-20.

La fel ca în cazul lui *reducere* (vezi 1.1.), acest sens trebuie să se fi dezvoltat în română, deoarece *adducere* nu era folosit cu acest sens în latină (DiLatRo 34²). După REW 160 (*adducere*), această dezvoltare nu pare să aibă corespondente în alte limbi romanice (vezi însă mai sus, 1.1.); imaginea dată de REW trebuie privită sub rezerva că reflexele romanice nu au fost date decât cu sensurile de bază pe care le au în limbile respective (identice, în esență, cu sensul de bază din română).

Un indiciu al înrudirii profunde dintre dezvoltarea semantică suferită de lat. *reducere* în dacoromână și folosirea specială a lui *a aduce cu* ‘a semăna cu’ se vede în comutabilitatea celor două cuvinte în limba română veche. Există contexte care se repetă de la un scriitor vechi la altul și în care se pot vedea anumite substituiri: în Letopisețul lui Nicolae Costin se găsește pasajul:

limba moldovenilor și a muntenilor, mai multe cuvinte are întru sine [sic] râmlenești decât italiinești, măcar că italianul tot pre un loc cu râmlenii. Ce aceia nu-i divă, că italienii târdziu ș-au scornit limba den lătiniască, așa de iscusită și dezmiardată, cât că este limbă îngeriască, îi dzic, și întru unele peste samă își răduce cu a noastră. N. Cost. *Let.* 41:10-16 (verbul *a răduce* pe r. 16) –

¹ Transcrierea pentru care a optat editorul pare să indice considerarea lui *și* imediat precedent verbului *aduc* ca *și* adverbial (ceea ce ar fi pleonastic, existând deja un *și* adverbial în structura conjuncției în prezent sudate *deși*); este însă practic neîndoielnic că elementul în chestiune (a cărui ambiguitate este favorizată de faptul că în scrierea chirilică elementele enclitice nu sunt precedate de cratimă) este pronumele reflexiv în dativ.

dar în nota de subsol 1 (p. 41), editorul precizează că manuscrisele VI-41 și 1794² au în pasajul respectiv *își aduce cu*, la fel ca la Miron Costin în *De neamul moldovenilor* (vezi mai sus).

Folosirea intransitivă a lui *aduce*, cu sensul ‘a se asemena’ se intensifică în română pe măsură ce înaintăm în timp (vezi exemple în DA s.v. *aduce*), devenind un fenomen curent în registrul „informal” al limbii române; pentru epoca română veche ea constituie însă o modalitate izolată de lexicalizare a sensului ‘a semăna cu’ – la un nivel perfect comparabil cu cel al înruditului *răduce*.

2.2. a (a)răduce în limba română veche. Româna veche a avut atât forme cu proteză (cum este cea listată în REW), cât și forme fără proteză. Întâmplarea face ca atestările să fie mai timpurii pentru formele cu proteză; remarcabilă pentru cea mai veche atestare este alternanța cu *a semăna*:

Miru-mâ cum nu-ș arăduce fečorъ a părinte... Darâ den om bunъ, cum nu născu bunъ? Că fečorul lui Marco, Comod, stătu ȧpărat, ce nemică nu-ș semănâ la năravъ cu tatâ-său Moxa 315:3 de jos-316:1.

Textul vechi românesc cu cel mai ridicat grad de frecvență (7 ocurențe) a lui *(a)răduce* este tot un text din Țara Românească, *Îndreptarea Legii* (1652), unde formele predominante sunt identice cu cea de la Moxa:

ind. prez. 3 *arăduce* (аръдѹче) ÎL 388:20 (terminat în ч ss. deasupra lui 8; fără accent; *de să va ȧmpla ajunulъ Bobotezii sьmbăta sau dumineca, atunce nu se ține poștъ ȧtr-aceale zile, adecă ȧsurile; ce vineri vom' fače» ajunul' și vôm'citi troș»rile ȧsuriloř ale ajunului. Iară deaca vôm'citi ȧsurile și vecernia, atunce meargemъ la masă de ȧncьm' [sic, cu ierul mic în poziție orală și stabilă fonetic] brъnză și oăo, iară mireanii carne. Măcară deși arăduce tocmeala ajunului acea vineri, iar nu o postimъ, pentru că ȧaste ȧ ceale 12 zile.); 577:18 (*Cine va zice că darul lu D»mn»zeu ajutâ numai de ačasta, adecă a ști ce face (adecă a ști ce ni se cade a face) și ce arăduce: iară nu poate face nice dă puteare a țubi și a cunoaște adeveriņa, acela să fie anăfema*);*

ind. prez. 6 *arăducъ* (аръдѹкъ) ÎL 43:12 de jos (*Leaspezile ceale mari și ceale mič, acealea arăducъ chipulъ legii vechi și ceii noaō, ca un' solъ a doao legi ȧ chipulъ lui H»risto»s*); 49:4 de jos (accentul pus pe к; ... *așij'derea și preoșii cьndъ sьntъ ȧbrăcați cu podoaba preoșiei, atun'ce arată că sьntъ slugi și oștași marelui arhiereului său lui H»risto»s, ȧpăratului de vecie. Și arăducъ preoșii serafimilōrъ, că ținъ d»mn»zeescul' și simțitorul' cărbune H»risto»s ȧtru sfă»ntul' jertăvnicъ*)³; 50:2 (accentul pus

² Vezi N. Cost. *Let.* la lista de *Surse*.

³ Pasaj reproduș în următorul fel în ziarul „Timpul”, nr. 226 (6 octombrie 1877), p. 3, col. II, r. 4-7, într-un articol intitulat „Noul costum sacerdotal” semnat de

pe Δ ; terminat în paieric; *Și cum τ au luat τ serafimul τ δ din τ oară cel τ cărbune dă- \bar{I} deade Isaie \bar{i} , așa și preo \bar{t} ii cu lingura cereasca p \bar{b} ine, sf \bar{c} ântul τ trup τ și s \bar{b} ngele Domnului nostru I \langle su \rangle s H \langle risto \rangle s, și-l τ dau δ amenil \bar{o} r, iară diaconii **arăduc** \bar{c} \bar{c} chipul \bar{c} \bar{c} geril \bar{o} r); 306:13 de jos (Ce Δ ce să pocăe \bar{s} c τ și- \bar{s} spu \bar{n} g \bar{b} ndurile l \bar{o} r să- \bar{i} pr \bar{i} imi \bar{t} i, a dăzlega și a lega păcatele δ amenil \bar{o} r. Arh \bar{i} ereil \bar{o} r se-au da \bar{i} acasta volnicie, că **arăduc τ** chipul \bar{c} ap \langle o \rangle st \langle o \rangle lil \bar{o} r, căr \bar{o} ra H \langle risto \rangle s le deade putearea și le zise: C \bar{b} te dă ve \bar{t} i lega pre p \bar{a} m \bar{a} nt τ , legate v \bar{o} r fi și \bar{c} cer \bar{u} , și c \bar{b} te dă ve \bar{t} i \bar{e} rta pre p \bar{a} m \bar{a} nt τ , \bar{e} rta și lăsa \bar{t} e v \bar{o} r fi \bar{c} cer \bar{u}).*

Forme fără proteză nu se întâlnesc decât excepțional (o singură ocurență):

ind. prez. 3 răduce (р \bar{b} д \bar{u} ч \bar{e}) ÎL 45:13-14 de jos (De \bar{c} și arh \bar{i} ereul τ c \bar{u} n \bar{d} bl \langle ago \rangle s \bar{c} lo \rangle vea \bar{s} te oamenii Domnului cu am \bar{b} ndoa \bar{o} m \bar{b} nil τ , atunci ~ chipul τ marelui arh \bar{i} ereului său Domnului nostru I \langle su \rangle s H \langle risto \rangle s, carele bl \langle ago \rangle s \bar{c} lo \rangle vi pre \bar{u} cinic \bar{i} Săi cum τ am τ zis τ).

După cum se vede, caracteristica folosirii lui *a* (*a*)răduce în ÎL o constituie prezența lui în structuri comparative extrem de elaborate, specifice literaturii religioase, în care se stabilește o corespondență simetrică între două tipuri de imagini, una reală și una simbolic-evocativă. Acest tip de folosire nu se regăsește în atestările moldovenești, unde reflexul lat. *reducere* este un sinonim perfect al lui *a* (*se*) *asemăna*, cu care apare în variație liberă (cum apărea și la Moxa, vezi mai sus); verbul este folosit o singură dată de Dosoftei, în *Psaltirea* în versuri (unde este posibil să fi fost ales în scopul potrivirii prozodice):

G \bar{u} d \bar{a} șele- \bar{t} s \bar{c} nt \bar{c} , D \langle oa \rangle mne, dir \bar{a} pte,
Adev \bar{a} re, și nu s \bar{c} nt \bar{c} deș \bar{a} rte.
Ca aurul \bar{c} cel \bar{c} bun \bar{c} s \bar{c} nt \bar{c} dorite,
Și ca p \bar{i} atra cea scumpă \bar{i} ubite.
Și cu ce cu altă le-aș \bar{c} **răduce**,
Că s \bar{c} nt \bar{c} și decât stred \bar{a} mă dulce Ps. vs. 27 \bar{c} :9-14.

Al doilea scriitor moldovean care îl folosește este Cantemir; alternarea cu sinonimul *a se asemăna* se observă în mai multe pasaje:

Om \bar{u} l prin în \bar{t} elepciune nu numai în \bar{g} erilor, duhurilor cerești, ce și singur lui Dum \bar{n} ădzău să **asamă \bar{n}** . În \bar{t} elepciunea, cela ce are, prin svin \bar{t} enie lui (ade \bar{c} ă lui Dum \bar{n} ădzău) să **răduce**. Div. 261 [108 \bar{v}]:16-18; pentru asu \bar{p} reala mai sus pomenită, pre fietecare chip su \bar{p} t numele a vreuniia din

„M. C. Stătescu”: ... și arăducă [sic, cu ierul mare chirilic redat prin \bar{a}] preo \bar{t} ii serafimilor, că \bar{t} in dumne \bar{d} eescul și sim \bar{t} itorul cărbune Hristos, întru sfântul jertfelnic ... – singura aparentă „continuitate” de folosire a verbului *a arăduce* după secolul al XVIII-lea.

pasiri sau a vreunuia din dobitoace a supune, și firea chipului cu firea dihaniii ca să-și răducă tare am nevoit. Ist. ier. 386:3-6; Că firea în lucruri nu în cealea ce-și răduce, ce în cealea ce iaste să socotește Ist. ier. 438:6-7 de jos; Această jiganie în părțile calde să naște [...] Chipul decât altor jigăanii mai mult broaștei să asamănă, numai capul spinticătura gurii peștelui, ce-i dzic lacherda, să răduce Ist. ier. 592:1-4; ... să nu cumva fie vreunul din nepoții lui cei lepădați, căci și la față foarte ș-au fost răducând cu dânsul Hron. 980:3-4.

2.3. Raportul dintre (a)răduce și (a)semăna în româna veche. În toate textele în care este atestat, reflexul lat. *reducere* este coocurent cu reflexele lat. (ad)similare și net minoritar față de acestea. Relația dintre cele două sinonime atât de inegal reprezentate (atât în interiorul limbii române, cât și în ansamblul romanității) include și paralelismul între cele două perechi, cu și fără *a-* (cu deosebirea că în cazul lui *similare*, *a-* < lat. *ad-*, iar distribuția paradigmelor cu / fără prefix este un fenomen extrem de complex la nivel general romanic, vezi mai jos).

În română, paradigma prefixată și cea neprefixată au avut dintotdeauna și regim sintactic diferit – formele prefixate fiind singurele care pot fi folosite tranzitiv, pe de o parte, și tot singurele care pot fi folosite reflexiv, de cealaltă parte (formele neprefixate au putut fi folosite reflexiv în româna veche, în sensul admiterii – facultative – a unui pronume reflexiv în dativ). Relația de sinonimie este evident (în afara folosirii tranzitive a lui *a asemăna* cu sensul ‘a compara’) perfectă.

Puținele texte în care este atestat reflexul lui *reducere* au ambii termeni ai perechii: forma cu prefix (*Cade-se ȁpăratului a se asămăna cu răbdarȁ lui Dumnezeu Moxa 315:2-3*) este net minoritară, la Moxa, față de cea fără prefix:

Mulți se-au nevoitȁ de au scrisȁ aii și ȁ-au chibzuitȁ să spue adevărȁ, și unul cu altȁ nu ș-au sămănatȁ Moxa 304:8-9; și născu fečorȁ de-i sămăna ȁtru totȁ, anume Costantin Moxa 324:6-7 de jos; Muri Vasilie bătrăneș și șezu ȁ scaun frate-său, Costantinȁ; ce nemică nu-șȁ semăna frăține-său Moxa 338:12-13.

Raportul este identic în ÎL, unde formele fără prefix (construite mai mult cu dativ și mai rar cu grup prepozițional) sunt net predominante:

ind. prez. 3 *seamăna* ÎL 541:7 (*Pentru că și cestȁ canonȁ ~ cu canonulȁ 64*);

ind. prez. 6 *seamăna* ÎL 706:4 de jos (*Pentru cumȁ ~ copiii tătȁne-să sau tȁni-sa*); 720:19 (id.; *seamȁna copiii; tȁne-sa*), 24 (~ *copilulȁ sau tătȁne-său sau vreunii rudenii a lui*), 26 (*atunce seamȁna tȁne-sa sau rudenieiȁ sale*);

inf. *semъna* ÎL 354:6 (*Ūnъ omъ de va fi săracъ și va ȃceape a cheltui bani mulți, acela face prepusъ cumъ să fie furatъ, măi vьrtoš cъndu-ș' voř și ~ cu acea ce se-au furatъ ȃtr-aceale zile*);

ind. prez. 3 *se aseamъnâ* ÎL 26:19 (*Țarâ a erta și a afurisi se-au datъ arhierelōř, câ ~ chipului apoștolilōř*);

inf. *asemâna* ÎL 740:6 (*și tu cъnd' te veї ~ lui Hristoș ȃtr-aceastea*).

Judecând după datele din alte texte vechi românești (vezi mai jos, **4.1.1.**), această diferență apare ca un element cert de specificitate dialectală (vezi și mai jos, **3.**) – ceea ce concordă și cu faptul că raportul dintre formele cu și fără prefix apare răsturnat la Cantemir: Cantemir nu folosește *niciodată* forma neprefixată (reflexul lat. *similāre*); verbul *a asemâna* (folosit atât tranzitiv, cât și reflexiv) are o frecvență extrem de ridicată⁴ – incomparabilă cu ocurențele sporadice ale lui *a răduce*; el ajunge chiar să „încalce” terenul verbului *a semâna*, folosindu-se cu regimul acestuia (vezi mai jos):

ind. prez. 2 *te aseameni* *Ist. ier.* 726 [541bis]:19 (*singur pre tine din bună voia ta altor proaste și lepădate fapte ~ și de la cea mai de-a firea și mai evghenichi te dezsameni*);

te asameni *Div.* 128 [8^r]:8 (*Au asameni-te cu ceialalți oameni?*); 140 [18^r]:14 (*tu sângură unor pomi ~*); 141 [19^v]:3 de jos (*O, vai de mine și de mine, cum tălharilor, ucigașilor și oamenilor răi mă ~!*); 155 [30^r]:4 (*ce numai în toate, tot rea și tot răului potrivindu-mă, mă ~*);

ind. prez. 3 *să asamănă* *Div.* 141[19^v]:17 (*căci prieteșugul tău unor tălhari ~*); 148 [24^v]:13 (*căci toate lucrurile tale, comediilor (carile oarece a fi să par, iară preste pușinel ceas ca cum n-ar fi fost să fac) ~*);

conj. prez. 3 *să să aseamene* *Div.* 238 [91^r]:11 (scris probabil cu -ȃ în loc de -e, transcris *asemenea*; *omul la vârsta bărbăției agiungând, în toate dulce, întreg, copt a fi i să cade, nici să să cumva aseamene unor poame, carile pe dinafară arătoasă și chipeșe să arată, iară mușcând, amărăciune și cumplit gust vei afla*); 261 [108^v]:1 de jos (... *cu atâta cu cât ari putea om deplin să să facă și mai vartos dumnădzăiesc și aceluiași Dumnădzău ~!*); *Ist. ier.* 532 [215]:12 de jos (*să i să; a patra, că la picioare în fire pe altul ~ nu are, de vream ce aripile în picioare și picioarele în aripi îi sint*); 724 [538]:15 de jos (*ziditoriului său cu partea înțelegerii ~*), 11-12 de jos (*să nu să; ziditoriului nicicum în ceva ~*);

conj. prez. 4 *să ne asămănăm* *Div.* 253 [102^v]:20 (*oamenii carii nu cu tocmală omenească vieșuesc, porcilor, câinilor, lupilor și altor jigăanii îi asamănă. De rușine iaste să ne fie când, oameni fiind, dobitoacelor ~*);

⁴ Trebuie notat că simțul lingvistic al lui Cantemir analizează structura lui *a (se) asemâna*, decupându-i prefixul și înlocuindu-l cu unul privativ, pentru exprimarea noțiunii opuse.

cond. prez. 6 *s-ari asămăna* Div. 102 [II^v]:14 (*Ca aceaste dară 2 steale [...] doi frați sau doăă inimi a doi (însă adevărați) ~ putea frați, carii [...] măcar că cât departe depărtați și cu petrecerea neîntru locați ari fi...*);
part. *asămănat* Div. 145 [22^r]:4 (*O, frumoasă, întreagă și decât simceaoa briciului mai ascuțită și mai iute minte, că roatei prin osie învârtitoare o au ~!*);

grz. *asămănând* Ist. ier. 420 [21]:17 (*A doa, că macară cum mai mult dobitoacelor în patru picioare ~u-te...*); 438 [51]:10 de jos (*Au numai spicul părului și floarea piei[i] amânduror ~u-să, pre Vidră precum odănoară Breb să fie fost o dovedeaște?*).

Uneori forma prefixată este folosită **cu regimul celei neprefixate**, fie intransitiv:

Căci trupul mare asămănând Cămilei, cu mici peanele aripilor păsirii în aer a să rădica nu poate Ist. ier. 478 [119]:13-15,

fie cu pronumele reflexiv în dativ:

Vlahii, dzice, aceștea au limbă de-ș foarte asamănă cu limba italiinească... Hron. 1050 [134]:5-6.

3. Verbul *a (a)răduce* în istoria dialectului dacoromân

3.1. Extensiunea dialectală. În istoria atestărilor lui *a (a)răduce* rămâne o curiozitate faptul că ele se găsesc exclusiv în texte vechi din principatele extracarpatiche, lipsind cu totul din textele ardelenesti – ceea ce contrastează cu localizarea atestărilor lui în epoca cercetărilor dialectale, când toate vestigiile lat. *reducere* apar ca o caracteristică a ariei nord-vestice a dacoromânei.

Din combinarea acestor două aspecte nu poate să rezulte decât că verbul *a (a)răduce* a fost un cuvânt general dacoromân, dar net minoritar pretutindeni în raport cu sinonimul *a (se) (a)semăna* și deci cu puține șanse de a fi folosit în scris; păstrarea lui în aria nord-vestică trebuie privită ca un fenomen de conservatorism dialectal, în acord cu celelalte aspecte ale conservatorismului lexical al graiurilor de acest tip.

În Anexa I, creată pe baza răspunsurilor la întrebarea [1343] din Chestionarul ALR I, se poate vedea că forma *ră(b)dúc* apare numai într-un punct din Crișana (298) și unul din Oaș (343)⁵, în timp ce în restul Dacoromaniei predomină evident verbul *a semăna*, folosit intransitiv și urmat de grup prepozițional (același tip de structură ca în româna standard, cu deosebirea că unele graiuri au, în locul prepoziției *cu, pă, cătă*

⁵ La acestea se adaugă forma *arăduim* din punctul 652 (Basarabia), greu de separat de formele nord-vestice și totuși greu de explicat ca *reducere* a radicalului (*arăduc-* > *arăd-*) și reîncadrare morfologică – trecerea la conjugarea a IV-a în *-ui* fiind cu totul atipică pentru verbele de conjugarea a III-a.

sau *la* – ultimele două corespunzând substituirii dativului sintetic, pe care l-am văzut ca regim al verbului *a semăna* în dacoromâna veche, prin structuri prepoziționale). Formele prefixate (reflexul lat. *ad**similāre*) se întâlnesc aproape numai în jumătatea sudică a dacoromânei (vezi și mai jos, **4.1.1.**, pentru specificitatea lor *istorică* în această arie), apărând izolat și fără continuitate geografică în graiurile nordice – în contrast destul de curios cu exclusivitatea lui *a se asemăna* la Cantemir, în Moldova (vezi mai sus, **2.3.**). Folosirea lui *a aduce cu* (vezi mai sus, **2.1.**) pentru ‘a semăna cu’ apare excepțional și tot în aria sudică (punctul 746), iarăși în contrast (desigur întâmplător) cu atestările vechi moldovenești.

În mod destul de surprinzător, aria reflexelor lat. *redūcere* în graiurile dacoromâne actuale apare mult mai bine definită în rețeaua ALR II, în ciuda faptului că aceasta este mult mai rară decât rețeaua ALR I. În Anexa II (creată pe baza hărții 1445 din ALR II s.n.), *ră(b)dūce* apare în șase localități din colțul nord-vestic al Dacoromaniei – la care se adaugă punctul 95 din Apuseni, unde răspunsul este o formă cu segmentul inițial *ră-*substituit prin *raz-* (în modul cel mai probabil o variantă a prefixului *rās-*). Este, de asemenea, vizibilă extensiunea mult mai bine conturată a structurilor cu *a aduce* – care apar nu numai în Muntenia (și colțul sud-estic al Transilvaniei), ci și în Moldova și în sudul Crișanei; în privința structurii *duce după* din punctul 353 (Maramureș) – aflată în continuitate geografică cu atestările cu *ră(b)duce* –, rămâne greu de decis dacă trebuie raportată la folosirea lui *a duce* + grup prepozițional cu sensul ‘a semăna’ sau dacă trebuie explicată prin trunchierea lui *ră(b)duce*. Și la întrebarea directă pentru ‘seamănă perfect cu’ (ALR II s.n. h. 1444) s-a obținut o formă a lui *a răduce* (*răbdūcē/ă cu*) în punctul 272 din nord-vestul Transilvaniei (vezi Anexa 3).

Verbul *a ră(b)duce* definește într-adevăr foarte bine aria nord-vestică a dacoromânei – nordul Crișanei (cu extensiuni în Maramureș) și nord-vestul Transilvaniei – și a fost înregistrat și în afara documentării sensului ‘a semăna’. În punctul 355 din rețeaua ALR I (Firiza, jud. Maramureș), al apare într-un comentariu la răspunsul la întrebarea [28] (‘(ochi) verzi’): *yoť verz – la cîne / mîț / la om răbdūcē*. Cuvântul este *viabil* în această arie; datorăm colegei noastre Veronica Vlasin informația că în satul ei natal (Cozla, jud. Sălaj) se folosește *a răbduce după / cătă* atât pentru sensul ‘a semăna’ (despre persoane), cât și pentru sensul ‘a bate spre o anumită nuanță’ (despre culori).

3.2. Caracteristici formale ale urmașului lat. *redūcere*. Puținele atestări obținute în epoca anchetelor dialectale pentru forme provenite din lat. *redūcere* prezintă o serie de caracteristici formale, constante fiind absența protezei (forme de tipul v.dr. *arăduce* nu au fost înregistrate nică-

ieri) și absența asocierii cu morfemul reflexiv (verbul a fost înregistrat numai în structuri intransitive). La acestea se adaugă o serie de caracteristici variabile, cea care are o răspândire aproape generală fiind epenteza lui *b*: o singură formă fără epenteză a fost înregistrată în ancheta ALR II, ca răspuns la întrebarea [4408], în punctul 346 (vezi Anexa 2); în celelalte 5 puncte în care apare (272, 279, 284, 334 și 349), verbul are epenteză. Originea acestei epenteze este destul de greu de ghicit: ea ar putea fi legată de variația *d / bd* în contextul hipergresiilor asociate cu palatalizarea $d > bd'$.

Alte variații formale se datorează unor confuzii, cum este aceea între segmentul inițial *răb-* și prefixul *răs-* / *răz-*, reflectată în forma *razdiûci cîtă* din punctul 95 (vezi și mai sus, 3.1.). Forma basarabească *arăduim* (pct. 652 din rețeaua ALR I; vezi Anexa 1) se suprapune formal cu verbul *a arădui* 'a purcede, a porni' < magh. *eredni* (cf. DA s.v. *arădui*) și s-ar putea explica prin confuzie cu acesta, dacă n-ar fi distribuția geografică (definită în DA ca limitată: „numai în părțile vecine cu ungurii”). Deși apare foarte departe de aria actuală specifică a conservării lui *ră(b)duce*, basarabeanul *arăduim*, ocurent într-o arie pentru care există indicii că verbul era viabil la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor (când este folosit de Cantemir) ar putea fi considerat o continuare izolată a lui *a arăduce* în Moldova (diferită, prin prezența protezei, de continuatorii din aria vestică).

4. Exprimarea sensului 'a (se) asemăna' în romanitate

4.1. Tipul dominant cu baza *similăre* (REW 7925)

4.1.1. Situația tipului *similăre* în română

4.1.1.1. Distribuția formelor cu și fără prefix în româna veche.

Tipul practic general în România este cel care se întâlnește în română de la cele mai vechi texte, în cele două realizări: *semăna* < *similăre* și *asemăna* < **adsimilăre* (etimon deductibil din existența perechilor cu / fără *a-* în diverse părți ale României). Cele două forme sunt perfect echivalente semantic (după cum dovedesc exemplele frecvente de coocurență), diferind doar prin regim, în sensul că forma prefixată este singura care poate fi folosită tranzitiv (iar în construcțiile non-tranzitive este însoțită obligatoriu de pronumele reflexiv în acuzativ), în timp ce forma neprefixată nu poate fi folosită tranzitiv; folosirea ei predominantă este cea intransitivă (însoțită facultativ de pronumele reflexiv în dativ).

Cele mai vechi atestări din română aparțin preponderent tipului cu prefix:

Se nū cāmva [slova \mathfrak{v} pare scrisă peste un \mathfrak{v}] *mai tăcea-veri* [silaba \mathfrak{u} ss.] *de la* [ss.] *menre*, și *m \mathfrak{a} a \mathfrak{s} (\mathfrak{e})mănrăiū* [\mathfrak{u} ss.] *celor \mathfrak{v} deștingu* \uparrow *gaură* [\mathfrak{s} ss.] PH 22^r:8-10 de jos (ps. XXVII, 1);

se *çară cu credință nemică gândindu-se, că cela ce se gândește asemă-ră-se* ūndeei mariei de vântū lepădată și vântūrându-se CV 55^v:2-7 de jos;

acela *aseamără-se bășbatul* celūa ce-și socoteaște fața firiei sale ȁtru ōglindă CV 57^v:1 de jos-58^f:2;

nu vă asemă-rarefi [ȁ ss.] cū cela ȁtăiul al neștiūtūreloř voastre pohtir CV 71^f:1 de jos-71^v:2;

... *pare-le amu că ȁntru multe cuvente ale lorū audziți voru fi. Nu vă asemă-rarefi lorū* [!] Cod. St. 116^f:2 de jos-116^v:2 („Frați dragi”, text cu rotacism; cf. ȁntr-ărema ta 116^f:6-7; ȁrema ta 116^f:6 de jos; în textele rotacizante se întălnesc – printre alte forme fără rotacism – și forme cu n ale verbului *a se asemăna*⁶, ex.: *Că cine e* [sic: ЧИИЕЕ] ȁ nuōri *asemăna-se* D<om>nu<u>i? PS 286:10-11);

Cūi asemăna-voiu rūda ačasta? Aseamăna-se coconilōř ce șăd ȁ ūlițā ... CT 22^f:8-10;

Cu ce văm asemăna ȁpărăfi lu Dūmnezeu? CT 76^f:10-12;

Cūi voi asemăna ȁpărăfi lu Dūmnezeu? *Aseamăna-se* aluatului ce ȁ muarea ... CT 150^v:1-3 de jos;

Că cine ȁ nuōri asemăna-se Domnului? CP 170^f:1 de jos (ps. LXXXVIII, 7: *Quoniam quis in nubibus aequabitur Domino?*) – *asemăna-se-va* în CP₂);

Că cela ce iaste ascultorū cūvântul, nū făcătorū, *aseamăna-se* bār'batului ce-ș ȁ cautā fața fireei sale ȁ ōglindā C. Ap. 146:2-5;

Toți amū ce aūdū cūvintele meale ačastā și facu iale, asemăna-voiu elū [sic] bārbatulūi ȁteleptū Cod. Br. 434:7-10;

Și toți ce aūdū [ȁ medial ss.] *cūvintele meale acestā* [sic] și nū face [sic] iale, *asemăna-se* [în loc de асѧмѧнѧ] bārbatulūi nebūnū Cod. Br. 434:4-7 de jos.

Forma neprefixată (< *similăre*) nu este atestată nicăieri cu fonetismul etimologic (**semăra* < *similăre*; formele cu *r* – toate cu prefix, vezi mai sus – din textele rotacizante sunt evident **secundare**).

Înainte de 1600, forme fără prefix se întălnesc numai la Coresi și în condiții de coocurență cu formele prefixate:

Cūi asemăna-voi ōamenii rūda ačasta și cui sânt de *seamăna*? *Aseamăna-se* coconilōř ce șed ȁ ūlițā ... CT 130^f:3-6 de jos;

Cūi ȁste de seamăna ȁpărăfi lu Dūmnezeu și cui *asemăna-voi* ȁ? CT 150^v:14-15;

⁶ Pentru raportul istoric dintre formele cu [n] și cele cu [r] vezi mai jos.

Și toți ce aūdъ cuvântulъ mîeu acesta și nū vōr̄ face, ei seamânâ a bār'batъ nebūnъ ce-șъ zideaște casa lui spre nāsipъ CT 13^v:14-17;

Nū ăste acesta ce ședea de cerea? Aceștea grâirâ că acesta ăste ē alții că ăste de seamânâ lūi CT 205^f:1-4 de jos.

Regimul sintactic al verbului *a semăna* a suferit o modificare considerabilă în evoluția istorică a limbii române, întrucât el includea, în epoca cea mai veche, posibilitatea construirii cu un reflexiv în dativ – coreferențial *cu subiectul*, nu cu obiectul asemănării (care este și el, de foarte multe ori, în dativ – comutabil cu grup prepozițional):

Vai de voi căr'tulari și farisei fățarnicilōr̄, că vâ semânași mor'mintelōr̄ ăpistrite CT 50^v:2-5 de jos;

Adevărъ dinșii ești și amu galileaninъ ești și cuvin'tele seamânâ-șъ CT 105^f:13-15.

După 1600, frecvența formei neprefixate crește, iar distribuția ei în texte se diversifică; ceea ce rămâne totuși evident este stabilitatea cu care *semăna* caracterizează, prin frecvența relativă în raport cu *asemăna*, **aria sudică a dacoromânei vechi** (vezi și mai sus, **2.3.** și **3.1.**).

Ceea ce se poate conchide din această relativ sumară introspecție în folosirea reflexelor lat. *similāre* în româna veche este că verbul *a semăna* **pare a fi format în româna veche arii corelative asemănătoare (dar inverse ca dispoziție a formelor între nord și sud) cu cele din Italia** (vezi mai jos, **4.1.2.3.**); din cele spuse deja sub **3.1.**, în chip de comentariu la Anexa 1, el apare ca definitoriu pentru aria sudică a dacoromânei și în rezultatele anchetei ALR I.

4.1.1.2. Fuziunea semantică între reflexele lat. *similāre* și lat. *parēre* în româna veche. La fel ca în Romania Occidentală (vezi mai jos; cf. fr. *sembler*, care este principala lexicalizare a sensului 'a părea' în franceza literară actuală), în româna veche au existat situații de folosire a lui *similāre* în locul lui *parēre*. Caracteristică folosirii cu acest sens este absența complementului prepozițional (căruia în româna veche îi corespunde preponderent un *complement în dativ*), specific regimului sintactic al verbelor *a semăna* și *a se asemăna*, și construirea cu o subordonată predicativă sau – mai rar – comparativă:

Vezi că gustarea seamânâ că iaște mai mare decă pipăirea ÎL 522:8 de jos;
ce iaste vârsta, fericirea și nărocirea lumii și a celora carii în răutate să slăvăsc și în putearea nebunătății lor să măresc; că asamănă-să ca când, mărgând carul, cineva pre roată să stea. Div. 208 [69^v]:10-13 de jos;

Prepun oameni și vorovăscu de dzic că atunce, știind Mihai-vodă pe Bogdan că iasté om vrednic și temându-să [...], să-i fie dat atunce în

cafe otravă). Care și can *samân*⁷-acel lucru să fie fostu și can adevărat; că curund s-au și bolnăvit... Nec. Let. 180 [306^v]:5 de jos-181:3.

4.1.2. 'a (se) (a)semăna' în Romania Occidentală. În lexicalizarea noțiunii 'a (se) (a)semăna' se definesc două subtipuri romanice bazate pe tema *simil*-:

– *similăre* REW 7925, continuat numai în română și în Gallo-Romania (fr. *sembler*, prov. *semblar*), de unde a fost împrumutat în italiană (*sembrare*; v. it. *sembiare*) și catalană (*semblar* > span. *semblar* / *sembrar*):

– **similiāre* REW 7926 > it. *somigliare*, log. *simidzare*, friul. *seme(y)a*, span. *semejar*, port. *semelhar*. În limbile care au acest subtip (cu excepția friulanei), există și forme prefixate cu *a-*: it. *assomigliare* etc.

4.1.2.1. Gallo-Romania. Lexicalizarea sensului 'a (se) (a)semăna' se poate vedea pe harta 1153 din ALF (Regardez donc comme il RESSEMBLE à sa mère), cu o accentuată diferențiere între jumătatea nordică a Franței (vezi Anexa 4a), unde predomină tipul literar *ressembler* (format în franceză prin prefixare), cu excepția colțului nord-estic (punctele 190-195), unde se folosește derivatul pe baza lat. *uīsus*, *raviser* (< *re-* + *ad-* + *uīsāre*), ca într-o parte a Italiei (vezi mai jos). În jumătatea sudică a Franței coexistă tipul prefixat (*ressembler*) cu tipul neprefixat (*sembler*) într-o împletire extrem de complexă, în sensul că nu se pot trasa arii compacte, concurența dintre formele cu și fără *re-* fiind extrem de intensă; vezi Anexa 4b, unde formele de tip *semble* sunt marcate cu verde.

4.1.2.2. Sardinia. Pe harta 7 din AIS (Guarda come SOMIGLIA sua madre) se observă că tipul răspândit aproape fără excepție în Sardinia este **adsimiliare*, construit preponderent cu reflexiv. Deși Wagner (DES II 418) dă și *simidzare* ca existând în sardă (singura formă care apare ca intrare lexicală), forme neprefixate nu apar pe harta din AIS (vezi Anexa 5).

4.1.2.3. Italia. Existența perechii cu / fără *a-* < lat. *ad-* caracterizează și dialectele italiene, apărând ca o trăsătură comună cu româna: forma neprefixată este intransitivă, iar forma prefixată este însoțită de un pronume reflexiv obligatoriu. Așa cum am remarcat deja în legătură cu difuziunea dialectală a formelor cu și fără prefix în dacoromână (vezi mai sus, 4.1.1.1.), distribuția este (din punctul de vedere al opoziției nord / sud) inversă în dialectele italiene: în nordul Italiei predomină tipul neprefixat (**similiat*), dar formele prefixate cu *ad-* și *in-* sunt frecvente („infiltrate” printre cele dominante și ne-definind arii compacte). În partea centrală și sudică a Italiei (vezi Anexa 6b) predomină celălalt tip, **adsimiliat*, forme fără prefix apărând excepțional

⁷ Tip de eliziune a vocalei centrale finale înainte de cuvânt cu inițială vocalică prezent și în alte locuri din textului lui Neculce, cf. *Iordachi vornicul și frate-său Scarlatachi – să tâmplas-în Iși de la T<agr>igrad vinit* 180 [306^v]:20-22.

(ex. *sammét*^u în pct. 733). Urcând de la extrema sudică a peninsulei către nord, este foarte frecvent tipul cu dublă prefixare (comun cu Gallo-Romania, vezi 4.1.2.1.): **re-ad-similiat*, cel mai frecvent cu o metateză specifică (*ras-* > *ars-*; vezi Anexa 6a), dar pe alocuri și cu conservarea segmentul inițial originar: *rēsomila* (pct. 654), *ràsoméla* (pct. 625); pe coasta de vest a acestei porțiuni a peninsulei apar și forme de tip *similiat* (de exemplu în pct. 571).

În estul Lombardiei apare un alt tip lexical, derivat cu dublă prefixare de la *uīsus* ‘față’ (substantiv rezultat din supinul verbului *uidēre*; Anexa 6c); sensul ‘a semăna’ al tipului *re-ad-uīsāre* este specific dialectal (diferind de sensul pe care îl are cuvântul în italiana literară: *ravvisare* ‘a recunoaște, a regăsi; a estima’ (cf. Treccani s.v. *ravvisare*)).

4.1.2.4. Raetia. În idiomurile retice este aproape uniform tipul **similiat* (ALD I, h. 748; vezi Anexa 7a); prefixarea cu *ad-* nu apare nicăieri. Singura variație în caracterul aproape uniform al formelor de tip *șomilja* (pct. 80, 124, 126 etc.), *șoméja* (pct. 157, 170, 171 etc.), *soméa* (pct. 102, 103, 106 etc.) o constituie o parte din Trentino și Alto Adige (vezi Anexa 7b), unde apare prefixarea cu *in-*: *enșomila* (pct. 60), *enșomia* (pct. 50, 52, 54-56 etc.), *inșomia* (pct. 48, 49) etc. În colțul nord-estic al acestei arii sunt răspândite forme reflexive (punctele 17-19, 22, 23).

4.1.2.5. Ibero-Romania. Pentru zona iberică nu există material dialectal cartografiat care să reflecte variații în lexicalizarea noțiunii ‘a (se) (a)semăna’, așa încât pentru problema care ne interesează nu avem la dispoziție decât dicționare.

Extrem de caracteristică pentru limbile ibero-romanice este o diferențiere netă față de restul României, rezultând din continuarea, alături de tipul general romanic (*ad*)*simil(i)āre*, a unui tip lexical propriu pentru sensul ‘a semăna cu’: *parēscere* REW 6237 (continuat în Gallo-Romania cu sensul ‘a părea’; fr. *parâitre* etc.). În spaniolă, *parecer* l-a înlocuit în mare parte pe *semejar* (care în limba spaniolă veche avea toate valorile pe care le are *parecer* din spaniola modernă; DECH 198¹⁻² s.v. *semejar*); pentru portugheză, toate dicționarele îl definesc pe *semelhar* (*assemelhar-se*) prin *parecer-se* (cf. DLP s.v. *semelhar*, cu etimologia: „Do latin **similiāre*, por *similāre* ‘ser semelhante a’”).

Situația din catalană este însă aparte: *semblar* (< *similāre*; GDLC s.v.) se află, într-adevăr, în sinonimie cu *parèixer* (< *parescere*), ambele având sensul ‘a părea’; numai forma prefixată reflexivă *assemblar-se* (GDLC s.v.; considerată *derivat* de la *semblar*) este folosită la fel ca rom. *a se asemăna*.

Ceea ce este însă spectaculos în catalană, din punctul de vedere al concordanțelor romanice (vezi și mai sus, 1.1.), este prezența, într-o parte a acestui domeniu (Valencia și Baleare), a unui verb din familia lat. *dūcere* pentru exprimarea sensului ‘a semăna cu’ (cf. și Morcov 2021:190): *adur*

(DCVB s.v.) < *addūcere*. Spre deosebire de română, unde *a aduce* ‘a semăna’ este intransitiv cu grup prepozițional, *adur* ‘a semăna’ se construiește reflexiv (fiind mai apropiat de regimul vechi al lui *a aduce*, care se putea combina cu un pronume reflexiv în dativ (vezi mai sus, 2.1.): *Les llengües dels mateixos [països] s'aduyen al català molt més que avuy* (exemplu din DCVB).

5. Concluzii. Verbul latin *similāre* a fost continuat în România în două subtipuri: în forma clasică (prezentă în română, în Gallo-Romania și în catalană) și într-o formă cu modificarea finalei tematice (*similiāre*), prezentă în cea mai mare parte a României Occidentale.

Alături de tipul general romanic au fost continuate, în diverse arii, tipuri cu diferite grade de specificitate:

– în Ibero-Romania, suprapunerea semantică dintre ‘a semăna’ și ‘a părea’ s-a dezvoltat în sensul atragerii lui *parēscere* în sfera utilizării lui *similāre*, mergând până la înlocuirea acestuia, în cursul timpului, într-un număr considerabil de situații;

– în colțul nord-estic al Franței și în estul Lombardiei s-a dezvoltat, alături de tipul predominant *simil(i)āre*, un tip specific, **readuīsāre*;

– în română a fost continuat, alături de dominantul (*ad*)*similāre*, ca o evoluție semantică fără analog în restul României, verbul *reducere* – evident general dacoromân în epoca veche, dar periferic în raport cu (*a*)*semăna* și păstrat în prezent ca o relicvă într-o mică parte a nord-vestului Dacoromaniei;

– printre celelalte fenomene comune ariilor laterale ale României se numără și folosirea continuatorului lat. *addūcere* cu sensul special ‘a semăna cu’ în română și în catalană.

SURSE

- C. Ap. = *Texte de limbă din secolul XVI reproduse în facsimile îngrijite de I. Bianu, membru al Academiei Române. IV. Lucrul apostolesc. Apostolul tipărit de diaconul Coresi în Brașov la anul 1563*, Tiparul «Cultura Națională», București, 1930.
- Cod. Br. = *Codicele Bratul* (1559-1560); fotocopie precedată de un studiu de C. Dimitriu, Casa editorială Demiurg, Iași, 2005.
- Cod. St. = *Codicele Sturdzan*, ms. rom. 447 BAR; fotocopii în ediția *Codex Sturdzanus*, ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Gheorghe Chivu, București, Editura Academiei Române, 1993.
- CP = Diaconul Coresi, *Psaltirea slavo-română* (1577); fotocopie publicată în ediția Diaconul Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și 1589*. Text stabilit, introducere și indice de Stela Toma, București, Editura Academiei, 1976 (sigla CP₂ trimite la variantele din Psaltirea din 1589, date în aparatul critic al ediției menționate).
- CT = Diaconul Coresi, *Tetraevanghelul*, Brașov 1560-1561; fotocopii în ediția *Tetraevanghelul tipărit de Coresi (Brașov, 1560-1561) comparat cu Evanghe-*

- liarul lui Radu de la Mănăești (1574), Ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, Editura Academiei, București, 1963.
- CV = *Codicele Voronețean*; fotocopii în ediția *Codicele Voronețean*, ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, Editura Minerva, București, 1981.
- Div. = Dimitrie Cantemir, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*, în *Opere*, I, Editura Academiei Române-Univers Enciclopedic, București, 2003, p. 3-315.
- Ist. ier. = Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, în *Opere*, I (vezi Div.), p. 319-801.
- ÎL = *Apdreptarea Legii cu Dumnezeu, carea are toată judecata Arhierească și Apărătească de toate vinile preoțești și mirenești [...]*, *Ap Târgoviște, v leat 7160, a lui Hristos 1652*.
- Moxa = *Cronica lui Mihail Moxa (Oltenia, 1620)*, în B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni. Limba română vorbită între 1550-1600*, Tomul I, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1983; am indicat pagina ediției G. Mihăilă.
- N. Cost. Let. = Nicolae Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*. Ediție cu un studiu introductiv, note, comentarii, indice și glosar de Const. A. Stoide și I. Lăzărescu, Editura Junimea, Iași, 1976; bazat pe ms. 238 de la BAR (cu completări după ms. VI-41 de la BCU Iași și ms. 1794 de la Arhivele Naționale Iași).
- Nec. Let. = Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei de la Dabija-vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat*, în Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, glosar și Repere istorico-literare de Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1986.
- NM = Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, în *Opere*. Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, p. 241-274.
- PH = *Psaltirea Hurmuzachi*; fotocopii în ediția *Psaltirea Hurmuzachi*, I, Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, București, Editura Academiei Române, 2005.
- PS = *Psaltirea Scheiană (1482). Mss. 449 BAR*. Publicată de Prof. I. Bianu, bibliotecarul Academiei Române. Tomul I. *Textul în facsimile și variantele din Coresi (1577)*, Edițiunea Academiei Române, București, 1889.
- Ps. vs. = *Psaltire a Sfântului Proroc' David [-A suprascris] pre limbă rumânească [...] pre verșuri tocmită [...] de smeritul' Dosoșei Mitropolitul' de Țara Moldovei. Vcū monastyru Unevskom, [...] 7181 [= 1673]*.

ATLASE, DICȚIONARE ȘI LUCRĂRI DE REFERINȚĂ

- AIS = *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz* (online: <https://navigais.pd.istc.cnr.it/>).
- ALF = *Atlas Linguistique de la France*. Publié par J. Gillieron, directeur adjoint à l'École Pratique des Hautes-Études, et E. Edmont, auteur du Lexique Saint-Polois, Paris, Honoré Champion Éditeur, 1902.
- ALD = *Atlas Linguistique du Latin des Dolomites et des dialectes limitrophes* (online: <https://www.ald.gwi.uni-muenchen.de/fr/fragebuch/?db=ald1>).
- ALR II s.n. = *Atlasul lingvistic român*. Serie nouă [= ALR II]. Vol. V. Editura Academiei, [București], 1966.
- DA = *Dicționarul limbii române*. Sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Tomul I, partea I, A-B, București, Librăria Socec & Co. și C. Sfetea, 1913.

- DCVB = Institut d'Estudis Catalans, *Diccionari català-valencià-balear* (online: <https://dcvb.iec.cat/>).
- DECH = *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico* par Joan Corominas [...], con la colaboración de José A. Pascual, Editorial Gredos, Madrid, [1984].
- DES = Max Leopold Wagner, *Dizionario etimologico sardo*. Edizioni Cagliari, 1978.
- DLP = Academia das Ciências de Lisboa, *Diccionário da Língua Portuguesa* (online: <https://dicionario.acad-ciencias.pt/>).
- DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române*. Serie nouă. Redactori responsabili: acad. Iorgu Iordan, acad. Alexandru Graur și acad. Ion Coteanu, Tomul IX, *Litera R*, Editura Academiei, București, 1975.
- GDLC = *Gran Diccionari de la Llengua Catalana* (online: <https://www.diccionari.cat/cerca/gran-diccionari-de-la-llengua-catalana>).
- Morcov 2021 = Mihaela-Mariana Morcov, *Analogies lexicals i semàntiques entre el romanès i el català*, in „Actes del Divuitè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes [Recurs electrònic], Universitat de Bucarest, 2-6 de juliol de 2018, A cura d'Oana-Dana Balaș i Xavier Montoliu Pauli”, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Universitat de Bucarest, 2021, p. 183-192.
- REW = W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winter, 1936.
- Treccani = *Treccani. Vocabolario on line* (https://www.treccani.it/enciclopedia/elenco-opere/Vocabolario_on_line/)

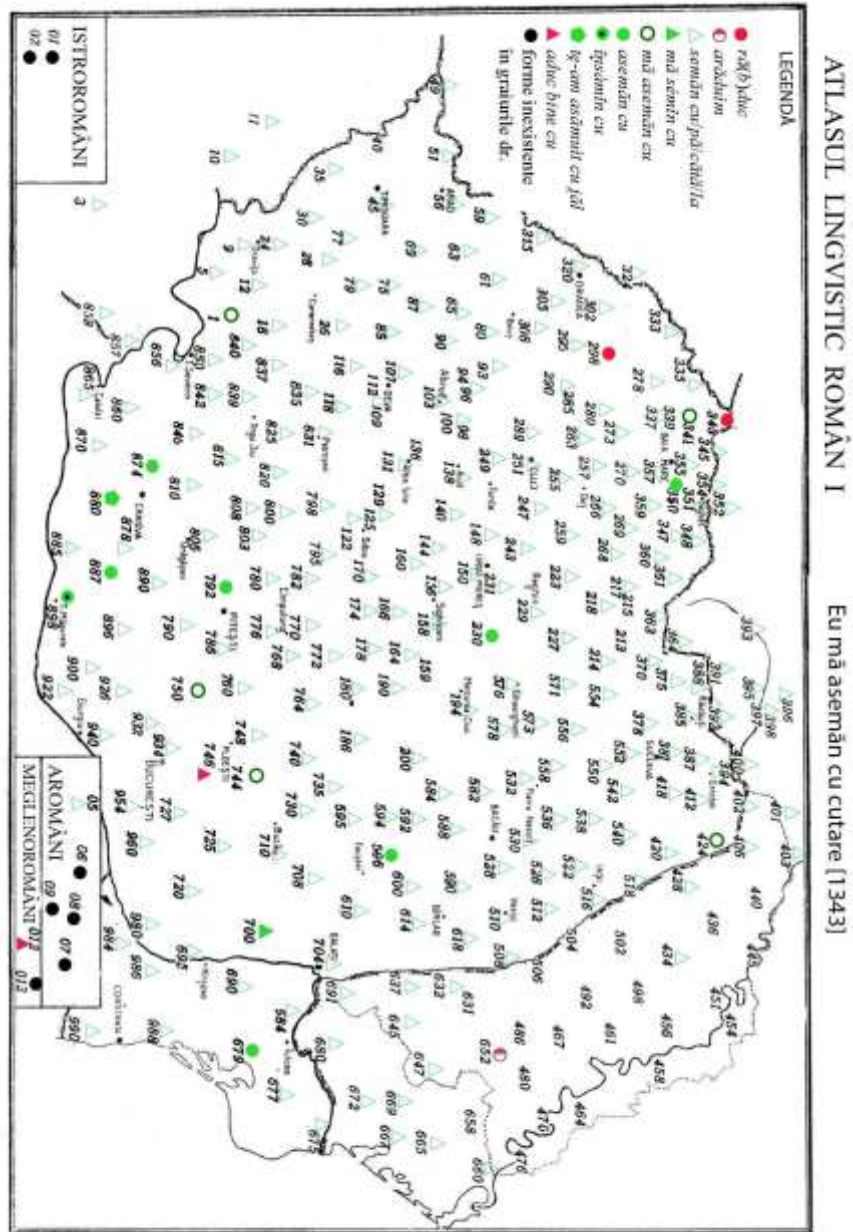
LAT. *REDŪCERE* ET LA LEXICALISATION DU SENS
'SE RESSEMBLER' DANS LA ROMANIA
(Résumé)

Le point de départ de notre recherche se trouve dans une particularité lexicale des écrits roumains du prince moldave Démètre Cantemir, à savoir l'emploi d'un verbe qui fut très rare même en vieux roumain et qui ne subsiste que dans une aire du nord-ouest de la Roumanie: *a (a)răduce* 'se ressembler' < lat. *redūcere*. Ce sens est à toute vraisemblance développé en roumain et se rattache à la possibilité qu'un autre verbe de la même famille lexicale, *a aduce* 'apporter' < *addūcere*, a de couvrir, dans certaines structures intransitives, le sens qui est propre, dans toute la Roumanie, aux continuateurs de *similāre* et **adsimilāre*. Nous avons suivi, à côté des attestations roumaines de *(a)răduce*, de ses variations formelles et de ses rapports avec les continuateurs de *(ad)similāre*, la distribution des types lexicaux qui couvrent le sens 'se ressembler' dans les autres langues romanes.

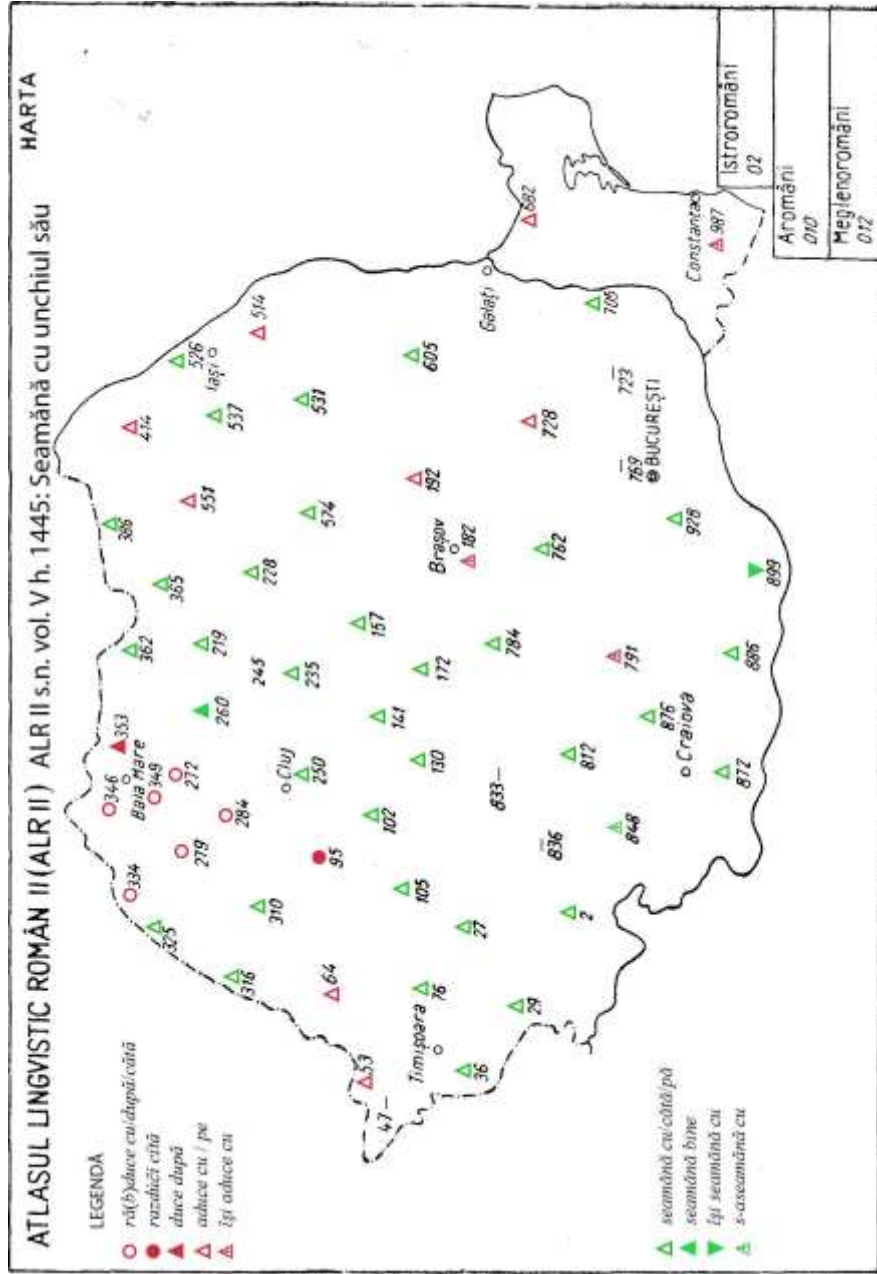
Cuvinte-cheie: familia lat. *dūcere*, familia lat. *similāre*, arii dialectale în română, distribuția tipurilor romanice.

Mots-clé: la famille du lat. *dūcere*, la famille du lat. *similāre*, aires dialectales en roumain, distribution des types romans.

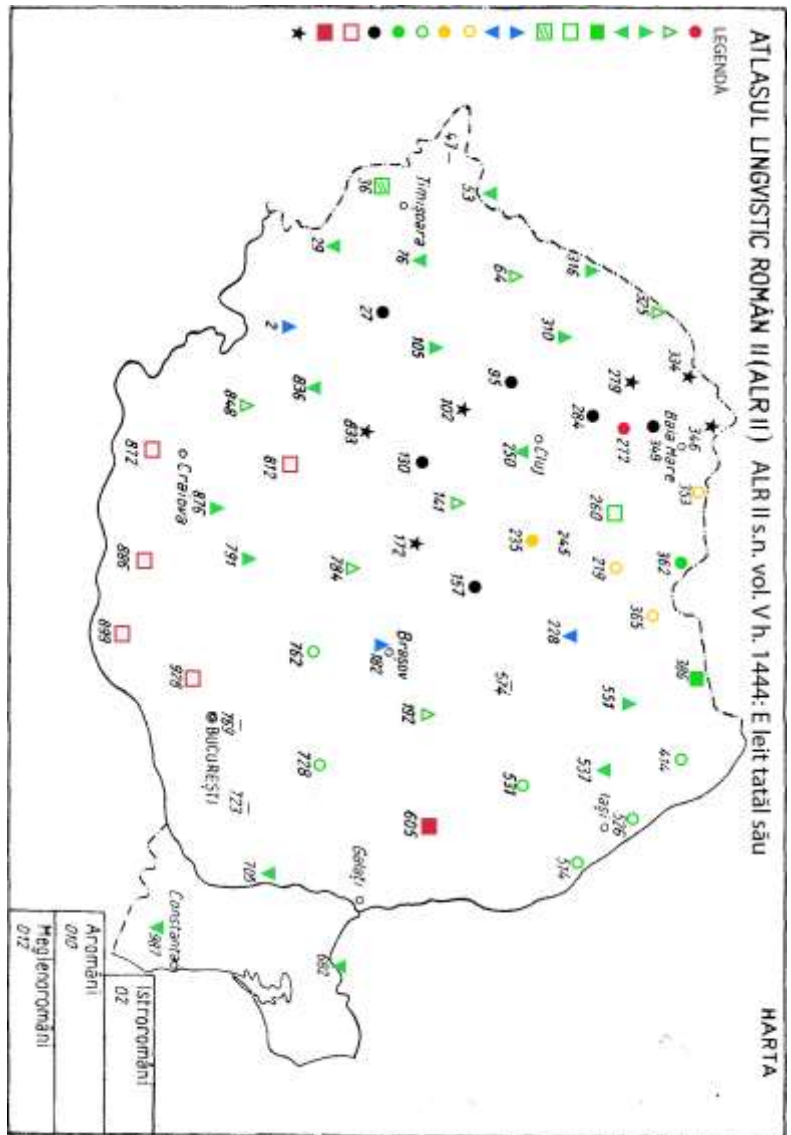
danamihaela.zamfir@gmail.com

Anexa 1

Anexa 2

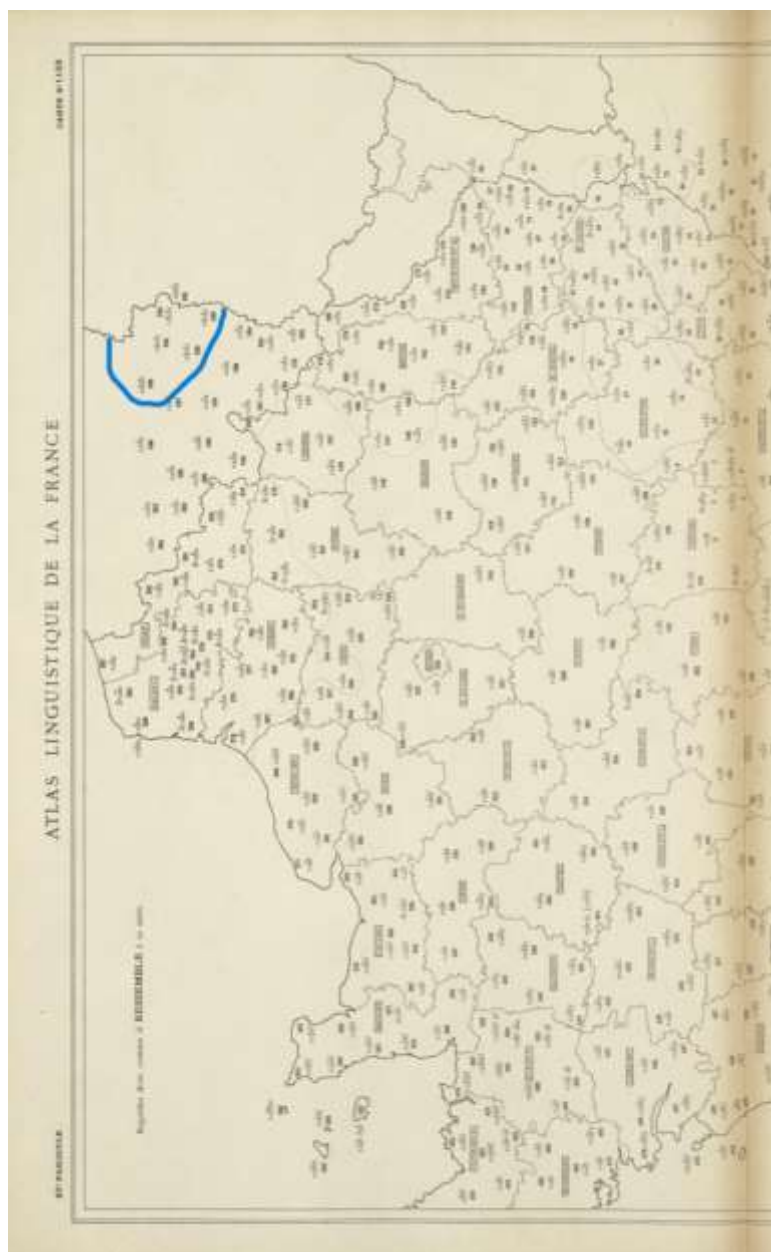

Anexa 3a

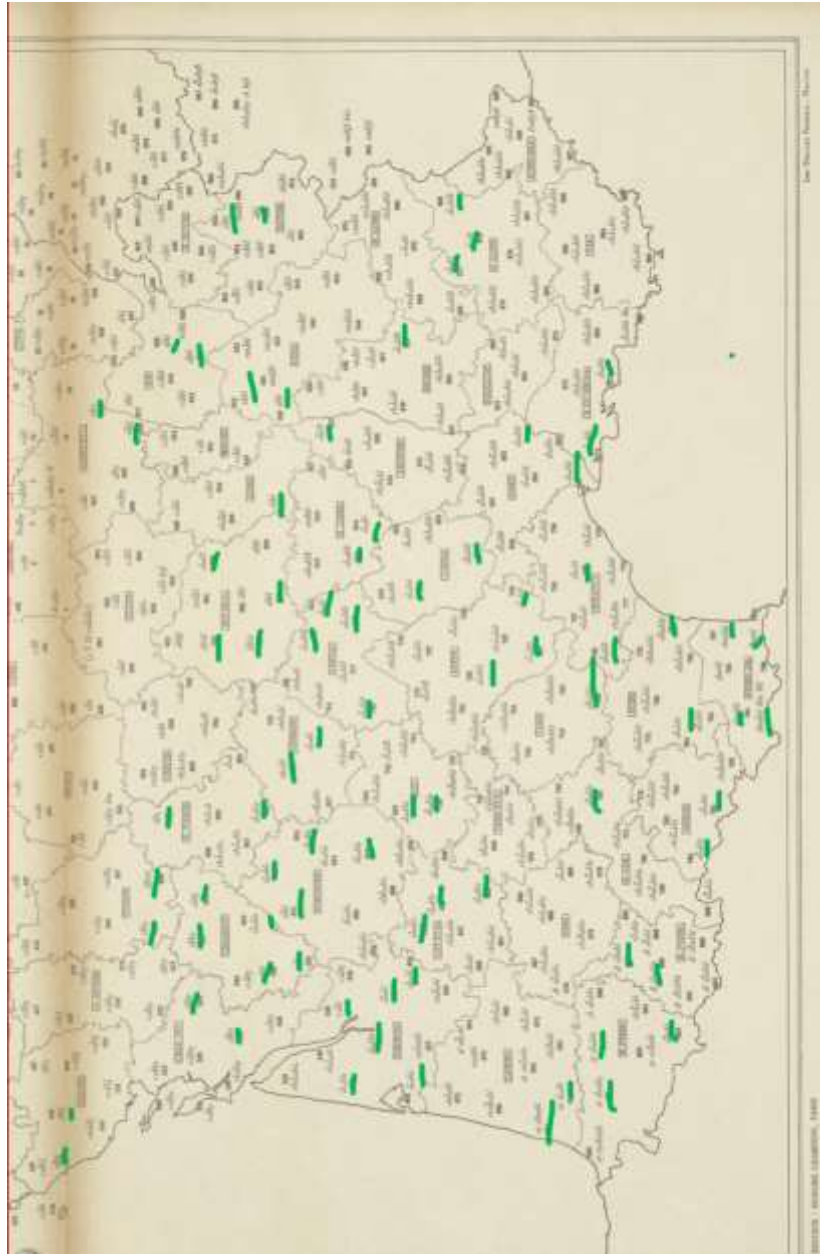
„seamănă perfect cu ...”

ALR II s.n. vol. V h. 1444: *E leit tatăl său*

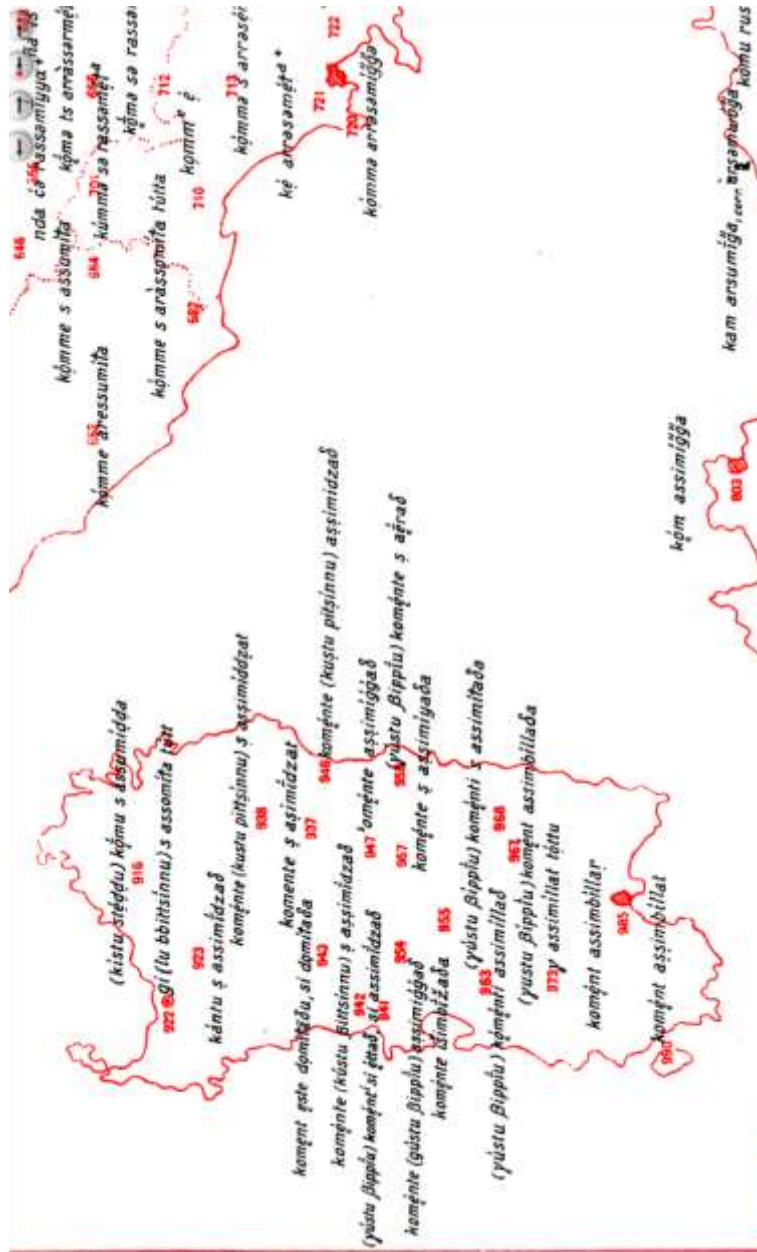
- *rābdūcē'ā cu tātā-so*
- △ *seamănă cu / cātā / pā*
- ▲ *seamănă mult / bine / tare / la fel cu / cātā / pā*
- ▼ *mult / bine / tare / pōgan / structură exclamativă (mai) seamănă cu / pā*
- *aievea seamănă cu*
- *acurat seamănă cu*
- ☰ *comparație + seamănă (fără grup prepoz.)*
- ▲ *e / este curat (+ capul) + (genitivul) nume(lui) cu posesiv enclitic*
- ▼ *i-acurat ca*
- *e tot / tot e + (genitiv al) nume(lui) cu posesiv enclitic*
- *istov tot e + nume cu posesiv enclitic*
- *(e) aidoma + nume cu posesiv enclitic*
- *aidoma*
- *(e) adverb de întărire (chiar, într-adevăr, tocmai) (+ ca și) + nume cu posesiv enclitic (+ locuțiune cu sensul „la fel ca”: în picioare, gol)*
- *(e) leit (ca) + nume cu posesiv enclitic*
- *slejitu-j tat-so*
- ★ *lexicalizări nesistematice*

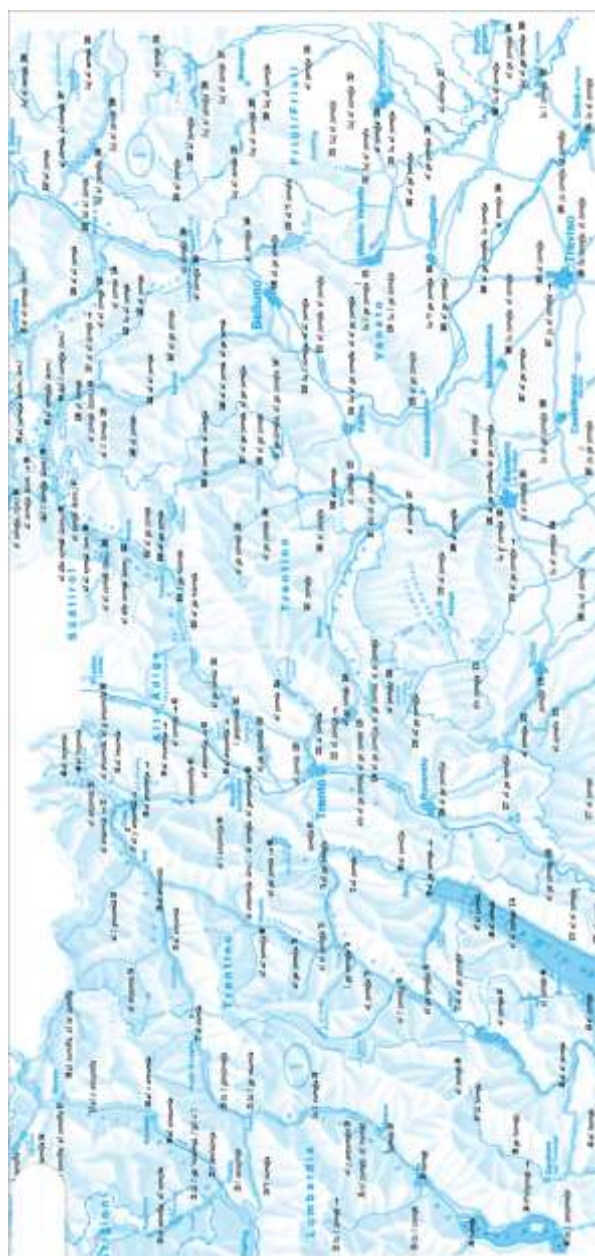
Anexa 4a

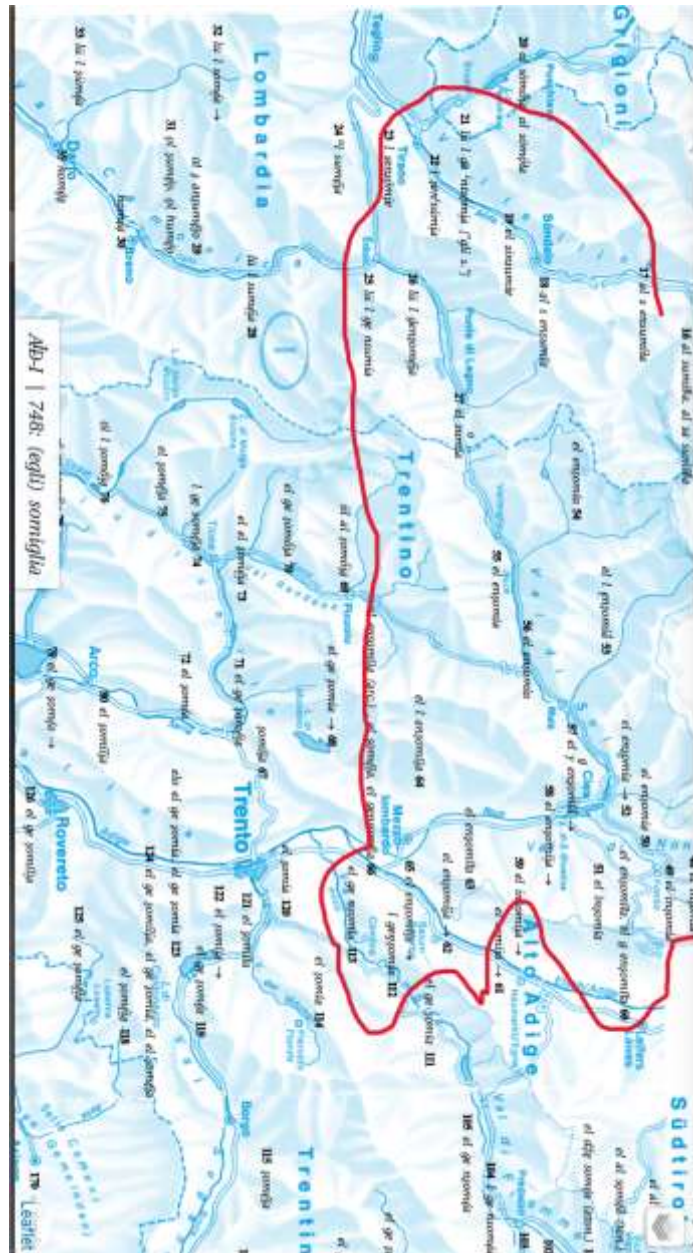
Anexa 4b

Anexa 5

Anexa 7a

Anexa 7b

INDICE DE AUTORI

- A**
Adam, Gabriela 249
Alembert, Jean Le Rond d'~ 90
Alexandresco, Dimitrie 101
Alexandrescu, Maria M. 96
Alexandrescu, Vlad 91
Alexandru, Ion 197
Aktepe, Demet 96
Anghel, Elena 75
Aristotel 75, 77, 79, 81, 83, 90, 91, 195
Armenopol, Constantin 120
Asachi, Lazăr-Leon 86
Atanasiu, Mihai Bogdan 218, 228
Averroes 77, 78
Avicenna 77
Avram, Andrei 220
- B**
Bacalov, Sergiu 220
Barbu, Constantin 51
Bacon, Francis 90
Barbu, Daniel 96
Barnea, Cristian-Alexandru 96, 98
Baumeister, Friedrich Christian 85
Bădărău, Dan 96
Bărsănescu, Ștefan 81
Bell, Andrew 87
Belobrova, O. A. 73
Berindei, Cosmina 249
Berza, Mihai 102
Bianu, V. 150
Blaga, Lucian 127
Blastares, Matei 120
Blair, Hugh 90
Boetius 78
Bogdan, Ioan 121
Boldur-Lătescu, Teodor 14
Bolocan, Gh. 216
Bonnot de Condillac, Étienne 85, 86, 90
Bourciez, Édouard 173
Bourghault, Sophie 13
Brâncuș, Grigore 131, 132
Browning, Robert 77
Buridan, Jean 78
Büschung, A. F. 13,
Byck, Jacques 148, 158
Byzantios, Antonios 88
- C**
Camarioano-Cioran, Adriana 81, 85, 89
Candrea, I.-A. 139, 222
Cantacuzino, Constantin Stolnicul 75, 100,
118, 133
Cantemir, Dimitrie 7, 8, 11-17, 20-27, 33,
35, 37, 40, 50-59, 71-74, 82, 84, 90,
91, 93, 96-105, 108-111, 113-115,
117-122, 124-128, 130-139, 147-150,
154, 155, 157, 158, 160, 162-165, 167-
169, 172, 176-178, 182, 184-188, 190,
194, 197-199, 202, 203, 207, 213, 214-
216, 218, 220-222, 227-230, 248, 249,
254, 256, 257, 269, 272, 274, 277
Caragiale, Mateiu 197
Carra, Toma 120
Catiforos, Antonio 83
Căprioară, Cosmin **147-171**
Cândea, Virgil 71, 73, 90, 91, 127, 197
Celac, Victor 11-49
Chalcocondil, Laonic 131
Charle, Christophe 78
Chiaro, Anton Maria del ~ 99, 104
Chiper, Marieta 96
Chircu, Adrian **172-193**, 195
Chiriac, Alexandra **11-49**
Chivu, Gheorghe **7-8**, 147, 150, 154, 162,
166-168
Chrysolaras, Emmanuel 88
Cicero, Marcus Tullius 72
Cigalas, Ilarion 84
Cihodaru, Constantin 81
Ciobanu, Fulvia 175, 176
Ciompec, Georgeta 173
Ciortea, Marcela 172
Codrescu, Teodor 121
Comitas, Ștefan 89
Condurachi, Ioan D. 131
Constantinides, C. N. 77
Corbea, Teodor 195
Coresi 150, 278
Coridaleu, Teofil 77, 79, 80, 81, 83, 89, 90
Coșbuc, George 140
Cosma, Viorel 96
Costa, Ioana **50-58**
Costin, Miron 72, 118, 148, 270, 271

Costin, Nicolae 148, 270
 Coteanu, Ion 197
 Crețu, Bogdan 96
 Croitor, Blanca 173
 Croitoru, Cstiu 137
 Cronț, Gheorghe 81, 118, 120
 Cuzzolin, Pierluigi 195

Dan, Dimitrie 15
 Demeny, Ludovic 99
 Demostene 88
 Densusianu, Nicolae 136
 Densusianu, Ovid 173, 174
 Dersca Bulgaru, Maria 96
 Destutt de Tracy, Antoine 84
 Dinică, Andreea **194-204**
 Donici, Andronachi 120
 Dorz, Traian 197
 Dosoftei 73
 Dragu, Gh. 223
 Dumitrescu, Al. T. 136
 Dumitrescu, Suzana-Carmen 172, 173

Elian, Al. 102
 Eminescu, Mihai 197
 Epictet 72
 Erasmus din Rotterdam 72
 Ernout, A. 195
 Esop 88
 Eșanu, Andrei 12, 18, 20, 33, 51
 Eșanu, Valentina 12, 18, 20

Filip Solitarul 126
 Fischer, Johann Eberhard 33, 34
 Fochi, Adrian 133, 136, 138
 Fotiadis, Lambros 87, 88
 Furtună, D. 84
Galeatovski, Ioanichie 73
 Gazdik, Anna 173
 Gazis, Teodor 83
 Georgescu, Val. Al. 97, 101, 118, 119
 Ghenadie, Gheorghe 89
 Gheorghe, Ion 197

Gherman, Alin Mihai **59-67**, 86
 Gheție, Ion 15
 Ghiță, Simion 81
 Giosu, Ștefan 149, 150, 153, 158, 163,
 165, 172, 173
 Giurgea, Ion 175
 Glăvan, I. 150

Golescu, Dinicu 89
 Gomoiu, V. 148
 Gonța, Al. 216-222, 228-230
 Gorovei, Ștefan S. 121
 Graur, Al. 174
 Grigoraș, N. 96
 Grigoriu, Elena 88
 Guboglu, M. 96
 Guțu, Gheorghe 52

Haigold, M. Johann Joseph 18
 Halichias, Cristina 52
 Hartknoch, Johann Friedrich 18
 Heliade-Rădulescu, Ion 83
 Hesiod 88
 Hodoș, Iosif 14, 50
 Holban, Maria 99
 Homer 88
 Hummel, Martin 173

Iațimirschi, Al. 121
 Iliadou-Tachou, Sofia 88
 Ilieș, Aurora 96
 Iordan, Iorgu 173, 216
 Iorga, Nicolae 15, 59, 96, 98, 121
 Ispas, Sabina 138

Joița, Monica **71-95**

Kázmér, Miklós 222
 Kocaoğlu, Bünyamin 96
 Kimenitis, Sevastos 81, 89
 Kitromilides, Pashalis, M. 80, 102
 Kogălniceanu, Mihail 11, 14, 16, 59

Lancaster, Joseph 87
 Lascaris, Constantin 83
 Lassanis, Gheorghe 89
 Lăzărescu, Paul 256
 Lecca, Octav George 217, 218, 220, 228
 Lemerle, Paul 77
 Lemny, Ștefan 96
 Longinescu, Șt. 121
 Lucian din Samosata 88

Macarie, Gheorghe 84
 Macris, Visarion 84
 Malaxos, Manuil 120
 Marin, Maria **207-213**

- Marmontel, Jean-François 90
 Mavrocordat Exaporitul, Alexandru 83, 84
 Maxim, George G. 131
 Mazereanu, Vartolomei 15
 Mazilu, Dan Horia 71-73
 Mărgărit, Iulia 195, 208
 Meillet, A. 195
 Micu, Samuil 85
 Mihăescu, Doru 13
 Mihali, Adelina Emilia **214-232**
 Miklosich, Franz 27
 Milesu, Nicolae Spătarul 73
 Mîrzea Vasile, Carmen 173
 Moisil, Constantin 137
 Moldovanu, Dragoș 25, 172
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat de ~ 90
 Morcov, Mariana Mihaela **233-247**, 281
- N**
 Neagoe, Victorela 208
 Neculce, Ion 59, 72, 97, 280
 Negoiță, Octavian-Adrian 77
 Negruzzi, Constantin 14
 Nemișescu, Ioan 14
 Nicolae, Florentina 147
 Niculescu, Al. 173
 Noica, Constantin 75, 79, 80, 90, 91, 96, 214
- O**
 Odobescu, Alexandru 136
 Ockham, William de 78
 Olariu, Florin Teodor 255
 Oresme, Nicolas 78
 Oroveanu, Mihai 97
 Ortiz, Ramiro 83
 Otobîcu, C. 195
- P**
 Panaitescu, Petre P. 96, 103, 111, 125, 147, 149, 165
 Papadopoulos, Grigorios 88
 Papiu-Iliarian, Alexandru 14
 Paracelsus, Teophrastus 75
 Pascu, Giorge 214-216, 248, 249
 Patusa, Ioan 88
 Pavel, Vasile 208, 250
 Păun, Radu G. 102
 Petrovici, Emil 96, 149
 Philippidis, Daniil 86
 Pindar 88
 Pippidi, Andrei 71, 99, 103
 Plămădeală, Antonie 86
 Plutarh 72, 88
 Poenaru, Petrache 87
 Pop, Sever 250, 255
 Pope, Alexander 90
 Popescu, M. 196
 Popescu-Mihuț, Emanuela 119
 Popescu-Sireteanu, Ion 250
 Poppi, Antonio 78
 Purdela Sitaru, Maria 148
- R**
 Râmniceanu, Naum 87
 Redslob, Johann Ludwig 13, 20
 Renan, Ernest 78
 Rizescu, Oana **96-123**
 Roceric, Alexandra 256
 Rosetti, Al. 136, 149, 173
 Rusu, Eduard 96, 98
- S**
 Sachelarie, Ovid 97, 101, 131
 Samarian, Pompei 148
 Seneca, Lucius Annaeus 72
 Simion, Eugen 8
 Sirbu, Otilia **124-129**
 Slușanschi, Dan 14, 16, 23, 50-52, 130
 Smith, Adam 90
 Sparling, Robert 13
 Stanciu, Ion Gh. 86
 Stählin, Jacob von 12, 17, 18, 20, 21, 23, 33, 34
 Stan, Camelia 174, 180
 Stănescu, Eugen 102
 Stănescu, Nichita 197
 Steenberghen, Fernand Van 78
 Stoicescu, Nicolae 217-222, 228-230
 Șotropa, Valeriu 130, 131
 Ștrempel, Gabriel 15
 Surdu, Alexandru 75
- Ș**
 Șăineanu, Lazăr 59
- T**
 Tașdemir, Ahmet 97
 Teodorovici, Constantin 15
 Teofrast 88
 Tindal, Nicolas 50
 Tocilescu, Grigore 7, 51, 97, 99
 Toma, Stela 52, 132, 135, 137, 147
 Tsourkas, Cléobule 82
 Tudor, D. 136

- U**livi, Anca 233
 Ungureanu, Dragoș 137
 Ungureanu, Mihai Răzvan 217-222, 228-230
 Ureche, Grigore 72, 118
 Urechia, V.A., 82
 Urișescu, Dorin 233
 Ursu, N. A. 11, 12, 14-18, 148, 150, 159, 165
 Uță Bărbulescu, Oana 172
- V**an Helmont, Jan Baptist 75, 90, 127
 Vardalahos, Constantin 84, 86, 87, 88, 90
 Vasile, Carmen v. Mîrzea Vasile, Carmen
 Vasileanu, Monica 13, 173
 Vlahos, Gherasim 84
 Văcărescu, Ienăchiță 83
 Vătășescu, Cătălina **130-143**
 Vârnav, Vasile 14, 86
 Vărtosu, Emil 114
- Verdeș, I. 147, 149, 165
 Verger, Jacques 78
 Vicovan, Ion 96, 98
 Vlad, Marilena 80
 Vlasin, Ana Veronica **248-268**, 276
 Voltaire 90
 Vulgaris, Evghenie 85
- W**ald, Lucia 197
 Wissowatius, Andrea 72
 Wolff, Christian 85
- X**enopol, A. D. 120
- Z**aharia, D. 96
 Zahariuc, Petronel 96, 98, 121
Zamfir, Dana-Mihaela, 269-296
 Zanne, Iuliu A. 140

INDICE DE CUVINTE

Română

a. dacoromână

a (prep.) 175
Abaza 228
Abazeștii 228
acoperiș 239, 243, 244
acru 174
adânc 174, 177
ades 187
adet 62
adevăr 175-177
adevăra (a) 176
adevărat 176
aduce 270
afierosi 63
aga 61; *agă* 61
ager 174
Agiud 30
aian 62
alai 62
albuș 154 ; ~ul ochiului 154
alefiul 162
alepălilie 63
amanet 62
amănunt 186
amărunt 186
amar 174
anatomic 149, 163, 168
anthrax 63, 149, 150, 155
antidot 149, 160, 162
antifarmac 149, 160, 162
antimoral 196
antrac 150
antraxi 150
apăs 157, 168
apofasis 63
apofasisi 63
aposchevie 63
apotecariu 163
apothecariu 149, 163, 168
aptică 148
arăduce (a) 269-273, 275-277

arădui 277
arăduim 275
Arapeștii 228
Arapul 228
arar 187
Arbore 223
Arborea 223
Arbure 216, 217
Arbureștii 216, 217
armadă 65
armurile 154
arnăut 62
Aron Tiranul 32
arpălăc 62
arșin 32
arsura 157
articule 149, 151, 154
arzihâl 62
Asan 228
Asanii 228
asemăna (a) 271-282
asimetric 195
asmuți 166
aspru 174
astupuș 256
audzire 199
avlac 65

Bacău 30
baçșiș 62
bahcea 62
Bahlui 30
bail 64
bair 62
bairac 62
balghemez 60
baliemez 60
Balș 228
Balșeștii 228
baltașiu 60
banio 64
Bantaș 228
Bantașeștii 228
Bantăș 228
baron 55

baruthanea 60
baș-ciohodar 61
Bașotă 217, 224
Bașoteștii 217
bastarda 64
bărbier 64
bărbüariu 64
bătrânețe 238
bântuitor 165
beden 60
beșica 166
beteag 165
beteji (a) 166
betejire 157, 168
blând 174, 177
blid 250, 255
boală 149, 157, 168
bobăetură 160
boboș 161
bobou 60
bogasie 62
bogaz 62
Bogdan 217, 223, 226
Bogdana 223
Bogdăneștii 217
Bogdanu 223
Bohuș 217
Bohușeștii 217
boier 55
bolhâni 234, 240
boliac 165
bolohân 234
bolovan 240, 244
boșneag 61
bostangibașa 60
bostangiu 61
Boșteni 223
Botășani 30
Boul 217, 225
Bouleștii 217
bozagi 62
Bozariu 228
Bozaru 228
Bozerenii 228
bôșca căpul ũi 245

- brazdă* 209
brâncă 154
buburuză 161
bubușlie 161
Bugeac 30
buhab 157
buhăbia (art.) 157, 160
buhăbie 160
Bușuș 217, 224
buiguire 160
buiguit 160, 164
buiguitor 160
buluc 62
bun 133, 174
Burghela 228
Burghelea 228
Burgheleștii 228
burgiu 61
burii 64

cadiascher 61
cadii 61
caic 62
caicciu 62
calambohi 63
cald 174
caldarăm 62
caldărăm 62
camizolă 60, 64
canara 64
cancelarie 64
cange 61
canon 135
Cantacuzenii 228
Cantacuzin 228
Cantacuzino 216, 228
caștelarie 64
Cantemir 226
Cantemirii 218
canuhă 65
capac 62
capetan-pașa 62
capră 237
căpulu (gen.) 237, 241
căpuluș 237, 241
capucin 65
capușin 65
Carabaceștii 228
Carabăț 228
caravană 62

cără 234
cărâ 234
Carp 215, 216, 224
Carpeștii 218
casabà 62
casap 62
casă 197, 234-236, 242, 244
căsă 235
căsă 234, 235
căși 234
case (pl.) 244
case (pl.) 235, 235
căși (pl.) 236
castelachi 63
castrón 251
catadichi 63
catarg 63
catargă 63
Catargi 218, 225
Catargieștii 218
Catargiu 216, 218, 224, 225
catâr 62
catihumena 63
Caut 29, 30
caziascher 61
cazma 62
căliciu 61
călișar 64
cărâmidă 239, 243
cărușă 234
cătalîn 174
cătalin 177
cătalin 177
cătinel 177
cătinișă 75
ceadâr 61
cealău 62
ceanác 251
Ceauru 228
ceftlic 62
ceinișă 75
celenchiu 61
cenác 251
cep 256
cerbice 154
Cezar 53
cfartana 149, 155
cfartană 168

chefel 62
cheșil 62
chener 62
Cherchezestii 218
cherestea 62
chesmè-caldarăm 62
chiar 174, 177, 178
chibzuință 197
chiemaches 65
chieruvan 62
chin 157
chioșc 62
chioșchiu 62
Chiriac 218, 224, 226
Chiriacestii 218
Chișinău 30
chiurcibașa 61
chivot 64
Ciaban 228
Ciabanestii 228
ciarcagi-bașa 61
Ciaureștii 228
Cișeștii 228
cișilac 62
cinstit 195
Cioban 228
Ciogolea 228
Ciogoleștii 228
ciorap 62
ciorbagiu 61
ciuma (art.) 157, 168
ciungia (art.) 157
ciungie 158
ciunți (a) 166
claritate 197
clironomie 63
clondir 253
clucer 64
Clucerescu 228
Clucereștii 228
Cluceru 228
cșada óçil 238; *c ș* ~ 238

cșada ókil 238

coconar 63
conac 62
consilio 65
Constachieștii 228
consulat 65
copitș (art.) 235

- copită* 235;
corfos 63
coş 154
Costache 228
Costachi 228
Costin 228
Costineştii 228
Cotnari 30
cracă 239
crătiţă 235, 239, 243
crătiţă 235
crătiţă 234
crăţi 239
creştet 239
creştitu (art.) 241
creştitu (art.) 239
crêştit 243
crjescitu căpului 243
Crupenschi 218, 226
Crupienschiestii 218
cu 175; (*cu*) *furişul* 163;
 (*cu*) *multul* 173
cucunar 63
culă 62
cumbara 61
cumbaragibaşa 61
cumbaragiu 61
cumbarahaneà 61
cunoscut 195
cųoda uó'łłłł: *cu* ~ 245
cųoda uátulłł 245;
cuşluc 62
cuvânt 138
cuviinţă 198
Czara de Dzios 24, 26
Czara de Sus 26
Czestate Alba 23
Czifestii 228

Darie 228
Darieştii 228
daulhanà 61
daulhaneà 61
de 175
de-a 175
deodată 209
derbent 61
derept 178-180
des 174, 178, 187
descântecul 162
destiu 62

deşert 174, 178
dezarmat 195
diastimă 63
diată 162
dibà 62
din 175
dinte 242, 245
dinti 237
dintle 237
dintru 175
dirept 178-180
dizdar 61
doftor 163, 168
doftoriia (art.) 162
domanà 61
dominican 65
Done 229
Donea 229
Doneştii 229
Doniceştii 229
Donici 229
Dorohoi 30
dova 62
Dragoş 219
Draguş 219
drăniţă 239
Drăguş 219
Drăguşestii 219
drăniţită 238
drăniţită 238
drept 174, 178-180
dreptate 197
droburi (pl.) 154
dropica (art.) 157
dropicos 165
dud 62
dulce 174
dumanà 61
duminecan 65
Dunărea 28
Durac 229
Durăceştii 229
durerea (art.) 160
dureri 168; ~*le de naştere*
 157
durori 168
dveră 64
dzăcare 157, 158, 168
dzăcea (a) 166

eghel 62
envazie 65
estime 75
evtihie 63

falangă 63
farmec 169
farfurie 251, 255
faţă 244, 245
făţ 234
făţi 234
Fălciu 30
fărâma 166
fărâma 166
fântână 238
feldeinţă 75
felucă 65
ferbinteală 168
ferice 174, 180
fericire 197
fermecca 166
feşe 245
fiameng 65
ficaţi (pl.) 154
fierbinţeala (art.) 160
fiare 154; ~ *neagră* 168
fir 237, 243
firi (pl.) 236
fistulă 148
foarte 174, 180, 181
focată 165
Focşani 30
franciscan 65
franţiscan 65
Fratice 229
Frătică 229
Frăţiceştii 229
Frăţiţa 229
frumos 174, 181
frunţa 235
frunte 242, 245
frunti 237
frunţi 238
frunţ 235
frunţ 235
frunţ 235

Galaţi 29
galion 65
Gane 219
Ganea 219, 224

- gaură* 238
Gavriliță 228
Gavrilițeștii 228
Găneștii 219
gangrena 158
garafă 253, 254, 256
Gănea 219, 225
gărafă 253, 254, 256
găvan 251
Gânea 219, 225
gârniță 64
gârtan 139, 154
gât 151
gâtlan 151, 154
gâtlej 139, 151, 154
gebegibașă 62
gebegiu 62
Ghenghe 219, 224
Ghenghea 219, 224
Ghengheștii 219, 224
ginerle (art.) 233
glajă 252, 256
glastră 63
glăvățână 154
Goian 229
Goianeștii 229
gras 174
greața (art.) 160
grenadir 65
grenatir 65
greu 174, 181, 182
gros 174
grumadzi (pl.) 154
gugoasă 160
gură 154

Hanco 229
hasechiu 62
Hăbășescu 229
Hăbășeștii 229
Hâncul 229
Hânceștii 229
Hâncu 229
hârb 251
Hârlău 30
himaron 63
Hisăreștii 229
Hrisoverghe 229
Hrisoverghi 229
Hrisoverghii 229

Hrisoverghis 229
hronic 164
humie 253, 254

iagă 252
ieniceraga 62
ierbile (pl. art.) 162
illegal 194
inflexibil 194
inginiar 65
inimă 168; ~ *rea* 168
invazie 65
ipohondriac 150, 164
Isar 229
Isăcescul 229
Isăceștii 229
iușor 189
izvod 16
izvodel: ~ *de liacuri* 163

în 175; ~ *lung* 184, 185; ~ *scurt* 173
înalt 174, 182
înădușala (art.) 150, 157
înăduși (a) 166
încet 177, 182
încetisor 183
încheieturi (pl.) 154
încruntare 158
incurabil 164
îndelung 184
îndeplinire 197
îndrepta (a) 166
înflăciunea (art.) 157
înfocările (pl. art.) 150
îngust 174
însănătoșă (a) 166
întreg 174, 185
întru 175
întunecime: ~ *a minții* 157
înțepeni (a) 166
învârteji (a) 166
învechi (a) 166

Jora 230

Kătrâ 234
Kétrę (pl.) 236

lăcrâmi 238
lagumgiu 62

larg 174, 183
laringa 149, 151
laringă 154
lat 174, 183-184
Lăpușna 30
lânged 164, 165
lângoare 168
leac 162
lecă 254
leică 249, 253-256
lemarghia 149
Lerui ler 136
leșinăturile (pl. art.) 157, 60
lesne 189
letcă 254
liacurile (pl. art.) 162
licurin 63
limpede 174
lin 174, 185
lingoare 157
liniște 197
locaș 135
lumânare 238, 243
lumina: ~ *ochiului* 154
lumînareă (art.) 235
lung 174, 184

magună 65
mare 174, 175
masă 234-236, 242, 244
măsă 235
măsă 234
măși 234
mascaroană 63
mateologhia 151
mațe 154
mădulariu 154
mădulare (pl.) 154; ~ *le trupului* 154
mănuntăi (pl.) 154
mănunt 186
mărunt 175, 186
mânule (pl. art.) 154
megalopsihie 64
meghistan 64
mehlem 149, 160, 162
melanholie 148-150; ~ *ipohondriacă* 168
melciuri (pl.) 154; ~ *ochilor* 154

- mes*^Ń 244
mese 243
mę^ş 235
miasmă 148
mic 175
Micle 219, 224
Miclea 219, 224
Miclescu 219, 224, 226
Micleştii 219
mję^ş 236
Mihu 229
Mihul 229
Mihuleştii 229
mil 65
Mile 220, 224, 226
Milea 220, 224, 226
Mileştii 220
mın^ę 235
mint 237, 242, 245
mın^Ń 235
minti 237
mın^Ń 235
Mir 229
Mira 229
Mireştii 229
Miro 229
Miru 229
moale 175, 239
m^o*ál*^ę*le* *cápu*^l*u*^j 245
m^o*ál*^ę*li* (art.) 240; ~
cápu^l*u*^j 240
m^o*ál*^ę*le* *cápu*^l*u*^j 245
Moldava 25
Moldova 24, 25
m^o*l*^ę*l*^ę (art.) 243; ~ *cápu*^l*u*^j
243
mor^o*it* 64
mor^o*b* 148
mosor^o*tura* (art.) 157
mosor^o (a) 157
moş 134
moşie 134
moşneni 134
Moşoc 229
Moşocestii 229
Movilă 216, 220, 224, 226
Movileştii 220
mult 190
muncă 157
munci (pl.) 157
Murgu 220, 224
Murgul 220, 224
Murguleştii 220

Naca 230
Nacu 230
Nacul 230
naramz 64
naramză 64
nară 239
nare (pl.) 237
nari (pl.) 237
Năculeştii 230
năramză 64
neastămpărat 195
neadevărat 195
neadormit 196
neafând: ~*u-să* 200
nealcătuit 198, 200
Neamţ 30
neapărat 198, 202
neascultare 201
neaşedzare 201, 202
neaşedzat 198
neaudzit 199
neaudzită 198
neaudzite (pl.) 198
neavând 199
nebăgare 200
nebăgate (pl.) 198
nebetejire 203
nebetejită 198
nebiruită 198
necălcaşi (pl.) 198
necasă 197
necerşută 198
nechemată 198, 201
nechemate (pl.) 198
necinsti (a) 194
necinstit 195
neclarităţi (pl.) 197
neclătind 200
neclătită 198
necontenit 196
necopt 195
Necula 230
Neculeştii 230

necunoscând 199
necunoscătoriu 200, 201
necunoscut 195
necuprins 196
necurată 201
necurmat 198
necuviinţe (pl.) 197
nedeprens 203
nedesgătită 197, 198
nedessulemenită 197
nedierisit 199
nedodeit 203
nedogorit 203
nedomirind: ~*u-să* 200
nedreptăţi (pl.) 197
nedumerit 196
nefărămat 198, 203
nefăţărnicit 203
nefericiri (pl.) 197
nefiert 195
neflexibil 194
nefrica (art.) 202
negrăit 196
negreşit 198, 202
negrija (art.) 202
neîmbiate (pl.) 198
neîmpreunare 201
neînarmat 195
neîncetat 198
neînchipuit 196
neîndepliniri (pl.) 197
neînsăimare 200
neînţeles 196
neîntors 198
neîntrebată 198, 201
neîntrebând 200
neînvoinţa (art.) 201
neînvoinţă 203
neistelit 149, 164, 199
neiubirea (art.) 201
neivind 200
nelegal 194
nelinişte 194
nelinişti (pl.) 197
nemilostiv 200
neminte 195
nemutată 198
nenevoinţă 203
nenumărat 196
nenumărate (pl.) 199

- nenumărații* (pl. art.) 198
neodihnită 198
neostenite (pl.) 198
nepărăsire 203
nepărăsit 198, 202
nepărăsită 198
nepierdut 203
nepoftită 198
nepotolită 198
nepovestit 199
neprepus 203
nepretențios 194
neprețuit 196
nepricepând 200
neprieten 195, 200, 202
nepriiatini (pl.) 198
nepriimire 200, 203
nepuind 200; ~*u-să* 200
nepurtând 200
nepuțând 200
nepuțința (art.) 201
nepuțut 200
nerăspundere 203
nerăspunderea (art.) 200, 201
nerăspundzind 200
nerușinare 198, 201
nesățioasă 198, 200
nesățios 198, 200
nesățiu 202
nesăturat 198-200,
nesăturată 198-200
nesăvârșite (pl.) 199
neschimbată 198
nescuciurat 203
nesfârșit 196
nesimțită 199
nesimțitoarește 202
nesmintit 198
nesocotințe (pl.) 197
nespuind 200
nespus 196, 198
nespusă 196, 198
nespuse (pl.) 199
nestânsă 198
nestăruitoare 200
nestătătoriu 200
neștiind 200
neștiința (art.) 201
neștiutoriu 200
- nestrăbătută* 198
nesuferire 201
netăcut 198
netămăduite (pl.) 198
neted 175
netocmite 198
netot 196
netrai 195
netrezire 203
neunire 201
neunirea (art.) 201
nevădzută 198
nevăzut 195
nevoința (art.) 201
nevrând 199
nevrédnic 200
nezburare 203
nime 198
Nistru 28
noastre 130
nonnatural 195
nonromanic 195
nou 175, 185, 186
nurărli (pl. art.) 233
- oală* 256
obiceai 130-133
obiceainic 132
obicei 130-133
obicuii (a) 133
obrinteala (art.) 158
obrinteală 168
obrinti (a) 166
obrintitor 164
obște 134
Ocna 29
oftica (art.) 158
ogeag 61
ogiac 61
ogur 62
oiágă 254
ologi (a) 166
omorí (a) 166
orbi (a) 166
orbía (art.) 158
orbie 65, 158
ordin 65
ordinie 65
oturac 61
- paic* 61
Palade 220, 221, 228
Paladieștii 220, 221
paradosi 64
paradosis 64
parigorie 151
parmac 62
patimă 157, 158; *patima*
 sufletului 158
pâlnie 255
părăți 236
părți (pl.): ~*le trupului* 154
pătimire 168
pâlne 255
pâlnie 249, 254-256
pâlnje 253
pâlne 253
până 175
pâne 253
pânlie 255
pârjoli (a) 166
pârne 255
peșiță 154
pentru 175
perusie 64
perucă 65
Petraliphii 230
piatră 236, 242
piepten 238, 239
pieptene 238, 239
pjêtrj (pl.) 236
piștie 139
piștire 139
püale 154
piardere: ~*a socotelii* 158
Pilat 230; *Petrea* ~ 230
Pilatu 230
Pilateștii 230
pilula 149, 160
pilulele (pl. art.) 162
pirulă 160
Pisoschi 221
Pisoschieștii 221
Pisoțchi 226
plin 175, 186
plomâi (pl.) 154
pod 209
podalgie 148
pohvală 64
polog 64

- polonic* 240
pombă 65
pompă 65
porii (pl. art.) 150, 151
postav 60
potoli (a) 166
Praja 221
Prăjescu 226
Prăjeştii 221
pravilă 135
prevedor 65
prevedur 65
price 64
prochimen 64
prognostic 163
promisimos 64
pronostic 163
psifii 64
puchinos 165
puhav 157
putregiunea (art.) 158

Racovişă 216, 221
Racovişştii 221
raia 61
raiet 61
rană 157
rane (pl.) 168
rar 175
Razii 231
Razu 230
răbduc 275
răbduce (a) 276, 277
răbidia 239
răb/pidega 239
răbşti (a) 64
Rădăuţi 30
răduc 275
răduce (a) 269-277
rămânea (a) 269
răni (a) 166
răpăusa (a) 269
răpidi 239
răpiğë 243
răpşti (a) 64
răpune (a) 269
răsări (a) 269
răsuna (a) 269
rău 175, 188
răgăi 238

rece 175
reduce (a) 269
repede 175, 239, 240
rėpidě 243
rėpidi 243
rėpiğë 243
reşetă 150, 162
rigea 62
roabă 242
roğbe (pl.) 236
romaniceşte 54
Ropcea 230
Ropcean 230
Ropceneştii 230
rost 154
rųábĭ 235
rufet 62
Ruset 230
Rușeştii 230

saca 62
Saccea 30
sade 62
sade-nagarà 61
sadea 62
saivan 61
samur 65
sangeac 61
sarác 62
sarai 62
sare 236, 237, 242
sárĭğ 235
sári 236
sarĭ 236
satâr 62
saxongibaşa 62
săhan 62
sări (a) 166
sătul 175, 188
săturare 199
sârmă 65
scafă 251
scalopatie 64
scânteii 238
scorni (a) 166
scurt 175, 188-189
scutura (a) 166
sec 175
semăna (a) 271-282

semm 236
sfigmos 150, 151
sfită 64
sifereală 157
simbathia 151
singe 154
sirmă 65
slăbiciune 168
slăbiciunile (pl. art.) 158, 160
socotinşă 197
soldat 65
spinteca (a) 166
sprijini (a) 166
Stârcea 230
stârmuta (a) 166
stăclă 252
stăcle 252
stă/iclă 252
stămpărare 160
stâng 135
Stârcea 230
Stârceştii 230
stârpie (art.) 158
stârpie (art.) 168
steablă 251, 252
steablo 252
steclă 252, 253
stéiclă 252
st[ĭă]clă 252
sticlă 249, 252, 255
sticluşă 252, 255
stĭeclă 254
stomah 154
strachină 250, 254, 255
stráichină 250
stránchină 250
straordinariu 65
stráchină 250
strâmb 175, 188
strâmt 175, 188
stropsitură 158
stupuş 256
Sturdzea 221
Sturzeştii 221
Sturza 216, 221, 224
Sturzea 221
subfire 237, 242, 243
Suceava 28
sudoare 240

- sudórlj* (pl. art.) 240
suferi (a) 166
sufferi (a) 166
sughitoase (pl.) 165
sughitos 165
sóltniță 235
suspina 166

șale 244
șalele (art.) 240
șalile (art.) 244
șălile (art.) 247
șălili (art.) 244, 246
șălîi (art.) 240
șállı (art.) 245
șălile (art.) 240
șălili (art.) 240
șelile (art.) 245
Șepoteneștii 230
Șeptiliceștii 230
Șeptilici 230
șerbet 150, 160
șindrilă 238
șip 253, 254, 256
Șipotean 230
șindilă 238
șindrilă 238
Șoldan 221, 222, 224
Șoldăneștii 221, 222
Ștefănești 30
șup 253

tăier 251, 256
Talabă 222, 230
talger 250, 255
Talpă 230
tânder 250
tarabónji 237
tare 175, 188, 189, 237
tari 236
tăier 255
Tălabă 222, 227
Tălăbeștii 222, 230
Tălpeștii 230
Tămaș 225, 227
Tămași 225
tămădui (a) 166, 167
tămăduire 155
tărăbună 235
Tăut 225, 227

Tăutul 222
Tăutuleștii 222
tâmplă 235, 237, 242
Târgul Frumos 30
târî (a) 166
târziu 175, 189
Tecuci 30
temelie 239
temelițe 243
temelii 239
temperament 151, 160
tenghél 250
testiu 62
therapevtis 164, 168
tidvă 154
Timișoara 53

timîlî 239
tinéri 250
tiolcéri 253
tîmplă 235
tîmplă 234
tîmplî 234
toapsăc 168
Todoris 230
tolcer 253, 256
tolcéri 253
tolcériu 253
tol[t'jéri 253
Tomaș 222
Tomășeștii 222
topi 166
topsăcos 165
topsica (a) 166
topscat 166
Totoești 222
Totoi 222, 225
Totoiu 222, 225
trânti (a) 166
trece (a) 155
trece (pl.) 154
trictăr 253
triftăr 253
triftor 253
trihțăr 256
trihțer 258
triptăr 253
tristăr 253
troahnă 158, 168
Trotuș 30

Trotușel 30
trup 154
Tudori 230
Tudorieștii 230
tulcér 253
Turcul 230
Turculeț 230
Turculețeștii 230
tusăroasă 165
tusăros 165
tuse 160, 168

Țara de Jos 26, 27
Țara de Sus 26
Țara Moldovii 24, 25
Țara Românească 27
Țara Ungurească 27
țăpini (a) 166
țeavă 60
țeca 65
țepeni (a) 166
ținea (a) 131
țirulic 150, 163
Țițeștii 228

uiăgă 252, 255
uiăglă 252
ulcer 148
ulcior 256
unge (a) 166
unghe 154
uókílu (gen.) 237
urcior 256
urduros 165
Ureache 222
Ureacle 222
Ureche 222, 227
Urechi 222
urgia (art.) 158
urgie 158
Uriache 222
Uricheștii 222
ușor 175, 189

Valahia 27
Vârlan 232
Vârlan 230
Vârlăneștii 230
vârtos 175, 180, 190
vârzob 64

vase (pl.) 149, 150
 vel 64
 veninat 166
 vèra 65
 vindeca (a) 166, 167
 vindecare 155
 vine (pl.) 154
 vintrile (pl. art.) 154
 vition 158, 164
 vitionime 160
 vitionire 160
 vitionirea (art.) 158
 vîrfu (art.): ~ *câpul ȳ* 238
 Vlahia 27
 vraci 163
 vrajă 169
 vrăjitor 168
 vrând 199; ~-nevrând 199

 zbatere 158
 Zoreştii 230
 Zorilă 222
 Zorileştii 222
 zvezdă 64

b. meglenoromână
 găvană 251

Latină

acer 174
 addūcere 269, 270
 adsimilāre 273, 277-279
 *adsimiliāre 280
 aduncus 174
 Adziud (= Agiud) 24
 agilis 174
 altus 174
 amarus 174
 angustus 174
 asper 174
 asperus 174

Bahluiez (= Bahluieţ) 23
 baronus 55
 Basseu (= Başeu) 24
 Berladez (= Bârlădeţ) 23
 Bistricia 23
 Bistriza 23
 blandus 174
 bonus 174

Bratesz (= Brateş) 24
Budziak (= Bugeac) 24

Caesar 53
Caldarusza (= Căldăruşa) 24
 caldus 174
 calidus 174
Calmaczui (= Călmăţui) 23
Caouszen (= Căuşeni) 29, 30
Caszin (= Caşin) 24
 *cautelīnus 174
 clarus 174
Colaczin (= Colacin) 23
 consulatus 65
 crassus 174
 cubitus 32
Czirimuss (= Ceremuş) 23,
 24
Czorna (= Ciorna) 23

Danubius 28
 densus 174
 desertus 174
 directus 174
 dūcere 269
 dulcis 174

**excurtus* 175

Falczii (= Fălci[u]) 23
 felicem 174
 formosus 174
 fortis 174

Gaius Iulius Caesar 53
Galacz 29
Gallacz 23
Gallatz 23
 grassus 174
 grauis 174
 greuis 174
 grossus 174

hora 32
Hungaria 27, 28
Husz (= Huşi) 24

Inferior Moldavia 26, 27
 integerus 174

Kraczuna (= Crăciuna) 23

Lapuszna (= Lăpuşna) 24
 largus 174
 latus 174
 lenis 174
 lenus 174
 leuuis 175
 lex, legem 130
 limpidus 174
 linguam Romanam 55
 longus 174

maiorem 175
maris 174
 *miccus 175
 minutus 175
Moldava 25
Moldavia 24, 25
Moldaviae 25
Moldaviza (= Moldoviţa)
 23
 mollis 175
 multus 174

necessus 195
nefastus 195
Nemtz (= Neamţ) 23-24
Niamcz (= Neamţ) 23
 nitidus 175
 nouus 175

Ocna 29

parēre 279
 *paucīnus 174
 plenus 175

Radauz (= Rădăuţi) 24
 rapide 175
 *rapidis 175
 rapidus 175
Raresz (= Rareş) 24
 rarus 175
 *readuisāre 282, 283
 recens 175
 recepta 162
 redūcere 269, 270
 remanēre 269
 repausāre 269

reponere 269
**resalīre* 269
resilīre 269
resonāre 269
reus 175
Riszca (= Râșca) 24
Romana 54
Romanice: ~ *loquuntur* 54
Romanos 55
Romanus 54

Salcze (= Salcea) 23
satullus 175
satur 175
Seraphinecz (= Serafinet) 24
siccus 175
similāre 273, 274, 277, 278
**similiāre* 280
Soczeviza (= Sucevița) 24
Solonez (= Solonet) 24
Stephanestii (= Ștefănești) 24
strabus 175
strambus 175
strictus 175, 188
**strinctus* 175, 188
Suczava (= Suceava) 23, 28
Suczavia (= Suceava) 23
Superior Moldavia 26
Szomuz (= Șomuz) 24

talis 175
tardiuus 175
Tecuczio (= Tecuci) 23
Temesvarin 53
Temeswar 53
Temeszwarinum 53
Temisvarin 53
Timiswar 53
Timiswar 53
Topolica (= Topolița) 24
Totrus (= Trotuș) 24
Totrusz 24
Transsylvania 27, 28
Tyras 28

Valachia 27
uerus 175
uidēre 281
**uirtosus* 175
uirtuosus 175
uīsus 280, 282

Italiană

armada 65
assomigliare 280
bagno 64
bailo 64
barbiere 64
bastarda 64
camiciola 60, 64
cancellaria 65
capuccino 65
conocchia 65
consiglio 65
consolato 65
dominicano 65
feluca 65
fiamengo 65
francescano 65
galeone 65
granatiere 65
ingegnere 65
invasione 65
magona 65
miglio 65
ordine 65
parola 65
perucca 65
pompa 65
prevedere 65
ràsomēla 281
ravvisare 281
recetta 162
rēsomīla 281
ricetta 162
sammē^a 281
sembiare (v. it.) 280
sembrare 280
soldato 65
somigliare 280
straordinario 65
véra 65
zecca 65

Franceză

grenadier 65
ingénieur 65
paraître 281
pompe 65
ressembler 280
sembler 279
soldat 65

Spaniolă

armada 65
parecer 281
semblar 280
sembrar 280
semejar 280
semejar 281

Portugheză

parecer-se 281
semelhar 280, 281

Catalană

adur 269, 281, 282
parèixer 281
semblar 280
semblar 281

Sardă

simidzare 280

Retoromană

enșomia 281
enșomīla 281
inșomia 281
seme(y)a 280
somēa 281
șomēia 281
șomīlja 281

Neogreacă

αβλακι 65
αλληπάλληλοι 63
-ακη 63

ανθρακικός 63
 αποσκευή 63
 απόφαση 63
 αποφασίζω 63
 άρμάδα 65
 αφιερώσω 63
βαγανι 251
 βέρα 65
 γράφα 253
 γλάστρα 63
 Γρεναδιέρος 65
 διάστημα 63
 Δομικανή 65
 ευτυχία 63
 καλαμπόκι 63
 καμηζόλα 64
 Καπουτσήνος 65
 καστέλι 63
 καταδίκη 63
 καταργώ 63
 κάτερου 63
 κατεχόμενος 63
 κεμεντζές 65
 κληρονομία 63
 κλουτήρι 253
 κόρφος 63
 κουκουναριά 63
 κρουτήρι 253
 λυκορρίν 63
 μασκαράς 63, 64
 μεγαλοψυχία 64
 μεγιστάνας 64
 Μιλιο 65
 μοραϊτικός 64
 όστράκκημος (medio-gr.)
 251
 παραδίω 64
 παράδοση 64
 περιουσία 64
 Προνοητικός 64
 προχειμένον 64
 ρετσέττα 162
 σαμούρ 65
 σκαλοπάτι 64
 σκάφη 251
 σύρμα 65
 φάλαγγας 63
 φαρφουρί 251
 φελούκα 65
 χείμαρρος 63

χωνί 253
 ψηφίο 64

Slavă veche și slavonă

вел[ико] 64
 влахъ 27
 двера 64
 затъкнѣти 64
 звезда 64
 кивотъ 64
 ключаръ 64
 метохъ 64
 *пльник 253
 похвала 64
 прича 64
 рѣпътати рѣпъциж 64
 свита 64
 стѣвль 251
 стѣвль 252
 стекло 252

Bulgară

бурижъ 64
 ваган 251
 връзон 64
 граница 64
 калефар 64
 канара 64
 k(ɾ)ondir 253
 неранз 64
 ордия 65
 полог 64
 һъrb 251

Sârbă

granica 64
 hunija 253
 kastrola 233
 ordija 65
 polog 64
 vagan 251

Ucraineană

ліца 253
 лийка 254
 стебло 252

Rusă

ариинъ 32
 Аціось 26, 27
 Валахія 27
 Венгрія 27, 28
 Волохская земля 27
 Галачъ 29
 Днѣстръ 28
 Дунай 28
 Каушиъ 29, 30
 Князя Гера 31
 лейка 253
 Молда 25
 Молдавія 24, 25
 Молдавия 24, 25
 Молдавия 24, 25
 Семиградское
 княжество 27, 28
 Сучава 28

Polonă

cyrulik 163
 kastrol 233

Germană

Azios 26
 Barbier 64
 Dnestr 28
 Donau 28
 Elle 32
 Fürsten Hero 31
 Galatsch 29
 Ingenieur 65
 Kastrol (säs.) 251
 Kauschen 29, 30
 Konsulat 65
 Meile 32
 Molda 25
 Moldau 24, 25
 Siebenbürgen 27, 28
 Sutschawa 28
 Trichter 253
 Ungarn 27, 28
 Wallachei 27

Olandeză

potpe 65

Maghiară

eredni 277
sip 253
tálgyer 250
Tamás 222
tányér 250
tengely 250
üveg 252

Turcă

âdet 62
ağa 61
alay 62
armada 65
arnavut 62
arpalık 62
arzuhal 62
arzuhal 62
avlak 65
ayan 62
bağçe 62
bahşiş 62
baltacı 60
balyemez 60
baruthâne 60
baş 61
bayır 62
bayrak 62
beden 60
bedesten 62
bezestan 62
bıllık 62
boğası 62
boğaz 62
boşnak 61
bostancı 61
bostancibaşı 60
bozacı 62
burç 61
cebeci 62
cebegibasi 62
çadyr 61

çalı 62
çarkacıbaşa 61
çelenk 61
çiftlik 62
çorap 62
çorbacı 61
čanaq 251
đavul hâne 61
derbend 61
derbent 61
desti 60, 62
dizdar 61
dîbâ 63
dominikan 65
donanma 61
dua 63
duâ 63
dut 63
eğe 63
emanet 62
emânet 62
fârfürî 251
fransiskan 65
haseki 62
humbarahâne 61
hunî 253
kadı 62
kadıasker 61
kaldırım 62
kalyon 65
kanara 63
kange 61
kapak 60, 62
kaptanpaşa 62
kapuçin 64
kasaba 62
kasap 62
katar 62
kayık 62
kayıkçı 62
kazma 62
kefil 62
kemer 62
keresté 62
kervan 62

kesme: ~ kaldırım 62
kılıç 61
konak 62
köşk 62
kule 62
kumbara 61
kumbaracı 61
kumbaracıbaşı 61
kumbarahâne 61
kuşçubaşı 61
kuşluk 62
lagumcı 62
mil 65
ocak 61
oturak 61
para 63
parma 63
parola 65
peruka 65
peyk 61
râyet 61
reaya 61
reâyâ 61
recâ 63
rufet 63
sade 63
sahan 60, 63
saka 63
saksoncubaşı 63
samur 65
sancak 61
sandukçe 63
saray 63
sarık 63
sarnıç 63
satır 63
sayvan 61
testi 60, 62
uğur 63
vera 65
yeniçeri ağası 62

Persană

fagfuri 251

*Aceștea dară mai sus pomeniți și în toată lumea cu nume nemuritoriu vestiți romani, nepoții adecă și strănepoții ellinilor troadeani, sint moșii strămoșii noștri ai moldoveanilor, munteanilor, ardeleanilor și a tuturor; oriunde să află, a romanilor precum și singur numele cel de moșie ne arată (români chemându-ne) și limba cea părintască (careă din româniască sau latinească iaste), nebiruit martur ne iaste. (Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor*)*